

Γεώργιος Παπαϊωάννου

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ

*Λάρυμνα, από αγροτική κοινότητα
σε βιομηχανική περιοχή*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Επόπτης:

Ευάγγελος Πρόντζας, Καθηγητής

Μέλη:

Ανδρέας Λύτρας, Καθηγητής

Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, Καθηγήτρια

Αθήνα 2017

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ
Λάρυμνα, από αγροτική κοινότητα σε βιομηχανική περιοχή

Στους γονείς μου

Γεώργιος Παπαϊωάννου

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ

*Λάρυμνα, από αγροτική κοινότητα
σε βιομηχανική περιοχή*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Επόπτης:

Ευάγγελος Πρόντζας, Καθηγητής

Μέλη:

Ανδρέας Λύτρας, Καθηγητής

Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, Καθηγήτρια

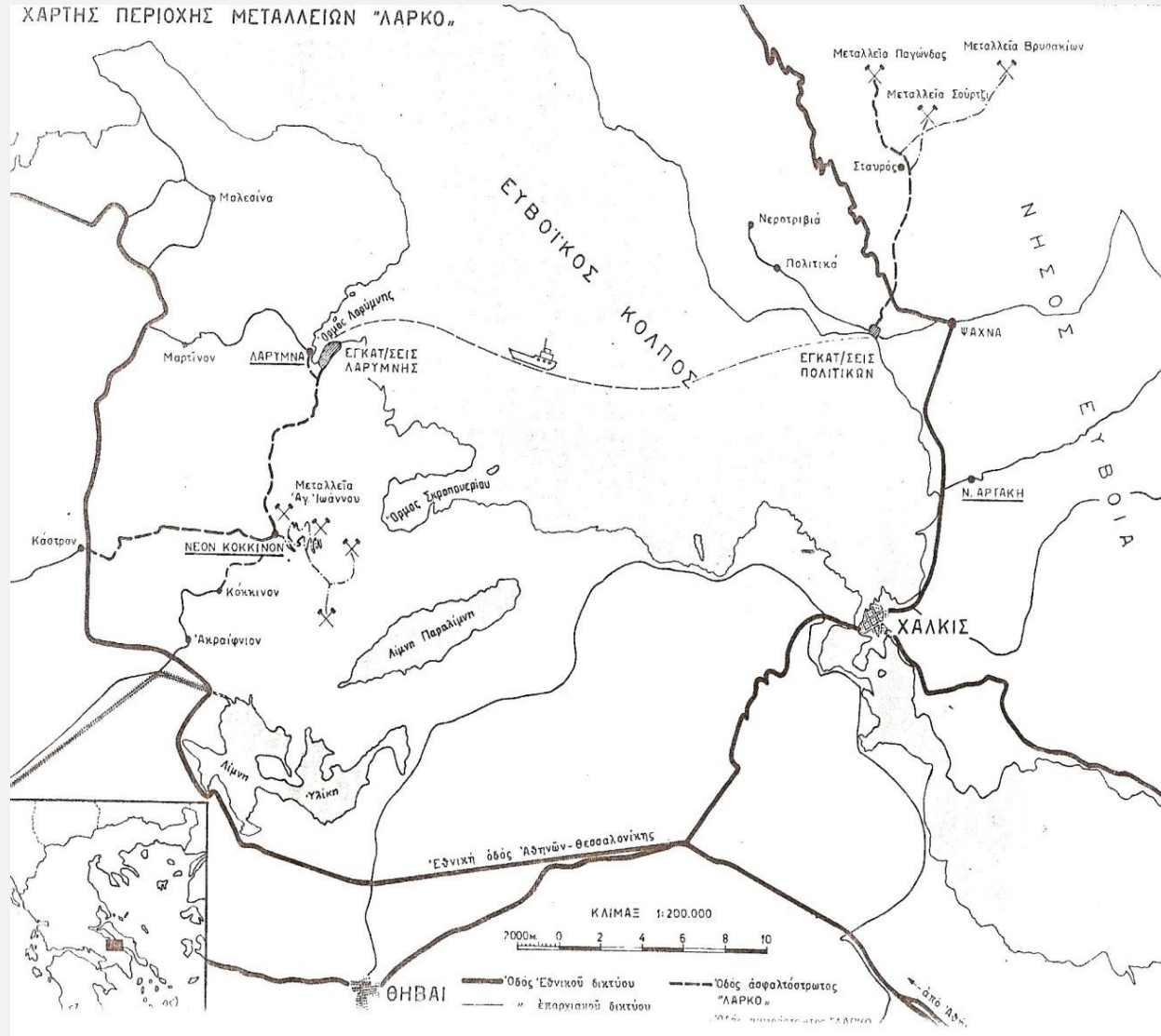

Αθήνα 2017

ΧΑΡΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΤΑΛΛΕΙΩΝ "ΛΑΡΚΟ"

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τα πεδία αλληλεπίδρασης που διαμορφώνονται ανάμεσα σε μια βιομηχανική εταιρία και το εξωτερικό κοινωνικό περιβάλλον της, αποτελεί το κύριο ζήτημα που απασχολεί την έρευνά μας. Οι προεκτάσεις της λειτουργίας ενός μεταλλουργικού εργοστασίου, εξετάζονται στο πλαίσιο της δυναμικής αποτύπωσής τους σε παγιωμένους κοινωνικούς μηχανισμούς που προϋπάρχουν της εγκατάστασής του στο αγροτικό τοπίο. Ο τρόπος με τον οποίο μια μεταλλευτική-μεταλλουργική επιχείρηση ενσωματώνεται κοινωνικά σε μια αγροτική κοινότητα, οι στρατηγικές που υιοθετεί για να αναπτύξει κοινωνικό κεφάλαιο με άτομα και ομάδες που ανήκουν σε αυτή, το νέο είδος της βιομηχανικής εργασίας ως παράμετρος που επιταχύνει την οικονομική μεταβολή στον χώρο και ο ρόλος της στην έλξη ή άπωση πληθυσμού προς/από την κοινότητα, συνιστούν επιμέρους προβληματισμούς που συνόδευσαν τη μελέτη σε όλα τα στάδια εκπόνησής της. Επίσης, η ανάλυση νέων και παλαιότερων κοινωνικών δικτύων, όπως προκύπτουν από τον αναπροσδιορισμό καθοριστικών σχεσιακών οντοτήτων για τη συνοχή της κοινοτικής οργάνωσης (συγγένεια, καταγωγή και εργασία), επιχειρεί να περιγράψει την κοινωνική μεταβολή που πραγματοποιείται μέσα από το παράδειγμά μας: τη συνύπαρξη του μεταλλουργικού εργοστασίου της «ΛΑΡΚΟ» με την κοινότητα της Λάρυμνας.

*

Η έρευνα, σε διαλεκτική σχέση με μείζονα κοινωνιολογικά (αυτό των κοινωνικών δικτύων) και ιστορικά (δημο-οικονομικά) ζητήματα εστιάζεται χρονικά στην περίοδο κατά την οποία η εταιρία «ΛΑΡΚΟ» ανήκε και διευθυνόταν από τον ιδρυτή της, τον Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη, μία από τις πολύ ισχυρές

προσωπικότητες στην εξέλιξη του ελληνικού επιχειρηματικού βίου. Ιδιαίτερη προσοχή δώσαμε, μεταξύ άλλων, στα στάδια της εγκατάστασης του μεταλλουργικού εργοστασίου της στη Λάρυμνα Φθιώτιδας (δεκαετία του 1950), της ίδρυσης, των πρώτων χρόνων λειτουργίας του (δεκαετία του 1960) και της μεγέθυνσης της βιομηχανικής διαδικασίας (δεκαετία του 1970). Η αναζήτηση του δείγματος που θα απεδείκνυε τις κοινωνικές προεκτάσεις μιας μεταλλευτικής-μεταλλουργικής επιχείρησης στο εξωτερικό περιβάλλον της, υπήρξε κρίσιμο σημείο για την εξέλιξη της επιτόπιας έρευνας, η οποία διήρκησε τέσσερα έτη, τόσο στην κοινότητα όσο και στο εργοστάσιο της Εταιρίας στη Λάρυμνα. Η χρονική απόσταση από τις συνθήκες, τα γεγονότα, τα χαρακτηριστικά και τις συμπεριφορές των δρώντων, έστρεψε το ενδιαφέρον μας κυρίως στην αναζήτηση, συγκέντρωση και επεξεργασία πρωτογενούς υλικού (αλιευμένου από τα διαθέσιμα αρχεία), ικανού να υποστηρίξει την ανάγκη απόδειξης του ζητήματος που διερευνάται, τη σχέση δηλαδή κοινωνικού δικτύου και επιχείρησης σε ένα μεταβαλλόμενο οικονομικό και κοινωνικό χώρο. Ήταν επόμενο να μην επιλέξουμε την υιοθέτηση άλλων τεχνικών συλλογής πληροφοριών, όπως είναι η συγκρότηση ερωτηματολογίων και η διεξαγωγή συνεντεύξεων, ως λιγότερο εφικτές για την προσέγγιση επιχείρησης και κοινότητας και στο πνεύμα που υιοθετήσαμε.

Οι κύριες πηγές άντλησης στοιχείων είναι το δημοτολόγιο της κοινότητας Λάρυμνας και το δυναμολόγιο της Εταιρίας για τα έτη 1953-1979. Αποδελτιώθηκε δείγμα 1.000 περίπου φακέλων που περιλαμβάνουν τις ατομικές καρτέλες των εργαζομένων και λοιπά συνοδευτικά έγγραφα. Οι τόμοι με τις στατιστικές που αφορούν στον πληθυσμό και τη βιομηχανία από τη ψηφιακή βιβλιοθήκη της «Ελληνικής Στατιστικής Αρχής» (ΕΛ.ΣΤΑΤ.) και των εκλογικών καταλόγων από το ψηφιακό αρχείο των «Γενικών Αρχείων του Κράτους» (Γ.Α.Κ.) μας έδωσαν ένα ιδιαίτερος υποστηρικτικό υλικό στην ανάλυση περιόδων που δεν περιλαμβάνονται στις κύριες πηγές μας. Τέλος, τμήμα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε στο «Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος» (ΙΑ/ΕΤΕ), απέδωσε στοιχεία για τη δράση των πρώτων μεταλλευτικών εταιριών στη Λάρυμνα των αρχών του 20^{ου} αιώνα, τα οποία ελπίζουμε ότι θα εξετάσουμε με άλλη ευκαιρία.

Σχετικώς με το πηγαϊκό υλικό της έρευνας επιχειρούμε εδώ μια σύντομη συνδυαστική περιγραφή που χρησιμοποιήθηκε, αναφορικά με το περιεχόμενο, τη

συμβολή τους στην ανάλυσή μας και το χρονικό που οδήγησε στη μετεγγραφή και επεξεργασία τους. Ειδικότερα πρόκειται για:

Το δημοτολόγιο των ετών 1953-1979: Το 1953 συγκροτείται για πρώτη φορά το δημοτολόγιο για την κοινότητα Λάρυμνας και περιλαμβάνει το σύνολο των νοικοκυριών που υπάρχουν σε αυτή, νέων και παλαιότερων. Μέχρι το 1979, και για κάθε έτος που προηγείται, καταγράφονται μόνο τα νεοσυσταθέντα ή/και νεοεισελθέντα νοικοκυριά της κοινότητας. Το δημοτολόγιο παρέχει ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία για τις οικογένειες της Λάρυμνας, όπως τον αριθμό των νοικοκυριών και των ατόμων ανά έτος, το φύλο, το ονοματεπώνυμο, την ημερομηνία γέννησης, το επάγγελμα και τον τόπο προέλευσης του αρχηγού και των υπόλοιπων μελών. Επίσης, περιλαμβάνονται ο αριθμός, η ημερομηνία και η αιτία διαγραφής νοικοκυριών και μελών. Το έτος 1953 αναλύεται ξεχωριστά, καθώς αποτελεί το πιο κοντινό χρονικά σημείο στην εκκίνηση των εργασιών για την εγκατάσταση του εργοστασίου και την ίδρυση της Εταιρίας (1952).

Η παραμετροποίηση των στοιχείων έχει διττό στόχο: αρχικά τη διαχρονική απεικόνιση της κίνησης του πληθυσμού, και εν συνεχεία την εστίαση στη συμπεριφορά του πλήρους κοινοτικού δικτύου και των επιμέρους συγγενικών δικτύων σε όλα τα στάδια εδραίωσης της βιομηχανίας στον χώρο. Σε αυτό το πλαίσιο, η δημογραφική μεταβλητή του γάμου μετατρέπεται σε σχεσιακή μεταβλητή, για να αποδείξει τις προεκτάσεις της βιομηχανικής παρουσίας σε σχεσιακές οντότητες με παγιωμένη μορφή για την κοινότητα της Λάρυμνας, όπως της συγγένειας και της καταγωγής. Τα επώνυμα των οικογενειών κωδικοποιούνται και παρακολουθείται η ενδεχόμενη σχέση τους σε περισσότερα νοικοκυριά, στο σύνολο των τριών δεκαετιών που εξετάζονται (1950-1970). Η εργασία, συνιστά ακόμη μία μεταβλητή η οποία αποτυπώνει την οικονομική μεταβολή που συντελείται στον χώρο, με την αλλαγή στο είδος και τις σχέσεις που τη διέπουν, από αγροτική σε βιομηχανική.

Αφετηρία της επιτόπιας έρευνας υπήρξε το κοινοτικό κατάστημα Λάρυμνας, από το οποίο αντλήθηκε ένα σύνολο στοιχείων δημογραφικού, κοινωνικού, οικονομικού και ιστορικού ενδιαφέροντος. Το δημοτολόγιο της Λάρυμνας, ύστερα από μεταφορά του στο πλαίσιο ενοποίησης κοινοτήτων και δήμων, εντοπίστηκε και μετεγγράφηκε στο κοινοτικό κατάστημα Μαρτίνου.

Το δυναμολόγιο και οι ατομικοί φάκελοι των εργαζομένων: Το δυναμολόγιο των εργαζομένων διαπερνάει χρονικά την ίδια περίοδο με το δημοτολόγιο και είναι χωρισμένο σε δύο τόμους. Σε αυτό περιλαμβάνονται τα ονοματεπώνυμα των εργαζομένων, η ημερομηνία γέννησης, η ειδικότητα, το ημερομίσθιο, η ημερομηνία πρόσληψης και απόλυσής τους. Σε πολλές περιπτώσεις παρατηρείται η επαναπρόσληψη ατόμων, τα οποία καταχωρίζονται ως νέες εγγραφές. Οι διακυμάνσεις στον αριθμό των προσλήψεων και των απολύσεων καθ' έτος στηρίζονται στα αριθμητικά δεδομένα που προσφέρει η συγκεκριμένη πηγή. Αντιστοίχως, κατηγοριοποιούνται τα διαφορετικά είδη εργασίας που καταγράφονται στο σύνολο της περιόδου που εξετάζεται. Η κωδικοποίηση των επωνύμων που πραγματοποιήθηκε στην ανάλυση του δημοτολογίου υιοθετείται εκ νέου στο δυναμολόγιο, και μέσα από την παράλληλη ανάγνωση των δύο πηγών, αναζητούνται τα δίκτυα που στηρίζονται στις σχεσιακές οντότητες της κοινής καταγωγής και συγγένειας, όπως και η παρουσία των δραστών τους (ατόμων και ομάδων) μέσα στον χώρο της βιομηχανικής δομής. Εστιάζοντας στη δράση των κοινοτικών δραστών, επιχειρήθηκε η ανάλυση της συμπεριφοράς τους διαχρονικά, μέσα από τη μεταβλητή της εργασίας. Οι ειδικότητες και οι θέσεις εποπτείας που λαμβάνουν στην παραγωγική διαδικασία, συνδέονται με ενδεχόμενες στρατηγικές επαγγελματικής ανέλιξης που αναπτύσσουν οι δράστες (άτομα και ομάδες), ενισχύοντας τόσο τον δικό τους ρόλο όσο και των δικτύων (κοινοτικού και συγγενικών) μέσα στα οποία ανήκουν. Επιμέρους στοιχεία για τις εργασιακές σχέσεις και τα νέα δίκτυα που διαμορφώνει η κοινή εργασία των ατόμων στη βιομηχανική δομή, αποκαλύπτει η τεκμηρίωση ενός αριθμού 11.000 περίπου ατομικών φακέλων· πρόκειται για μια διαδικασία η οποία βρίσκεται μέχρι σήμερα σε εξέλιξη.

Μέσα από ένα δείγμα 1.000 φακέλων, το οποίο αποκρίνεται στην περίοδο που αναλύεται, προκύπτει η ατομική συμπεριφορά των εργαζομένων, τα δίκτυα οικονομικής συνεργασίας στα οποία ανήκουν, αλλά και τα περισσότερα ή λιγότερα ευδιάκριτα δίκτυα κοινωνικής ολοκλήρωσης που συνθέτουν με άλλους. Επίσης, μέσα από τις ποινές και τα συμβάντα που οδήγησαν σε αυτές, περιγράφονται οι λόγοι για τους οποίους δεν διαμορφώνεται ισχυρό κοινωνικό κεφάλαιο μεταξύ Εταιρίας και μεμονωμένων περιπτώσεων εργαζομένων. Μια σχετική προσέγγιση

απαιτεί τη σύνθεση προσωποκεντρικών δικτύων (*ego-networks*), τεχνική που απεφεύχθη στην παρούσα μελέτη ως παρέκβαση από το κυρίως ζήτημα που εξετάζεται. Τα αποτελέσματα από την δικτυακή ανάλυση του δυναμολογίου των εργαζομένων απεικονίζονται σε γράφους και κοινωνιοπίνακες.

*

Η μελέτη δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί δίχως την πολύτιμη συμβολή των ανθρώπων που συνέδραμαν ερευνητικά, επιστημονικά και ηθικά, κάθε απαιτητικό στάδιο που συνόδευσε την εκπόνησή της. Σε αυτούς τους ανθρώπους οφείλονται θερμές ευχαριστίες, μέσα από την ελάχιστη αναφορά στο πρόσωπο και τη ξεχωριστή συμμετοχή τους.

Αρχικά, οι μεγαλύτερες ευχαριστίες εκφράζονται σε όσους επέτρεψαν να ευοδωθεί το κρίσιμο στάδιο διεξαγωγής της επιτόπιας έρευνας στην κοινότητα της Λάρυμνας και στις διοικητικές υπηρεσίες της «ΛΑΡΚΟ»: τη διοίκηση του «Δήμου Λοκρών» για την περίοδο που βρεθήκαμε στον χώρο, και ιδίως τον δήμαρχο κ. Ν. Λιόλιο για την κατανόηση και την άμεση ανταπόκριση στο αίτημά μας· τους προέδρους της δημοτικής κοινότητας Μαρτίνου, κ. Σπ. Γιάγκου και της τοπικής κοινότητας Λάρυμνας, κ. Μ. Χρυσοβέργη, καθώς και τους κοινοτικούς υπαλλήλους για την ευγένειά τους. Σημαντική και η συνεισφορά των τοπικών συλλόγων της Λάρυμνας, με το πλούσιο έντυπο και οπτικοακουστικό υλικό που μας παραχώρησαν και αποδείχθηκε ιδιαίτερος υποστηρικτικό στην περαιτέρω προσέγγιση των πηγών του δημοτολογίου της Λάρυμνας και δυναμολογίου της Εταιρίας. Προσωπικές ευχαριστίες στους κ. Π. Σελέκο και κ. Φ. Σαράντη, διατελέσαντες προέδρους του «Συλλόγου Προστασίας Ιστορικής Κληρονομιάς Λάρυμνας» και στον κ. Γ. Ρούσση, πρόεδρο του συλλόγου προστασίας περιβάλλοντος Λάρυμνας « Η Λάρυμνα» αντιστοίχως.

Απαραίτητη η αναφορά στο διευθυντικό και υπαλληλικό προσωπικό της «Γ.Μ.Μ.Α.Ε. ΛΑΡΚΟ», που συνέβαλε καθοριστικά στην εξέλιξη της μελέτης: Θερμές ευχαριστίες στον τέως πρόεδρο, κ. Α. Μπαράκο και στο διοικητικό συμβούλιο της Εταιρίας καθώς, εγκρίνοντας το αίτημά μας, δόθηκε η δυνατότητα για πρώτη φορά σε κάποιον ερευνητή να έρθει σε επαφή με το αρχείο των φακέλων των εργαζομένων του εργοστασίου της Λάρυμνας· στη σημερινή διοίκηση, στον πρόεδρο, κ. Μ. Ρένεση και στον διευθύνοντα σύμβουλο, κ. Α. Ξενίδη, για τη

δυνατότητα επέκτασης της έρευνας στον χώρο όταν αυτή κρίθηκε αναγκαία. Σημαντική η συγκατάθεση και η υποστήριξη των κκ. Ι. Γαϊτάνου, Γ. Κουφόπουλου, Σπ. Πουλάκη, διευθυντών στο αρχικό και μεταγενέστερο στάδιο συγκέντρωσης των στοιχείων. Εποικοδομητικές οι συναντήσεις και οι συζητήσεις μας με την κ. Αικ. Τάτση, διοικητική διευθύντρια της έδρας της Εταιρίας στην Αθήνα. Οφείλω πολλά στην συνεργασία μου με τις κκ. Μ. Γκριτζάπη και Ι. Αστερίου, για την καθοδήγηση, το ενδιαφέρον και την κατανόηση που έδειξαν από τη θέση του προσωπάρχη, αναφορικά με την έρευνά μας.

Η αναζήτηση περισσότερων απαντήσεων σε ερωτήματά μας, στάθηκε αφορμή για τη γνωριμία μας με φορείς και πρόσωπα που ενίσχυσαν αποφασιστικά την προσπάθειά μας:

Ευχαριστούμε το «Ίδρυμα Μποδοσάκη» για την ευγενή στάση του απέναντι στα αιτήματά μας. Ενθαρρυντική η συνάντησή μας με τον αντιπρόεδρο του Ίδρύματος, κ. Ι. Δέτση, η υποστηρικτική διάθεση του οποίου συνέβαλε τα μέγιστα στην εξέλιξη της μελέτης.

Ευχαριστούμε επίσης, τον επικεφαλής του «Ιστορικού Αρχείου Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος» (ΙΑ/ΕΤΕ) κ. Γ. Νοταρά, και ιδιαιτέρως την κ. Μ. Λεμπέση, για την περίοδο αναζήτησης και συλλογής αρχειακού υλικού, σχετικού με τις πρώτες μεταλλευτικές εταιρίες στη Λάρυμνα.

*

Η τεκμηρίωση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων που προέκυψαν από την επιτόπια έρευνα, θα ήταν ανέφικτες δίχως τις παρεμβάσεις του κύριου επιβλέποντος της μελέτης, Καθ. κ. Ε. Πρόντζα, τον οποίο ευχαριστώ προσωπικά για την πολύτιμη συνεργασία των τελευταίων δέκα χρόνων, για κάθε γνώση και πληροφορία που αφειδώς προσέφερε στη διάρκεια του απαιτητικού σταδίου οργάνωσης και συγγραφής του κειμένου και για τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίστηκε τις αγωνίες και τους προβληματισμούς που μπορεί να έχει ένας νέος ερευνητής όταν εκπονεί τη διδακτορική διατριβή του.

Θερμές ευχαριστίες επίσης στα μέλη της επιτροπής, Καθ. κ. Α. Λύτρα και Καθ. κ. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, για την επίβλεψη της ερευνητικής διαδικασίας και τις συμβουλές τους.

Σημαντική η επιστημονική και ηθική υποστήριξη από τους Καθ. κ. Γ. Τσάλτα και Καθ. κ. Ι. Κριάρη, πρυτάνεις του «Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών».

Ιδιαίτερες ευχαριστίες και στον κοσμήτορα της «Εθνικής Σχολής Δημόσιας Υγείας», Καθ. κ. Β. Μακρόπουλο, για τις υποδείξεις του σε ζητήματα βιομηχανικής υγιεινής και τη φιλία του.

Οφείλουμε ξεχωριστή μνεία στην Καθ. κ. Α. Μουχτούρη (Université de Lorraine), για τη συνεπή και συνεχή επιστημονική παρουσία της και την εμπιστοσύνη της στους σκοπούς της έρευνάς μας· εξαιρετικά χρήσιμες και οι συζητήσεις με τον Καθ. κ. J. M. Leveratto (Université de Lorraine) και τον Καθ. κ. P. Galloro (Université de Lorraine) στο Μετς της Γαλλίας. Ευχαριστούμε επίσης, τον Καθ. κ. Δ. Γιατρομανωλάκη (Johns Hopkins University) για το ενδιαφέρον του σχετικά με το περιεχόμενο και την εξέλιξη της μελέτης. Ξεχωριστής σημασίας η γνωριμία και οι συναντήσεις μας με τον Ομ. Καθ. κ. Μ. Μερακλή, διευθυντή της «Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας», και τον Ομ. Καθ. κ. Β. Valade (Université Paris Descartes).

Ευχαριστούμε θερμά για τη διοικητική υποστήριξη της έρευνας, τους υπαλλήλους της γραμματείας του «Τμήματος Κοινωνιολογίας» του «Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών», κκ. Γ. Προνοΐτη, Α. Μπίρμπα, Ι. Τρίκα και Α. Μπρατσάλη. Εκφράζουμε από αυτήν τη θέση, την εκτίμησή μας στο πρόσωπο της κ. Αικ. Πρόντζα για την ηθική υποστήριξή της στο εγχείρημά μας. Τέλος, θερμές ευχαριστίες οφείλονται στους συγγενείς και φίλους για την αμέριστη κατανόησή τους.

*

Η έρευνα ενισχύθηκε με τη συνδρομή του Προγράμματος Erasmus+. Η χρηματοδοτούμενη εξάμηνη παραμονή μας στο Πανεπιστήμιο της Λωρραίνης, ειδικώς στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Μετς, είχε αποτέλεσμα τη βελτίωση των προσλήψεών μας για το ερευνητέο θέμα, δημιούργησε δε τις κατάλληλες εδράσεις κατά την ολοκλήρωση της επεξεργασίας των υποθέσεων εργασίας.

Γεώργιος Παπαϊωάννου

Μάρτιος 2017

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κοινωνικά Δίκτυα και Οικονομική Μεταβολή:

Λάρυμνα, από αγροτική κοινότητα σε βιομηχανική περιοχή

Η αλληλεπίδραση μιας μεταλλευτικής-μεταλλουργικής επιχείρησης με το εξωτερικό κοινωνικό περιβάλλον της, αποτελεί το κύριο πεδίο στο οποίο εστιάζει το ενδιαφέρον της αυτή η μελέτη. Μέσα από το παράδειγμα της λειτουργίας του εργοστασίου της «ΛΑΡΚΟ Γ.Μ.Μ.Α.Ε.» στη Λάρυμνα Φθιώτιδος, διερευνώνται οι οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις της βιομηχανικής δραστηριότητας σε προϋπάρχοντες μηχανισμούς και λειτουργίες της αγροτικής κοινότητας. Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως χρησιμοποιείται στην ανάλυση των κοινωνικών δικτύων, διαπερνάει τρία στάδια στα οποία πραγματοποιείται η κοινωνική ενσωμάτωση του εργοστασίου στο πλήρες δίκτυο της κοινοτικής δομής: εγκατάσταση (δεκαετία 1950), πρώτα χρόνια λειτουργίας (δεκαετία του 1960) και μεγέθυνση (δεκαετία του 1970). Σε αυτό το πλαίσιο, εξετάζεται εάν η βιομηχανική παρουσία επιταχύνει τη σύνθεση νέων κοινωνικών δικτύων, τα οποία στηρίζονται στους δεσμούς που αναπτύσσουν μεταξύ τους άτομα ή ομάδες και των δύο κοινωνικών δομών. Ως προέκταση, παρακολουθείται η κοινωνική μεταβολή που συντελείται, μέσα από τον ανακαθορισμό της εντοπιότητας και συγγένειας, δύο είδη σχέσεων, τα οποία έχουν παγιωμένη μορφή στο κοινοτικό περιβάλλον πριν την εμφάνιση του εργοστασίου. Αντιστρόφως, η κοινωνική έδραση του εργοστασίου αναζητείται και στην ίδια τη βιομηχανική δομή, μέσα από την αύξηση του ενδιαφέροντος των κατοίκων για εργασία, τη συμμετοχή τους σε δίκτυα οικονομικής συνεργασίας και κοινωνικής ολοκλήρωσης, την επαγγελματική ανέλιξή τους και τους ρόλους εποπτείας που κατέχουν στην παραγωγική διαδικασία. Τέλος, πραγματοποιείται η προσέγγιση της επιχειρηματικής συμπεριφοράς του ιδιοκτήτη και γενικού διευθυντή της «ΛΑΡΚΟ», Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη,

όπως αυτή αποτυπώνεται στον ξεχωριστό τρόπο με τον οποίο εδραιώνει, οικονομικά και κοινωνικά, την παρουσία του στο εξωτερικό περιβάλλον των επιχειρήσεών του.

ABSTRACT

Social Networks and Economic Change:

Larymna, from a rural community to an industrial area

The main theme of this research is the interaction between a mining – metallurgical company and its outer social environment. Through the example of the factory «LARCO G.M.M.C.» which is located in Larymna of prefecture Fthiotida, is investigated the economic and social ramifications of industrial activity to pre-existing function of rural communities. The meaning of social capital, as it is used in the analysis of social networks, encloses three stages of factory's social integration in the community; establishment (1950's), first few years (1960's), expansion (1970's). Considering the above, it is examined if the industrial presence promotes the creation of new social networks, which are based on ties between people or groups of these two social structures. As a consequence, the progress of social change is examined, through the rectification of common origin and kinship. These kinds of relationships are already strong enough in the community, even before the establishment of the factory. Conversely, the social embeddedness of the factory is researched through the industrial structure too; through the increased interest of residents to work in the factory, their participation in economic-cooperation and social-intergrative networks and their professional development in the manufacturing process. In conclusion, is analyzing the business behavior of the owner and general manager of "LARCO", P. Bodossakis Athanasiadis, via his social and economic embeddedness at the external environment of his entrepreneurial structures.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9
Περίληψη/ Abstract	17
Εισαγωγή	25
I. Το «πεδίο» της ανάλυσης	25
II. Ταμειύματα παλαιάς και νέας οικονομικής κοινωνιολογίας για την ανάλυση	29
A) Το οικονομικώς πράττειν	29
B) Τυπική και ουσιαστική οικονομία	34
Γ) Γνωστικά όρια και διευρύνσεις	40
III. Παλαιές και νέες προκλήσεις	45
IV. Κοινωνιολογία και Ιστορία της Επιχειρηματικότητας	63
V. Η δομή του κειμένου	66

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΝΑΝΤΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ σσ. 71-160

Κεφ. 1: Επιχειρηματική διαδικασία έναντι Κοινωνικού Κεφαλαίου	73
1.1 Η αναζήτηση της δράσης	73
1.2 Τύποι οργανωτικών δομών και στρατηγική	77
1.3 Θεσμοί, νόρμες και δίκτυα	94
Κεφ. 2: Επίδραση της επιχειρηματικής δομής στο εξωτερικό περιβάλλον	115
2.1 Έδραση και εδραίωση	115
2.2 Το εξωτερικό περιβάλλον	119
2.3 Το ζήτημα της πρωτοεκβιομηχάνισης	128
2.4 Οι δημογραφικές μεταβολές	135
2.5 Μεταβολές στη σύνθεση και οργάνωση του οικογενειακού νοικοκυριού	142
A) Το πρόβλημα κοινότητα και κοινωνία	142
B) Κοινωνικοί θεσμοί	146
Γ) Τα Δίκτυα	147
2.6 Η κοινωνική ευθύνη του επιχειρηματία	151

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΛΑΡΥΜΝΑ:
ΜΙΑ ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΣΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ
σσ. 161-296

Κεφ. 3: Μεταλλείο και Δημο-οικονομία	163
3.1 Κράτος και Μεταλλεία	163
Α) Στοιχεία οικονομικής πολιτικής	163
Β) Ο ρόλος των τραπεζών στην ενίσχυση της βιομηχανίας	165
Γ) Η ελληνική βιομηχανία σε τροχιά μεγέθυνσης	167
3.2 Οι μεταλλευτικές εταιρίες	169
Α) Η οικονομία τους	169
Β) Βιομηχανική δραστηριότητα στην αγροτική κοινωνία	175
3.3 Ο νέος τύπος επιχειρηματία	180
Α) Η πρώιμη επιχειρηματική δράση του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη	180
Β) Το ενδιαφέρον για τα μεταλλεία της Λάρυμνας	182
Γ) Οι πρώτες εγκαταστάσεις του εργοστασίου στον αγροτικό χώρο	183
Δ) Ίδρυση της ΛΑΡΚΟ	184
3.4 Η διαθέσιμη εργασία στον αγροτικό χώρο του μεταλλείου	185
Κεφ. 4: Επιχειρηματική δομή έναντι κοινωνικο-οικονομικού περιβάλλοντος	193
4.1 Όψεις της ελληνικής οικονομικής πολιτικής	193
Α) Το μετέωρο βήμα του εκσυγχρονισμού	193
Β) Η εκβιομηχάνιση	194
4.2 Η διεύρυνση της οργανωτικής δομής της ΛΑΡΚΟ	200
4.3 Κοινωνική έναντι επιχειρηματικής δράσης	202
Α) Η αναζήτηση της δράσης	205
Β) Επιχειρηματική δράση και κοινωνικό κεφάλαιο	206
Γ) Ευεργεσία και Κοινωνικά δίκτυα	209
4.4 Επιχειρηματική δραστηριότητα και κοινωνική μεταβολή	215
Κεφ. 5: Ανθρώπινοι Πόροι: Δομή, Εξέλιξη και Απασχόληση	229
5.1 Η μεταπολεμική δημογραφία	229
Α) Το δημοτολόγιο του έτους 1953	229
Β) Φύλο, ηλικία και τόπος προέλευσης	231
5.2 Η εργασία στο εργοστάσιο ως πόλος έλξης και άπωσης πληθυσμού	239
5.3 Τα νοικοκυριά της δεκαετίας του '50	246
Α) Φύλο, ηλικία και τόπος προέλευσης	246
Β) Η εργασία στο εργοστάσιο ως πόλος έλξης και άπωσης πληθυσμού	253
Γ) Δημογραφικά συμβάντα και πληθυσμιακή κινητικότητα	255
5.4 Πληθυσμός και Εργοστάσιο στη δεκαετία του '60	259
Α) Δημογραφικά χαρακτηριστικά των νοικοκυριών στα	259

πρώτα χρόνια λειτουργίας του εργοστασίου	
B) Φύλο, ηλικία και τόπος προέλευσης	260
Γ) Η εργασία στο εργοστάσιο ως πόλος έλξης και άπωσης πληθυσμού	266
Δ) Δημογραφικά συμβάντα και πληθυσμιακή κινητικότητα	271
5.5 Μεγέθυνση Εργοστασίου και νοικοκυριά στη δεκαετία του '70	278
A) Εξέλιξη πληθυσμού	278
B) Φύλο, ηλικία και τόπος προέλευσης	280
Γ) Η εργασία στο εργοστάσιο ως πόλος έλξης και άπωσης πληθυσμού	285
Δ) Δημογραφικά συμβάντα και πληθυσμιακή κινητικότητα	290

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ
 σσ. 297-384

Κεφ. 6: Κοινωνικά δίκτυα: πριν και μετά την ίδρυση του εργοστασίου	299
6.1 Εννοιολογικά ζητήματα και υπολογισμοί	299
A) Η οικογένεια	299
B) Νοικοκυριά, συγγένεια και εργασία	301
Γ) Τύποι συγγενικών δεσμών στην κοινότητα	306
6.2 Εμφάνιση νέων συγγενικών δικτύων και η εργασία στη βιομηχανία	319
6.3 Δίκτυα συγγένειας και οικονομικής συνεργασίας κατά το στάδιο εγκατάστασης του εργοστασίου στο αγροτικό πεδίο	326
6.4 Δίκτυα συγγένειας και οικονομικής συνεργασίας τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του εργοστασίου	337
A) Συγγενικά δίκτυα στην κοινότητα	339
B) Δίκτυα συγγένειας και οικονομικής συνεργασίας	350
Κεφ.7: Κοινωνικά δίκτυα στο εμπεδωμένο εργοστάσιο	363
7.1 Παλαιά και νέα συγγενικά δίκτυα στην κοινότητα	366
7.2 Συγγενικά δίκτυα και δράστες της κοινοτικής δομής στο εργοστάσιο	374
Αντί Επιλόγου: Οικονομική έναντι Κοινωνικής Μεταβολής	385
Πίνακες, Σχήματα, Διαγράμματα, Γραφήματα, Χάρτες και Εικόνες Κειμένου	395
Βιβλιογραφία	403

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. Το «πεδίο» της ανάλυσης, σσ. 25-29 ~ II. Ταμειύματα παλαιάς και νέας οικονομικής κοινωνιολογίας για την ανάλυση, σσ. 29-45 ~ III. Παλαιές και νέες προκλήσεις, σσ. 45-63 ~ IV. Κοινωνιολογία και Ιστορία της Επιχειρηματικότητας, σσ. 63-66 ~ V. Η δομή του κειμένου, σσ. 66-70

I. Το «πεδίο» της ανάλυσης

Με τις σελίδες που ακολουθούν επιδιώκουμε, μέσα από τη μακροχρόνια προσέγγιση των αργόσυρτων αλλαγών ενός «αγροτικού τοπίου», να εμβαθύνουμε στο ζήτημα της πύκνωσης των οικονομικών αλλαγών που προκαλεί η σύσταση, εγκατάσταση και λειτουργία μιας βιομηχανίας, στις οργανωτικές της επιταχύνσεις σε αυτό το αγροτικό τοπίο και στις αρθρώσεις με την περιβάλλουσα οικονομία και κοινωνία.

Στα βιομηχανικά συγκροτήματα, σε μία ιδιαίτερη αναφορά της οικονομικής κοινωνιολογίας μέσα στην οποία εντάσσεται η έρευνα μας, «[...]οι φιλικοί δεσμοί διαμορφούνται μεταξύ εκείνων οι οποίοι κατέχουν παρεμφερείς θέσεις εις την παραγωγικήν οργάνωσιν».¹ Η φράση, τμήμα ενός γενικότερου συλλογισμού, εγκολπώνει εντέχνως ένα από τα δομικά στοιχεία για τη σύσταση του ερευνητέου με ισχυρές τις προεκτάσεις του στην οικονομική ιστορία.² Το πλαίσιο στο οποίο τοποθετεί τους συγκεκριμένους «δεσμούς», που αποκρίνονται σε δεδομένο αγροτικό χώρο και βιομηχανικό χρόνο με τα χαρακτηριστικά ενός τύπου κοινωνίας -που δέσποζε για πολλές δεκαετίες - να

---

¹ Βλ., Ν. J. SMELSER, *Κοινωνιολογία του Οικονομικού Βίου*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1974, σ. 9.

² Για ζητήματα μεθόδου και περιεχομένου της οικονομικής ιστορίας, βλ., Ε. Δ. ΠΡΟΝΤΖΑΣ, *Οικονομική Ιστορία. Ζητήματα μεθόδου και περιεχομένου*, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος Α. Ε., 1997, σσ. 27-71.

έχει ολοκληρώσει μια διαδικασία «μετασχηματισμού»³, συνιστά αφορμή για μια εκτεταμένη προσέγγιση και περαιτέρω ανάλυση της σχέσης *κοινωνικών δικτύων και οικονομίας*.

Στην ανάλυσή μας θεωρήσαμε απαραίτητο να προηγηθεί ο προσδιορισμός των ζητημάτων που διαμορφώνουν το ερευνητέο, των πλαισίων μέσα στα οποία κινείται και του τελικού αντικειμένου που επιθυμεί η οικονομική κοινωνιολογία στο σύνολό της να ορίσει για τον εαυτό της. Εδώ δεν κρίνεται η εξαντλητική αλλά η περιεκτική περιγραφή τάσεων και των εκφράσεων των τριών αυτών ζητημάτων. Κύριο λόγο για την επιλογή μας αποτέλεσε ο ενδεχόμενος κίνδυνος να απομακρυνθεί το παρόν εγχείρημα από τον βασικό στόχο του: την αναζήτηση της σχέσης αιτιώδους και αιτιατού που φαίνεται ότι έχουν *οικονομία και κοινωνικά δίκτυα με την ιστορία*. Η ιστορική εμβάθυνση στην εξέλιξη του αντικειμένου με την ανάδειξη αργόσυρτων ζητημάτων (το αγροτικό τοπίο και τις κοινότητες του στο χρόνο) και έντονων επιταχύνσεων (η βιομηχανία με την κοινωνία της).

Σπεύδουμε να σημειώσουμε την προήγηση της έννοιας «του πεδίου»: διατυπωμένη από τον P. Bourdieu παρεμβάλλεται στην ανάλυσή μας με τα «σύμπαντα» ή/και τους «μικρόκοσμους» που πρέπει να διατηρούν την αυτοτέλεια και τους δικούς τους κανόνες λειτουργίας. Η ύπαρξη των «πεδίων», η συσχέτιση στοιχείων-τμημάτων τους με άλλα, εξωγενή, και η τήρηση μιας απόστασης σε καθετί αλλότριο. Κατά τον P. Bourdieu, το «σφάλμα του βραχυκυκλώματος» επιφέρει αρνητικά αποτελέσματα στη λειτουργία των πεδίων, κάτι που εντόπισε ο ίδιος ότι παρατηρείται συχνά στον τομέα των κοινωνικών επιστημών. Πρόκειται για έναν από τους λόγους διάκρισης των κοινωνικών από τις θετικές επιστήμες, θέμα που δεν αφορά στην έρευνά μας επιτρέπει όμως να σκεφθούμε τα όριά της με δύο ακόμη αναφορές:

A) Όσο πιο έντονη είναι η «πολιτική» διαχείριση των κοινωνικών φαινομένων τόσο μικρότερης εμβέλειας είναι ο βαθμός αυτονομίας τους. Εδώ συναντάμε την αξία που έχουν οι αναπτυσσόμενες σχέσεις των κοινωνικά

---

³ Βλ., Κ. POLANYI, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Αθήνα, Νησίδες, 2007, σσ. 213-225.

δρώντων και η θέση κυριαρχίας που ο «κοινωνικά δρών» κατέχει μέσα σε ένα πεδίο,⁴

Β) Ως προς τη διαφοροποίηση των φυσικών από τις κοινωνικές επιστήμες η αντικατάσταση της παλαιάς θεωρίας από την καινούρια δεν μπορεί να εφαρμοστεί με την ίδια ευκολία στις κοινωνικές επιστήμες. Η σύνδεσή τους με το παρελθόν τους, αγγίζει τις απαρχές τους. Η συνέπεια αυτού είναι να μην διατυπώνονται «νόμοι», αλλά «μοντέλα».⁵ Η εφαρμογή ενός ολιστικού νόμου που θα μηδενίζει όλα όσα έχουν προηγηθεί κρίνεται μάλλον αδύνατη. Στην περίπτωση μας λειτουργούν παράμετροι όπως είναι ο «χώρος», ο «χρόνος», οι διαφορετικοί «τύποι» κοινωνίας ή οικονομίας. Ένα επιχείρημα υπέρ της σύνδεσης της οικονομικής κοινωνιολογίας και των υπο-αντικειμένων τους με την πορεία τους στον χρόνο.⁶

Η συζήτηση αυτή για την αυτοτέλεια ανάμεσα στα διάφορα πεδία των κοινωνικών επιστημών επηρεάζει τη δική μας προσέγγιση στην οικονομική κοινωνιολογία. Ορισμένα ερωτήματα διαπερνούν τη έρευνα μας: η σχέση ανάμεσα στην οικονομία και κοινωνιολογία και η σχέση αμφοτέρων με την ιστορία.

Με αναφορά στην οικονομική ανθρωπολογία, σε μια σχετικά πρόσφατη ανασυγκρότησή της, παρατηρούμε ότι εκτός από πρωτόγονες κοινωνίες έχει εντάξει στο επιστημονικό της πλαίσιο σύγχρονες-βιομηχανικές κοινωνίες. Η ειδοποιός διαφορά είναι τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιεί: ανάμεσά τους το γεγονός, ότι αυτές οι κοινωνίες μπορούν να αποτελέσουν αρχικώς, είδος εθνογραφικής μελέτης.⁷

Η οικονομική ιστορία από την άλλη, εκτός από το πασιφανές γεγονός ότι ασχολείται με το παρελθόν, δείχνει ιδιαίζουσα σημασία στο εύρος και την

---

⁴ Βλ., P. BOURDIEU, *Για την Επιστήμη και τις κοινωνικές χρήσεις της*, Αθήνα, Πολύτροπον, 2005, σσ. 23-35.

⁵ Αναφορικά με τη διάκριση νόμου και μοντέλου στις κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερος στην οικονομική ιστορία, βλ., Ε. Δ. ΠΡΟΝΤΖΑΣ, *Οικονομική Ιστορία. Ζητήματα μεθόδου και περιεχομένου*, ό.π., σσ. 105-114.

⁶ Βλ., C. TRIGILIA, *Οικονομική Κοινωνιολογία. Κράτος, Αγορά και Κοινωνία στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2004, σ. 14.

⁷ Βλ., ST. GUDEMAN, *Η Ανθρωπολογία της Οικονομίας-Κοινότητα, αγορά και πολιτισμός*, Αθήνα, Πολύτροπον, 2009, σσ. 19-20.

αξιοπιστία τεκμηρίων που απαντούν σε καθορισμένο χώρο και χρόνο, όπως άλλωστε η πλειονότητα των τομέων της ιστορίας.⁸

Η οικονομική κοινωνιολογία, χρησιμοποιεί και αυτή τεκμήρια, έχει έναν διαφορετικό προσανατολισμό σε σχέση με την οικονομική ιστορία καθώς «βλέπει» τις σύγχρονες κοινωνίες. Εκτός από τις βασικές παραμέτρους που ορίζουν κάθε υποτομέα της κοινωνιολογίας όπως τα κοινά μεθοδολογικά εργαλεία στη διαδικασία της συλλογής δειγμάτων και κατ' επέκταση σύνθεσης και ανάλυσης των πληροφοριών, αναλαμβάνει το ιδιαίτερος απαιτητικό εγχείρημα να συνυπολογίσει αφενός ζητήματα που άπτονται του ενδιαφέροντος μιας αμιγούς κοινωνιολογικής έρευνας αφετέρου, να συγκεραστούν με οικονομικά φαινόμενα.⁹

Ύστερα από την αναζήτηση προσδιορισμού του επιστημονικού ενδιαφέροντος καθεμιάς από τις κοινωνικές επιστήμες που θέτουν στο κέντρο του ενδιαφέροντός τους τον οικονομικό βίο, ευσύνοπτα μπορεί να απαντήσει κανείς ότι το αντικείμενο της οικονομικής κοινωνιολογίας αφορά μια κοινωνιολογία που εξετάζει τα οικονομικά φαινόμενα και τις προεκτάσεις τους σε κοινωνιολογικό επίπεδο· ένα δυναμικό παράθυρο διαλόγου ανάμεσα στα δύο διαφορετικά και αυτόνομα επιστημονικά πεδία της κοινωνιολογίας και της οικονομικής επιστήμης. Το χρονικό σημείο όμως κατά οποίο τα παραπάνω επιστημονικά πεδία αναπτύσσουν την εν λόγω διαλεκτική σχέση απασχολεί τον διεπιστημονικό λόγο.

Σε τέτοιας μορφής ερώτημα η απάντηση είναι σύνθετη, καθώς οικονομία και κοινωνιολογία βρίσκονταν σε διαλεκτική σχέση πολύ πριν αντιμετωπιστούν ως ξεχωριστά επιστημονικά αντικείμενα· τότε που τα πεδία ερευνητικού ενδιαφέροντος και των δύο υπήρξαν κοινά, ή δεν είχε «απεγκιβωτισθεί» η οικονομία από την κοινωνία· σε εποχές όπου η δυτική σκέψη δεν διαχώριζε τα πεδία για λογαριασμό της μίας ή της άλλης επιστήμης, αλλά συνέδεαν την κοινωνική με την οικονομική δραστηριότητα. Είναι μακριά από τον δικό μας

---

⁸ Για την εννοιολόγηση της οικονομικής ιστορίας, των υπο-αντικειμένων και τις συγκλίσεις της με γειτονικές επιστήμες, βλ., Ε. Δ. ΠΡΟΝΤΖΑΣ, *Οικονομική Ιστορία. Ζητήματα μεθόδου και περιεχομένου*, ό.π., σσ. 27-47.

⁹ Σύμφωνα με τον C. Trigilia, το αφαιρετικό στοιχείο της εμβάθυνσης σε πολιτισμικά χαρακτηριστικά δεν θα το συναντήσει κανείς εύκολα σε μελέτες οικονομικής ιστορίας. Βλ., C. TRIGILIA, *Οικονομική Κοινωνιολογία. Κράτος, Αγορά και Κοινωνία στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, ό.π., σσ. 27-28.

ερευνητικό στόχο η λεπτομερής ανάλυση τέτοιων αναφορών στην ιστορία της οικονομικής σκέψης, πολύ δε περισσότερο καθώς είναι ιδιαίτερα απαιτητικό εγχείρημα, όπως προκύπτει από μείζονα έργα (όπως λ.χ. του J. Schumpeter, των E. Screpanti – S. Zamagni ή του M. Blaug).

II. Ταμιεύματα παλαιάς και νέας οικονομικής κοινωνιολογίας για την ανάλυση

A. Το οικονομικώς πράττειν: Η σχέση οικονομικής δραστηριότητας και κοινωνιολογικής σκέψης βρέθηκε στο σταυροδρόμι πολλών και διαφορετικών προσεγγίσεων ανά περιοχή, χρονική περίοδο και επιστημονική κατεύθυνση. Η οικονομική κοινωνιολογία διαπερνά τη σκέψη κορυφαίων κοινωνιολόγων (M. Weber, K. Marx, E. Durkheim, P. Veblen, W. Sombart, G. Simmel, J. Schumpeter), ιστορικών και οικονομικών ιστορικών (F. Braudel, K. Polanyi). Η προσοχή μας στρέφεται εδώ και για τις ανάγκες της έρευνάς μας με ενδεικτικό τρόπο, σε αυτούς, οι οποίοι προσπάθησαν να ερευνήσουν την καταγωγή του «σύγχρονου καπιταλισμού» και να ερμηνεύσουν τα δομικά στοιχεία λειτουργίας του όπως τους μηχανισμούς της αγοράς, τον ρόλο του κράτους, την ελεύθερη κίνηση κεφαλαίου, τη σύνθεση των επιχειρήσεων, τη διαδικασία παραγωγής, τις εργασιακές σχέσεις και τα χαρακτηριστικά επιχειρηματία και μισθωτού εργαζόμενου.

Η εμφάνιση μιας βιομηχανικής μονάδας στο αγροτικό τοπίο προκαλεί τη σκέψη μας για την παραπομπή σε διαθέσιμα ταμιεύματα από την παλαιά και τη νέα οικονομική κοινωνιολογία και την αντιμετώπισή τους μέσα από το δικό μας «παράδειγμα». Μία μεγαλύτερη από τη συνήθη έκταση παρέκβαση, με μείζονες θεωρητικές αναφορές, θα συνδράμει τον λόγο που καλλιέργησε το ερευνητικό μας ενδιαφέρον.

Η αφητηρία μας βρίσκεται στην έννοια του «ιδεοτύπου». Η κατασκευή του προσδιορίζει έννοιες συνδεδεμένες με την «οικονομική πράξη»: «οικονομικώς προσανατολισμένη πράξη», «ορθολογική οικονομική πράξη», «εκμετάλλευση» και «οικονομία» (βλ., σχήμα 1). Στον M. Weber, σημειώνει ο R. Collins, ανήκει η διευκρίνιση ότι μια οικονομική δεν είναι απαραίτητα και

κοινωνική πράξη· στην έννοια δε της «ωφέλειας» αποδίδεται το κίνητρο του δρώντος ατόμου στο «οικονομικώς πράττειν».¹⁰ Η έννοια του καπιταλισμού στον M. Weber (για τον R. Collins) αποτυπώνεται μέσω της «ορθολογικής μόνιμης επιχείρησης», η λειτουργία της οποίας βασίζεται στον «ορθολογικό κεφαλαιακό υπολογισμό».¹¹ Ο καπιταλισμός κατά M. Weber διαμορφώνεται μέσα από ένα δίκτυ προϋποθέσεων, όπως φαίνεται στο σχήμα 2.

Βάσει της εννοιολογικής ιεράρχησης πραγματοποιεί μια σύνθεση διατακτικού και ρυθμιστικού συνδέσμου, η οποία προϋποθέτει την «ιδιοποίηση οικονομικών δυνατοτήτων από τους οικονομικά δρώντες, επί των οποίων αυτοί έχουν αυτόνομη διάθεση».¹² Ο M. Weber αναφέρεται στην αντίθεση που ενδεχομένως εκδηλώνεται ανάμεσα στο διατακτικό στοιχείο νομοθετικών διατάξεων και το οικονομικό «πράττειν», φέρνοντας ως παράδειγμα το μετοχικό δίκαιο και τους «αισθητούς περιορισμούς στην οικονομική αυτονομία».¹³

---

¹⁰ Βλ., M. WEBER, «Κοινωνία και Οικονομία», στο M. WEBER, *Κοινωνιολογία της Οικονομίας*, Αθήνα, Κένταυρος, 12000, σσ. 71-72.

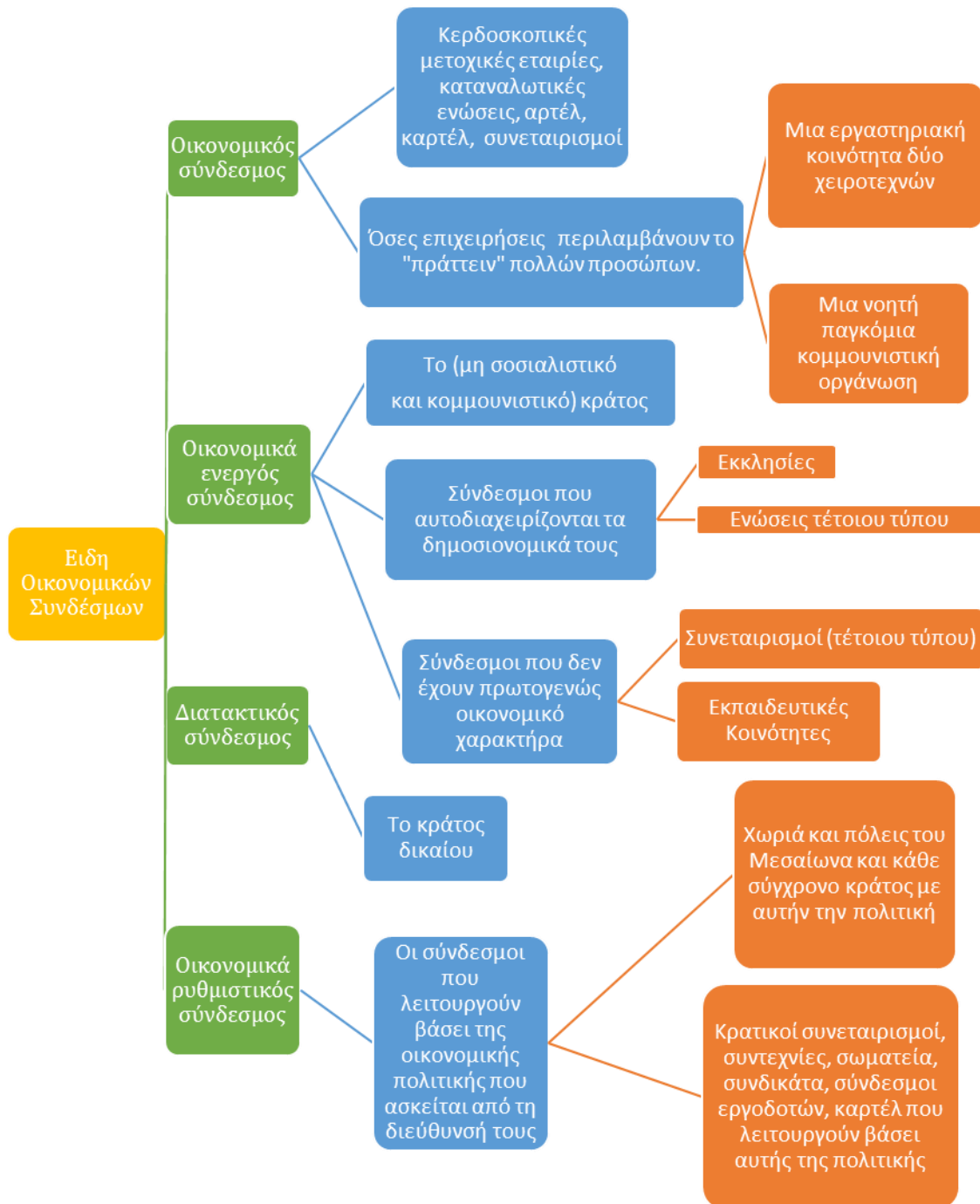
¹¹ Βλ., R. COLLINS, «Η τελευταία Θεωρία του Βέμπερ για τον Καπιταλισμό. Μια Συστηματοποίηση», στο Σ. Μ. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ (επιμ.), *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Gutenberg, 2006, σσ. 43-44.

¹² Στο ίδιο.

¹³ Στο ίδιο.

Σχήμα 1

Είδη οικονομικών συνδέσμων στη βεμπεριανή θεωρία

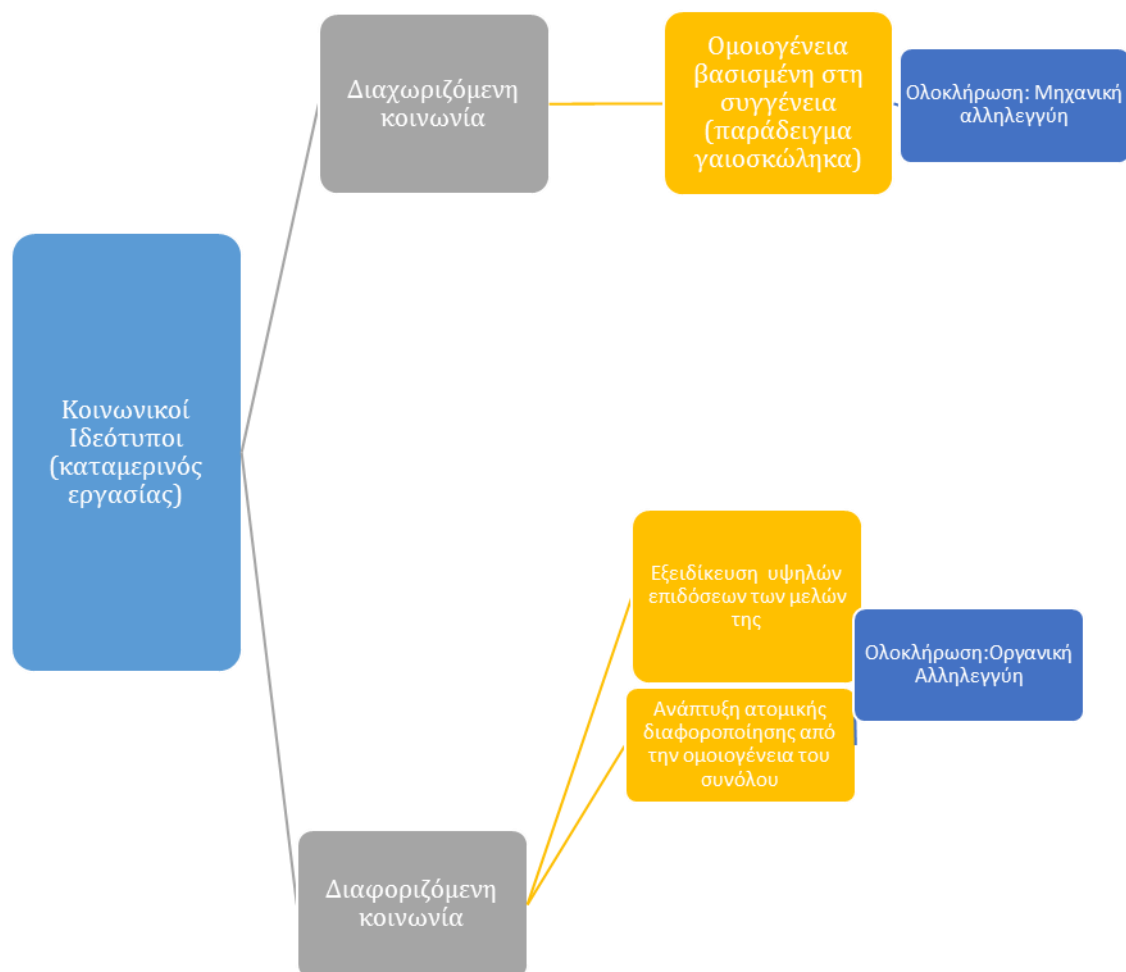

Πηγή: Μ. WEBER, «Κοινωνία και Οικονομία», στο Μ. WEBER, *Κοινωνιολογία της Οικονομίας*, Αθήνα, Κένταυρος, 12000, σσ. 44-46. Του ίδιου, *Society and Economy. An outline of interpretive Sociology*, Λονδίνο, University of California press, 1978, σσ. 74-75.

Σχήμα 2

Κοινωνικοί ιδεότυποι και οι μορφές ολοκλήρωσής τους

Πηγή: N. J. SMELSER, *Κοινωνιολογία του Οικονομικού Βίου*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1974, σσ. 28-30 και C. TRIGILIA, *Οικονομική Κοινωνιολογία. Κράτος, Αγορά και Κοινωνία στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2004, σσ. 129-136.

Η κριτική που ασκήθηκε στον M. Weber υπήρξε ιδιαίτερος έντονη, ενώ μέχρι σήμερα, οι μελετητές του έργου του ερίζουν αναφορικά με την κατάταξή του στους ιστορικούς, τους κοινωνιολόγους του καπιταλισμού ή τους κλασικούς οικονομολόγους. Μαζί με τον K. Marx, θεωρείται ότι έθεσε τα θεμέλια σε αυτό που ονομάζεται «ιστορική κοινωνιολογία». Ο τρόπος με τον οποίο αναλύει την έννοια του *πολιτισμού*, αντανακλά και τον κύριο κορμό της σκέψης του:

διαιρώντας τον πολιτισμό σε επιμέρους τομείς, τις «σφαίρες» του, αποδεικνύει ότι σε αυτόν εντοπίζεται και το σύνολο της κοινωνικής δράσης.¹⁴

Μια πρόσθετη διάσταση στην παρέκβασή μας δίνει ο γάλλος κοινωνιολόγος E. Durkheim:¹⁵ ιδιαίτερα μεγάλη βαρύτητα, τόσο για την καταγωγή του καπιταλισμού ή τη διάρθρωσή του μέσω της ανάπτυξης γενικών ιδεοτύπων, όσο και ιδίως για τις κοινωνικές του συνέπειες. Η προσέγγισή του τον απομάκρυνε από την κλασική θέση των οικονομολόγων, οι οποίοι στρέφονται στη μεγιστοποίηση της παραγωγής και τους τρόπους συσσώρευσης κεφαλαίου. Η «επί μακρόν ενασχόλησή του» με τα οικονομικά φαινόμενα δεν υπήρξε στο κέντρο του ενδιαφέροντος του E. Durkheim, η βάση δε της θεωρίας του στηρίχτηκε στο «ηθικό» στοιχείο.¹⁶ Το στοιχείο αυτό αποτυπώνεται σε κοινά αποδεκτούς κανόνες από το σύνολο ή διαφορετικά, στους *θεσμούς*. Αυτό έγινε σημείο της κριτικής του στην κλασική οικονομική σκέψη: το συλλογικό «γέννησε το ατομικό και όχι το αντίστροφο», καθώς η στροφή προς τον ατομισμό είναι σταδιακή και αποτελεί γνώρισμα της οικονομικής δραστηριότητας των σύγχρονων κοινωνιών.¹⁷ Η επιστήμη της «ηθικής» και των «θεσμών» που είναι η κοινωνιολογία για τον E. Durkheim υποχρεώνει να στραφούμε στον καταμερισμό της εργασίας ως ένα κοινωνικό φαινόμενο, αμφισβητώντας τοιουτοτρόπως την πρόθεση και την εξοικείωσή του με ζητήματα όπως, η μεγέθυνση της παραγωγικότητας, η οποία επέφερε κατά συνέπεια και τον καταμερισμό.¹⁸ Πρόκειται για βασικό στοιχείο στην ανάλυσή μας καθόσον αφορά στις αλλαγές που αναζητούμε στο «παράδειγμά» μας.

Ειδικότερα, ο E. Durkheim επιχείρησε μια διάκριση των κοινωνιών σε δύο τύπους, οι οποίες ολοκληρώνονται με μορφές αλληλεγγύης. Στην πρώτη περίπτωση, σε αυτήν που ονομάζει *διαχωριζόμενη κοινωνία*, το κύριο

---

¹⁴ Βλ., Μ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας. Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, Αθήνα, Σαββάλας, 2008, σσ. 274-280.

¹⁵ Βλ., R. N. BELLAH, «Introduction», στο R. N. BELLAH (επιμ.), *Emile Durkheim: On morality and society- Selected writings*, The University of Chicago press, 1973, σσ. xiv-xvi.

¹⁶ Στο ίδιο, σσ. xxii-xxiv.

¹⁷ Βλ., E. DURKHEIM, «Organic solidarity and contractual solidarity», στο R. N. BELLAH (επιμ.), *Emile Durkheim: On morality and society- Selected writings*, ό.π., σσ. 86-91.

¹⁸ Βλ., E. DURKHEIM, «Division of labor in society: consequences», στο R. N. BELLAH (επιμ.), *Emile Durkheim: On morality and society- Selected writings*, ό.π., σσ. 114-134.

χαρακτηριστικό είναι η ομοιογένεια στις εκφάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας. Αυτές, ως αποτέλεσμα ενός θεσμικού πλαισίου βάσει του οποίου διαμορφώνονται πρωτίστως οι κοινωνικές σχέσεις, αποτυπώνονται χαρακτηριστικά ανάλογα με εκείνα που περιγράφει το παράδειγμα του «γαιοσκώληκα», το σώμα του οποίου, παρουσιάζει αδιαίρετη ενότητα. Στην περίπτωση απώλειας ενός εκ των δακτυλίων του, η αντικατάστασή του από έναν πανομοιότυπο, θα είναι άμεση. Σε αυτού του τύπου τις κοινωνίες, το θεσμικό πλαίσιο καθορίζει τη διατήρηση της ομοιογένειας μεταξύ των μελών της και τη, κατά το δυνατόν, μικρότερη αυτονομία τους. Η σύμπλεξή τους οδηγεί σε *μηχανική ολοκλήρωση*. Τυπικό παράδειγμα οι *απλές, πρωτόγονες, κοινωνίες*, οι οποίες διατηρούσαν τον «άκαμπτο» κοινωνικό ιστό τους με την απόδοση τιμωρίας έναντι των «ξένων σωμάτων», τα οποία μπορούσαν να προκαλέσουν κλυδωνισμούς ή αλλοιώσεις. Σημείο αναφοράς στην ανάλυση του E. Durkheim η συναισθηματική σύνδεση των μελών και η συλλογικότητα που όριζαν οι κανόνες του αξιακού και θεσμικού πλαισίου αυτών των κοινωνιών.¹⁹

Οι παράμετροι που οδηγούν στην «υλική πυκνότητα» και οι διευρυμένες κοινωνικές σχέσεις κατευθύνουν στην ανάπτυξη ενός καταμερισμού εργασίας, άγνωστου στη διάστασή του μέχρι την εποχή εκείνη: στην «οργανική αλληλεγγύη».²⁰

B. Τυπική και ουσιαστική οικονομία: Η διάκριση της «τυπικής» από την «ουσιαστική» σημασία του «οικονομικού» είναι ένα ακόμη στοιχείο της ανάλυσης του «παραδείγματός» μας. Με τον K. Polanyi η «τυπική» διάκριση του οικονομικού προσδιορίζει την εκδοχή του βάσει της οποίας λειτούργησε το φιλελεύθερο μοντέλο οικονομίας, ειδικότερα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι και τη Μεγάλη Οικονομική Κρίση του 1929. Στην «τυπική» διάκριση του οικονομικού βρίσκουμε το χαρακτηριστικό της «ελεύθερης επιλογής» σκοπού και μέσων, αποταμίευσης και επένδυσης, δαπάνης και διάθεσης των

---

¹⁹ Βλ., E. DURKHEIM, «Book 1. The function of the division of labor», στο E. DURKHEIM, *The division of labor of society*, Νέα Υόρκη, Free Press, 2014, σσ. 57-104.

²⁰ Βλ., N. J. SMELSER, *Κοινωνιολογία του Οικονομικού Βίου*, ό.π., σσ. 28-30 και C. TRIGILIA, *Οικονομική Κοινωνιολογία. Κράτος, Αγορά και Κοινωνία στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, ό.π., σσ. 129-136.

παραγόμενων αγαθών. Με την «ουσιαστική» διάκριση του οικονομικού, ο K. Polanyi παραπέμπει στην άντληση των πόρων που επιτρέπουν στο άτομο να εξασφαλίσει τα απαραίτητα για την επιβίωσή του. Η εξασφάλιση των υλικών αγαθών, στο πνεύμα αυτό, επιτυγχάνεται μέσα από μια διαδικασία «ανταλλαγής με το φυσικό και κοινωνικό του περιβάλλον», στο οποίο οι διάφοροι τρόποι απόσπασης (ανάμεσά τους ο φόρος) έχουν σημασία για την κοινωνική οργάνωση.²¹

Ο K. Polanyi επεσήμανε την ανάγκη να μην συγχέονται μεταξύ τους οι δύο αυτές έννοιες, καθώς συνθέτουν ένα αντιθετικό ζεύγος. Στην προέκταση της διάκρισης, κοινωνικοί επιστήμονες τείνουν να διαμορφώσουν τις συνθήκες που διαχωρίζουν την «τυπική» από την «ουσιαστική» έννοια, με την πρώτη, να συνιστά περίπτωση της δεύτερης. Η «ουσιαστική» οικονομία, εφόσον στηρίζεται στις κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνει το άτομο με το κοινωνικό του περιβάλλον προσδιορισμένο από συγκεκριμένα ήθη και έθιμα, καθορισμένους κανόνες, καθιστά την «ουσιαστική», την «ανθρώπινη» οικονομία, μια θεσμοθετημένη «οικονομία». Μια αγορά που βασίζεται σε αυτό το σχήμα, είναι μια «θεσμοθετημένη αγορά».²² Η οικονομία είναι ουσιαστική μέσα από την αντανάκλαση δύο διαφορετικών επιπέδων, αφενός τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση και την αλληλεπίδραση του με το περιβάλλον αφετέρου, την «κοινωνική θεσμοποίηση» της οικονομικής διαδικασίας.

Η θεσμοθέτηση κατευθύνει την οργάνωση της οικονομικής διαδικασίας, δημιουργώντας της «δομή» που χαρακτηρίζεται από σταθερότητα και ενότητα. Ο K. Polanyi δανείζεται τον όρο «οικονομικά συστήματα» από την επιστήμη της ιστορίας, προκειμένου να διατυπώσει την αλλαγή που συντελείται σε μια οικονομική διαδικασία, η οποία όμως είναι θεσμοθετημένη και αποκρίνεται με

---

²¹ Σχετικά με τον φόρο και τον ρόλο του στην κοινωνική οργάνωση, πρβλ., Β. Α. ΦΟΥΡΝΑΡΗ, *Φόρος και Πολίτης στο Ελληνικό κράτος (19^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2016.

²² Ο K. Polanyi χρησιμοποιεί συχνά τη λέξη «διαδικασία», θέλοντας περισσότερο να περιγράψει την κίνηση που συντελείται στη *θέση* που κατέχουν τα αγαθά, όταν αλλάζουν χώρο ή/και χέρια, τα οποία οικειοποιούνται μέσω των συναλλαγών, τη διαχείρισή τους. Επίσης, όρισε κάθε κοινωνική δραστηριότητα που συμμετέχει στη «διαδικασία», «οικονομική δραστηριότητα», και αντιστοίχως, κάθε στοιχείο που συμμετέχει στην «οικονομική διαδικασία», «οικονομικό στοιχείο». Βλ., Κ. POLANYI, «Η οικονομία ως θεσμοθετημένη διαδικασία», στο Σ. Μ. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ (επιμ.), *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, ό.π., σσ. 126-127.

ξεχωριστό τρόπο σε συγκεκριμένο κάθε φορά τόπο και τους χρόνους του.²³ Οι θεσμοί με τη σειρά τους, θα εκδηλώσουν ανάλογες διαφοροποιήσεις.²⁴

Η «ανθρώπινη οικονομία» για τον K. Polanyi «θεμελιώνεται στις κοινωνικές σχέσεις». Η τάση του ατόμου να φέρεται εγωιστικά έχοντας ως κύριο στόχο του την επίτευξη του συμφέροντός του, δεν συνιστά εγγενές στοιχείο της ανθρώπινης φύσης. Χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τις πρωτόγονες κοινωνίες, οι οποίες δρούσαν περισσότερο βάσει των κανόνων που υπαγόρευε η φύση, το συλλογικό και όχι το ατομικό συμφέρον ήταν αυτό που διασφάλιζε την επιβίωση της ομάδας, της *κοινότητας*. Η έννοια της «γενναιοδωρίας» προκύπτει από τη λειτουργία ενός συστήματος κοινωνικών σχέσεων και δεσμών.²⁵

Η απόδοση της σκέψης του με τους τρεις τύπους «ελέγχου» των «διαδικασιών» εμφανίζεται στο σχήμα 3.

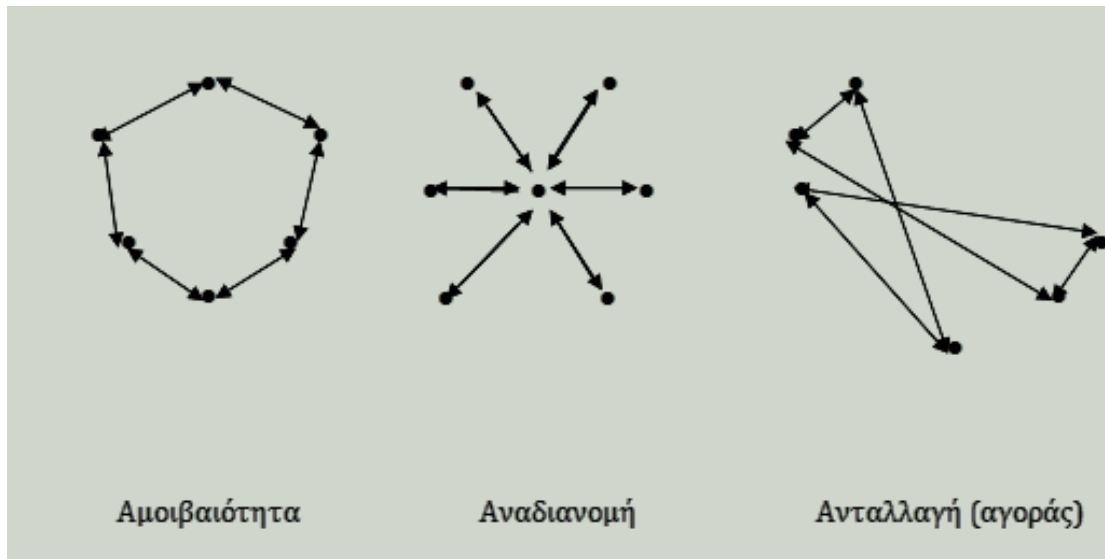
²³ Στο ίδιο, σσ. 121-128.

²⁴ Όπως αναφέρει: «Σύμφωνα με τα διάσημα λόγια του Maine, το *συμβόλαιο* αντικατέστησε το *κοινωνικό status*, ή, όπως προτιμούσε να το θέτει ο Tönnies, η *κοινωνία* εκτόπισε την *κοινότητα* ή, με τους όρους του παρόντος κειμένου, αντί το οικονομικό σύστημα να είναι μπολιασμένο στις κοινωνικές σχέσεις, είναι οι κοινωνικές σχέσεις που μπολιάστηκαν τώρα στο οικονομικό σύστημα. Ενώ οι κοινωνικές τάξεις καθορίστηκαν άμεσα από τον μηχανισμό της αγοράς, άλλοι θεσμοί καθορίστηκαν έμμεσα από αυτόν. Το κράτος και η κυβέρνηση, ο γάμος και η ανατροφή των παιδιών, η διαμόρφωση της επιστήμης και της εκπαίδευσης, της θρησκείας και των τεχνών, η επιλογή του επαγγέλματος, το είδος των σπιτιών, η διαμόρφωση των οικισμών, ακόμα και το προσωπικό γούστο-καθετί έπρεπε να συμμορφωθεί προς το μοντέλο του ωφελιμισμού ή τουλάχιστον να μην αναμειγνύεται στη λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς. [...] Ήταν σχεδόν αδύνατο να αποφύγει κανείς το εσφαλμένο συμπέρασμα ότι όπως ο οικονομικός άνθρωπος υπήρξε *πραγματικός* άνθρωπος, έτσι και το οικονομικό σύστημα υπήρξε *πραγματική* κοινωνία». Βλ., K. POLANYI, *Η απαρχαιωμένη αγοράία νοοτροπία μας. Ο πολιτισμός πρέπει να βρει ένα νέο μοτίβο σκέψης*, Αθήνα, Στάσει εκπίπτοντες, 2014, σσ. 27-28.

²⁵ Βλ., K. POLANYI, «Η οικονομία ως θεσμοθετημένη διαδικασία», στο Σ. Μ. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ (επιμ.), *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, ό.π., σσ. 127-128.

Σχήμα 3

Μορφές ενοποίησης της Οικονομίας

Πηγή: Κ. POLANYI, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Αθήνα, Νησίδες, 2007, σσ. 49-68.

Η αναφορά αυτή οδηγεί ακόμη πιο μακριά την παρέκβασή μας. Στο αξιακό σύστημα των προ-καπιταλιστικών κοινωνιών, η ανταλλαγή είχε περισσότερο τη μορφή του δώρου (τη συμβολική και κοινωνική αξία του δώρου για τις πρωτόγονες κοινωνίες, έχουν περιγράψει αμφότεροι ο Β. Malinowski και ο Μ. Mauss) το οποίο επιστρεφόταν ως «ανταπόδοση» και όχι πάντοτε από το ίδιο μέλος. Η κοινότητα, μέσω ενός «δυναμικού συστήματος», φρόντιζε να αναπαράγονται και να παγιώνονται αντίστοιχες συμπεριφορές, οι οποίες συνέβαλλαν στη συνεκτικότητά της, καθώς ενίσχυαν τους δεσμούς αμοιβαιότητας που ανέπτυσαν τα μέλη της μεταξύ τους.²⁶ Μέσα από τα αποτελέσματα των ανθρωπολογικών ερευνών, ο Κ. Polanyi παρατήρησε ότι το παραπάνω χαρακτηριστικό εντοπίζεται σε κοινωνικά σύνολα, όπου οι δεσμοί των μελών, στηρίζονταν κυρίως στη συγγένεια. Παρόλα αυτά, δεν θα πρέπει να συνδέεται η εν λόγω αρχή νομοτελειακά με τον τρόπο οργάνωσης της οικιακής οικονομίας των νοικοκυριών, καθώς είναι εγγολπωμένη εν πολλοίς σε αυτήν, η

²⁶ Βλ., ST. GUDEMAN, *Η Ανθρωπολογία της Οικονομίας-Κοινότητα, αγορά και πολιτισμός*, ό.π., σ. 136.

επιθυμία κάθε οικογένειας να επιτύχει επάρκεια και ευημερία για τον εαυτό της.²⁷ Η έννοια της *αυτάρκειας*, που διέπει την «οικιακή οικονομία», δεν μπορεί να καταταχθεί ως τέταρτη, ξεχωριστή, αρχή στο σχήμα 3, καθώς κοινή παράμετρο στη σύνθεσή του, συνιστά η έννοια της *ανταλλαγής*.²⁸ Ωστόσο, ορισμένοι μελετητές, αλλά και ο ίδιος ο K. Polanyi, αντιμετώπισαν με προβληματισμό το ζήτημα της εξαίρεσής της από ένα τέτοιο σχήμα.²⁹ Για την *οικιακή οικονομία*, μας παραπέμπει στον Αριστοτέλη, όπου θεωρεί ότι ορίζεται για πρώτη φορά με σαφή και περιεκτικό τρόπο το περιεχόμενό της.³⁰

Η αρχή της *αμοιβαιότητας*, εμφανίζει συνδέσεις με την *αναδιανομή*, η οποία εντοπίζεται σε πιο εξελιγμένες κοινωνίες. Χρησιμοποιώντας παραδείγματα που έχουν προέλθει από την ανθρωπολογική έρευνα, ο K. Polanyi διαπίστωσε ότι η *αναδιανομή* αποκρυσταλλώνει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, αν και συχνά αυτά διέφεραν ως προς τη μορφή και τον τρόπο εκδήλωσής τους, καθώς καθορίζονταν από το είδος πολιτικής εξουσίας που τη διαχειριζόταν. Κοινή παράμετρο, αποτελεί η παρουσία μίας κεντρικής εξουσίας, η οποία συγκέντρωνε την παραγωγή έχοντας παράλληλα την ευθύνη για τη διανομή των αγαθών στα μέλη της κοινότητας. Μαζί με την αποθήκευση μέρους της παραγωγής, σημαντικό καθήκον της κεντρικής εξουσίας ήταν η διατήρηση του καταμερισμού της εργασίας, που συνέβαλε στον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό παραγόμενων αγαθών τα οποία διανέμονταν εν συνεχεία στο σύνολο. Στην αρχή της *αναδιανομής*, περιπλέκεται και η *ανταλλαγή* υπό τη μορφή εμπορίου, η οποία

---

²⁷ Στο ίδιο.

²⁸ Μπορούμε να προεκτείνουμε την έννοια της *αυτάρκειας* από τα νοικοκυριά στα κράτη. Ο *οικονομικός εθνικισμός* του Μεσοπολέμου συνιστά χαρακτηριστικό παράδειγμα. Για την ελληνική περίπτωση, πρβλ., Ε. Δ. ΠΡΟΝΤΖΑΣ, *Οικονομικός εθνικισμός. Δοκίμιο στη νεοελληνική ιστορία*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1999.

²⁹ Βλ., ST. GUDEMAN, *Η Ανθρωπολογία της Οικονομίας-Κοινότητα, αγορά και πολιτισμός*, ό.π., σσ. 136-137.

³⁰ Βλ., K. POLANYI, «Aristotle Discovers the Economy», στο K. POLANYI, C. M. ARENSBERG, H. W. PEARSON (επιμ.), *Trade and Market in the Early Empires-Economies in History and Theory*, Ιλινόις, The Free Press Glencoe, 1957, σσ. 64-97 και K. POLANYI, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, ό.π., σσ. 49-51 και 57.

όμως διαφέρει σημαντικά από εκείνη που αναπτύχθηκε στις σύγχρονες κοινωνίες.³¹

Η αναδιανομή είχε άμεση σχέση με τη διακυβέρνηση της εκάστοτε κεντρικής εξουσίας, η οποία με τη σειρά της, υπαγορευόταν από εγκαθιδρυμένους θρησκευτικούς και πολιτικούς θεσμούς. Το εμπόριο αυτής της μορφής δεν προσανατολίζεται στην επίτευξη του ατομικού συμφέροντος, αλλά στην αυτάρκεια της κοινότητας ή της φυλής. Ο Κ. Polanyi επισημαίνει ότι, τα εν λόγω εμπορικά δίκτυα, δεν θα πρέπει να θεωρούνται ήσσονος σημασίας όταν συγκρίνονται με εκείνα της σύγχρονης αγοράς, παρά τις διακριτές διαφορές που εντοπίζονται στον βαθμό πολυπλοκότητας του γραφειοκρατικού συστήματός τους.³²

Στην τελευταία μορφή ενοποίησης, η «αγορά» έχει τον πλέον καταλυτικό ρόλο, καθώς είναι εκείνη που καθορίζει τις τιμές των αγαθών, και κατά συνέπεια, την παραγωγή και τη διάθεσή τους. Η αγορά έχει την ιδιαιτερότητα να «αυτορυθμίζεται», αντικαθιστώντας δομές που επικρατούσαν σε συστήματα αμοιβαιότητας, αλλά και θεσμικά πλαίσια που διαμόρφωναν τη λειτουργία των κεντρικών εξουσιών σε συστήματα αναδιανομής. Την παρακμή της ανταλλαγής επιχείρησε να αναλύσει ο Κ. Polanyi στον «Μεγάλο Μετασχηματισμό», εξετάζοντας τα αίτια που εδραίωσαν αυτήν τη μορφή ενοποίησης ως την πλέον κυρίαρχη στον δυτικό κόσμο, αλλά και τους λόγους που συνετέλεσαν στην κατάρρευσή του κατά τη Μεγάλη Οικονομική Κρίση του 1929. Έδωσε ιδιαίτερη έμφαση δε, στις μεθόδους και τα μέσα παραγωγής που οδήγησαν σε αυτό το μοντέλο οικονομικής ενοποίησης.

Με μια ιστορική σύνδεση του εμπόρου με τον επιχειρηματία των νεότερων χρόνων, παρατήρησε ότι ο στόχος του κέρδους ξεπέρασε τη βιολογική ανάγκη του για επιβίωση.³³ Με αυτόν τον τρόπο, επιχειρεί να ενισχύσει το επιχείρημά του έναντι των κλασικών οικονομικών που ανήγαν το ατομικό

³¹ Ο Κ. Polanyi δίνει ιδιαίτερη έμφαση στα εμπορικά δίκτυα που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ φυλών, τα οποία στηρίζονταν στην ανταλλαγή αντικειμένων που θεωρούνταν πολύτιμα. Βλ., Κ. POLANYI, «Η οικονομία ως θεσμοθετημένη διαδικασία», ό.π., σσ. 137-144.

³² Βλ., Κ. POLANYI, «Marketless Trading in Hammurabi's Time», στο Κ. POLANYI, C. M. ARENSBERG, H. W. PEARSON (επιμ.), *Trade and Market in the Early Empires-Economies in History and Theory*, ό.π., σσ. 12-26.

³³ Βλ., Κ. POLANYI, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, ό.π., σσ. 69-77.

όφελος σε ίδιον της ανθρώπινης φύσης. Στο δεύτερο σκέλος της ανάλυσής του, στα αίτια και τις συνέπειες της καταστροφής της «αυτορρυθμιζόμενης» αγοράς, παρατήρησε ότι η χαλάρωση των συγγενικών δεσμών, η αποδυνάμωση του ηθικού κώδικα και του πολιτικού-διοικητικού πλαισίου -βάσει των οποίων οργάνωναν την παραγωγή, τη διανομή των αγαθών και την εν συνόλω επιβίωσή τους οι παραδοσιακές κοινωνίες- εμφανίστηκε όταν η αγορά ρύθμιζε μέσω της τιμής των προϊόντων την παραγωγή, αλλά και την ίδια την εργασία. Σε κοινωνίες αμοιβαιότητας ή αναδιανομής, δεν υπήρχε το ζήτημα της φτώχειας ή της ανεργίας. Αντιθέτως, η «αυτορρυθμιζόμενη αγορά» είναι άμεσα συνδεδεμένη με μια τέτοια εξέλιξη.³⁴

Για τον K. Polanyi ο αντίκτυπος που είχε στην κοινωνία ένα τέτοιο φαινόμενο, ενεργοποίησε σε διάφορες εκφάνσεις της, την αντίδραση της δεύτερης: μέσω της σύνθεσης δικτύων συνδικαλιστικών οργανώσεων, των αλλαγών στους νόμους υπέρ των δικαιωμάτων των εργαζομένων και της ανάδυσης σοσιαλιστικών κομμάτων. Επίσης, ο αυξημένος κρατικός παρεμβατισμός με τον προστατευτισμό της παραγωγής, αποτέλεσε πολιτική που υιοθέτησαν τα κράτη, προκειμένου να ελαχιστοποιηθεί η ανεξέλεγκτη δράση της αγοράς.³⁵ Η κύρια αιτία της παρακμής του φιλελεύθερου καπιταλισμού για τον K. Polanyi υπήρξε η αδυναμία του να ενσωματωθεί στην κοινωνία και τις ανάγκες της, αν και ένα μέρος του πρέπει να συνεχίσει να υφίσταται: αυτό που προσφέρει στο άτομο την ελευθερία να διαμορφώνει τη συνείδησή του, να επιλέγει το είδος της εργασίας που θα στραφεί και τις μορφές συνεργασίας που θα αναπτύξει.³⁶

Γ. Γνωστικά όρια και διευρύνσεις: Ο καθορισμός των ορίων ανάμεσα στις γνωστικές περιοχές των οικονομικών και της κοινωνιολογίας οδηγεί στην προτελευταία παρέκβαση μας: στον T. Parsons και τον τρόπο κοινωνιολογικής

---

³⁴ Στο ίδιο, σσ. 161-174.

³⁵ Στο ίδιο, σσ. 213-225.

³⁶ Στο ίδιο, σσ. 237-238 και 242-244.

ανάλυσης που πρότεινε.³⁷ Προσεγγίσεις όπως αυτές των E. Durkheim, M. Weber και ακόμη περισσότερο του V. F. Pareto για τα οικονομικά, εγγίζουν σημαντικά τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος επιχείρησε να καθορίσει το αντικείμενο της κοινωνιολογίας.³⁸ Σε αυτό το επίπεδο ανάλυσης, διέκρινε τη δυσκολία που παρουσιάζουν τα οικονομικά να χρησιμοποιήσουν ως μεθοδολογικά εργαλεία «νόμους» αντίστοιχους των φυσικών επιστημών, καθώς θεωρούσε ότι μια μονομερής ανάλυση κατά την οποία το άτομο λειτουργεί υπαγορευμένο από την ορθολογική ανάγκη του για την εξασφάλιση μέσων και πόρων, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Ο «σκοπός» που έλειπε από τη νεοκλασική οικονομική θεωρία, διαμορφώνεται μέσω της αλληλεπίδρασης που αναπτύσσουν μεταξύ τους τα άτομα. Έτσι, παρά το γεγονός ότι οι ατομικές επιθυμίες υφίστανται, δεν είναι ανεξάρτητες από αξίες και κανόνες, οι οποίοι επηρεάζονται και καθορίζονται με τη σειρά τους από την κοινωνική αλληλεπίδραση.

Για να μπορέσει ο T. Parsons να πραγματοποιήσει τη διάκριση αυτή, επιχείρησε μια αναθεώρηση των σημαντικότερων κοινωνικών και οικονομικών θεωριών που είχαν μέχρι τότε ασκήσει μεγάλη επιρροή στη διεθνή σκέψη, καθώς και στα μεθοδολογικά εργαλεία που κάθε μία από αυτές πρότεινε ως απαραίτητα. Πήρε αποστάσεις τόσο από την αξία που έδιναν στον ρόλο των θεσμών στην οικονομική δράση θεωρίες (Th. Veblen), αλλά και στην τάση υπέρ του ιστορικού εμπειρισμού που οδηγούν περισσότερο σε έναν ατελέσφορο «εγκυκλοπαιδισμό». Ο T. Parsons ήθελε να δημιουργήσει μια γενική θεωρία κοινωνιολογικής ανάλυσης. Τα οικονομικά θα έπρεπε να μελετούν τα μέσα και του σκοπούς των ατόμων, που συμβάλλουν στην επίτευξη του συμφέροντος. Όπως αναφέρει, «η οικονομική δραστηριότητα είναι μια φάση θεσμικής συμπεριφοράς», ενός πλαισίου που καθορίζει η κοινωνία. Συνεπώς, οι θεσμοί λειτουργούν ως «κανονιστικά» και όχι ως «ουτοπικά» πρότυπα για τα άτομα.

---

³⁷ Βλ., T. BURGER, «Talcott Parsons, the Problem of Order in Society, and the Program of an Analytical Sociology», *The American Journal of Sociology*, 83/2, (1977), σσ. 320-329.

³⁸ Βλ., T. PARSONS, *The Structure of Social Action- A study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*, Ιλινόις, The Free Press, 1949 σσ. 69-72, 77-81, 89-110 κ.α.

Τις αξίες και τους κανόνες που διέπουν τις δράσεις των ατόμων εξετάζει σύμφωνα με τον T. Parsons η κοινωνιολογία.³⁹ Σε μεταγενέστερα έργα του από τη «Δομή της Κοινωνικής Δράσης» (*The Structure of Social Action*), ανέπτυξε περισσότερο τη σκέψη του για τη σύνδεση οικονομικών και κοινωνιολογίας, μέσω της θεωρίας του για το κοινωνικό σύστημα στο ομώνυμο βιβλίο του, όπου ανέλυσε τη δομή του κοινωνικού συστήματος, τον διαχωρισμό του σε υπο-συστήματα, την ατομική συμπεριφορά, τα κίνητρα και τους τρόπους με τους οποίους το άτομο επιτυγχάνει την κοινωνικοποίησή του, τη διαδικασία σύνθεσης συλλογικοτήτων και οργανισμών, τις ιδέες και τα σύμβολα που αναπτύσσονται στο κοινωνικό σύστημα, καθώς και τους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου.⁴⁰

Συγκρατούμε για την ανάλυσή μας την κριτική στο έργο του T. Parsons: στο σύνολό του έχει χαρακτηριστεί από έλλειψη ομοιογένειας, επισημαίνεται όμως ότι μετά το «Κοινωνικό Σύστημα» και ιδιαίτερος με την «Οικονομία και Κοινωνία» (*Economy and Society*), που εξέδωσαν από κοινού με τον N. Smelser, απομακρύνθηκε από την ανάλυση του *βολονταρισμού* και αφοσιώθηκε στο κοινωνικό σύστημα και τα υπο-συστήματά του. Όπως πάντοτε, αναζητά να αναπτύξει μια γενική θεωρία και όχι να προβεί σε μια παρόμοια ανάλυση ή κριτική του καπιταλιστικού συστήματος, με όσες είχαν πραγματοποιήσει οι προηγούμενοι.⁴¹ Το οικονομικό εμφανίζεται ως *υποσύστημα* του κοινωνικού συστήματος και εδώ, ενώ με την περιγραφή των τεσσάρων λειτουργιών στο εσωτερικό του, επιθυμούσε να αποδείξει ότι τα επιμέρους συστήματα βρίσκονται σε αλληλεπίδραση.⁴² Παρά το γεγονός ότι το τελευταίο έργο του T. Parsons αναζητούσε να διακρίνει εκ νέου τα όρια μεταξύ οικονομικών και

---

³⁹ Βλ., T. PARSONS, «Τα κίνητρα των Οικονομικών δραστηριοτήτων», στο Σ. Μ. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ (επιμ.), *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, ό.π., σσ. 166-167.

⁴⁰ Βλ., T. PARSONS, *The Social System*, Λονδίνο, Routledge, 1991, σσ. 36-38, 48-57 και 68-75. Του ίδιου, *Societies- Evolutionary and Comparative Perspectives*, Νιού Τζέρσεϊ, Prentice-Hall, 1966, σσ. 5-28.

⁴¹ Όπως αναφέρει ο B. Turner στον πρόλογο του «The Social System», ο T. Parsons υπήρξε «θεωρητικός και πρωταγωνιστής του μοντερνισμού». Βλ., B. TURNER, «introduction», στο T. PARSONS, *The Social System*, ό.π., σ. xxvi.

⁴² T. BURGER, «Talcott Parsons, the Problem of Order in Society, and the Program of an Analytical Sociology», ό.π., σσ. 330-332. Αντίστοιχη ανάλυση θα πραγματοποιήσει αργότερα και ο N. Smelser. Βλ., N. J. SMELSER, *Κοινωνιολογία του Οικονομικού Βίου*, ό.π., σσ. 63-110.

κοινωνιολογίας, μάλλον απομάκρυνε παρά ενθάρρυνε τους κοινωνιολόγους να εστιάσουν στα οικονομικά φαινόμενα. Κυριότερος λόγος, η «τεχνική απομόνωσή τους» ως ενός ξεχωριστού (αν και όχι πάντοτε αυτόνομου και ομοιόμορφου) υποσυστήματος.⁴³

Συγκρατούμε τέλος ότι η επιρροή του T. Parsons στην επιστημονική κοινότητα υπήρξε σημαντική, καθώς τα όρια που έθεσε ανάμεσα σε κοινωνιολογία και οικονομία έτυχαν μεγάλης αποδοχής. Αυτό το σημείο θεωρείται χρονικό ορόσημο για το τέλος της παλαιάς οικονομικής κοινωνιολογίας, με το ενδιαφέρον των κοινωνιολόγων να προσανατολίζεται στην ανάλυση διαφορετικών ζητημάτων από τα οικονομικά φαινόμενα. Χρειάστηκαν σχεδόν 30 χρόνια για να αντιστραφεί το εν λόγω κλίμα, όταν οι προϋπάρχουσες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στη διάρκεια των δεκαετιών που ακολούθησαν, βρέθηκαν σε μια διαδοχική τροχιά μεταβολών.⁴⁴

Η ανάπτυξη των νεοθεσμικών οικονομικών, με κύριο εκπρόσωπό τους τον O. Williamson⁴⁵, θεωρείται κρίσιμο σημείο για την παρέκβασή μας στην

---

⁴³ Βλ., C. TRIGILIA, *Οικονομική Κοινωνιολογία. Κράτος, Αγορά και Κοινωνία στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, ό.π., σσ. 235 και 237-238.

⁴⁴ Από τη δεκαετία του 1960 και ιδιαιτέρως με τις πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του 1970, το κεϋνσιανό μοντέλο οικονομίας και ο «φορντισμός» ως μοντέλο λειτουργίας επιχειρήσεων και βιομηχανιών κλυδωνιζόταν. Εκτός των οικονομικών πιέσεων, υπήρχαν και κοινωνικές, καθώς τα χαρακτηριστικά των εργαζομένων είχαν γνωρίσει σημαντικές μεταβολές από το 1930: είχαν συστηματοποιήσει τη μορφή διεκδίκησης των κεκτημένων τους, όπου το ίδιο το προνοιακό κράτος είχε παραχωρήσει, αποτελώντας προϋπόθεση για την ύπαρξή του. Οι επιχειρήσεις που θα επιβίωναν σε αυτό το στάδιο μετάβασης, θα λειτουργούσαν βάσει ενός διαφορετικού μοντέλου που θα τους προσέφερε μεγαλύτερη ευελιξία, αποφεύγοντας συνάμα τη μαζική παραγωγή που επέβαλε το φορντικό πρότυπο. Υπήρξαν περισσότερα από ένα πρότυπα βάσει των οποίων οργανώθηκε η παραγωγή στη δεκαετία του 1970, ενώ σε αυτήν την «πολυμορφία», σπουδαίο ρόλο διαδραμάτισε ένα πλήθος επιμέρους παραγόντων. Ένας εξ αυτών ήταν και το θεσμικό πλαίσιο καθεμίας από τις περιοχές που εφαρμόστηκε έκαστο εκ των παραγωγικών προτύπων. Ωστόσο, η επίτευξη της ευελιξίας δεν ήταν a priori εξασφαλισμένη. Εκεί εμφανίζονται ή επανεμφανίζονται ζητήματα προς ανάλυση που αφορούν στις εργασιακές σχέσεις, τις κοινωνικές παροχές, την ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων και τη διαμόρφωση των τιμών. Στην αρνητική προέκτασή τους, οι πιέσεις που ασκούσε η επίτευξη τμήματος των παραπάνω, οδήγησε στη λειτουργία ενός συστήματος παραοικονομίας με χαρακτηριστικά του τη φοροδιαφυγή, την αδήλωτη εργασία, την έλλειψη κοινωνικών παροχών και την παραγωγή φθηνότερων και κατώτερων ποιοτικά αγαθών. Στο ίδιο, σσ. 271-272.

⁴⁵ Πρβλ., O. E. WILLIAMSON, «The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead», *Journal of Economic Literature*, 38/3, (2000), σσ. 595-613 (βλ., https://www.researchgate.net/profile/Oliver_Williamson3/publication/4981429_The_New_Institutional_Economics_Take_Stock_Looking_Ahead/links/5655fd9308ae1ef92979be22.pdf, 5/2/2016).

ανάλυση των ορίων της έρευνάς μας.⁴⁶ Χαρακτηριστικά των κλασικών οικονομικών είναι η μεγιστοποίηση του ατομικού συμφέροντος. Ωστόσο, το «κόστος συναλλαγής» υπήρξε η κύρια παράμετρός τους, που προκαλείται από την ελλιπή ενημέρωση των οικονομικά δρώντων. Η έννοια του *θεσμού* ήταν επίσης παρούσα, καθώς διάφοροι τύποι οικονομικής συνεργασίας συνιστούσαν θεσμοθετημένες διαδικασίες, οι οποίες, μέσω της κατάλληλης οργάνωσής τους σε δίκτυα, μπορούσαν να ελαχιστοποιήσουν τον κίνδυνο του υψηλού κόστους συναλλαγής. Τα νεοθεσμικά οικονομικά εστιάζουν σε «εξωοικονομικά» ζητήματα, δίχως όμως να προσμετρούν τον ρόλο έτερων παραμέτρων, εκφράζοντας μια ατομοκεντρική ερμηνεία για τους οικονομικούς θεσμούς, με μια προσέγγιση, που θέλει το άτομο να λειτουργεί ωφελιμιστικά για διαφορετικούς κάθε φορά λόγους.⁴⁷

Αυτή η εξέλιξη ενεργοποίησε μια συντονισμένη αντίδραση από τους κοινωνιολόγους, η οποία δημιούργησε τις κατάλληλες συνθήκες για την εμφάνιση της νέας οικονομικής κοινωνιολογίας.⁴⁸ Η θεωρία του O. Williamson προκάλεσε την έντονη κριτική κοινωνιολόγων της οικονομίας, οι οποίοι στο σύνολό τους διατύπωσαν τη θέση ότι α) η οικονομική δράση είναι μία μορφή της κοινωνικής δράσης β) η οικονομική δραστηριότητα ως μορφή κοινωνικής δράσης είναι κοινωνικά προσανατολισμένη γ) οι οικονομικοί οργανισμοί/επιχειρήσεις είναι κοινωνικές κατασκευές. Σε αυτό το πλαίσιο διαμορφώθηκαν δύο κύρια ρεύματα: αυτό της *νεοθεσμικής κοινωνιολογίας* και της *δομικής προσέγγισης*. Η πρώτη δίνει μεγαλύτερη έμφαση στους πολιτισμικούς θεσμούς, οι οποίοι λειτουργούν «κανονιστικά», αναγνωριστικά, για τα αλληλοεπιδρώντα υποκείμενα. Η επιρροή της εθνομεθοδολογίας, της φαινομενολογίας και της κοινωνικής ψυχολογίας σε αυτήν την περίπτωση είναι διακριτή.⁴⁹ Στη δεύτερη περίπτωση, η δομή έχει κυρίαρχο ρόλο στη μορφή που

---

⁴⁶ Βλ., C. TRIGILIA, *Οικονομική Κοινωνιολογία. Κράτος, Αγορά και Κοινωνία στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, ό.π., σσ. 351-357.

⁴⁷ Στο ίδιο.

⁴⁸ Βλ., N. J. SMELSER, R. SWEDBERG, «Introduction», στο N. J. SMELSER, R. SWEDBERG (επιμ.), *The Handbook of Economic Sociology*, Νιου Τζέρσεϊ, Princeton University press, 2005, σσ. 6-13.

⁴⁹ Βλ., C. TRIGILIA, *Οικονομική Κοινωνιολογία. Κράτος, Αγορά και Κοινωνία στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, ό.π., σσ. 356-357.

θα λάβει η δράση. Δύο κύριες έννοιες: α) η *έδραση, εγκαθίδρυση ή εγκιβωτισμός*, των οικονομικών φαινομένων στην κοινωνική δομή β) τα *κοινωνικά δίκτυα* που ενυπάρχουν σε αυτή.⁵⁰ Παρά τις διαφορές τους, αμφότερες αποδέχονται στο περιεχόμενο της ανάλυσής τους ως σημαντικές παραμέτρους, τόσο τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις όσο και το πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές πραγματώνονται. Το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται κυρίως στη *δομική προσέγγιση* και στο περιθώριο ανάλυσης που η ίδια μας επιτρέπει.

III. Παλαιές και νέες προκλήσεις

Η ανάγκη για τη συστηματοποίηση της έρευνας στο πεδίο μας γεννά πρόσθετους προβληματισμούς.

Καταρχάς, η δομική προσέγγιση επαναφέρει δύο σημαντικές έννοιες από το παρελθόν, οι οποίες υιοθετούνται ολοένα περισσότερο για α) την ανάλυση των συνθηκών που επιτρέπουν ή αποτρέπουν την εμφάνιση της επιχειρηματικής δράσης, β) τον τρόπο εσωτερικής οργάνωσής της και την υιοθέτηση συγκεκριμένης στρατηγικής γ) τα αποτελέσματα που επιφέρει στο εξωτερικό κοινωνικό περιβάλλον της.

Η πρώτη έννοια και όρος είναι το *κοινωνικό κεφάλαιο*: ένα από τα είδη κεφαλαίου που περιλαμβάνει στην ταξινόμησή του ο P. Bourdieu.⁵¹ Το κοινωνικό κεφάλαιο είναι «το σύνολο των πόρων που ενεργοποιούνται σε ένα περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένο, σε ένα περισσότερο ή λιγότερο ευέλικτο δίκτυο κοινωνικών σχέσεων που επιφέρει ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, παρέχοντας υψηλές επιστροφές της επένδυσης».⁵² Στους K. Marx και M. Weber

---

⁵⁰ Υιοθετούμε την «έδραση» ως απόδοση του όρου «embeddedness» στα ελληνικά, που προτείνεται από τον Σ. Μ. Κονιόρδο. Βλ., Σ. Μ. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ, «Παλιά και Νέα Οικονομική Κοινωνιολογία: Σύντομη Εισαγωγή», στο Σ. Μ. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ (επιμ.), *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, ό.π., σσ. 26-28.

⁵¹ Αναφέρει μεταξύ άλλων το «οικονομικό κεφάλαιο», ενεργητικό ή παθητικό, το «πολιτισμικό κεφάλαιο» που δεν θα πρέπει να συγχέεται με το «ανθρώπινο κεφάλαιο», το «τεχνολογικό», το «νομικό» και το «οργανωτικό» κεφάλαιο» μέσα στα οποία εμπεριέχεται το «κεφάλαιο της πληροφορίας του πεδίου», το «εμπορικό κεφάλαιο», το «συμβολικό κεφάλαιο» και τέλος στο «κοινωνικό κεφάλαιο». Βλ., P. BOURDIEU, «Principles of Economic Anthropology», στο N. J. SMELSER, R. SWEDBERG (επιμ.), *The Handbook of Economic Sociology*, ό.π., σ. 75.

⁵² Στο ίδιο, σσ. 75-76.

εντοπίζεται ως έννοια, όχι όμως και ως όρος με την κατοπινή σημασία του.⁵³ Η ύπαρξη του κοινωνικού κεφαλαίου προϋποθέτει τη σύνθεση και δράση των κοινωνικών δικτύων, ενώ η μορφή που λαμβάνει ανά χώρο και χρόνο, παρουσιάζει ποικιλία. Από την άλλη, η κοινωνική αλληλεπίδραση διαμορφώνει πάντοτε στοιχεία που συνθέτουν το κοινωνικό κεφάλαιο ενός συνόλου, μιας ομάδας, μιας περιοχής ακόμη κι ενός κράτους. Σημαντική σε αυτό το σημείο η θέση του J. Coleman, ο οποίος θέλοντας να άρει τη θέση των νεοθεσμικών οικονομικών σχετικά με τη μονομέρεια της ατομικά προσανατολισμένης δράσης των υποκειμένων, τονίζει τη συμβολή του κοινωνικού στη διαμόρφωση του ανθρώπινου κεφαλαίου. Αυτή αποδεικνύεται ακόμη και μέσα από την παραγωγή αγαθών, τα οποία δημιουργούνται για να μοιραστούν σε όλα τα μέλη μιας ομάδας. Εδώ δίνεται μεγάλη σημασία στα είδη του κοινωνικού κεφαλαίου, στον ρόλο των δικτύων και στις παραμέτρους που καθορίζουν τη λειτουργία τους όπως η πληροφορία, οι υποχρεώσεις, οι προσδοκίες των ατόμων.⁵⁴

Το *κοινωνικό κεφάλαιο*, όπως εισήχθη στην κοινωνιολογική ανάλυση μέσα από τις προσεγγίσεις του P. Bourdieu, του J. Coleman και του R. Putnam⁵⁵, συνδέθηκε άρρηκτα με τις κοινωνικές σχέσεις και τις διάφορες μορφές που μπορούν εκείνες να αποκτήσουν. Σε αυτό το πλαίσιο, η *εμπιστοσύνη* μεταξύ των ατόμων αποτελεί μια σημαντική παράμετρο, η οποία αντιμετωπίζεται συχνά ως αναπόσπαστο τμήμα του *κοινωνικού κεφαλαίου* (J. Coleman, R. Putnam, Y.

---

⁵³ Ο Σ. Κονιόρδος πραγματοποιεί σχετική αναφορά, αναζητώντας τις «καταβολές» του *κοινωνικού κεφαλαίου* στα έργα των κλασικών της κοινωνιολογίας, όπως των A. de Tocqueville, K. Marx, M. Weber, E. Durkheim, G. Simmel. Βλ., Σ. Μ. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ, «Κοινωνικό Κεφάλαιο: μεταξύ θεωρητικής σαφήνειας και σύγχυσης», *Επιστήμη και Κοινωνία, Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής θεωρίας*, 16/(2006) (βλ., http://www2.media.uoa.gr/sas/issues/16_issue/koniordos.html).

⁵⁴ Πρβλ., J. S. COLEMAN, «Social Capital in the Creation of Human Capital», *The American Journal of Sociology*, 94/(1988), σσ. 95-120 (βλ., <http://courseweb.ischool.illinois.edu/~katewill/china/readings/coleman%201988%20social%20capital.pdf>, 5/2/2016).

⁵⁵ Βλ., R. PUTNAM, «Social Capital: Measurement and Consequences», *Canadian Journal of Policy Research*, (2001), σσ. 1-2, (βλ., <https://search.oecd.org/edu/innovation-education/1825848.pdf>, 3/2/2016). Ο R. Putnam προσέφερε μια διαφορετική οπτική στη σύζευξη *κοινωνικών δικτύων* και *κοινωνικού κεφαλαίου*. Η κριτική που του ασκήθηκε όμως, αφορούσε τον σχετικά περιορισμένο ρόλο που προέβλεπε για τα κοινωνικά δίκτυα, καθώς η δυναμική τους είναι σε θέση να διαπερνά, όχι ένα μέρος, αλλά το σύνολο των λειτουργιών της κοινωνικής δομής. Βλ., J. SCOTT, *Social network Analysis*, Λονδίνο, SAGE Publications Ltd, 32013, σσ. 7-9.

Fukuyama) και άλλοτε ως αποτέλεσμα του (M. Woolcock, J. Field).⁵⁶ Τόσο ο P. Bourdieu όσο και ο J. Coleman επικεντρώθηκαν στα υποκείμενα, τους ρόλους και τις σχέσεις τους με άλλα άτομα, εξετάζοντάς τα ως τμήματα ενός δικτύου, προετοιμάζοντας το έδαφος για τις θέσεις μιας σειράς κοινωνιολόγων, οι οποίοι υποστήριξαν ότι το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί όχι εξωτερικό παράγοντα, αλλά αποτέλεσμα των «θετικά» προσανατολισμένων σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των μελών ενός δικτύου. Μελετητές όπως οι R. Putnam, Y. Fukuyama, M. Woolcock, J. Nahapiet και S. Ghoshal προσδιορίζουν το *κοινωνικό κεφάλαιο* ως χαρακτηριστικό των εσωτερικών συνδέσεων μεταξύ ατόμων που ανήκουν σε μια δομή και τους προσφέρει συνεκτικότητα και ένα σύνολο ειδικών προνομίων.⁵⁷

Η δεύτερη έννοια-κλειδί στην ανάλυση των δικτύων είναι η *έδραση* των οικονομικών φαινομένων στην κοινωνική δομή, της οποίας η σύνθεση καθορίζεται σημαντικά από τη φυσιογνωμία των δεσμών που συνθέτουν τα κοινωνικά δίκτυα.

Ο K. Polanyi χρησιμοποίησε πρώτος τον όρο, αλλά ο τρόπος με τον οποίο αξιοποιείται από τον M. Granovetter είναι διαφορετικός: η *έδραση* δεν παρουσιάζει την ίδια εικόνα σε «αγοραίες» και σε «μη αγοραίες» κοινωνίες όπως πίστευαν οι ουσιαστικιστές ή οι εκπρόσωποι των νεο-θεσμικών οικονομικών.⁵⁸ Ο M. Granovetter θα κάνει έναν ακόμη διαχωρισμό σχετικά με την οπτική που πρέπει η οικονομική κοινωνιολογία να τηρεί για την οικονομική δράση. Δεν αποδέχεται την υπερ-κοινωνικοποιημένη προσέγγιση του T. Parsons, που υιοθετήθηκε και από αρκετούς σύγχρονους οικονομολόγους και ήθελε το θεσμικό πλαίσιο να καταποντίζει την αξία των κοινωνικών σχέσεων ως δευτερεύουσας αξίας παράμετρο για την εκκίνηση της δράσης, ούτε την υπο-

---

⁵⁶ Βλ., F. QIANHONG, «Trust, Social Capital, and Organizational Effectiveness», 2004, σ. 2, (βλ., <http://www.ipg.vt.edu/papers/qhfumajorpaper.pdf>, 7/2/2016).

⁵⁷ Στο ίδιο σ. 7.

⁵⁸ Μία τέτοια εκτίμηση θα οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι το υποκείμενο δρα διαχρονικά με σκοπό την επίτευξη του ατομικού συμφέροντος. Κάτι, στο οποίο η οικονομική κοινωνιολογία αντιτίθεται δυναμικά. Βλ., M. GRANOVETTER, «Οικονομική Δράση και Κοινωνική Δομή», στο Σ. Μ. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ (επιμ.), *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, ό.π., σσ. 183-185.

κοινωνικοποιημένη αντίληψη των νεοφιλελεύθερων οικονομικών.⁵⁹ Τονίζει τη σημασία του «κοινωνικού» στην οικονομική δράση, ως στοιχείου όχι υποδεέστερου, αλλά καθοριστικού για την κατανόηση της εξέλιξης των οικονομικών φαινομένων.

Ο M. Granovetter επεκτείνει την ανάλυσή του με μια δεύτερη έννοια που οφείλει να συμπεριλαμβάνει η οικονομική κοινωνιολογία στη δική της ανάλυση: τα *κοινωνικά δίκτυα*. Προτείνεται ως μέθοδος που προσφέρεται για μικρο και μακρο-ανάλυση, εστιάζοντας στη μελέτη των δεσμών με τους οποίους συνδέονται τα μέλη ενός ή περισσότερων δικτύων.⁶⁰ Στο ίδιο πλαίσιο ανάλυσης βρίσκει εφαρμογή η θεωρία του R. Burt για τις *δομικές τρύπες* των δικτύων, οι οποίες εμφανίζονται συνήθως σε χαλαρούς και έμμεσους δεσμούς, όταν διεισδύει ένας «τρίτος», ενδιάμεσος, δεσμός στο «κενό» επικοινωνίας που προκύπτει από την απόσταση μεταξύ δύο ή περισσότερων κόμβων. Εκμεταλλευόμενος τη θέση του στο πλήρες δίκτυο, αποκτά ισχύ, καθώς διαχειρίζεται το προϊόν, τη μορφή και τη διακίνηση της πληροφορίας.⁶¹ Θα λέγαμε, ότι η παραπάνω περιγραφή ταιριάζει στον *tertius gaudens* του G. Simmel.⁶²

Παρά την ύπαρξη διαφορετικών κατευθύνσεων στην ανάλυση του *κοινωνικού κεφαλαίου*, στις περισσότερες από αυτές, δεν λείπει η αναφορά στα *κοινωνικά δίκτυα* ως ενός εκ των θεμελιωδών συστατικών του.⁶³ Οι B. Wellman

---

⁵⁹ Στο ίδιο, σσ. 185-191.

⁶⁰ Πρβλ., M. S. GRANOVETTER, «The strength of Weak Ties», *The American Journal of Sociology*, 78/ 6, (1973), σσ. 1360-1380 (βλ., <http://www.cs.cmu.edu/~jure/pub/papers/granovetter73ties.pdf>, 9/3/2016). Του ιδίου, «The strength of weak ties: A network theory revisited», *Sociological Theory*, 1/ (1983), σσ. 201-233 (βλ., <https://www.cs.kent.ac.uk/people/staff/saf/share/great-missenden/reference-papers/Weak%20Ties.pdf>, 8/3/2016).

⁶¹ Βλ., R. S. BURT, «The Social Capital of Structural Holes», στο M. F. GUILLEN et al (επιμ.), *New Directions in Economic Sociology*, Νέα Υόρκη, Russell Sage Foundation, 2001, σσ. 208-216.

⁶² Βλ., K. H. WOLF, *The sociology of Georg Simmel*, Ιλινόις, The Free Press, 1950 σσ. 154-161.

⁶³ Οι *κανόνες (νόρμες)*, η *εμπιστοσύνη* και τα *κοινωνικά δίκτυα* είναι συνεκτικά στοιχεία του *κοινωνικού κεφαλαίου*. Σε κάποιες περιπτώσεις, η έννοια της *εμπιστοσύνης* ερμηνεύεται ως δευτερεύον συστατικό του κοινωνικού κεφαλαίου ή ως μια λειτουργία εγκιβωτισμένη στις *νόρμες*. Όπως επιχειρούν να αποδείξουν οι H. Farrell και J. Knight, η σύνδεση *εμπιστοσύνης*, *αξιοπιστίας* και *συνεργασίας* μεταξύ δρώντων, σε μια θεσμική ανάλυσή τους, αποτυπώνεται με τον πλέον αντιπροσωπευτικό τρόπο στις σχέσεις μεταξύ οικονομικά δρώντων. Σε μία τέτοια προσέγγιση, η *εμπιστοσύνη* συνιστά θεμελιώδη έννοια για το *κοινωνικό κεφάλαιο*. Βλ., H. FARELL, J. KNIGHT, «Trust, Institutions, and Institutional Change: Industrial Districts and the

και S. Wortley, στην προσπάθειά τους να ταυτίσουν το κοινωνικό κεφάλαιο με τα κοινωνικά δίκτυα, χρησιμοποίησαν το παράδειγμα των δεσμών με τους οποίους συνδέονται τα μέλη μιας κοινότητας. Δίχως να είναι απαραίτητως εξαρτημένα από τις επιταγές της αγοράς, από θεσμικούς περιορισμούς και «καταναγκαστικές πιστώσεις», οργανώνονται βάσει ενός κοινωνικού κεφαλαίου που τους επιτρέπει να αδράξουν ευκαιρίες και να μειώσουν την αβεβαιότητα στον καθημερινό τους βίο.⁶⁴ Η ανάλυση της επιχειρηματικής δραστηριότητας υπό την προοπτική του κοινωνικού κεφαλαίου έχει θιασώτες, αλλά και «εναντίους», καθώς οι τελευταίοι θεωρούν ότι η ερμηνεία που προκύπτει μέσα από την προσέγγιση των όρων της εμπιστοσύνης και της ροής πληροφοριών, μπορεί να αποβεί προβληματική.⁶⁵ Επιφυλακτικοί, με διαφορετικό όμως τρόπο, εμφανίζονται μελετητές όπως οι I. Light, H. Aldrich και Ph. Kim, L. P. Dana και M. Morris, P. Adler και S. Known αναφορικά με την υπερβολική επιρροή του κοινωνικού κεφαλαίου στην επιχειρηματική δομή και τις συνέπειες που μπορεί αυτή να προκαλέσει.⁶⁶

Social Capital Hypothesis», *Politics & Society*, 31/4, (2003), σσ. 539 και 560-561 (βλ., <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0032329203256954>, 2/2/2016).

⁶⁴ Βλ., D. SMALLBONE, F. LYON, «A Note on Trust, Networks, Social Capital and Entrepreneurial Behaviour», στο H. H. HÖHMANN, F. WELTER (επιμ.), *Trust And Entrepreneurship: A West-East Perspective*, Μασαχουσέτη, Edward Elgar Publishing Limited, 2005, σ. 20.

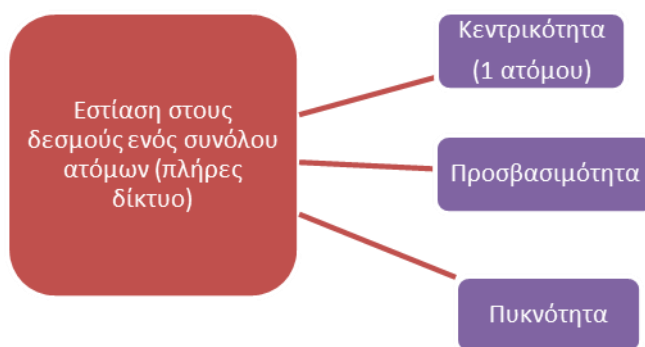
⁶⁵ Οι E. Lessler και J. Cothrell, υποστηρίζουν ότι το κοινωνικό κεφάλαιο αποκρυσταλλώνει το σύνολο των ανθρώπων που γνωρίζουμε και το είδος της σχέσης που μας δένει με τον καθέναν από αυτούς. Όσο πιο ισχυρά και περισσότερα τα δίκτυα και οι δεσμοί, τόσο μεγαλύτερη η εμπιστοσύνη, η αμοιβαιότητα, η ροή πληροφορίας, η συλλογική δράση, η πληρότητα, ακόμη και ο πλούτος που αποκτάται. Αντίθετα, μελετητές όπως οι Y. Tsunjinak, W. Baker, E. M. Davern, L. S. Jarvenpaa και N. Maki, αναδεικνύουν τα προβλήματα που μπορεί να συνοδεύουν την προσέγγιση του «επιχειρείν», υπό το πρίσμα της ανάλυσης των κοινωνικών σχέσεων. Αποτυπώνεται επομένως εν μέρει ένας προβληματισμός αναφορικά με τη συμβολή εννοιών όπως της «εμπιστοσύνης» και της «ροής πληροφορίας» στο πλαίσιο ανάλυσης της επιχειρηματικής δράσης. Βλ., T. BOUZDINE, M. BOURAKOVA-LORGNIER, «The Role of Social Capital within Business Networks: Analysis of Structural and Relational Arguments», *The Fifth European Conference on Organisational Knowledge, Learning and Capabilities*, Ίνσμπρουκ, 5-6 Απριλίου 2004, σ.4.

⁶⁶ Σε μία σύνοψη των θέσεών τους, μπορούμε να πούμε ότι με την υπερβολική δράση κοινωνικού κεφαλαίου στην επιχειρηματική δομή «προστατεύονται τα συμφέροντα των μειονοτήτων, περιορίζεται η αντικειμενικότητα, ολόκληρα σύνολα αδρανοποιούνται πνευματικά, εμποδίζεται η προέκταση συνεργασιών και συμμαχιών, όταν οι κυρίαρχες ομάδες αποκλείουν για τις υπόλοιπες την πρόσβαση σε πληροφορία, σε επιρροή και σε προνόμια που προσφέρει η αλληλεγγύη». Βλ., I. LIGHT, P. L. DANA, «Boundaries of Social Capital in Entrepreneurship», *Entrepreneurship Theory and Practice*, 37/3, (2013), σ. 603 (βλ., <http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/32379159/Boundaries.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1489521230&Signature=eaSGa8F7ux97evC1KORA>

Παρά ταύτα, ολοένα περισσότερες μελέτες υπερθεματίζουν της δομικής ανάλυσης για την προσέγγιση της επιχειρηματικής δομής, καθώς μέσω αυτής εντοπίζεται ο μικρότερος ή μεγαλύτερος βαθμός επιρροής του κοινωνικού περιβάλλοντος στην εκδήλωση μιας επιχειρηματικής δράσης.⁶⁷ Εφόσον η ανταλλαγή πληροφοριών, πηγών και κοινωνικής υποστήριξης αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό λειτουργίας των κοινωνικών δικτύων που αρθρώνονται σε όλα τα στάδια εξέλιξης της επιχειρηματικότητας, τότε προκύπτει η ανάγκη καθορισμού των διαφορετικών τρόπων που μπορεί να προσεγγιστούν αυτές οι συνδέσεις:

Σχήμα 4

Ανάλυση πλήρους δικτύου

Πηγή: H. ALDRICH, K. ZIMMER, «Entrepreneurship through social networks», στο L. D. SEXTON, W. R. SMILOR (επιμ.), *The art and science of entrepreneurship*, Κέμπριτζ, Ballinger Publishing Company, 1986, σσ. 11-13.

[ZdZ5RwQ%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DBoundaries of Social Capital in Entrep.pdf](#),

5/2/2016). Ο J. Coleman παρατήρησε επίσης ότι η αυξημένη συγκέντρωση κοινωνικού κεφαλαίου σε καθορισμένο χώρο, δύναται να δράσει περιοριστικά στην ανάπτυξη περισσότερων κοινωνικών δικτύων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τα συγγενικά, τα εθνοτικά, τα τοπικά και τα θρησκευτικά δίκτυα όταν αποκτούν συμπαγή παρουσία στον χώρο.

⁶⁷ Σε ένα ανάλογο εγχείρημα έχει προβεί ο J. Janssen, συνδέοντας τον ρόλο των κοινωνικών δικτύων στην προσπάθεια των επιχειρήσεων να αντλήσουν τους απαραίτητους, για τη δραστηριότητά τους, πόρους. Η θέση του αυτή στηρίζεται σε αποτελέσματα ερευνών που δείχνουν ότι τα κοινωνικά δίκτυα λειτουργούν ως «κανάλια», «αγωγοί» πληροφοριών για τον επιχειρηματία. Βλ., J. I. JENSSEN, «Social networks, resources and entrepreneurship», *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation*, 1/2, (2001), σ. 103.

Σχήμα 5
Ανάλυση ατομικού δικτύου

Πηγή: H. ALDRICH, K. ZIMMER, «Entrepreneurship through social networks», στο L. D. SEXTON, W. R. SMILOR (επιμ.), *The art and science of entrepreneurship*, Κέιμπριτζ, Ballinger Publishing Company, 1986, σσ. 11-13.

Αποδεχόμενοι τον παραπάνω γενικό διαχωρισμό των H. Aldrich και K. Zimmer, αναφορικά με τους τρόπους που μπορεί να προσεγγίσει κανείς τις σχέσεις που δημιουργούνται σε μια δομή, εστιάζομαστε κυρίως σε δύο από αυτές.⁶⁸

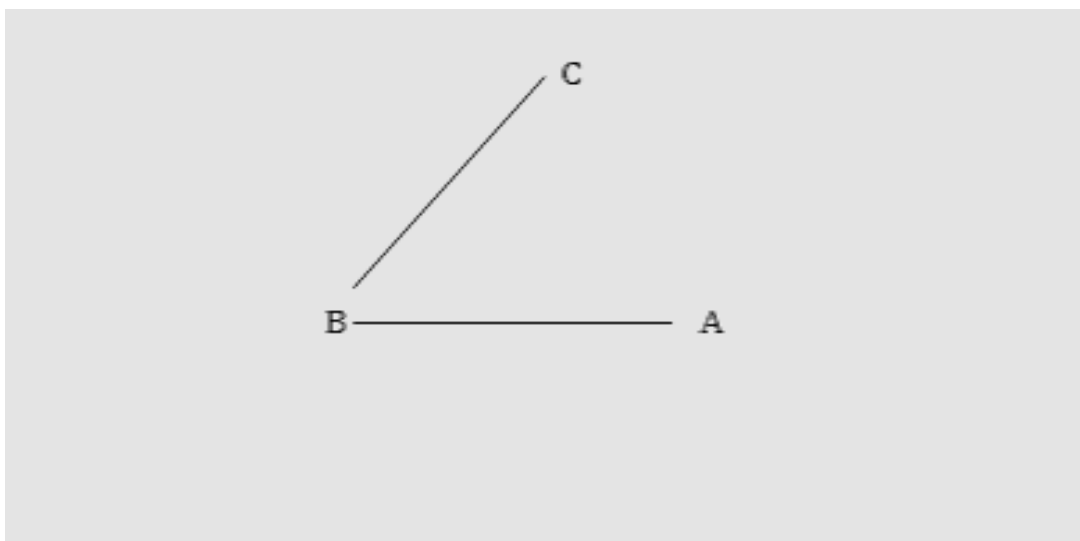
Ο ατομοκεντρικός τύπος ανάλυσης επικεντρώνεται στους δεσμούς που αναπτύσσει ένα άτομο με τα υπόλοιπα του κοινωνικού περιβάλλοντός του (*ego-networks*). Αυτοί μπορούν να διαιρεθούν σε άμεσους και έμμεσους. Η μελέτη των έμμεσων δεσμών ενός ατόμου δύναται να «αποκαλύψει» έναν μεγαλύτερο αριθμό δικτύων στα οποία συμμετέχει το ίδιο. Όσο μεγαλύτερο εύρος λαμβάνουν οι συγκεκριμένες δικτυώσεις τόσο περισσότερο ισχυροποιείται το κοινωνικό κύρος του ατόμου (*status*).⁶⁹ Ο M. Granovetter πρόβη σε διαφορετικό διαχωρισμό των δεσμών που μπορεί να αναπτύξει ένα άτομο με άλλα,

⁶⁸ Ο τρίτος τύπος ανάλυσης που προτείνεται, αφορά στον κοινό τύπο δράσης ενός συνόλου ατόμων. Οι δράντες σε αυτήν την περίπτωση προβαίνουν σε ένα είδος «προσωρινής συμμαχίας» προκειμένου να επιτύχουν έναν «βραχυπρόθεσμο στόχο». Η κοινωνική συμπεριφορά του ατόμου τίθεται στο επίκεντρο της συγκεκριμένης προσέγγισης, ενώ λαμβάνεται υπόψη και η έννοια της κοινωνικής αλλαγής. Βλ., H. ALDRICH, K. ZIMMER, «Entrepreneurship through social networks», στο L. D. SEXTON, W. R. SMILOR (επιμ.), *The art and science of entrepreneurship*, Κέιμπριτζ, Ballinger Publishing Company, 1986, σσ. 11-13.

⁶⁹ Το παράδειγμα του R. Merton με τους άμεσους και έμμεσους δεσμούς ενός δασκάλου δημόσιου σχολείου μπορεί να βρει εφαρμογή και στον χώρο των επιχειρήσεων. Με παρόμοιο τρόπο επομένως, ένας επιχειρηματίας μπορεί να συνδέεται είτε άμεσα είτε έμμεσα με τους συνεργάτες του, με άλλους επιχειρηματίες, με πιστωτές, με τους πελάτες του, με εμπορικούς φορείς, με τραπεζίτες, με συνεργαζόμενα μέλη της οικογένειάς του. Στο ίδιο, σ. 12.

υιοθετώντας και εκείνος τον ατομοκεντρικό τύπο ανάλυσης του πλήρους δικτύου. Υπό αυτό το πρίσμα, οι δεσμοί είναι *σφικτοί* και *χαλαροί*, ανάλογα με το είδος της σχέσης που τους καθορίζει. *Σφικτοί* δεσμοί υπάρχουν μεταξύ οικογενειακών μελών ή κοντινών φίλων. Αντίθετα, *χαλαρούς* δεσμούς αναπτύσσει το άτομο με άλλα, τα οποία δεν ανήκουν στο στενό κοινωνικό περιβάλλον του. Μιλώντας γενικά για τις επαγγελματικές σχέσεις, θεωρεί ότι διέπονται κυρίως από *χαλαρούς* δεσμούς, η ύπαρξη των οποίων όμως είναι ζωτικής σημασίας για την ανέλιξη του ατόμου, διότι του προσφέρουν τη δυνατότητα να αποσπάσει χρήσιμες πληροφορίες που οι *σφικτοί* δεσμοί του δεν είναι σε θέση να του αποκαλύψουν. Κατ' επέκταση, τα άτομα έρχονται σε επαφή με κοινωνικά περιβάλλοντα, με τα οποία δεν θα μπορούσαν διαφορετικά να αλληλεπιδράσουν.⁷⁰ Σε σχετική παλαιότερη μελέτη του, είχε αναφερθεί στην «απαγορευμένη τριάδα» (forbidden triad), βάσει της οποίας για να συνδεθούν μεταξύ τους δύο άτομα πρέπει να μεσολαβήσει ένα τρίτο:

Σχήμα 6

Η «απαγορευμένη τριάδα» του Granovetter

Πηγή: M. GRANOVETTER, «The strength of weak ties: A network theory revisited», *The American Journal of Sociology*, 78/ 6, (1973), σ. 1363

(βλ., <http://www.cs.cmu.edu/~jure/pub/papers/granovetter73ties.pdf>, 9/3/2016).

⁷⁰ Βλ., M. GRANOVETTER, «The strength of weak ties: A network theory revisited», ό.π., σσ. 201-233.

Συνεπώς, οι χαλαροί δεσμοί μπορούν να έχουν, σε ορισμένες περιπτώσεις, μεγαλύτερη ισχύ σε σύγκριση με τους σφικτούς δεσμούς που διέπουν την κοινωνική δράση του ατόμου. Ανάμεσα στις κριτικές που ασκήθηκαν στον M. Granovetter για τη συγκεκριμένη θέση του είναι και εκείνη του D. Krachhardt, σύμφωνα με τον οποίο τα άτομα στηρίζονται περισσότερο στους σφικτούς δεσμούς τους (οικογένεια, φίλοι) για να συγκεντρώσουν πόρους.⁷¹ Επίσης, οι H. Aldrich και K. Zimmer επισημαίνουν ότι μελέτες παρόμοιες με του M. Granovetter δεν θέτουν στο επίκεντρό τους με ευδιάκριτο τρόπο τον επιχειρηματία ή τους αυτοαπασχολούμενους και προτείνουν ως πιο κατατοπιστική τη θέση του N. Lin, ο οποίος προσέθεσε το «συστατικό που ήταν αναγκαίο για τη βιβλιογραφία που εξετάζει τους ισχυρούς δεσμούς των δικτύων». Στο πλαίσιο ύπαρξης μιας δομής όπου η ιεραρχία διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο, το άτομο που βρίσκεται στο υψηλότερο σημείο της, είναι και εκείνο που έχει και τη μεγαλύτερη προσβασιμότητα στους πολυτιμότερους πόρους. Πέραν του αναμενόμενου, ότι δηλαδή η κατοχή υψηλότερων θέσεων συνεπάγεται εγγενώς τη δυνατότητα άμεσης πρόσβασης σε πολύτιμους (υλικούς) πόρους για το άτομο, εμμέσως επιτυγχάνεται η διείσδυση σε περισσότερους από αυτούς που η θέση του ορίζει, μέσω της άντλησης κοινωνικών πόρων που του εξασφαλίζει η κοινωνική δικτύωση. Η δημιουργία ολοένα περισσότερων χαλαρών δεσμών (εκτός δηλαδή του στενού οικογενειακού ή φιλικού περιβάλλοντος του ατόμου), μεγιστοποιεί την άντληση κοινωνικών πόρων, που είναι χρήσιμοι για την ισχυροποίηση της θέσης κύρους του ατόμου μέσα στη δομή που κάθε φορά εξετάζεται. Παρόλα αυτά, η θεωρία του N. Lin για τη σημασία απόκτησης κοινωνικών πόρων έχει δεχθεί κριτική,

---

⁷¹ Το συγκεκριμένο είδος δεσμών αποδίδει σε σχετική μελέτη του με τον όρο «philos»(φίλος). Μάλιστα, για να «αποδυναμώσει» μια ενδεχόμενη μονομερή κατεύθυνση που μπορεί να πάρει η προσέγγιση του M. Granovetter, χρησιμοποιεί μια σχετικά πρόσφατη παρατήρηση του τελευταίου, αναφορικά με τη δυναμική της αλλαγής και τις ανακατατάξεις που επιφέρει στις θέσεις και τους ρόλους που καταλαμβάνουν τα άτομα στα δίκτυα που συμμετέχουν, προκειμένου να επιτύχουν τους «οικονομικούς στόχους» τους. Βλ., D. KRACHKARDT, «The strength of strong ties: The importance of Philos in Organizations», στο N. NOHRIA, R. C. ECCLES (επιμ.), *Networks and organizations: Structure, form, and action*, Βοστώνη, Harvard Business School Press, 1992, σσ. 218-220 και 237-238.

γεγονός που επιτάσσει την εφαρμογή της σε μεγαλύτερη κλίμακα, προκειμένου να αποδειχθεί εάν τα αποτελέσματά του μπορούν να γίνουν ευρέως αποδεκτά.⁷²

Στα *ego-networks* έδωσαν έμφαση και οι J. Mitchell και J. Barnes, με σκοπό να αναδείξουν πώς οι δράσεις ενός συγκεκριμένου ατόμου σε πραγματικές καταστάσεις έχουν ως στόχο να «χειραγωγήσουν» τα υπόλοιπα μέλη του δικτύου του. Κατά συνέπεια σημείωσαν τη σημασία να εντοπίζονται οι ξεχωριστοί δεσμοί που αναπτύσσονται από το άτομο στο οποίο έχει επικεντρωθεί η έρευνα.⁷³ Η *κεντρικότητα* του ατόμου σε ένα *ανθρωποκεντρικό δίκτυο*, στην εφαρμοσμένη μορφή της, εισήχθη για ορισμένους από τον L. Freeman.⁷⁴ Εκείνος, αναλύοντας την πυκνότητα των *ego-networks*, προσπάθησε να εξετάσει την έκταση που μπορεί να λάβει η σύνδεση ενός ατόμου ως *ενδιάμεσου* με τα υπόλοιπα μέλη του δικτύου του.⁷⁵ Για να μπορέσει όμως ένα σχετικό εγχείρημα να αποβεί επιτυχές, θα πρέπει πρωτίστως να γίνει ευδιάκριτο ποιοί από τους *δράστες* στο πλήρες -πια- δίκτυο είναι οι πλέον σημαντικοί,

---

⁷² Ανεξαρτήτως των διχογνωμιών για τη θεωρία του N. Lin, η *τοποθέτηση* του επιχειρηματία στη θέση ενός κεντρικού υποκειμένου που επιχειρεί να αναπτύσσει χαλαρούς δεσμούς με άτομα που έχουν πρόσβαση στην κατάλληλη πληροφορία ή με εκείνα που διαχειρίζονται αναγκαίους πόρους για τη βιωσιμότητα της επιχείρησης, μπορεί να αποδειχθεί εύφορο πεδίο εφαρμογής της θεωρίας του. Προϋπόθεση και σε αυτήν την περίπτωση να λογίζεται η επιχείρηση ως ένας *κοινωνικός ρόλος* ο οποίος *εδράζεται* στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Η σύνθεση των κατάλληλων κοινωνικών δικτυώσεων από πλευράς επιχειρηματιών, λ.χ. μέσα από συμπράξεις με επενδυτές ή με άλλους επιχειρηματίες με κοινά κοινωνικά χαρακτηριστικά, μπορούν να λειτουργήσουν εποικοδομητικά για την ίδια την επιχείρηση. Ακόμη μία φορά τονίζεται η δυναμική των κοινωνικών δικτύων και στην περίπτωση του *επιχειρείν*, καθώς έχουν τη δυνατότητα να περιορίσουν ή αντίθετα να διευκολύνουν τις εκάστοτε αποφάσεις και δραστηριότητες των νέων επιχειρηματιών. Βλ., H. ALDRICH, K. ZIMMER, «Entrepreneurship through social networks», ό.π., σ.13.

⁷³ Βλ., H. C. WHITE, S. A. BOORMAN, R. I. BREIGER, «Social structure from multiple networks. Blockmodels of roles and position», *The American Journal of Sociology*, 81/4, (1976), σ. 735 (βλ., <http://www.uvm.edu/pdodds/files/papers/others/1976/white1976.pdf>, 4/1/2016).

⁷⁴ Ξεχωριστή κρίνεται η συμβολή του A. Bavelas στην εφαρμοσμένη ανάλυση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, όπως αυτή αποτυπώθηκε σε σχετικό κείμενό του στα τέλη της δεκαετίας του 1940. Μεταξύ άλλων μελετών εφαρμοσμένης ανθρωπολογίας, ο L. Freeman δείχνει να την έχει λάβει υπόψη του στον βασικό κορμό της ανάλυσής του. Βλ., A. BAVELAS, «A mathematical model for group structures. Human organization» *Applied Anthropology*, 7/3, (1948), σσ. 16-30 (βλ., <http://www.sfaajournals.net/doi/pdf/10.17730/humo.7.3.f4033344851gl053>, 4/1/2016).

⁷⁵ Πρβλ., L. C. FREEMAN, «Centrality in Social Networks. Conceptual Clarification», *Social Networks*, 1/ (1978/79), σσ. 215-239 (βλ., <http://leonidzhukov.ru/hse/2013/socialnetworks/papers/freeman79-centrality.pdf>, 5/2/2016).

ούτως ώστε να σχηματοποιήσουν ένα προσωπικό ισχυρό και/ή πολυπληθές *ego-network*.⁷⁶

Συγκεκριμένα για τον επιχειρηματία, ως το κεντρικό άτομο του προσωποκεντρικού δικτύου του, η σύνδεσή του με τα υπόλοιπα μέλη αποδεικνύεται ζωτικής σημασίας: τα προσωπικά δίκτυα, αποτελούν ένα «κεφάλαιο», μια δεξαμενή εν δυνάμει «πόρων» που μπορούν να αποβούν χρήσιμοι όποτε υπάρξει η ανάγκη να αξιοποιηθούν. Η δυναμική των δικτύων του επιχειρηματία εκτείνεται πέραν των τυπικών σχέσεων που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της εταιρίας. Φίλοι, που δεν σχετίζονται άμεσα με την επιχείρηση, μπορούν να του δώσουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε πόρους, η ύπαρξη των οποίων ενδεχομένως να μην του ήταν μέχρι τότε γνωστή. Μάλιστα, η πρόσβαση σε αυτούς τους πόρους μέσω των τυπικών σχέσεων που λαμβάνουν χώρα σε ένα περιβάλλον επιχείρησης, είναι συνήθως πιο δαπανηροί σε σύγκριση με εκείνους που αντλούνται μέσα από την ενεργοποίηση των δικτύων εκτός επιχειρηματικής δομής.

Σύμφωνα με την υπάρχουσα βιβλιογραφία και αρθρογραφία, μεγαλύτερη επιτυχία εξασφαλίζεται για τους επιχειρηματίες που εμφανίζουν πολυάριθμα και πολυποίκιλα κοινωνικά δίκτυα στη δομή που δραστηριοποιούνται. Οι μηχανισμοί είναι τρεις: 1) προσέλκυση οικονομικού κεφαλαίου 2) πρόσληψη εργατικού δυναμικού με αυξημένα προσόντα 3) πρόσβαση σε «κρυφή» γνώση.⁷⁷ Παρόλα αυτά, οι μηχανισμοί λειτουργίας των κοινωνικών δικτύων στην προσέλκυση κεφαλαίου, μπορεί να διαφέρουν κατά περίπτωση.

Από την άλλη πλευρά, η ανάλυση του «συνολικού» ή «πλήρους δικτύου», επικεντρώνεται στους δεσμούς με τους οποίους συνδέονται τα άτομα σε έναν υπό μελέτη πληθυσμό, όπου αναπτύσσονται συγκεκριμένοι τύποι

---

⁷⁶ Βλ., M. EVERETT, S. P. BORGATTI, «Ego network betweenness», *Social Networks*, 27/(2005), σσ. 31-33 (βλ., http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/30912109/egobet.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1489537022&Signature=yvg4yhcAoH0lzwZMdQETb2A5j28%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DEgo_network_betweenness.pdf, 15/1/2016).

⁷⁷ Βλ., T. E. STUART, O. SORENSON, «Social networks and entrepreneurship», στο SH. A. ALVAREZ, R. AGARWA, O. SORENSON (επιμ.), *Handbook of Entrepreneurship Research*, International Handbook Series on Entrepreneurship, 2005, σ. 237.

σχέσεων.⁷⁸ Για να μπορέσει όμως να καθοριστεί το είδος της σχέσης βάσει της οποίας τα μέλη ή οι ομάδες ενός δικτύου αναπτύσσουν δεσμούς μεταξύ τους, πρέπει να έχει προηγηθεί ο εντοπισμός των *συναφειών-ομοιοτήτων* ανάμεσα στα άτομα.⁷⁹ Στη συνέχεια, το είδος της *σχεσιακής οντότητας* αντιστοιχεί σε μία κοινώς προσδιοριζόμενη σχέση, η οποία με τη σειρά της βασίζεται σε *ρόλους*, *δεσμούς* και τη συνειδητή αναγνώριση ενός μέλους για την ύπαρξη των άλλων.⁸⁰ Στις σχέσεις που βασίζονται στην *αλληλεπίδραση* έχει επικεντρωθεί μια μερίδα μελετητών που εστιάζει εν συνόλω στη *συμπεριφορά* των ατόμων. Εάν γίνει αποδεκτή η θέση ότι, η αλληλεπίδραση συνιστά αναπόσπαστη λειτουργία του εκάστοτε κοινωνικού πλαισίου, τότε θα λέγαμε ότι διαδραματίζει έναν ιδιότυπο ρόλο «ενδιάμεσου» επικοινωνίας μεταξύ των ατόμων ή των ομάδων που αναπτύσσουν μεταξύ τους σχέσεις.⁸¹ Η ταξινόμηση των σχέσεων βάσει των *ροών*, βασίζεται στην προϋπόθεση ότι μεταξύ δύο ή περισσότερων κόμβων ενός δικτύου, υφίσταται *ανταλλαγή*. Οι B. Wellman και S. Wortley επισημαίνουν τη συνύπαρξη *αλληλεπίδρασης* και *ροών*, καθώς από αυτήν προκύπτουν διάφορα είδη υποστήριξης και «συντροφιάς».⁸² Κατά συνέπεια, η «ανταλλακτική θεωρία» και η ανάλυση των κοινωνικών δικτύων, έχουν περισσότερες συγκλίσεις παρά αποκλίσεις.⁸³ Ενδεικτικώς, αναφέρεται το παράδειγμα των «ανταλλακτικών

---

⁷⁸ Όπως επισημαίνουν οι H. Aldrich και K. Zimmer «η *ανάλυση των δικτύων* στηρίζεται στην υπόθεση ότι τα δίκτυα μπορούν να διευκολύνουν ή να εμποδίσουν ένα ευρύτερο σύνολο δράσεων των ατόμων, ξεπερνώντας ως εκ τούτου σε έκταση το άθροισμα των επιμέρους δεσμών που περιλαμβάνουν». Βλ., H. ALDRICH, K. ZIMMER, «Entrepreneurship through social networks», ό.π., σ. 12.

⁷⁹ Κοινά δημογραφικά χαρακτηριστικά, συμπεριφορές, τοποθεσία και συμμετοχή σε ομάδες είναι μερικά από τα στοιχεία που συνιστούν *συνάφειες*. Για κάποιους αναλυτές κοινωνικών δικτύων, η συμμετοχή και μόνο σε μια κοινή ομάδα, λογίζεται ως *σχέση*. Βλ., A. MARIN, B. WELLMAN «Social Networks Analysis: An introduction», στο P.CARRINGTON, J. SCOTT (επιμ.), *Handbook of Social Network Analysis*, SAGE Publications Ltd, 2010, σ. 12.

⁸⁰ Σε αυτές τις σχέσεις μπορεί να ταυτοποιηθεί κατ' επέκταση ο βαθμός αποδοχής ή απόρριψης από ένα προς ένα άλλο ή τα υπόλοιπα μέλη του δικτύου, και αντιστρόφως, το οποίο συχνά «ρυθμίζεται» και από την υποκειμενική παράμετρο του *συναίσθηματος*. Για παράδειγμα, οι συγγενικές ή οι φιλικές σχέσεις μπορούν να διέπονται από τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Μελετητές των «προσωπικών κοινωνιών» όπως ο P. Killworth ή ο T. Casciari έχουν εντάξει στην ανάλυσή τους τέτοιου είδους δεσμούς. Στο ίδιο.

⁸¹ Στο ίδιο.

⁸² Στο ίδιο.

⁸³ Όπως αναφέρουν οι K. Cook και J. Whitmeyer «η *ανταλλακτική θεωρία* τονίζει τις πτυχές στις ανταλλαγές όλων των δεσμών και υποστηρίζει ότι το κατάλληλο δίκτυο σε οποιαδήποτε ανάλυση είναι εκείνο που περιέχει όλες τις ανάλογες σχέσεις ανταλλαγής. Η ανάλυση των

δικτύων» στα οποία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο η έννοια της *κεντρικής θέσης* ενός ατόμου στο δίκτυο.⁸⁴ Επίσης, σε μια ειδικότερη σύνδεση με ζητήματα που εξετάζει η οικονομική κοινωνιολογία, βρίσκουμε σχετικές γεφυρώσεις στις θεωρίες των M. Granovetter, B. Uzzi κ.α.⁸⁵

Τα παραπάνω, εντοπίζονται εν πολλοίς και στην προσέγγιση των *ανθρωποκεντρικών-ατομοκεντρικών δικτύων*. Στην ανάλυση του *πλήρους δικτύου* μελετάται μια σειρά από χαρακτηριστικά που είναι απαραίτητα για την κατανόησή του ως «όλον», εστιάζοντας στο σύνολο των κόμβων και όχι σε κάποιο συγκεκριμένο εξ αυτών. Υπό αυτήν την προοπτική, μπορούν να εξεταστούν παραπάνω από μία σχεσιακές οντότητες, αυτόνομες, αλληλοσυνδεόμενες ή απορρέουσες από μία κεντρική, βάσει των οποίων αναπτύσσουν δεσμούς τα μέλη του πλήρους δικτύου.⁸⁶ Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της μελέτης των F. Padgett και C. Ansell όπου μέσα από τη συλλογή στοιχείων για τις ισχυρότερες οικογένειες της Φλωρεντίας των αρχών του 15^{ου} αιώνα, κωδικοποιήθηκαν τέσσερις τύποι σχεσιακών οντοτήτων που συνδέαν τα μέλη τους σε συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο: α) συγγενικοί β) οικονομικοί-επιχειρηματικοί γ) πολιτικοί δ) διαπροσωπικοί-φιλικούς.⁸⁷ Σύμφωνα με τους H. Aldrich, και K. Zimmer στα πλήρη δίκτυα- και ιδίως σε εκείνα που συντίθενται σε μια επιχειρηματική δομή- θα πρέπει να μελετώνται συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Το πρώτο, είναι η *πυκνότητα* της σύνδεσης μεταξύ των μελών ενός δικτύου.⁸⁸ Χρησιμοποιώντας τον ορισμό του J. Mitchell, θα μπορούσαμε να πούμε ότι πρόκειται για «το εύρος, την έκταση των πιθανών

δικτύων τείνει να είναι πλέον καθολική αναφορικά με τη φύση των δεσμών» Βλ., K. S. COOK, J. M. WHITMEYER, «Abstract», *Two Approaches to Social Structure: Exchange Theory and Network Analysis*, 18/(1992), σ. 109.

⁸⁴ Βλ., K. S. COOK, R. M. EMERSON, M. R. GILLMORE, «The distribution of Power in Exchange Networks: Theory and Experimental Results» *The American Journal of Sociology*, 89/2, (1983), σσ. 301-303 (βλ., <https://core.ac.uk/download/pdf/6519060.pdf>, 4/2/2016).

⁸⁵ Βλ., K. S. COOK, E. RISE, «Social Exchange Theory», στο J. DELAMATER (επιμ.), *Handbook of Social Psychology*, Νέα Υόρκη, Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2003, σσ. 70-73.

⁸⁶ Βλ., A. MARRIN, B. WELLMAN, «Social Networks Analysis: An introduction», ό.π., σσ. 19-20.

⁸⁷ Βλ., J., F. PADGETT, C. K. ANSELL, «Robust action and the rise of the Medici, 1400-1434» *American Journal of Sociology*, 98/ 6, (1993), σσ. 1266-1267 (βλ., <http://home.uchicago.edu/~jpadgett/papers/published/robust.pdf>, 6/3/2016).

⁸⁸ Βλ., H. ALDRICH, K. ZIMMER, «Entrepreneurship through social networks», ό.π., σ. 13.

συνδέσεων μεταξύ των ατόμων, οι οποίες μπορούν να υφίστανται στην πραγματικότητα».⁸⁹ Η πυκνότητα των συνδέσεων, ενέχει την έννοια της ποικιλίας των σχεσιακών οντοτήτων και κατά συνέπεια των δεσμών που τις διέπουν.⁹⁰ Σε ό,τι αφορά στην μεγάλη κλίμακα επιχειρήσεις, η πυκνότητα είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς σηματοδοτεί τη ροή περισσότερων πληροφοριών στο δίκτυο, ενισχύει την εμπιστοσύνη μεταξύ των μελών του δικτύου, αλλά μεγιστοποιεί και την πιθανότητα εμφάνισης ευκαιριών που είναι ζωτικής σημασίας για την ύπαρξη της ίδιας της επιχειρηματικότητας.⁹¹

Η προσβασιμότητα κάθε κόμβου του δικτύου προς όλους τους υπόλοιπους, αποτελεί ένα ακόμη χαρακτηριστικό αυτής της προσέγγισης. Ως τέτοια λογίζεται η δυνατότητα επίτευξης μιας «διαδρομής» από ένα άτομο προς ένα άλλο που ανήκει στο δίκτυο (ή από μια ομάδα προς μια άλλη ομάδα).⁹² Ο υψηλός βαθμός πρόσβασης μεταξύ των κόμβων ανάγει το δίκτυο σε ισχυρότερο σε σύγκριση με άλλα που έχουν μικρότερο βαθμό πρόσβασης, καθώς η διασπορά της πληροφορίας που θα επιτύχει θα είναι μεγαλύτερη. Ο J. Mitchell πρότεινε τον υπολογισμό της προσβασιμότητας, ως τον μέσο αριθμό των ατόμων που εγγίζει έκαστο εξ αυτών, με την προϋπόθεση ότι έχουν ληφθεί υπόψη όλες οι πιθανές «διαδρομές» που μπορούν να πραγματοποιηθούν ανάμεσα στα μέλη ενός δικτύου.⁹³

---

⁸⁹ Βλ., V. P. MARSDEN, «The Reliability of Network Density and Composition Measures», *GSS Methodological Report*, 72/ 1992, σ. 2 (βλ., <http://gss.norc.org/Documents/reports/methodological-reports/MR072.pdf>, 4/3/2016).

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 2.

⁹¹ Βλ., V. GILSING et al, «Network embeddedness and the exploration of novel technologies: Technological distance, betweenness centrality and density», *Research Policy*, 37/10, (2008), σ. 1721 (βλ., <https://doclib.uhasselt.be/dspace/bitstream/1942/9124/1/Network%20embeddedness.pdf>, 7/4/2016).

⁹² Βλ., H. ALDRICH, K. ZIMMER, «Entrepreneurship through social networks», ό.π.

⁹³ Οι M. Kilduff και W. Tsai, για να κάνουν περισσότερο κατανοητή τη σημασία της προσβασιμότητας στη μελέτη του δικτύου, χρησιμοποιούν το εξής παράδειγμα: «Εάν σε έναν οργανισμό Α είναι εφικτή κάθε τύπου επαφή του ατόμου με τους φίλους του και τους φίλους των φίλων του, και ακολουθώντας τη συγκεκριμένη διαδικασία, συνδέονται με τα δύο αυτά βήματα όλα τα άτομα μεταξύ τους, τότε ο βαθμός προσβασιμότητας για τον οργανισμό Α είναι υψηλότερος από εκείνον του οργανισμού Β, στον οποίο η ίδια διαδικασία φτάνει μόνο στο 50% των ατόμων». Βλ., M. KILDUFF, W. TSAI, *Social Networks and organizations*, Λονδίνο, SAGE Publications Ltd, 2003, σ. 32.

Η *κεντρικότητα*, δηλαδή η δυνατότητα του ατόμου να καταλαμβάνει κεντρική θέση στο δίκτυο ή τα δίκτυα που ανήκει αποτελεί ένα ακόμη χαρακτηριστικό που μπορεί να μελετήσει κάποιος. Ο L. Freeman το προσδιόρισε ως το «άτομο που είναι περισσότερο κεντρικό ως προς τη δομή συγκριτικά με οποιοδήποτε άλλο άτομο σε οποιαδήποτε άλλη θέση σε οποιοδήποτε άλλο δίκτυο παρόμοιου μεγέθους».⁹⁴ Υπό την έννοια αυτή, το δίκτυο «κυριαρχείται» κατά κάποιον τρόπο από ένα άτομο.⁹⁵ Επίσης, το άτομο με την κεντρικότερη θέση στο δίκτυο, λόγω του μεγαλύτερου αριθμού συνδέσεων, έχει καλύτερη πρόσβαση σε «κρυφή πληροφορία» και μεγαλύτερη πιθανότητα να αποκτήσει την κατάλληλη γνώση για να αποσπάσει τους πόρους που έχει ανάγκη για τη δράση του από οποιονδήποτε μεμονωμένο κόμβο του δικτύου.⁹⁶ Στο ερώτημα «γιατί σε περιπτώσεις όπου διακρίνεται ο ίδιος βαθμός προσβασιμότητας για όλα τα μέλη δικτύου, κάποια άτομα κινητοποιούνται, δράττουν με επιτυχία πόρους και κατ' επέκταση δρουν», ο N. Lin εκτιμά ότι διαδραματίζει ξεχωριστό ρόλο, αφενός η θέση του ίδιου του δικτύου αφετέρου, η θέση του ατόμου που το φέρνει πιο κοντά στους συγκεκριμένους πόρους, όταν και εκείνο όμως αξιοποιήσει ορθώς τις γεφυρώσεις που έχει πραγματοποιήσει με άλλους κόμβους.⁹⁷ Μελέτες, εξετάζουν ειδικότερα τη σχέση μεταξύ *κεντρικότητας* και *δύναμης* που αναπτύσσουν τα άτομα μέσα στο δίκτυο (D. J. Brass), *κεντρικότητας* και *λήψης αποφάσεων* (N. E. Friedkin), *κεντρικότητας* και *καινοτομίας* (H. Ibarra).⁹⁸ Ακόμη και σε πιο συνηθισμένα είδη σχέσεων όπως η φιλία, τα άτομα που κατέχουν κεντρικότερες θέσεις στα «φιλικά» τους δίκτυα, αποτελούν ένα είδος *κοινωνικών αρχιτεκτόνων*, οι οποίοι «κτίζουν προσεκτικά

⁹⁴ Βλ., L. C. FREEMAN, «Centrality in Social Networks Conceptual Clarification», ό.π., σ. 218.

⁹⁵ Βλ., A. MARIN, B. WELLMAN, «Social Networks Analysis: An introduction», ό.π., σ. 21.

⁹⁶ Βλ., R. T. SPARROWE et al, «Social Networks and the Performance of Individuals and Groups», *The Academy of Management Journal*, 44/2, (2001), σσ. 317-318 (βλ., [http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/30607408/sparrowe.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1489538562&Signature=iUzkTn41xEad80iyy3Fw3%2FEFcA%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DSocial Networks and the Performance of I.pdf](http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/30607408/sparrowe.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1489538562&Signature=iUzkTn41xEad80iyy3Fw3%2FEFcA%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DSocial%20Networks%20and%20the%20Performance%20of%20I.pdf), 7/3/2016).

⁹⁷ Βλ., N. LIN, «Building a Network theory of Social Capital», *Connections*, 22/ 1, (1999), σ. 42 (βλ., http://www.insna.org/PDF/Connections/v22/1999_I-1-4.pdf, 6/3/2016).

⁹⁸ Βλ., R. T. SPARROWE et al, «Social Networks and the Performance of Individuals and Groups», ό.π.

και διευθύνουν τους ανεπίσημους δεσμούς τους με τους άλλους προκειμένου να αυξήσουν τόσο την παρουσία τους στις ομάδες που συμμετέχουν όσο και την προσωπική τους φήμη ως *αρχηγών*». ⁹⁹ Κατ' αντιστοιχία έχει παρατηρηθεί ότι σε οργανισμούς που ενυπάρχουν *ανεπίσημα* δίκτυα με υψηλό βαθμό *κεντρικότητας*, η λειτουργία τους τείνει να είναι περισσότερο *μηχανιστική* σε αντίθεση με εκείνους στους οποίους εντοπίζονται περισσότερες από μία κεντρικές θέσεις δρώντων και η λειτουργία των δικτύων τους είναι πιο *οργανική*. ¹⁰⁰ Η κεντρική θέση που καταλαμβάνει μια επιχείρηση σε ένα ευρύτερο δίκτυο επιχειρήσεων στο οποίο συμμετέχει, της προσδίδει έναν ρόλο *ενδιάμεσου* και του απαραίτητου αγωγού επικοινωνίας μεταξύ των υπολοίπων. Αυτό συμβαίνει διότι «φράζει» τα πιο σύντομα *μονοπάτια* του δικτύου, που στην αντίθετη περίπτωση, θα επέτρεπαν άλλες εταιρίες να επικοινωνήσουν και κατ' επέκταση να αλληλεπιδράσουν *άμεσα* μεταξύ τους. Συνεπώς, η δύναμη που προσδίδει στην πιο *κεντρική* επιχείρηση η δυνατότητα διαχείρισης της *πληροφορίας*, αποτυπώνεται στο σύνολο των *άμεσων* και *έμμεσων* δεσμών με τους οποίους ισχυροποιεί την παρουσία της στο δίκτυο. ¹⁰¹

Η *κεντρικότητα* ενός κόμβου στο πλήρες δίκτυο μελετάται παράλληλα με άλλες έννοιες, όπως εκείνες της *πυκνότητας* αλλά και της *στενότητας-εγγύτητας* που παρατηρούνται σε αυτό. ¹⁰² Σε επίπεδο γραφικής απεικόνισης, ο L. Freeman απέδωσε την παρουσία *κεντρικότητας* σε ένα δίκτυο με σχήμα που προσομοιάζει σε «αστέρι» (σχήμα 7). Αντίθετα, στο σχήμα 8 απεικονίζεται ένα δίκτυο με μηδενική *κεντρικότητα* σε κυκλικό σχήμα. Τη μηδενική κεντρικότητα μπορούν επίσης να αποτυπώσουν και οι σειριακοί γράφοι.

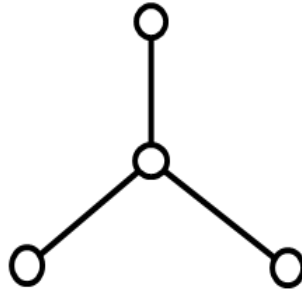
⁹⁹ Βλ., A. MEHRA et al, «The Social Network Ties of Group Leaders: Implications for Group Performance and Leader Reputation», *Organization Science*, 17/1, (2006), σ. 76 (βλ., <https://pdfs.semanticscholar.org/0e04/92703a7012e78815a87f715f4d13a2ede93d.pdf>, 3/4/2016).

¹⁰⁰ Βλ., M. KILDUFF, W. TSAI, *Social Networks and organizations*, ό.π.

¹⁰¹ Βλ., V. GILSING et al, «Network embeddedness and the exploration of novel technologies: Technological distance, betweenness centrality and density», ό.π., σσ. 1724-1725.

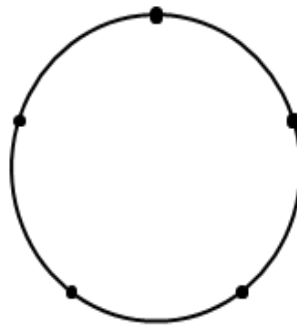
¹⁰² O S. Borgatti εξετάζοντας δύο μοντέλα *κεντρικότητας*, αυτό της *εγγύτητας-στενότητας* και του *ενδιάμεσου κόμβου*, στηριζόμενος στις θέσεις του L. Freeman, κατέληξε ότι στην πρώτη περίπτωση το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στο χρονικό σημείο *άφιξης* ενός «πακέτου» πληροφορίας που μεταφέρεται από τον ένα κόμβο στον άλλο του δικτύου. Στη δεύτερη περίπτωση ειδοποιός διαφορά είναι η συχνότητα και οι τρόποι μεταφοράς του. Βλ., S. P. BORGATTI, «Centrality and network flow», *Social Networks*, 27/(2005), σ. 70.

Σχήμα 7
Δίκτυο με υψηλό βαθμό κεντρικότητας

Πηγή: L. C. FREEMAN, «Centrality in Social Networks. Conceptual Clarification», *Social Networks*, 1/ (1978/79), σ. 219 (βλ., <http://leonidzhukov.ru/hse/2013/socialnetworks/papers/freeman79-centrality.pdf>, 5/2/2016).

Σχήμα 8
Δίκτυο με μηδενικό βαθμό κεντρικότητας

Πηγή: S. WASSERMAN, K. FAUST, «Social Network Analysis-Methods and applications», Νέα Υόρκη, Cambridge University press, 1994, σ. 171.

Συμπερασματικά, ο εντοπισμός της υψηλότερης κεντρικότητας ενός ατόμου σε σύγκριση με εκείνη που συγκεντρώνουν τα υπόλοιπα του δικτύου, καθώς και ο διακριτός ρόλος του ως του κύριου ενδιάμεσου για την επικοινωνία και αλληλεπίδραση της πλειονότητας των δρώντων, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι καθιστούν εφικτή την ανάλυσή του ως ενός ξεχωριστού ανθρωποκεντρικού

δικτύου.¹⁰³ Αυτό, δεν σημαίνει ότι υποτιμάται η επιμονή μελετητών όπως οι H. White, S. Boorman & R. Breiger, να προτείνουν ως αφετηρία για την ανάλυση των κοινωνικών δικτύων την εστίαση στη «συνολική δομή».¹⁰⁴ Στην ειδική περίπτωση της επιχειρηματικής δράσης, εκτιμάμε ότι μπορούν να βρουν εφαρμογή αμφότεροι οι τρόποι ανάλυσης των κοινωνικών δικτύων που προτείνονται. Από τη μία, η εξέταση ενός συμπλέγματος δικτύων που αντικατοπτρίζει την εικόνα του πλήρους δικτύου και κατ' επέκταση τη φυσιογνωμία της κοινωνικής δομής στην οποία είναι ενσωματωμένο, δύναται να αποτυπώσει την ισχύ των δρώντων-επιχειρηματιών μέσα από τα επιμέρους χαρακτηριστικά των δεσμών που αναπτύσσει με τα υπόλοιπα μέλη του δικτύου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο καθορίζονται το είδος των σχεσιακών οντοτήτων, οι οποίες έχουν ξεχωριστή δυναμική στα πρώιμα ή τα μεταγενέστερα στάδια της επιχειρηματικής δραστηριότητας (μίας ή περισσότερων κατηγοριών), η στενότητα του δικτύου, η πυκνότητα των δεσμών και η δυνατότητα πρόσβασης από τον κάθε κόμβο προς οποιονδήποτε άλλον, η ετερογένεια ή ομοιογένεια μεταξύ των δρώντων του δικτύου, καθώς και ο βαθμός επιρροής της «ομοφιλίας» για τη δημιουργία ευνοϊκών συνδέσεων για την επιχειρηματική δράση.¹⁰⁵ Κατ' επέκταση, μελετάται το είδος και η ένταση της αλληλεπίδρασης

---

¹⁰³ Βλ., M. EVERETT, S. P. BORGATTI, «Ego network betweenness», ό.π., σ.32.

¹⁰⁴ Ως παράδειγμα χρησιμοποιείται η μελέτη του S. Boorman όπου απέδειξε ότι η μεταφορά πληροφοριών σε χώρους εργασίας που επιφέρουν σταθερότητα και αναβάθμιση, προκύπτει από θέσεις-πόστα μιας πολύ απλής, συνολικής δικτυακής δομής. Επομένως, τα «blockmodels» που παρουσιάζουν μια «στατική δομή» μπορούν να αποτελέσουν εφαρμοσμένο πλαίσιο για τη θεωρία της «κοινωνικής αλληλεπίδρασης-ανταλλαγής». Βλ., H. C. WHITE, S. A. BOORMAN, R. L. BREIGER, «Social structure from multiple networks. Blockmodels of roles and position» *The American Journal of Sociology*, 81/4, (1976), σ. 735 (βλ., <https://www.bebr.ufl.edu/sites/default/files/White%20et%20al.%20-%201976%20-%20Social%20Structure%20from%20Multiple%20Networks.%20I.%20Blockm.pdf>, 6/3/2016).

¹⁰⁵ Ο όρος *ομοφιλία* (homophily) όπως αποδόθηκε από τους P. Lazarsfeld και R. Merton, προσδιορίζει τη σύνθεση μιας ομάδας ή ενός δικτύου βάσει των κοινών χαρακτηριστικών που παρουσιάζουν τα μέλη μεταξύ τους. Αυτά μπορεί να αφορούν σε εξωτερικά χαρακτηριστικά των ατόμων (ηλικία, φυλή κ.α.) ή εσωτερικά χαρακτηριστικά όπως αξίες, νόρμες, πεποιθήσεις κ.α. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θέση, οι δρώντες ενός δικτύου αναπτύσσουν ισχυρότερους δεσμούς μεταξύ τους, καθώς η *συνάφεια* που τους διέπει, ενισχύει τον βαθμό εμπιστοσύνης και κατανόησης. Βλ., M. RUEF, H. E. ALDRICH, N. M. CARTER, «The Structure of Founding Teams: Homophily, Strong Ties, and Isolation among U.S. Entrepreneurs», *American Sociological Review*, 68/2, (2003), σσ. 197-198 (βλ., https://www.researchgate.net/profile/HowardAldrich/publication/228264239_The_Structure_of_Founding_Teams_Homophily_Strong_Ties_and_Isolation_among_US_Entrepreneurs/links/09e41511a9f2910ff0000000.pdf, 15/5/2016). Στον αντίποδα αυτής της προσέγγισης

μεταξύ των δρώντων, το μέγεθος μεταβίβασης πληροφορίας και γνώσης και ο εντοπισμός των πλέον «κεντρικών θέσεων» ανάμεσα στα μέλη του δικτύου. Από την άλλη πλευρά, απομονώνοντας έναν κόμβο από το πλήρες δίκτυο και αναλύοντάς τον ως ξεχωριστό ανθρωποκεντρικό δίκτυο, θα προβούμε και πάλι στη μελέτη αντίστοιχων με εκείνα του πλήρους δικτύου χαρακτηριστικών, εμβαθύνοντας ιδιαιτέρως στους άμεσους και έμμεσους δεσμούς του με τους άλλους.¹⁰⁶ Είτε μέσα από την ανάλυση του επιχειρηματία και του ανθρωποκεντρικού δικτύου του είτε του συνολικού δικτύου στο οποίο συμμετέχει και απεικονίζεται ως ένας κόμβος με υψηλό βαθμό *κεντρικότητας*, η σύνδεση της *επιχειρηματικότητας* με τις *κοινωνικές σχέσεις*, συνιστά προϋπόθεση. Αμφότεροι οι τύποι ανάλυσης των δικτύων μπορούν να βρουν σε όλα τα στάδια της επιχειρηματικής δράσης εφαρμογή.¹⁰⁷

IV. Κοινωνιολογία και Ιστορία της Επιχειρηματικότητας

Η δομική προσέγγιση καλείται να αναδείξει τις αργόσυρτες μεταβολές που καταγράφονται στο αγροτικό τοπίο λόγω της εγκατεστημένης σε αυτό επιχειρηματικής δραστηριότητας και ειδικώς της βιομηχανικής.

Σε αυτό το πλαίσιο διακρίνουμε τρία πεδία αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην *επιχειρηματική δραστηριότητα* και τις *κοινωνικές σχέσεις*: κατά τα στάδια α) αναζήτησης της *ευκαιρίας* για την εμφάνιση της επιχειρηματικής δράσης β) εσωτερικής οργάνωσης της επιχειρηματικής δομής γ) εκδήλωσης των

βρίσκεται εκείνη που θεωρεί απαραίτητη την ύπαρξη ανομοιογένειας ανάμεσα στα μέλη των δικτύων, προκειμένου να υπάρξει μεγαλύτερη ποικιλία στις πληροφορίες που εισάγονται και περισσότερες ευκαιρίες για τη δράση των ατόμων που συμμετέχουν σε αυτό. Ειδικότερα, σε δίκτυα που βασίζονται σε οικονομικές (άρα και επιχειρηματικές) σχέσεις μεταξύ των δρώντων, η ετερογένεια όσων τελικά αλληλεπιδρούν συνιστά προϋπόθεση για την επίτευξη των στόχων που τίθενται. Αυτή η θέση μοιάζει να έχει κοινό προσανατολισμό με τη θεωρία περί «ισχύος των χαλαρών δεσμών» του M. Granovetter που είδαμε παραπάνω. Βλ., S. RODAN, C. GALUNIC, «More than network structure: how knowledge heterogeneity influences managerial performance and innovativeness», *Strategic Management Journal*, 25/(2004), σσ. 543-547 (βλ., <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.577.8042&rep=rep1&type=pdf>, 19/6/2016).

¹⁰⁶ Βλ., S. WASSERMAN, K. FAUST, «Social Network Analysis-Methods and applications», ό.π., σ. 53.

¹⁰⁷ Πρβλ., A. ZAHEER, R. GÖZÜBÜYÜK, H. MILANOV, «It's the connections: The network perspective in interorganizational research», *Academy of Management Perspectives*, 24/1, (2010), σσ. 62-77 (βλ., <http://amp.aom.org/content/24/1/62.abstract>, 5/6/2016).

αποτελεσμάτων που προκύπτουν για την κοινοτική/κοινωνική δομή, από τη διαδικασία έδρασης των οικονομικών συμβάντων στα δίκτυά της.

Υιοθετώντας τη γενική θέση της Νέας Οικονομικής Κοινωνιολογίας- στον βαθμό που δεν υποτιμάται η δυναμική που μπορεί να αναπτύξει η ατομική δράση- ότι κάθε οικονομική πράξη, συνιστά πρωτίστως κοινωνική ή κοινωνικά προσανατολισμένη πράξη, τότε μπορούμε να πούμε ότι και η επιχειρηματική δράση, ως τέτοια, συνδέεται κατά αναλογία με το κοινωνικό γίνεσθαι.¹⁰⁸ Ειδικότερα, στη στρουκτουραλιστική και δομολειτουργική ανάλυση ορισμένων κοινωνιολόγων της Οικονομίας, το κοινωνικό γίνεσθαι προϋποθέτει την ύπαρξη μίας (τουλάχιστον) κοινωνικής δομής, ως πεδίο άρθρωσης της κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεταξύ των δρώντων.¹⁰⁹ Σε μια γενική αναγωγή, η κοινωνική δομή μπορούμε να πούμε ότι καθορίζεται από τις παρακάτω έννοιες:

Σχήμα 9

Κοινωνική Δομή και επιμέρους έννοιες της

Πηγή: M. HUGHES, C. J. KROEHLER, *Sociology-The Core*, Νέα Υόρκη, McCraw-Hill, 2011 σσ. 54-62.

¹⁰⁸ Βλ., N. J. SMELSER, *Κοινωνιολογία του Οικονομικού Βίου*, ό.π., σ. 10 και N. J. SMELSER, R. SWEDBERG, «Introduction», ό.π., σσ. 6-13.

¹⁰⁹ Βλ., B. WELLMAN, «Structural analysis: from metaphor to substance», στο B. WELLMAN, S. D BERKOWITZ (επιμ), *Social networks-A Network Approach*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1988, σσ. 25-29.

Οι θέσεις και ρόλοι που κατέχουν τα άτομα στα διαφορετικά είδη κοινωνιών, οι ομάδες μέσα στις οποίες εντάσσονται ή δύνανται να ενταχθούν και οι θεσμοί υπό τους οποίους οργανώνεται η ατομική και συλλογική συμπεριφορά, υποδηλώνουν ότι η κοινωνική δομή δεν είναι στατική.¹¹⁰ Αντίθετα, κάθε ενδεχόμενη μεταβολή επανακαθορίζει δυνητικά έκαστο εκ των συνεκτικών στοιχείων της, μεταβάλλοντας σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό την ίδια τη φυσιογνωμία της.¹¹¹ Η κινητικότητα στο εσωτερικό της κοινωνικής δομής προϋποθέτει την αλληλεπίδραση- την επικοινωνία και την ανταλλαγή- ανάμεσα στα μέλη της, μέσω της δημιουργίας συνδέσεων που αναπτύσσουν μεταξύ τους, υποδηλώνοντας κάθε φορά, την ύπαρξη ενός τουλάχιστον τύπου σχεσιακής οντότητας. Η ανάλυση των κοινωνικών δικτύων εστιάζει στην προσέγγιση αυτής της διαδικασίας και η πρόσφατη σχετικά γεφύρωσή της με την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου ενεργοποιεί εκ νέου συζητήσεις αναφορικά με την εφαρμοσιμότητα θεωριών, τεχνικών και μοντέλων που είχαν υιοθετηθεί μέχρι πρότινος.¹¹²

Λαμβάνοντας ως παραδοχή την υπόθεση ότι οικονομικοί οργανισμοί όπως οι επιχειρήσεις είναι πρωτίστως κοινωνικές κατασκευές, τότε θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι, εντοπίζονται σε αυτούς χαρακτηριστικά και λειτουργίες, ανάλογες, με εκείνες που συναντώνται στις κοινωνικές δομές. Πρώτα όμως, κρίνεται σκόπιμη η αναφορά σε θεωρίες ανάλογες του A. Giddens, κατά την οποία η συνύπαρξη δράσης και δομής είναι απαραίτητες για την ολοκλήρωση της διαδικασίας της δομοποίησης. Δηλαδή, προτού η κοινωνική δομή παγιώσει μια ορισμένη μορφή, έχει προηγηθεί ένα σύνολο δράσεων στο εσωτερικό της. Κατά αντιστοιχία, η επιχειρηματική δράση ως τύπος κοινωνικής δράσης, όταν εκδηλώνεται σε μια κοινωνική δομή, αλληλεπιδρά με στοιχεία που συνθέτουν τη

¹¹⁰ Βλ., S. C. CHEW, J. D. KNOTTNERUS, *Structure, Culture and History-Recent Issues in Social Theory*, Οξφόρδη, Roman & Littlefield Publishers Inc., 2002, σσ. 31-32.

¹¹¹ Ως ξεχωριστής σημασίας, για το ζήτημα της «δυναμικής» ή «στατικής» φύσης του κοινωνικού βίου, θεωρείται σήμερα η μελέτη του L. Ward, καθώς μεταφέρει το κλίμα μιας περιόδου κατά την οποία επιχειρήθηκε η μεταφορά και η εφαρμογή επιμέρους εννοιών της εξελικτικής, από τη βιολογία στην κοινωνιολογία. Βλ., L. F. WARD, «Static and Dynamic Sociology», *Political Science Quarterly*, 10/2, (1895), σσ. 214-220 (βλ., http://www.jstor.org/stable/2139729?seq=1#page_scan_tab_contents, 5/7/2016).

¹¹² Βλ., A. GIDDENS, *Central Problems in Social Theory-Action, structure, and contradiction in social analysis*, Μπέρκλεϋ-Λος Άντζελες, University of California Press, 1979, σσ. 49-95.

φυσιογνωμία της (κοινωνίες, ομάδες, θεσμοί, ρόλοι και κοινωνικές θέσεις των ατόμων) επανακαθορίζοντάς τη, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό. Αποτελώντας ταυτόχρονα προϊόν και παράγοντα τροποποίησής της, κάθε κοινωνική δράση είναι εν δυνάμει επιφορτισμένη με εκείνα τα δομικά συστατικά που μπορούν να δρομολογήσουν υπό συνθήκες, τη συγκρότηση μιας νέας δομής, είτε ως τμήματος μιας προϋπάρχουσας είτε ως αυτόνομης κοινωνικής κατασκευής. Κατά συνέπεια, η *επιχειρηματική δράση* μπορεί να συμβάλλει ακόμη και στη δημιουργία μιας νέας *επιχειρηματικής δομής* μέσα από κάθε μορφή που μπορεί η τελευταία δυνητικά να αποκτήσει. Προεκτείνοντας όμως αυτή τη θέση, η *δράση* που είναι απομονωμένη από το κοινωνικό γίγνεσθαι, που ξεκινάει και ολοκληρώνεται στην ατομική πρωτοβουλία, δεν έχει τη δυναμική να αναδιαμορφώσει τη δομική σύνθεση. Ανάμεσα στις έννοιες της *δράσης* και της *δομής* λοιπόν, μεσολαβεί μια τρίτη, εκείνη των *κοινωνικών σχέσεων*. Οι *κοινωνικές σχέσεις* εκφράζονται και προωθούνται από τα *κοινωνικά δίκτυα* στα οποία συμμετέχουν οι *δρώντες*, δημιουργώντας τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την *έδραση* των ατομικών δράσεων στα εκάστοτε κοινωνικά περιβάλλοντα. Κατ' επέκταση, για να επιτευχθεί η εγκαθίδρυση ενός οικονομικού (επιχειρηματικού - βιομηχανικού) στοιχείου στην κοινωνική δομή, προϋποτίθεται η *έδρασή* του στις υπάρχουσες *κοινωνικές σχέσεις*.

V. Η δομή του κειμένου

Το αποτέλεσμα της έρευνας αρθρώνεται σε τρία μέρη (1. Κοινωνικό Κεφάλαιο, Επιχειρηματικότητα και Αλληλεπιδράσεις, 2. Λάρυμνα: μια μεταλλευτική βιομηχανία στο αγροτικό τοπίο, 3. Κοινωνικά δίκτυα στην Οικονομία της Κοινότητας) και επτά κεφάλαια με τρόπο ώστε να απαντούν στη βασική υπόθεση έρευνας μας: οι μορφές και το μέγεθος αλληλεπίδρασης μεταξύ της μεταλλευτικής και μεταλλουργικής εταιρίας «ΛΑΡΚΟ» και του εγγύς κοινωνικού περιβάλλοντος της Λάρυμνας σε τρία διαδοχικά στάδια (εγκατάσταση, πρώτα χρόνια λειτουργίας και μεγέθυνση του εργοστασίου). Η περίοδος που εξετάζουμε (1953-1979) διαπερνάει το μεγαλύτερο διάστημα κατά το οποίο η Εταιρία ανήκε στον όμιλο επιχειρήσεων του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, εμβαθύνουμε σε ζητήματα όπως: η

κοινωνική έδραση της μεταλλευτικής βιομηχανίας στο κοινοτικό δίκτυο της Λάρυμνας, ο τρόπος με τον οποίο οργανώνει τη βιομηχανική δράση και δομή στο αγροτικό τοπίο ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης, το εργοστάσιο ως πεδίο έλξης ή άπωσης πληθυσμού, η μετατροπή της οικονομικής σε κοινωνική μεταβολή για τους δράστες του πλήρους κοινοτικού δικτύου, η σύζευξη των σχεσιακών οντοτήτων της συγγένειας και της προέλευσης με την εργασία στο εργοστάσιο, η δημιουργία νέων δικτύων στη βιομηχανική δομή και ο βαθμός συμμετοχής των δραστών του κοινοτικού δικτύου σε αυτά.

Το Πρώτο Μέρος, εστιάζει σε δύο κύρια πεδία στα οποία η επιχειρηματική διαδικασία αλληλεπιδρά με το κοινωνικό κεφάλαιο: (α) στο εσωτερικό και β) στο εξωτερικό περιβάλλον της επιχείρησης. Αποτελείται από δύο κεφάλαια. Στο Πρώτο Κεφάλαιο προσδιορίζεται το πρώτο πεδίο αλληλεπίδρασης μέσα από τη διερεύνηση του ρόλου που διαδραματίζει το κοινωνικό περιβάλλον στην εμφάνιση της επιχειρηματικής δράσης και στη δημιουργία ή την αποκάλυψη πόρων, ευκαιριών και πληροφοριών για την πραγμάτωσή της. Στη συνέχεια, εξετάζεται η δυναμική παρουσία του κοινωνικού κεφαλαίου σε ζητήματα οργάνωσης διαφορετικών τύπων επιχειρηματικής δομής, μέσα από τις συγκλίσεις ή αποκλίσεις των κοινωνικών δικτύων που διαμορφώνονται στο εσωτερικό τους, με το θεσμοθετημένο ή άτυπο πλαίσιο λειτουργίας τους. Το Δεύτερο Κεφάλαιο ορίζει και το δεύτερο πεδίο αλληλεπίδρασης επιχειρηματικής διαδικασίας και κοινωνικού κεφαλαίου, το οποίο μεταφέρεται αυτήν τη φορά στο εξωτερικό περιβάλλον της επιχειρηματικής δομής και στις προεκτάσεις που μπορεί να έχει η λειτουργία της σε τομείς που άπτονται της πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής, δημογραφικής και πολιτισμικής οργάνωσής του. Σε αυτό το πλαίσιο, ξεχωρίζουμε τη σημασία της κοινωνικής έδρασης του επιχειρηματία τόσο για την ίδια την επιχειρηματική διαδικασία όσο και για τις τοπικές κοινωνίες τις οποίες επηρεάζει.

Το Δεύτερο Μέρος επικεντρώνεται στα τρία στάδια κατά τα οποία η επιχειρηματική διαδικασία ενσωματώνεται στην κοινοτική δομή της Λάρυμνας και περιλαμβάνει τρία κεφάλαια. Στο Τρίτο Κεφάλαιο παρουσιάζεται το αγροτικό τοπίο, ο πληθυσμός του και οι συνθήκες που οδήγησαν στην εγκατάσταση των πρώτων μονάδων του εργοστασίου στον χώρο (δεκαετία του 1950). Στο Τέταρτο Κεφάλαιο, εξετάζεται η συνύπαρξη του εργοστασίου με

την κοινοτική δομή της Λάρυμνας στην πρώιμη περίοδο λειτουργίας του (δεκαετία του 1960) και στο στάδιο μεγέθυνσής του (δεκαετία του 1970). Επίσης, μελετώνται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη, ο τρόπος με τον οποίο οργανώνει την επιχειρηματική δράση του και οι στρατηγικές τις οποίες υιοθετεί για να συνθέσει κοινωνικό κεφάλαιο με το εξωτερικό περιβάλλον, μέσα από μια σύντομη βιογράφησή του. Η υπόμνηση σε κύρια ζητήματα της μεταπολεμικής οικονομικής πολιτικής και της βιομηχανικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, διαπερνάει χρονικά το Τρίτο και το Τέταρτο Κεφάλαιο. Στο Πέμπτο Κεφάλαιο, πραγματοποιείται η οικο-δημογραφική ανάλυση του πληθυσμού της Λάρυμνας πριν και μετά την εγκατάσταση του εργοστασίου στο αγροτικό τοπίο. Κύριος στόχος αυτού του κεφαλαίου είναι η ανάδειξη των οικονομικών και δημογραφικών προεκτάσεων της βιομηχανικής διαδικασίας, μέσα από τις πληθυσμιακές ανακατατάξεις που καταγράφονται στην κοινότητα της Λάρυμνας μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970.

Το Τρίτο Μέρος αποτελείται από δύο κεφάλαια. Σε σύνδεση με τα αποτελέσματα της δημογραφικής ανάλυσης του Πέμπτου Κεφαλαίου, διερευνάται η σύνθεση νέων, αλλά και η αναδιαμόρφωση ή ο θρυμματισμός παλαιότερων κοινωνικών δικτύων, ως αποτέλεσμα της οικονομικής μεταβολής που σημειώνεται στον χώρο. Η ανάλυση που πραγματοποιείται, εστιάζει σε τρεις σχεσιακές οντότητες βάσει των οποίων είναι διαχρονικά συνδεδεμένοι μεταξύ τους οι δράστες του πλήρους κοινοτικού δικτύου πριν και μετά την εγκατάσταση της βιομηχανίας στη Λάρυμνα: *συγγένεια, προέλευση, εργασία*. Εξετάζεται η πυκνότητα και η χαλαρότητα των δεσμών συγγένειας και κοινής προέλευσης που προϋπάρχουν στην κοινότητα μέσα από τον βαθμό ενσωμάτωσης νέων δραστών (ατόμων και ομάδων) από τα δίκτυα της και αντιστρόφως, η συμπεριφορά που εκδηλώνουν δράστες του κοινοτικού ή των επιμέρους συγγενικών δικτύων όταν αλληλεπιδρούν με δίκτυα, θεσμούς και νόρμες της βιομηχανικής δομής, και τέλος, το κοινωνικό κεφάλαιο που η κοινοτική δομή συνθέτει εν συνόλω με τον επιχειρηματία, το εργοστάσιο και τις νέες συνθήκες που προκύπτουν από τη συνύπαρξή τους. Τα παραπάνω οριοθετεί η σχεσιακή μεταβλητή της εργασίας, σε όλα τα στάδια μεταβολής της τοπικής οικονομίας, από αγροτική σε βιομηχανική. Στο Έκτο Κεφάλαιο

παρουσιάζονται και αναλύονται τα κυριότερα δίκτυα συγγένειας και κοινής προέλευσης της κοινότητας πριν την εγκατάσταση και κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων εδραίωσης και λειτουργίας του εργοστασίου, ενώ στο Έβδομο Κεφάλαιο, η παρουσία τους στο «εμπεδωμένο» πια, από την κοινοτική δομή, εργοστάσιο.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Κοινωνικό Κεφάλαιο, Επιχειρηματικότητα
και Αλληλεπιδράσεις

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Επιχειρηματική διαδικασία έναντι Κοινωνικού κεφαλαίου

1.1 Η αναζήτηση της δράσης, σσ. 73-77 ~ 1.2 Τύποι οργανωτικών δομών και στρατηγική, σσ. 77-94 ~ 1.3 Θεσμοί, νόρμες και δίκτυα, σσ. 94-114

1.1 Η αναζήτηση της δράσης

Διάχυτη είναι η πεποίθηση ότι η εμφάνιση της επιχειρηματικότητας είναι συνυφασμένη με τη φύση και τους μηχανισμούς λειτουργίας του κοινωνικού περιβάλλοντος από το οποίο προκύπτει. Μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον ο επιχειρηματίας ζητά τα απαραίτητα κίνητρα και τις συνθήκες που του επιτρέπουν να οργανώσει και να εκδηλώσει με τον πλέον αποδοτικό τρόπο την επιχειρηματική του δραστηριότητα. Ο εντοπισμός και η αξιοποίηση της κατάλληλης ευκαιρίας για την επίτευξη του επιχειρηματικού στόχου αποτελεί έναν εκ των κυριότερων κινήτρων για την ενεργοποίηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας, που οφείλεται με τη σειρά της σε ένα σύνολο από διαφορετικούς παράγοντες.¹ Η ενύπαρξη μιας «οπορτουνιστικής» τάσης στην

---

¹ Οι R. Amit, E. Muller, I. Cockburn συνέδεσαν την επιθυμία των ατόμων (επιχειρηματίες) να αδράχνουν την εκάστοτε ευκαιρία που εντοπίζουν, με το *ευκαιριακό κόστος*. Οι D. Evans και L. Leighton, με τα αποθέματα οικονομικού κεφαλαίου. Οι H. Aldrich και C. Zimmer από την άλλη, έδωσαν μεγάλη έμφαση στους κοινωνικούς δεσμούς του επιχειρηματία με τους επενδυτές, ενώ οι G. Carroll και E. Mosakowski, οι A. Cooper, C. Woo και W. Dunkelberg, στην προηγούμενη επαγγελματική εμπειρία του. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να υποτιμώνται και εξωγενείς παράγοντες που μπορούν να επηρεάσουν τα κίνητρα στην πρώιμο στάδιο της επιχειρηματικότητας όπως οι τάσεις στις τιμές της διεθνούς αγοράς, η διαθεσιμότητα των απαραίτητων πόρων και το πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα κληθεί να αναπτυχθεί. Βλ., S. SHANE, E. A. LOCKE, C. J. COLLINS, «Entrepreneurial Motivation», *Human Resource Management Review*, 13/2, (2012), σ.

επιχειρηματική δράση, συνιστά το στοιχείο που διαφοροποιεί τον ρόλο του επιχειρηματία από εκείνον του μάντζερ μιας επιχείρησης θα επισημάνει ο H. Stevenson.² Είναι ένα σημείο στη θεωρία του H. Stevenson που επισημαίνεται και από τους H. Aldrich και C. Zimmer, στη μελέτη των οποίων ξεχωρίζουμε μια διαφορετική κατεύθυνση που προτείνουν σε ανάλογα ζητήματα αυτών που εξετάζουμε.³ Οι συγγραφείς προβαίνουν στη σύνδεση των *κοινωνικών δικτύων* με την αναζήτηση ευκαιριών, καθώς μέσα από την κινητοποίηση των πρώτων ο επιχειρηματίας αντλεί απαραίτητους πόρους για την επιτυχή άσκηση της δραστηριότητάς του.⁴ Η έννοια της *έδρασης* είναι κρίσιμο στάδιο σε αυτή τη διαδικασία.⁵ Η επιχειρηματική πρωτοβουλία είναι απαραίτητο να ενταχθεί σε ένα πλέγμα από δίκτυα κοινωνικών σχέσεων που αρθρώνονται στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο δράσης του επιχειρηματία. Για να ολοκληρωθεί αυτή η δραστηριότητα, πρέπει να υπάρξει αλληλεπίδραση μεταξύ 1) συγκυρίας-

---

259(βλ. <http://digitalcommons.ilr.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1840&context=articles.3/6/2016>).

² Περισσότερα για τη θεωρία του H. Stevenson και την «ευκαιριακή» οπτική μέσα από την οποία διατείνεται ότι εκδηλώνεται η «επιχειρηματική συμπεριφορά», βλ., E. T. BROWN, P. DAVIDSSON, J. WIKLUND, «An Operationalization of Stevenson's Conceptualization of Entrepreneurship as Opportunity-based Firm Behavior», *Strategic Management Journal*, 22/10, (2001), σσ. 953-968. Στην προέκταση του θέματος βρίσκεται η συζήτηση σχετικά με το διαχωρισμό των ευθυνών ανάμεσα σε ιδιοκτησία και διοίκηση. Η συζήτηση παραπέμπει στη διάκριση του επιχειρηματικού από τον διευθυντικό τύπο οργάνωσης της «διακυβέρνησης» μιας επιχείρησης. Αναλυτικά για τη δομή της επιχείρησης, βλ., G. BOYCE, S. VILLE, *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2005, σσ. 256-291.

³ Βλ., H. ALDRICH, K. ZIMMER, «Entrepreneurship through social networks», ό.π., σ. 3.

⁴ Στο ίδιο.

⁵ Οι S. Jack και A. Anderson περιγράφουν την *έδραση* της *επιχειρηματικότητας* ως τον «μηχανισμό με τον οποίο ο επιχειρηματίας ενσωματώνεται μέσω της δράσης του σε μια περιοχή». Στη συγκεκριμένη μελέτη επισημαίνεται για ακόμη μία φορά η ανάγκη «αναγνώρισης» και «αξιοποίησης» της κατάλληλης *ευκαιρίας* προτού ξεκινήσει η διαδικασία της *έδρασης*. Προκειμένου όμως να επιτευχθούν και τα δύο αυτά στάδια, θα πρέπει να καταστεί πρωτίστως αντιληπτή η φύση της προϋπάρχουσας κοινωνικής δομής από τον επιχειρηματία και κατ' επέκταση, ο ίδιος να σφυρηλατήσει ισχυρούς δεσμούς με τα μέλη της, διαμορφώνοντας νέα κοινωνικά δίκτυα. Βασικό στόχο του θα πρέπει να αποτελεί η διατήρηση της ακεραιότητας, τόσο των εν λόγω δεσμών όσο και της δομής στην οποία δραστηριοποιείται, για το μεγαλύτερο δυνατό διάστημα. Η *κοινωνική έδραση* προσφέρει τη δυνατότητα στον επιχειρηματία να έχει πρόσβαση σε απαραίτητους πόρους, οι οποίοι δεν θα ήταν σε διαφορετική περίπτωση διαθέσιμοι. Η *επιχειρηματική έδραση* ορίζεται συνεπώς ως «η σύνδεση ανάμεσα στην οικονομική και την κοινωνική σφαίρα. Οι κοινωνικοί δεσμοί δίνουν τη δυνατότητα στον επιχειρηματία να αδράξει προς όφελός του την οικονομική ευκαιρία». Βλ., S. JACK, A. ANDERSON, *The Effects of Embeddedness on the Entrepreneurial Process-Working paper*, τ.3, Department of Management Studies University of Aberdeen, 2000, σσ. 4 και 6-7 (βλ., https://www.researchgate.net/publication/222402880_The_Effects_of_Embeddedness_on_the_Entrepreneurial_Process, 11/6/2016).

ευκαιρίας 2) αναγκαιότητας 3) σκοπού· στοιχεία που διέπουν εξάλλου, την εν συνόλω οργάνωση του κοινωνικού γίνεσθαι.⁶ Η μετάβαση από τη σύλληψη μέχρι την πραγμάτωση και οργάνωση της επιχειρηματικής ιδέας περιλαμβάνει τέσσερα διαδοχικά στάδια:

Μεταβολή → Επιλογή → Αναδίπλωση → Διασπορά

Με αφορμή τα στάδια αυτά και σε αντίθεση με την εστίαση στην επιχειρηματική πρωτοβουλία, μπορούμε να πούμε ότι οι διάφοροι τύποι επιχειρήσεων που μπορούν να προκύψουν, ποικίλουν ανάλογα με το περιβάλλον στο οποίο θα αναπτυχθούν. Το ίδιο ισχύει και για τα ίδια τα περιβάλλοντα, τα οποία, ως *δομές ευκαιρίας*, δεν έχουν ενιαία μορφή, ενώ δεν γίνονται αντιληπτά με τον ίδιο τρόπο από όλους τους επιχειρηματίες. Οι λόγοι μπορεί να είναι πολλοί (ελλιπής ενημέρωση, φτωχή επικοινωνία με άλλα άτομα κ.α.), γεγονός που υποδηλώνει ότι η νομοτελειακή αποδοχή μιας τέτοιας προσέγγισης, δεν καθιστά περισσότερο κατανοητή την επιχειρηματικότητα, τους παράγοντες που την ενθαρρύνουν και τους τρόπους με τους οποίους εξελίσσεται. Αντίθετα, μπορούν να ενσωματωθούν στην ανάλυση της *κοινωνικής συμπεριφοράς* τα διαφορετικά είδη κοινωνικών σχέσεων, μέσω των οποίων τα άτομα μοιράζονται α) πληροφορίες β) πηγές γ) κοινωνική υποστήριξη.⁷

Ο κρίσιμος ρόλος των κοινωνικών δικτύων στην πρώιμη φάση οργάνωσης της επιχειρηματικής δράσης τονίσθηκε από τους A. Greve και W. Salaff. Οι συγγραφείς υιοθετούν το μοντέλο που προτείνει ο P. Wilken για τα διαδοχικά στάδια που εντοπίζονται σε αυτήν τη διαδικασία, δηλαδή:

Κινητοποίηση → Σχεδιασμός → Εδραίωση → Δημιουργία της εταιρίας

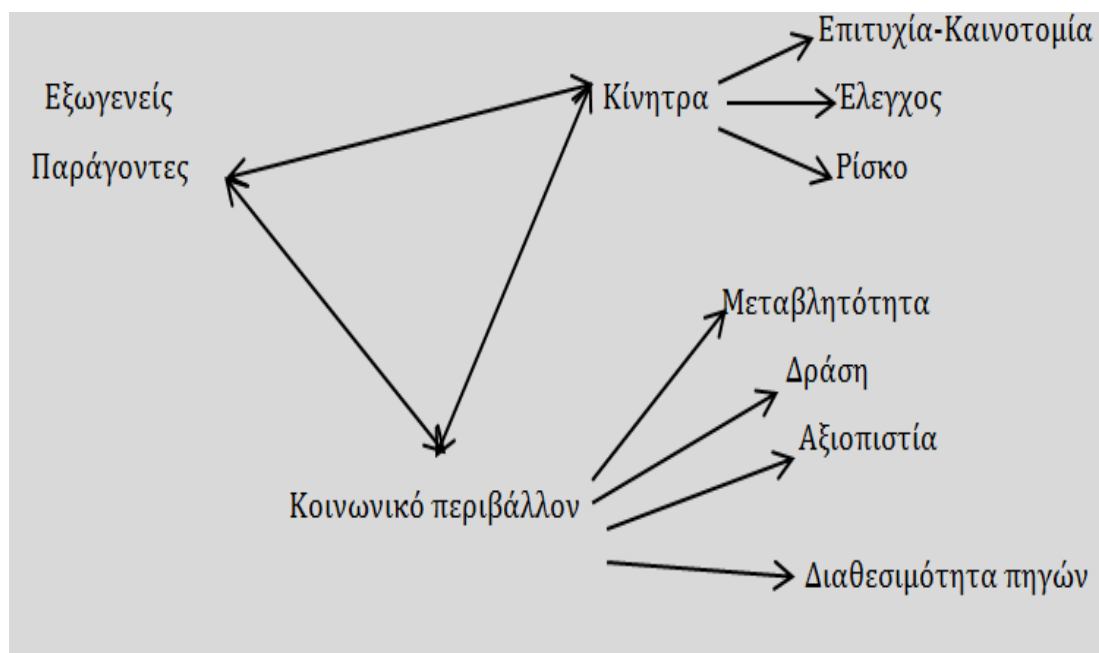
⁶ Βλ., H. ALDRICH, K. ZIMMER, «Entrepreneurship through social networks», ό.π., σ. 9.

⁷ Στο ίδιο, σ. 11.

Η μετάβαση σε καθένα από αυτά τα στάδια δείχνει να εξαρτάται τόσο από την ικανότητα του εκάστοτε επιχειρηματία να αναπτύξει το δίκτυό του όσο και από το εναρκτήριο σημείο δράσης του συγκεκριμένου δικτύου.⁸ Παρομοίως, ο P. Nijkamp, λαμβάνοντας υπόψη του μελέτες όπως των H. Aldrich και K. Zimmer, ομαδοποιεί τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση και εδραίωση της επιχειρηματικότητας ως εξής:

Σχήμα 1.1

Προϋποθέσεις για την έναρξη της επιχειρηματικής διαδικασίας

Πηγή: P. NIJKAMP, «Entrepreneurship in a modern network economy», *Regional Studies*, 37/4, (2003), σσ. 395-405

(βλ., <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0034340032000074424>, 11/6/2016).

Τα κίνητρα του επιχειρηματία για μερίδα μελετητών, αποκρυσταλλώνονται στην ίδια την προσωπικότητά του. Η ανάγκη του για επιτυχία μέσα από την εισαγωγή νέων τεχνολογικών μεθόδων και καινοτομιών για παράδειγμα, μπορεί να τον οδηγήσει να ξεκινήσει ο ίδιος τη μεταβολή στο κοινωνικό περιβάλλον που ανήκει, παρά το γεγονός ότι αυτή (μεταβολή) συνήθως προέρχεται από εξωγενείς παράγοντες. Δομικές αλλαγές στη βιομηχανική και

⁸ Βλ., A. GREVE, J. W. SALAFF, «Social Networks and Entrepreneurship», *Entrepreneurship, Theory & Practice*, 28/1, (2003), σσ. 5-6 και 33 (βλ., http://homes.chass.utoronto.ca/~agreve/Greve-Salaff_ET%26P.pdf, 19/7/2016).

οργανωτική σύνθεση, μεταβολές στις τιμές της αγοράς, πολιτικές ή ακόμη και κοινωνιοδημογραφικές ανακατατάξεις, ενθαρρύνουν ή αποθαρρύνουν τον επιχειρηματία να δράσει. Βασισμένος στη θεωρία του περί «κυκλικής οικονομίας», ο J. Schumpeter συμπεραίνει ότι οι μεταβολές, οι οποίες είναι απαραίτητες για την επίτευξη προόδου και πλούτου για ένα οικονομικό σύστημα, δεν προκαλούνται μόνο από εξωγενείς αλλά και από ενδογενείς παράγοντες. Στους ενδογενείς παράγοντες ανήκει ο επιχειρηματίας ο οποίος πρέπει να επιδιώκει την «αλλαγή», διότι σε αντίθεση με τη στατική οικονομική κατάσταση, είναι εκείνη που θα δώσει δυναμική στη δική του δραστηριότητα.⁹ Στο πνεύμα αυτής της προσέγγισης ο επιχειρηματίας «κινητοποιεί» ο ίδιος τη δομή, προκειμένου να υπάρξουν οι κατάλληλες ευκαιρίες για να πραγματοποιηθεί η ιδέα του.

1.2 Τύποι οργανωτικών δομών και στρατηγική

Η σύνδεση *δομής* και *στρατηγικής* προϋποθέτει την παρουσία της *αλλαγής*. Παραμένοντας στον J. Schumpeter, συμπεραίνουμε ότι η λειτουργία του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος είναι ταυτισμένη με την έννοια της *αλλαγής*.¹⁰ Δίχως να υποτιμά τους εξωτερικούς παράγοντες οι οποίοι μπορούν να ενεργοποιήσουν αλλαγές στο οικονομικό σύστημα, ο J. Schumpeter επικεντρώνεται κυρίως σε τρεις εσωτερικούς όπως: 1) στα είδη που επιλέγουν οι καταναλωτές 2) στα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά τους 3) στην εισαγωγή νέων μεθόδων παραγωγής.¹¹ Δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στον τρίτο από αυτούς, τον προσδιόρισε ως επιχειρηματική *καινοτομία*, η εμφάνιση της

⁹ Στο ίδιο, σσ. 6-11.

¹⁰ Χρησιμοποιώντας τον όρο *δημιουργική καταστροφή* επιχείρησε να αποδώσει το βασικό χαρακτηριστικό της λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση κάθε έκφασή του είναι καταδικασμένη να «καταστραφεί» προκειμένου να αναδειχθεί κάποια νεώτερη και πιο εξελιγμένη της προηγούμενης. Η έννοια της *εξέλιξης* είναι σύμφυτη της οικονομικής *αλλαγής* για τον J. Schumpeter. Κατά συνέπεια, και το καπιταλιστικό σύστημα ως μία μορφή *οικονομικής αλλαγής*, δεν μπορεί να χαρακτηρίζεται από στασιμότητα. Η *δημιουργική καταστροφή*, είναι εκείνη που επιτρέπει στο καπιταλιστικό σύστημα να επιβιώσει. Βλ., J. A. SCHUMPETER, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2003, σσ. 82-84.

¹¹ Βλ., J. A. SCHUMPETER, *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, Νέα Υόρκη, McGraw-Hill Book Company, 1939, σσ. 66-83.

οποίας δρομολογεί μεταβολές στο οικονομικό σύστημα, τις οποίες και απέδωσε με τον όρο *οικονομική επανάσταση*.¹²

Λίγα χρόνια αργότερα ο A. Chandler παρατήρησε ότι η επιχειρηματική δραστηριότητα συνδέεται άρρηκτα με την έννοια της *αλλαγής*. Θα προσθέσει τη δική του διάσταση: επιχείρησε να εντοπίσει τα αίτια της εμφάνισης των επιχειρήσεων μεγάλης κλίμακας στις ΗΠΑ, και ακόμη τα κίνητρα που ώθησαν τους επιχειρηματίες να αλλάξουν τον τρόπο παραγωγής και οργάνωσης των επιχειρηματικών δομών, τους λόγους που τους οδήγησαν στην αναζήτηση διαφορετικών μορφών προσέγγισης του εργασιακού χώρου, των πελατών και των ανταγωνιστών τους.¹³ Η καινοτομία, ουσιώδες στοιχείο της ανάλυσης: ο L. Galambos παρατηρεί ότι ο A. Chandler, όπως ο J. Schumpeter, έδωσε βαρύνουσα σημασία στην αξία της *καινοτομίας* ως κινητήριας δύναμης που προκαλεί αλλαγές και για τις επιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας, παρότι χαρακτηρίζονταν από ένα εκτεταμένο σύστημα γραφειοκρατίας.¹⁴ Βασισμένος στην έρευνά του για τις αμερικανικές επιχειρήσεις, ο A. Chandler κατένειμε με τέτοιο τρόπο τους εξωγενείς παράγοντες οι οποίοι, εν δυνάμει, επηρεάζουν μια επιχειρηματική δομή. Οι εξωγενείς αυτοί παράγοντες που παρουσιάζουν μεταξύ τους σχετική ετερογένεια είναι: 1) το σύνολο της τεχνολογίας, 2) οι συνθήκες της αγοράς ως προς α) το προϊόν β) την εισροή πρώτων υλών γ) το κεφάλαιο, 3) το καθεστώς των ρυθμίσεων, 4) οι πραγματικοί και οι δυνητικοί ανταγωνιστές και, τέλος, 5) οι στάσεις απέναντι στις επιχειρησιακές/κοινωνικές και πολιτισμικές δυνάμεις.¹⁵ Οι εξωγενείς αυτοί παράγοντες συνιστούν χαρακτηριστικά του *εξωτερικού περιβάλλοντος* μιας επιχειρηματικής δομής.¹⁶ Η θέση του

---

¹² Στο ίδιο, σσ. 83-100.

¹³ Βλ., A. JR. D. CHANDLER, «The beginnings of Big Business in American Industry», *The Business History Review*, 33/ 1, (1959), σσ. 1-2.

¹⁴ Βλ., L. GALAMBOS, «Identity and the Boundaries of Business History: En essay on consensus and creativity», στο F. AMATORI, G. JONES (επιμ.), *Business History around the world*, Κέιμπριτζ, Cambridge University press, 2003, σ. 16.

¹⁵ Βλ., G. BOYCE, S. VILLE, *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, ό.π., σσ. 24-25.

¹⁶ Ο χώρος και χρόνος έχει μεγάλη σημασία στη διαμόρφωση διαφορετικών τύπων επιχειρήσεων και δομών οργάνωσής τους. Για παράδειγμα, τόσο ο J. Coleman όσο και ο G. Payne παρατήρησαν ότι οι Βρετανοί επέλεξαν επαγγέλματα εκτός των επιχειρήσεων, ακόμη κι εάν ορισμένοι εξ αυτών μπορούσαν να ενταχθούν επιτυχώς στο περιβάλλον τους. Οι G. Boyce και S. Ville, ως ξεχωριστή περίπτωση, αναφέρουν την Ιαπωνία, όπου το πνεύμα συνεργασίας που

επιχειρηματία τόσο απέναντι στο εξωτερικό όσο και το εσωτερικό περιβάλλον (τρόπος οργάνωσης της εταιρίας του), διαδραματίζουν σπουδαίο ρόλο στο είδος, την έκταση και τη διάρκεια που μπορεί να λάβει η δραστηριότητά του.¹⁷ Αν και στα πρώτα χρόνια το εξωτερικό περιβάλλον ασκεί μεγάλη επιρροή στον τρόπο οργάνωσης της επιχείρησης, όσο εκείνη εδραιώνει την παρουσία της, μπορεί να επηρεάσει στον ίδιο βαθμό τα χαρακτηριστικά του.¹⁸

Για πολλούς μελετητές ο A. Chandler με το βιβλίο του «Strategy and Structure: chapters in the history of the industrial enterprise», έθεσε νέες βάσεις για το γνωστικό αντικείμενο της *Ιστορίας των Επιχειρήσεων*, στο οποίο είχε εντάξει τον εαυτό του, ήδη από το «The beginnings of Big Business in American Industry».¹⁹ Κομβικό σημείο της ανάλυσής του ο καθορισμός της *επιχειρηματικής δομής*.²⁰ Υπό την έννοια της οργάνωσής της, η επιχειρηματική

ενυπάρχει στην κουλτούρα της κοινωνίας, διέκριναν ότι επεκτείνεται και στην επιχειρηματικότητα. Στο ίδιο, σσ. 26-27.

¹⁷ Βλ., P. NIJKAMP, «Entrepreneurship in a modern network economy», *Regional Studies*, 37/4, (2003), σσ. 395-399 (βλ., <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0034340032000074424>, 11/6/2016).

¹⁸ Βλ., G. BOYCE, S. VILLE, *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, ό.π., σσ. 24-25.

¹⁹ Στις ΗΠΑ, η *Ιστορία των Επιχειρήσεων* ως ξεχωριστό επιστημονικό πεδίο, θεωρείται ότι προσδιορίστηκε από τον N. S. B. Gras στη δεκαετία του 1930. Διαφοροποιήθηκε τόσο από τον J. Schumpeter όσο και από τον «δάσκαλό» του E. Gay, οι οποίοι αντιμετώπιζαν την *Ιστορία των Επιχειρήσεων* περισσότερο ως εξειδίκευση της *Οικονομικής Ιστορίας*. Θεωρώντας ότι η επιχειρηματική συμπεριφορά μπορεί να αποτελέσει αυτόνομο πεδίο έρευνας, υπερθεμάτισε την προοπτική διεξαγωγής μελλοντικών μελετών όπου θα έθεταν στο κέντρο του ενδιαφέροντός τους ειδικές «περιπτώσεις» (cases) αντίστοιχων δράσεων. Παρά το γεγονός ότι ο N. S. B. Gras απέκτησε υποστηρικτές, αρκετοί ιστορικοί των επιχειρήσεων ανησυχούσαν για το ενδεχόμενο συγκέντρωσης ενός μεγάλου υλικού «περιπτωσιολογίας», το οποίο θα καθιστούσε την αυτοτέλεια του αντικειμένου, αργά ή γρήγορα, αμφιλεγόμενη. Χαρακτηριστικό του κλίματος αυτού η θέση ορισμένων συγγραφέων ότι η *Ιστορία των Επιχειρήσεων* θα πρέπει να συγκεραστεί με την *Οικονομική Ιστορία*. Αυτό μέχρι το 1962, όπου με το έργο του A. Chandler, η *Ιστορία των Επιχειρήσεων* απέκτησε νέα δυναμική, έχοντας απομακρυνθεί από την «εξαντλητική περιπτωσιολογία» που της καταλόγιζαν οι σκεπτικιστές και κατ' επέκταση τον κίνδυνο να απολέσει την αυτονομία της. Βλ., L. GALAMPOS, «Identity and the Boundaries of Business History: An essay on consensus and creativity», ό.π. και S. LAMOREUX et al, «Economic Theory and Business History», στο G. JONE, J. ZEITLIN (επιμ.), *The Oxford Handbook of Business History*, Νέα Υόρκη, Oxford University press, 2007, σσ. 39-40.

²⁰ Το βιβλίο «Strategy and Structure: chapters in the history of the industrial enterprise» του A. Chandler που κυκλοφόρησε το 1962, επικεντρωνόταν στις «ιστορίες» τεσσάρων επιχειρήσεων (Du Pont, General Motors, Standard Oil of New Jersey και Sears Roebuck and Company). Όλες τους έπρεπε να αντιμετωπίσουν μία κοινή αλληλουχία συμβάντων, που οδηγούσαν στη ανάγκη διαφοροποίησης της μέχρι τότε οικονομικής δραστηριότητάς τους. Η νέα αυτή πραγματικότητα, δημιουργούσε κατ' επέκταση προβλήματα οργανωτικής φύσης της επιχειρηματικής δομής, που μόνον οι διοικητικοί διευθυντές ήταν σε θέση να επιλύσουν, δημιουργώντας πολυτμηματικές και απρόσωπες διοικήσεις στο εσωτερικό της (M-form). Βλ., S. LAMOREUX et al, «Economic Theory and Business History», ό.π.

δομή λογίζεται ως ο σχεδιασμός βάσει του οποίου διοικείται μια πολυτμηματική επιχείρηση.²¹ Όπως επισημαίνει ο A. Chandler, αυτός ο σχεδιασμός έχει δύο μέρη: από τη μία πλευρά περιλαμβάνει τις *συνδέσεις* σε επίπεδο εξουσίας και επικοινωνίας που αναπτύσσουν μεταξύ τους τα γραφεία και οι διευθυντές, και από την άλλη, την *πληροφορία* και τα *δεδομένα* που κυκλοφορούν μέσω αυτών των συνδέσεων.²² Η σημασία τους έγκειται στο γεγονός ότι εξασφαλίζουν τη συνεργασία μεταξύ των εργαζομένων μιας επιχείρησης, τον συντονισμό των λειτουργιών της, την ορθή εκτίμηση των καταστάσεων που πρέπει να διαχειριστεί, την πολιτική-τακτική που πρέπει να υιοθετήσει και τη χάραξη του κατάλληλου σχεδιασμού προκειμένου να επιτύχει τους στόχους που έχει θέσει.²³ Η περιγραφή της φυσιογνωμίας μιας επιχειρηματικής δομής (βάσει των οργανωσιακών χαρακτηριστικών που παρουσιάζει) από τον A. Chandler, έχει αρκετά κοινά σημεία με την αντίστοιχη των στρουκτουραλιστών μελετητών οι οποίοι την προσεγγίζουν ως «το πλαίσιο της οργάνωσης και της διαμόρφωσης ρόλων και διαδικασιών».²⁴ Πολλοί αναμεσά τους, υπερθεματίζουν τη θέση ότι η οργανωτική δομή που θα διαμορφώσει μια επιχείρηση εξαρτάται από τον τύπο της ίδιας της επιχείρησης, ενώ οι παράγοντες που μπορούν να την επηρεάσουν είναι ποικίλοι. Αυτούς ξεχωρίζουν σε «εσωτερικούς» και «εξωτερικούς».²⁵ Μια διαφορετική οπτική είναι όσων θεωρούν ότι η δομή γίνεται πιο κατανοητή μέσω της συνεχούς παρατήρησης των διαδικασιών και των κανονικοτήτων με τις

---

²¹ Βλ., A. JR. CHANDLER, *Strategy and Structure: chapters in the history of the industrial enterprise*, Μασαχουσέτη, The MIT Press, 21963, σ. 14.

²² Στο ίδιο.

²³ Στο ίδιο.

²⁴ Οι στρουκτουραλιστές επικεντρώνονται στις *σχέσεις* που διαμορφώνονται στην οργανωτική δομή των επιχειρήσεων. Έδωσαν ειδική βαρύτητα στη μεταβλητότητά της και στα αποτελέσματα που προκύπτουν από τους διαφορετικούς τρόπους διαχείρισής της. Ειδικότερα, ο J. D. Thompson το 1967, προσδιόρισε τη *δομή* ως ένα σύνολο εσωτερικών σχέσεων, εξουσίας και επικοινωνίας. Λίγο νωρίτερα, οι T. E. Bums και J. M. Stalker ως μια μηχανική-οργανική δομή, ενώ είκοσι σχεδόν χρόνια αργότερα, ο H. Mintzberg, ως μια γραφειοκρατική δομή. Οι J. B. Barney και M. Griffin καθώς και οι K. M. Bartol και D. Martin περιέγραψαν την οργανωτική δομή ως ένα βασικό πλαίσιο όπου συνυπάρχουν θέσεις, ομάδες και πόστα, σχέσεις και αλληλοεπιδρώντα πρότυπα που υιοθετεί μια επιχείρηση προκειμένου να επιτύχει τους στόχους της. Βλ. W. RAJAPAKSHE, «Strategy and structure re-examined», *VIDYODAYA Journal of Management Science*, 1/ 1 & 2, (2002), σσ. 145-146 (βλ., <http://dr.lib.sjp.ac.lk/handle/123456789/915>, 15/7/2016).

²⁵ Στο ίδιο.

οποίες αλληλεπιδρά. Η εν λόγω προσέγγιση εκφράστηκε ως «αλληλοδιείσδυση του πλαισίου» από τους P. Bourdieu και A. Giddens.²⁶

Έχοντας στηριχτεί κυρίως στη θέση του A. Chandler αναφορικά με τον προσδιορισμό της *οργανωτικής δομής* μιας επιχείρησης, θα επεκταθούμε στο πώς περιέγραψε τη *στρατηγική*. Σύμφωνα με την ανάλυσή του, ορίζεται ως «οι βασικοί μακροπρόθεσμοι στόχοι που θέτει, το είδος της δράσης που υιοθετεί και ο τρόπος με τον οποίο κατανέμει τους απαραίτητους πόρους, προκειμένου να επιτύχει τους συγκεκριμένους στόχους».²⁷ Σε αυτό το πλαίσιο, όποτε κρίνεται αναγκαίο, λαμβάνονται αποφάσεις για την προέκταση του όγκου των δραστηριοτήτων, συστήνονται ειδικά γραφεία διαχείρισης των οικονομικών αναγκών που προκύπτουν, οι διοικήσεις προβαίνουν σε νέες οικονομικές λειτουργίες ή ακόμη αναπροσδιορίζουν τους ήδη υπάρχοντες στόχους θέτοντας καινούριους.²⁸ Για να διαχειριστούν επιτυχώς τις αλλαγές με τις οποίες έρχονται αντιμέτωπες οι επιχειρήσεις, κατανέμουν εκ νέου τις πηγές, επεκτείνουν σε νέα πεδία τη δράση τους και λαμβάνουν υπόψη τις αποφάσεις και κινήσεις των ανταγωνιστών τους. Αλλάζοντας τους «ορίζοντες» των ατόμων που είναι υπεύθυνα για τη διοίκησή τους, η *στρατηγική* αποκτά βαθιά επιρροή στη μορφή της οργάνωσής της.²⁹ Κατά συνέπεια, κάθε *αλλαγή* που συντελείται στο *εξωτερικό περιβάλλον* της *επιχειρηματικής δομής*, είναι εκείνη που την οδηγεί στην υιοθέτηση μιας *στρατηγικής* που θα διέπει εκ νέου τις οργανωτικές λειτουργίες της. Το στοιχείο της υιοθέτησης *στόχων* από πλευράς επιχειρήσεων, θέτει υπό σχετική αμφισβήτηση την «οπορτουριστική φύση» με την οποία είναι συνδυασμένη η επιχειρηματική δράση. Σε αυτό το πλαίσιο, οι επιχειρηματίες είναι κάτι περισσότερο από απλοί αποδέκτες των εξωτερικών αλλαγών, καθώς ως ορθολογικά δρώντες, λειτουργούν βάσει του υπολογισμού των πόρων που διαθέτουν, της γνώσης που έχουν λάβει από τις προηγούμενες εμπειρίες τους

---

²⁶ Στο ίδιο, σ. 147.

²⁷ Βλ., A. JR. D. CHANDLER, *Strategy and Structure: chapters in the history of the industrial enterprise*, ό.π., σ. 13.

²⁸ Στο ίδιο.

²⁹ Στο ίδιο.

και της εκτίμησης της δυναμικής που αναπτύσσουν οι ανταγωνιστές τους.³⁰ Η οργανωτική δομή είναι αδρανής και κινητοποιείται μόνο μέσα από την αλλαγή στρατηγικής που υιοθετεί όταν το ίδιο το εξωτερικό περιβάλλον κινητοποιείται.³¹

Κατά συνέπεια ο A. Chandler, διατείνεται ότι η δομή είναι εκείνη που ακολουθεί (υιοθετώντας τη) τη στρατηγική και όχι το αντίστροφο.³² Η εν λόγω θέση συνιστά τη μία από τις δύο προσεγγίσεις αναφορικά με τη διαχείριση των εξωτερικών μεταβολών που προκύπτουν, προκειμένου οι επιχειρήσεις να εξασφαλίσουν τη βιωσιμότητά τους και τη δυνατότητα μεγέθυνσης της ισχύος τους. Αυτήν την προσέγγιση θα ονομάσουμε «από έξω προς τα μέσα και από πάνω προς τα κάτω».³³ Η χάραξη της στρατηγικής ξεκινάει από τα ανώτατα κλιμάκια της διοίκησης και επεκτείνεται στα υπόλοιπα τμήματα της εταιρίας μέσα από ευρείες στρατηγικές επιλογές. Σε αυτήν τη διαδικασία απαιτείται μια διαρκής εκτίμηση των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών του εξωτερικού περιβάλλοντος, για να εντοπιστούν ενδεχόμενες ευκαιρίες ή απειλές, προτού υιοθετηθούν οι κατάλληλες στρατηγικές.³⁴ Υπό αυτήν την έννοια, η λογική μιας στρατηγικής συνεργασίας δείχνει να έπεται μιας αυτόνομης στρατηγικής συμπεριφοράς.³⁵ Έτσι, διακρίνουμε τη σημασία που έχει ο ρόλος ως έννοια για μια δομή. Αν και αναγνωρίζεται η επιρροή που μπορούν να έχουν τα χαμηλότερα κλιμάκια διοίκησης στην οργάνωση μιας επιχείρησης, η μεγαλύτερη έμφαση

---

³⁰ Βλ., P. FRIDENSON, «Business history and History», στο G. JONES, J. ZEITLIN (επιμ.), *The Oxford Handbook of Business History*, ό.π., σ. 12.

³¹ Στο ίδιο.

³² Ανεξαρτήτως από το εάν ο A. Chandler ήταν υπέρμαχος μιας τέτοιας θέσης, εκείνη έχαιρε ευρείας αποδοχής και από άλλους μελετητές. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον D. Channon στη Βρετανία, τον G. Pooley-Dias στη Γαλλία, τον A. Tranheiser στη Γερμανία. Βλ., D. MILLER, «Configurations of Strategy and Structure: Towards a Synthesis», *Strategic Management Journal*, 7/3, (1986), σ. 233 (βλ., http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/smj.4250070305/epdf?r3_referer=wol&tracking_action=preview_click&show_checkout=1&purchase_referrer=www.google.gr&purchase_site_license=LICENSE_DENIED_NO_CUSTOMER, 15/7/2016).

³³ Βλ., W. RAJAPAKSHE, «Strategy and structure re-examined», ό.π., σ. 148.

³⁴ Στο ίδιο.

³⁵ Βλ., A. R. BURGELMAN, «A Model of the Interaction of Strategic Behavior, Corporate Context, and the Concept of Strategy», *The Academy of Management Review*, 8/1, (1983), σ. 62.

δίνεται στην ανώτατη διοίκηση.³⁶ Ο ρόλος των ανώτατων διευθυντών κατ' επέκταση αποκτά «ηρωική διάσταση», την οποία και ο A. Chandler δείχνει να αντιμετωπίζει με προβληματισμό.³⁷

Τη δεύτερη προσέγγιση θα ονομάσουμε «από κάτω προς τα πάνω και από μέσα προς τα έξω». Η προσέγγιση στηρίζεται κυρίως στην άποψη ότι εξωτερικά συμβάντα και εσωτερικές αποφάσεις καθορίζουν το διοικητικό πλαίσιο της επιχείρησης.³⁸ Από τη μία πλευρά η *τεχνολογία* και από την άλλη η *δομή* θα έχουν σημαντική επίδραση σε κάθε μελλοντική επιλογή που θα παρθεί από τα στελέχη της. Μελετητές όπως ο J. L. Bower και ο A. Burgelman συμφωνούν ότι η *στρατηγική* είναι εκείνη που θα ακολουθήσει τη *δομή*.³⁹ Οι στόχοι που θέτει μια επιχείρηση πραγματώνονται μόνον εάν έχουν ως σημείο εκκίνησης μια πολυτμηματική μορφή διοίκησης.⁴⁰ Μέσα από τη διαδικασία αυτή θα επιτευχθεί η «χειραγώγηση» του δομικού πλαισίου, που θα επιτρέψει τελικά στην ανώτατη διοίκηση να συνθέσει τις προτάσεις της, για να δοθεί ώθηση στους τελικούς στόχους της επιχείρησης.⁴¹ Μέσω της *στρατηγικής συνεργασίας*, συνδέονται το *δομικό πλαίσιο* και η *στρατηγική συμπεριφορά*: Όσο η στρατηγική συνεργασίας προκύπτει από το σύνολο των τμημάτων διοίκησης μιας επιχείρησης, δηλαδή από το δομικό πλαίσιο, τόσο και εκείνη θα διαμορφώνει με τη σειρά της και τη στρατηγική συμπεριφοράς της.⁴²

Μια σειρά από μελέτες επικεντρώνονται στον ρόλο συγκεκριμένων «δομικών χαρακτηριστικών» για την επίτευξη σύνδεσης ανάμεσα σε *δομή* και *στρατηγική*. Ο J. Child όπως οι B. Hinings και N. Lee μιλούν για το «οργανωσιακό πλαίσιο», ο J. D. Hickson για το «περιβάλλον» κ.α.⁴³ Αυτή η σύνδεση αντιμετωπίζεται ως συνέπεια των στόχων που πρέπει να επιτευχθούν όπως

³⁶ Στο ίδιο, σ. 63.

³⁷ Στο ίδιο.

³⁸ Βλ., W. RAJAPAKSHE, «Strategy and structure re-examined», ό.π.

³⁹ Στο ίδιο.

⁴⁰ Βλ., A. R. BURGELMAN, «A Model of the Interaction of Strategic Behavior, Corporate Context, and the Concept of Strategy», ό.π., σσ. 63-64.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 64.

⁴² Στο ίδιο.

⁴³ Βλ., W. RAJAPAKSHE, «Strategy and structure re-examined», ό.π., σ. 149.

θεωρούν οι B. Hinings και W. Foster ή ενός συνδυασμού τεχνολογικών και δομικών παραγόντων.⁴⁴ Άλλοι μελετητές, λ.χ. ο H. Aldrich, πρότειναν τον συνδυασμό μεταξύ τεχνολογίας, μεγέθους και περιβάλλοντος.⁴⁵ Υπάρχουν δηλαδή πολλές ερμηνείες αναφορικά με τους τύπους των οργανωσιακών δομών. Στην κατεύθυνση ότι η *δομή ακολουθεί τη στρατηγική*, οι περισσότερες από αυτές δέχονται τρία στάδια από τα οποία περνούν οι οργανωσιακές δομές των επιχειρήσεων για την επίτευξη μιας «αναπτυξιακής στρατηγικής»: *συγκεντρωτισμός, τήρηση θεσμών-κανόνων, πολυπλοκότητα*.⁴⁶

Ειδικότερα, όταν μια δομή χαρακτηρίζεται ως προς την οργάνωσή της από *συγκεντρωτισμό* οι αποφάσεις και οι δράσεις λαμβάνονται από ένα άτομο ή από μία ολιγομελή ομάδα ατόμων.⁴⁷ Πρόκειται για μια δομή *απλής μορφής*:⁴⁸ ο σχεδιασμός και η υιοθέτηση στρατηγικής συνιστούν μέριμνα ενός ή λίγων προσώπων. Υπάρχει σχετικά μικρός βαθμός εξειδίκευσης των εργασιών που πρέπει να πραγματοποιηθούν, της γραφειοκρατίας και ολιγάριθμοι οι κανόνες και θεσμοί που καθορίζονται.⁴⁹ Μελέτες όπως του R. Ruekert υπερθεματίζουν την ύπαρξη αυξημένου συγκεντρωτισμού ως προϋπόθεσης για την οργανωτική αποδοτικότητα, ωστόσο μια πληθώρα άλλων, επισημαίνει ότι η αποκεντροποίηση καθηκόντων ευνοούν την επικοινωνία (T. Burns και G. Stalker) και αυξάνουν την επιθυμία και τα κίνητρα των υπαλλήλων για εργασία.⁵⁰ Οι εργαζόμενοι σε μια επιχείρηση έχουν μικρότερο βαθμό αλληλεπίδρασης μεταξύ τους, μειώνονται οι πιθανότητες και οι αξιώσεις για

---

⁴⁴ Στο ίδιο.

⁴⁵ Στο ίδιο, σσ. 149-150.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 153.

⁴⁷ Βλ., J. W. FREDRICKSON, «The Strategic Decision Process and Organizational Structure», *Academy of Management Review*, 11/2, 1986, σσ. 282 και 285-286 (βλ., <https://brainmass.com/file/349964/week+4+question+1.pdf>, 5/7/2016).

⁴⁸ Βλ., D. MILLER, «Configurations of Strategy and Structure: Towards a Synthesis», ό.π.

⁴⁹ Βλ., J. W. FREDRICKSON, «The Strategic Decision Process and Organizational Structure», ό.π., σ. 281.

⁵⁰ Βλ., W. ZHENG et al, «Linking organizational culture, structure, strategy, and organizational effectiveness: Mediating role of knowledge management», *Journal of Business Research*, 63/ (2013), σ. 765 (βλ., <http://www.filekadeh.ir/wp-content/uploads/edd/2014/05/mediating-role-of-knowledge-management.pdf>, 20/6/2016).

ατομική πρόοδο και αποθαρρύνονται «ευφάνταστες» λύσεις σε προβλήματα.⁵¹ Εξαιτίας του ολιγομελούς κέντρου λήψης αποφάσεων, το εύρος της «γνωστικής επάρκειας» για τη διαχείριση των συνθηκών και κατ' επέκταση τη χάραξη στρατηγικής, θα είναι περιορισμένο.⁵² Αρκετοί μελετητές, ανάμεσα τους ο Η. Mintzberg, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι σε μια *συγκεντρωτική* δομή, το άτομο δεν έχει τη δυνατότητα να αποκτήσει «γνώση», με την ίδια ευκολία που θα είχε ενδεχομένως σε μια δομή που επικρατεί το μοντέλο της πολυτμηματικής συνεργασίας.⁵³ Συνήθως οι εταιρίες με υψηλό συγκεντρωτισμό υιοθετούν χαμηλού ρίσκου στρατηγική και ανθούν σε οικονομικό περιβάλλον με καθορισμένο βαθμό ανταγωνισμού. Αντιστοίχως, δεν τροποποιούν το υπάρχον σύστημα άντλησης πόρων, ενώ τα προϊόντα που παράγουν ή οι υπηρεσίες που παρέχουν είναι συγκεκριμένες.⁵⁴ Παρόλα αυτά, έχει παρατηρηθεί ότι σε περιόδους κρίσεις για τις επιχειρήσεις, έχουν υιοθετηθεί στρατηγικές οργάνωσης υψηλού συγκεντρωτισμού, όταν τα προηγούμενα μοντέλα που χρησιμοποιήθηκαν, αποδείχτηκαν «αδύναμα».⁵⁵

Στην περίπτωση των *μηχανικών-γραφειοκρατικών* δομών, ο συγκεντρωτισμός αναφορικά με τη διοίκηση και τη λήψη αποφάσεων από ένα άτομο είναι περιορισμένος, τουλάχιστον σε σχέση με την *απλή δομή* για την οποία συνιστά και το κύριο χαρακτηριστικό. Μια τέτοια δομή είναι άκαμπτη και ο συντονισμός των εργασιών χαρακτηρίζεται από έντονη τυποποίηση.⁵⁶ Ο Η. Mintzberg τη χαρακτήρισε ως *τεχνοδομή*, στην οποία συναντώνται στοιχεία από την «ιδανική γραφειοκρατία» του Μ. Weber και τη «μηχανιστική οργάνωση» του

---

⁵¹ Στο ίδιο.

⁵² Βλ., J. W. FREDRICKSON, «The Strategic Decision Process and Organizational Structure», ό.π., σ. 284.

⁵³ Στο ίδιο, σ. 283.

⁵⁴ Βλ., W. RAJAPAKSHE, «Strategy and structure re-examined», ό.π., σ. 154.

⁵⁵ Βλ., R. E. CAVES, «Industrial Organization, Corporate Strategy and Structure», *Journal of Economic Literature*, 18/1, (1980), σ. 69 (βλ., <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.456.9531&rep=rep1&type=pdf>, 5/8/2016).

⁵⁶ Βλ., D. MILLER, «Configurations of Strategy and Structure: Towards a Synthesis», ό.π., σ. 243.

J. Hage.⁵⁷ Τηρείται σε μεγάλο βαθμό η ιεραρχία, ενώ η υψηλή διοίκηση έχει συνήθως τον πλέον επιφορτισμένο ρόλο στην τελική χάραξη στρατηγικής.⁵⁸ Το θεσμικό και κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας παρουσιάζει υψηλή συχνότητα εφαρμογής και τα αντίστοιχα προγράμματα που σχεδιάζονται και υιοθετούνται, κυμαίνονται στο ίδιο μήκος κύματος.⁵⁹ Αυτό αποτελεί και το κεντρικό χαρακτηριστικό της εν λόγω δομής. Σύμφωνα με τους J. Hage και M. Aiken, η έκταση της υπαγωγής στα κανονιστικά πλαίσια που υπαγορεύονται καθορίζει και τις συμπεριφορές που εκδηλώνονται από τα μέλη της.⁶⁰ Ωστόσο, όπως και στην περίπτωση της απλής δομής που διέπεται από σχετική σαφήνεια ρόλων και καθηκόντων, και σε αυτήν την περίπτωση, εντοπίζεται το αντίστοιχο.⁶¹ Υπό μία διαφορετική οπτική, διακρίνεται μικρός βαθμός οριζόντιου και πλάγιου συντονισμού.⁶² Επιπροσθέτως παρατηρείται μικρός βαθμός καινοτομίας, καθώς η μεγάλη προσήλωση στο γραφειοκρατικό σύστημα λειτουργίας δεν συμβάλλει στην ευελιξία της δομής.⁶³ Δύο είδη στρατηγικών μπορούν κυρίως να υιοθετηθούν. Από τη μία πλευρά, η διαφοροποίηση στους στόχους που αφορούν στο εμπορικό τμήμα της επιχείρησης και από την άλλη, ο έλεγχος του κόστους λειτουργίας.⁶⁴ Ο κύριος στόχος μιας γραφειοκρατικής δομής είναι η επίτευξη αποδοτικότητας και η διατήρηση της σταθερότητας στο εσωτερικό της.⁶⁵ Σχετικά παραδείγματα συνιστούν οι αυτοκινητοβιομηχανίες, οι βιομηχανίες χάλυβα και οι μεγάλοι κυβερνητικοί οργανισμοί.⁶⁶

---

⁵⁷ Βλ., F. C. LUNENBURG, «Organizational Structure: Mintzberg's Framework», *International Journal of Scholarly, Academic, Intellectual Diversity*, 14/1, (2012), σ. 4 (βλ., <https://platform.europeanmoocs.eu/users/8/Lunenburger-Fred-C.-Organizational-Structure-Mintzberg-Framework-IJSAID-V14-N1-2012.pdf>, 6/8/2016).

⁵⁸ Βλ., D. MILLER, «Configurations of Strategy and Structure: Towards a Synthesis», ό.π.

⁵⁹ Στο ίδιο.

⁶⁰ Βλ., J. W. FREDRICKSON, «The Strategic Decision Process and Organizational Structure», ό.π., σ. 283.

⁶¹ Στο ίδιο.

⁶² Βλ., F. C. LUNENBURG, «Organizational Structure: Mintzberg's Framework», ό.π.

⁶³ Βλ., D. MILLER, «Configurations of Strategy and Structure: Towards a Synthesis», ό.π., σ. 245.

⁶⁴ Στο ίδιο.

⁶⁵ Βλ., F. C. LUNENBURG, «Organizational Structure: Mintzberg's Framework», ό.π., σ. 5.

⁶⁶ Στο ίδιο.

Από την άλλη πλευρά, ο H. Mintzberg μίλησε και για τις επαγγελματικές γραφειοκρατικές δομές, οι οποίες εμφανίζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις αναφορικά με τις αντίστοιχες μηχανιστικές γραφειοκρατικές δομές. Η αποκέντρωση στον σχεδιασμό στρατηγικής και τη λήψη αποφάσεων από τον ιδιοκτήτη-ανώτατο διευθυντή και του μικρού αριθμού συνεργατών του στις απλές δομές, καθώς και από το ανώτατο κλιμάκιο διοίκησης -που καθορίζει το «από πάνω προς τα κάτω» πλαίσιο λειτουργίας -των μηχανικών γραφειοκρατικών, παρουσιάζει μεγάλη συχνότητα εμφάνισης.⁶⁷ Η αυτονομία δράσης των μελών της μέσω της συγκρότησης συνεργασιών, βάσει των επαγγελματικών προσόντων που έκαστο συγκεντρώνει, απέχει πολύ από το κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας που υπαγορεύει μια μηχανιστική δομή.⁶⁸ Κατ' επέκταση, η ύπαρξη τεχνοδομών είναι περιορισμένη.⁶⁹ Τα στελέχη και το προσωπικό τους έχουν υψηλή και εξειδικευμένη κατάρτιση, ενώ τα περιβάλλοντα στα οποία εδραιώνονται οι επιχειρήσεις με την εν λόγω μορφή δομής είναι σύνθετα και σταθερά.⁷⁰ Τέλος, παρουσιάζουν τις περισσότερες φορές, μεσαίο μέγεθος.⁷¹ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της περίπτωσης είναι οι δομές νοσοκομείων, σχολείων, πανεπιστημίων κ.α.⁷²

Οι οργανικές δομές βρίσκονται στον αντίποδα των μηχανικών-γραφειοκρατικών δομών. Αφορούν κυρίως σε μεγάλης κλίμακας «μητρικές» επιχειρήσεις.⁷³ Η πολυπλοκότητα στο πλαίσιο συνεργασιών, τον σχεδιασμό οργάνωσης και λειτουργίας, τη χάραξη στρατηγικής, συνιστούν τα κύρια

---

⁶⁷ Βλ., H. MINTZBERG, «Structure in 5's: A synthesis of the research on organization design», *Management Science*, 26/3, (1980), σ. 329 (βλ., <http://www.ics.uci.edu/~corps/phaseii/Mintzberg-StructureIn5s-MgmtSci.pdf>, 8/7/2016).

⁶⁸ Στο ίδιο.

⁶⁹ Βλ., F. C. LUNENBURG, «Organizational Structure: Mintzberg's Framework», ό.π.

⁷⁰ Βλ., S. GHOSHAL, N. NOHRIA, «Horses for Courses: Organizational forms for multinational corporations», *Sloan Management Review*, 34/2, (1993), σ. 28 (βλ., <https://www.business.illinois.edu/aguilera/Teaching/Ghoshal%20Noria%20Horses%20for%20Courses.pdf>, 5/7/2016).

⁷¹ Βλ., F. C. LUNENBURG, «Organizational Structure: Mintzberg's Framework», ό.π.

⁷² Στο ίδιο.

⁷³ Βλ., J. W. FREDRICKSON, «The Strategic Decision Process and Organizational Structure», ό.π., σ. 290.

χαρακτηριστικά της.⁷⁴ Η μεγάλη διαφοροποίηση στα προσόντα των ατόμων που συναντώνται σε αυτές, αλλά και η μόνιμα «απρόβλεπτη» συνεργασία τους όποτε οι περιστάσεις το απαιτήσουν, έχουν ως μοναδικό στόχο την ευημερία και μεγέθυνση ισχύος της επιχείρησης. Κατά συνέπεια, η αλληλεπίδραση μεταξύ δομής και εξωτερικού περιβάλλοντος λαμβάνεται σοβαρά υπόψη από τους ιθύνοντες, μια και η γνώση των συνθηκών για τις αλλαγές που προκύπτουν, συνιστά και την παράμετρο που θα καθορίσει και την υιοθέτηση των απαραίτητων στρατηγικών.⁷⁵ Μία από αυτές είναι η καινοτομία και, μία άλλη, η διαρκής ευελιξία στην απορρόφηση πόρων.⁷⁶ Η αποκέντρωση σε θέματα στρατηγικής είναι ιδιαιτέρως υψηλή, καθώς ανατίθεται σε ειδικό τεχνοκρατικό και επιστημονικό προσωπικό.⁷⁷ Αντιστοίχως, η υπαγωγή της διοικητικής οργάνωσης και λειτουργίας σε κάποιο θεσμικό πλαίσιο είναι μικρή, καθόσον η ευελιξία στην υιοθέτηση νέων στόχων και στρατηγικών επιτάσσει ευκαμψία σε όλα τα επίπεδα.⁷⁸ Τα στοιχεία τεχνοδομής είναι ελάχιστα, ενώ το προσωπικό της είναι τόσο επαρκές ώστε να μπορεί να ανταπεξέλθει στην πολυπλοκότητα της λειτουργίας της.⁷⁹ Συμπερασματικά, κύριο συστατικό λειτουργίας μιας οργανικής δομής είναι η εν συνόλω προσαρμοστικότητά της σε σύνθετα περιβάλλοντα. Παραδείγματα αυτών των μορφών είναι οι αεροδιαστημικές και ηλεκτρονικές βιομηχανίες, εταιρίες έρευνας και ανάπτυξης κ.α.⁸⁰ Εκείνες που ο J. Hage ονόμασε *οργανικές*, ο H. Mintzberg χαρακτήρισε ως *δομές αυθαιρεσίας*, πιθανότατα λόγω του μεγάλου βαθμού μεταβλητότητας που παρουσιάζουν.⁸¹

Σε αντίθεση με τις *οργανικές δομές*, οι *διαιρεμένες δομές* εμφανίζουν μεγάλο βαθμό γραφειοκρατίας, η αλληλεπίδραση των εργαζομένων μέσα από τη συνεργασία για το σύνολο των τμημάτων διοίκησης είναι περιορισμένη, ενώ η

---

⁷⁴ Βλ., D. MILLER, «Configurations of Strategy and Structure: Towards a Synthesis», ό.π.

⁷⁵ Βλ., D. MILLER, «The Correlates of Entrepreneurship in Three Types of Firms-Abstract», *Management Science*, 29/7, (1983), σσ. 770-791.

⁷⁶ Βλ., F. C. LUNENBURG, «Organizational Structure: Mintzberg's Framework», ό.π., σ. 6.

⁷⁷ Βλ., D. MILLER, «Configurations of Strategy and Structure: Towards a Synthesis», ό.π.

⁷⁸ Στο ίδιο.

⁷⁹ Βλ., F. C. LUNENBURG, «Organizational Structure: Mintzberg's Framework», ό.π.

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 6.

⁸¹ Βλ., H. MINTZBERG, «Structure in 5's: A synthesis of the research on organization design», ό.π.

λειτουργία της διέπεται σε σημαντικό βαθμό από το θεσμικό πλαίσιο που έχει οριστεί.⁸² Αυτό το πλαίσιο ευνοεί τον *συγκεντρωτισμό* στην ανώτατη διοίκηση των επιμέρους δομών που δημιουργούνται.⁸³ Οργανώνοντας την παρουσία της δίνοντας έμφαση σε πολύπλευρα διοικητικά συστήματα, κάθε ένας από τους διευθυντές λαμβάνει αποφάσεις για τον τομέα που ο ίδιος διοικεί. Υπό αυτήν την έννοια, κάθε παρακλάδι της «μητρικής» δομής διέπεται από σχετική αυτονομία και αυτοτέλεια. Το ίδιο θα μπορούσε να συμπεράνει κάποιος και για τη στρατηγική που υιοθετείται. Ωστόσο, το σύνολο αυτής της διαδικασίας εποπτεύουν διεπιχειρησιακές επιτροπές ή οι επικεφαλής των κεντρικών γραφείων διοίκησης.⁸⁴ Ουσιαστικά, η μέση διοίκηση έχει ρόλο-κλειδί στον έλεγχο των παραγωγικών και εκτελεστικών λειτουργιών καθώς συνιστά «γέφυρα» ανάμεσα στην ανώτατη και την κεντρική διοίκηση σε κάθε ένα από τα παραρτήματά της.⁸⁵ Ο διαχωρισμός μπορεί να πάρει διάφορες μορφές. Από γεωγραφική άποψη, η μητρική δομή είναι εδραιωμένη σε μία χώρα, όμως το σύνολο των θυγατρικών της σε περισσότερες. Επίσης, η διαίρεση μπορεί να περιλαμβάνει την κατανομή σε ξεχωριστές δομές για επιμέρους προϊόντα ή υπηρεσίες της ίδιας επιχείρησης. Σε κάθε περίπτωση, οι επιμέρους δομές πρέπει να έχουν τα δικά τους τμήματα παραγωγής και εμπορίου.⁸⁶ Σε μεγάλο βαθμό, ο συγκεκριμένος τύπος συγκεντρώνει χαρακτηριστικά από όλες τις υπόλοιπες βασικές μορφές δομών.⁸⁷ Ο H. Mintzberg παρατηρεί ειδικότερα, ότι πρόκειται για μια πιο «ολοκληρωμένη» περίπτωση *μηχανικής-γραφειοκρατικής* δομής, που έχει «διαιρέσει» τα προϊόντα που παράγει ή τις υπηρεσίες που προσφέρει,

⁸² Βλ., D. MILLER, «Configurations of Strategy and Structure: Towards a Synthesis», ό.π., σ. 247.

⁸³ Βλ., F. C. LUNENBURG, «Organizational Structure: Mintzberg's Framework», ό.π., σσ. 5-6.

⁸⁴ Βλ., D. MILLER, «Configurations of Strategy and Structure: Towards a Synthesis», ό.π.

⁸⁵ Βλ., H. MINTZBERG, «Structure in 5's: A synthesis of the research on organization design», ό.π., σ. 335.

⁸⁶ Βλ., N. M. ELSAID et al, «Defining and Solving the Organizational Structure Problems to Improve the Performance of Ministry of State for Environmental Affairs – Egypt», *International Journal of Scientific and Research Publications*, 3/10, (2013), σ. 2 (βλ., <http://www.ijsrp.org/research-paper-1013/ijsrp-p2244.pdf>, 17/7/2016).

⁸⁷ Ο H. Mintzberg ως βασικούς τύπους δομής των επιχειρήσεων θεωρεί α) την απλή β) τη γραφειοκρατική-μηχανική και γ) τη γραφειοκρατική-επαγγελματική. Βλ., J. W. FREDRICKSON, «The Strategic Decision Process and Organizational Structure», ό.π.

οριζοντίως.⁸⁸ Τέτοιες, εντοπίζονται στην πλειονότητα των μεγαλύτερων αμερικανικών επιχειρήσεων και κυρίως στη βιομηχανία.⁸⁹

Η ιδιαίτερη έμφαση που έδωσε ο A. Chandler στην ανάδειξη της σχέσης *περιβάλλον - δομή - στρατηγική*, αντανακλάται στον διαφορετικό τρόπο οργάνωσης που υιοθετεί αντιστοίχως η πιο απλή και η πιο περίπλοκη δομή μιας επιχείρησης. Οι *απλές δομές*, το βασικό χαρακτηριστικό των οποίων ήταν το γεγονός ότι αποτελούσαν *προσωπικές μορφές επιχείρησης*, συνιστούσαν και τον κύριο τύπο οργάνωσης των αμερικανικών επιχειρήσεων μέχρι τα τέλη περίπου του 19^{ου} αιώνα.⁹⁰ Ο υψηλός βαθμός συγκέντρωσης ευθυνών και καθηκόντων στην ανώτατη βαθμίδα διοίκησης, η οποία αποτελούνταν από τους ιδιοκτήτες ή τους κυριότερους μετόχους των επιχειρήσεων, υπήρξε ένα από τα αίτια για το οποίο τις επόμενες δεκαετίες δεν κατάφεραν οι περισσότερες από αυτές να κατοχυρώσουν την αυθυπαρξία τους και οδηγήθηκαν σταδιακά σε οικονομικό μααρασμό. Η «μονομέρεια» σε ένα σύνολο από τομείς και διαδικασίες, στην παραγωγή ενός και μόνο προϊόντος ή ακόμη στην εδραίωσή τους σε μία και μοναδική γεωγραφική περιοχή αποτέλεσαν ανασταλτικούς παράγοντες στη διατήρηση μιας ευημερίας ανάλογης μιας εποχής η οποία έδειχνε να έχει παρέλθει.⁹¹

---

⁸⁸ Βλ., H. MINTZBERG, «Structure in 5's: A synthesis of the research on organization design», ό.π.

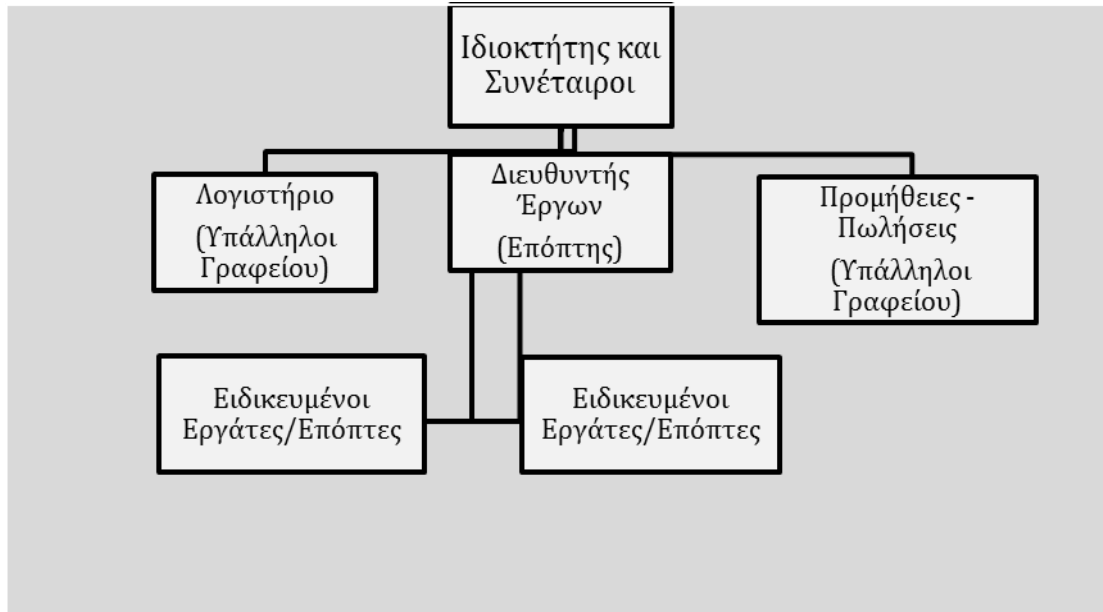
⁸⁹ Στο ίδιο.

⁹⁰ Βλ., G. BOYCE S. VILLE, *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, ό.π., σ. 260.

⁹¹ Βλ., A. D. JR. CHANDLER, *The Visible Hand- The managerial revolution in American Business*, Μασαχουσέτη, The Belknap press of Harvard University Press, 151977, σ. 3.

Σχήμα 1.2

Προσωπική μορφή επιχείρησης

Πηγή: G. BOYCE, S. VILLE, *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2005, σ. 260.

Σε αυτό διαδραμάτισε κρίσιμο ρόλο η παράμετρος «εξωτερικό περιβάλλον», η οποία επέβαλε νέους μηχανισμούς επιχειρηματικής δράσης, επιτάσσοντας ταυτοχρόνως αλλαγές όχι μόνο σε ένα σύνολο παραμέτρων (μάθηση μονού βρόχου), αλλά και στις ίδιες τις παραμέτρους μεμονωμένα (μάθηση διπλού βρόχου).⁹² Παραδοσιακές μορφές διοίκησης, παραγωγής, εμπορίου και συνεργασιών συντηρούσαν κατά συνέπεια στρατηγικές, όσο το εξωτερικό περιβάλλον αυτών των επιχειρήσεων εξακολουθούσε να είναι ερμηνεύσιμο και κατ' επέκταση ευνοϊκώς διαχειρίσιμο.⁹³ Όπως παρατηρεί ο A. Chandler, μια απλή «αναδιοργάνωση», δεν ήταν αυτό καθ' αυτό το στοιχείο που θα οδηγούσε τις προσωπικές μορφές επιχείρησης στο επόμενο στάδιο, αλλά η παρουσία ή αντίθετα το έλλειμμα πληροφορίας που θα προσέφερε την κατάλληλη γνώση για τους τρόπους χειρισμού των νέων συνθηκών δράσης.⁹⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο επιχειρηματίας H. Ford και η επιμονή του να αποφεύγει

⁹² Βλ., G. BOYCE, S. VILLE, *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, ό.π., σ. 258.

⁹³ Στο ίδιο, σ. 262.

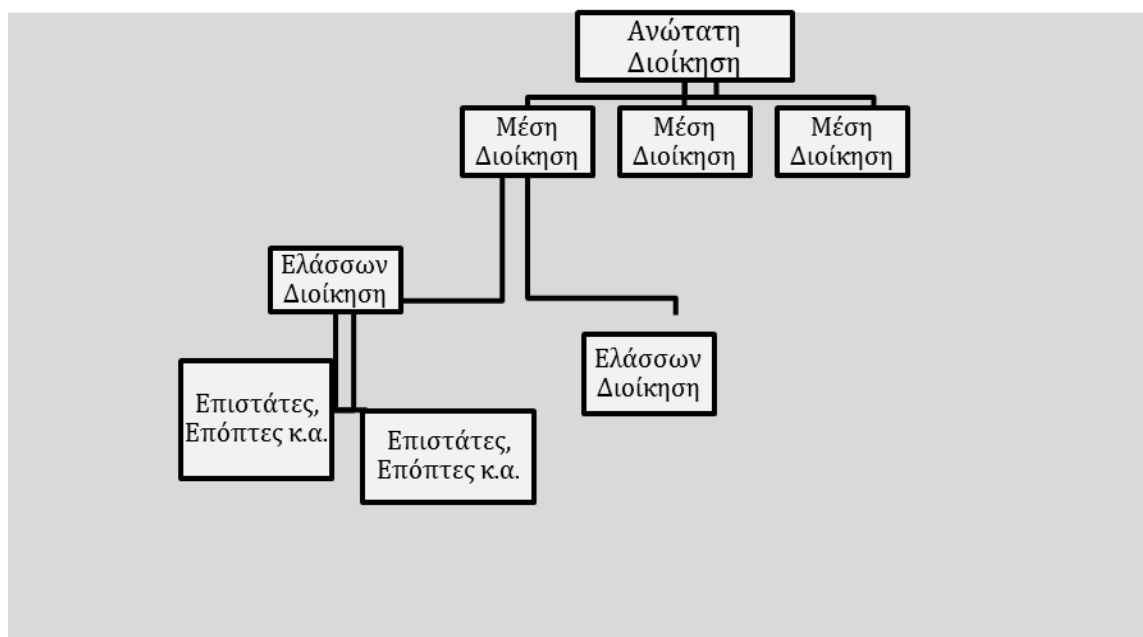
⁹⁴ Βλ., A. D. JR. CHANDLER, *Strategy and Structure: chapters in the history of the industrial enterprise*, ό.π., σ. 99.

επιμελώς να προσλαμβάνει εξειδικευμένο τεχνικό και επιστημονικό προσωπικό, να μην αλλάζει τις μεθόδους και τα μέσα κατασκευής αυτοκινήτων και να αποστρέφεται κάθε καινοτόμο τρόπο προώθησης του εμπορεύματός του (λ.χ. διαφήμιση).⁹⁵

Επομένως, κάθε πιθανότητα εφαρμογής νέων γνώσεων αναφορικά με τη διοίκηση, την αγορά, τις τεχνικές και τα μέσα παραγωγής είναι καταδικασμένη να αποτύχει, εάν ο τελικός αποδέκτης (επιχειρηματίας) τοποθετεί επικοινωνιακούς φραγμούς σε κάθε ενδεχόμενη πληροφορία που εμπεριέχει χαρακτηριστικά καινοτομίας. Ακόμη και η ενοποιημένη μορφή οργάνωσης των επιχειρήσεων με στόχο τον καλύτερο έλεγχο της αγοράς, δεν ήταν αρκετή για να αποτρέψει την εισαγωγή «περίπλοκων καθηκόντων προγραμματισμού και ελέγχου», αλλά και την ολοένα μεγαλύτερη δυναμική της τεχνολογίας στον βασικό σχεδιασμό λειτουργίας τους.⁹⁶

Σχήμα 1.3

Πολυτμηματική μορφή επιχείρησης

Πηγή: A. D. JR. CHANDLER, *The Visible Hand- The managerial revolution in American Business*, Μασαχουσέτη, The Belknap press of Harvard University Press, 151977, σ. 2.

⁹⁵ Βλ., J. K. GALBRAITH, *Το Νέον Βιομηχανικόν Κράτος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1969, σσ. 92-93.

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 91.

Με την εμφάνιση των *πολυτμηματικών επιχειρήσεων* (M-form) ο επιχειρηματίας θα απολέσει σταδιακά την ιδιότητά του ως υπέρτατου επόπτη των εκτελεστικών και λειτουργικών διαδικασιών στις πλέον κυρίαρχες επιχειρήσεις, αλλά και του κύριου θύνοντος για τη χάραξη στρατηγικής, καθώς ο συμπαγής αυτός ρόλος θα διαιρεθεί σε μία πυραμίδα κατακόρυφης ιεραρχίας με πολυεπίπεδες διοικήσεις και εξειδικευμένα κατηρτισμένο επιστημονικό προσωπικό.⁹⁷ Διαφορετικό τύπο δομικής οργάνωσης των επιχειρήσεων αποτελεί η «μορφή μήτρας», η οποία εμφανίστηκε μετά τη δεκαετία του 1950 και συγκεντρώνει πολλά από τα χαρακτηριστικά της «οργανικής» ή δομής «αυθαιρεσίας» (ad hococracy) που επισήμανε ο H. Mintzberg.⁹⁸ Το κυρίαρχο στοιχείο της είναι και εκείνο που τη διαφοροποιεί από τις πολυτμηματικές δομές: η οριζόντια έναντι της κατακόρυφης μορφής οργάνωσης, αλλά και η περιορισμένης κλίμακας υπαγωγή των δρώντων σε αυστηρά γραφειοκρατικά και κανονιστικά πλαίσια.⁹⁹

Από τα παραπάνω προκύπτει, ότι η σύνθεση κάθε τύπου επιχειρηματικής δομής είναι άρρηκτα εξαρτώμενη τόσο από εξωγενείς όσο και από ενδογενείς παράγοντες.¹⁰⁰ Η υιοθέτηση διαφορετικών τύπων στρατηγικής δεν αποτελεί παρά την απόρροια μιας ανάλογης διαδικασίας, καθώς η λιγότερο ή περισσότερο ευέλικτη στάση απέναντι στην *αλλαγή*, θα επιτρέψει τελικά στην επιχειρηματική δομή να αναπροσαρμόσει εν συνόλω την *παρουσία* της και στη

⁹⁷ Βλ., W. LAZONICK, *Business Organization and the myth of the market economy*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1993, σ. 30 και Y. CASSIS, «Big Business», στο G. JONES, J. ZEITLIN (επιμ.), *The Oxford Handbook of Business History*, ό.π., σ. 183.

⁹⁸ Βλ., G. BOYCE, S. VILLE, *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, ό.π., σ. 276.

⁹⁹ Βλ., J. A. KUPRENAS, «Implementation and performance of a matrix organization structure» *International Journal of Project Management*, 21/(2003), σ. 51 (βλ., http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/30655158/mohd_zamani_2013_engineering_management_-_Matrix_Structure_Implementation.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1488746976&Signature=DFthg%2BB8%2Fx%2FbiSEH591bq92ARig%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DEngineering_Management_-_Matrix_Structur.pdf, 6/8/2016).

¹⁰⁰ Μεταξύ άλλων (J. F. J. Haire, L. Greiner), η E. Penrose υποστήριξε τη θέση ότι, για να επιτευχθεί η μεγέθυνση της ισχύος μιας επιχείρησης, θα πρέπει να περάσει πρώτα από ποικίλα στάδια εσωτερικών δοκιμασιών και σφαλμάτων. Βλ., J. YAMADA, «A multi-dimensional view of entrepreneurship. Towards a research agenda on organisation emergence», *Journal of Management Development*, 23/4, (2004), σ. 291 (βλ., <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.455.2390&rep=rep1&type=pdf>, 15/9/2016).

συνέχεια να μεγεθύνει την ισχύ της. Υπό αυτήν την έννοια, η κατάλληλη στρατηγική είναι εκείνη που μετατρέπει κάθε μεταβολή που εμφανίζεται, σε πιθανή ευκαιρία για την επιχειρηματική δράση.¹⁰¹ Κατ' επέκταση, η δομή ακολουθεί τη στρατηγική όχι με τρόπο ομοιομορφικό, αλλά μέσα από τη διαρκή επικαιροποίηση των παραμέτρων οργάνωσης και λειτουργίας της, αναπροσδιορίζοντας θέσεις, ρόλους, κανόνες και στόχους. Στην εν λόγω διαδικασία, τον πλέον καταλυτικό ρόλο διαδραματίζει η άντληση και αξιοποίηση της ορθής πληροφορίας, όπως παρατήρησε και ο A. Chandler. Κατά συνέπεια, στις σελίδες που ακολουθούν θα εξετάσουμε τη συμβολή του τυπικού και άτυπου θεσμικού πλαισίου (επίσημοι κανόνες και νόρμες) με το οποίο αλληλεπιδρά η επιχείρηση, αλλά και τον ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου (κοινωνικά δίκτυα) στην επιτάχυνση ή την αναστολή της ροής πληροφορίας στο εσωτερικό της επιχειρηματικής δομής.

1.3 Θεσμοί, νόρμες και δίκτυα

Όπως αναφέρει ο V. Nee, τα *Νεοθεσμικά Οικονομικά* για πολλά χρόνια επικεντρώνονταν μονομερώς σε αυτό που ονομάζεται *θεσμοί*: συμβάσεις, ιδιοκτησιακά δικαιώματα, κανονισμοί, ακόμη και το ίδιο το κράτος. Νεότεροι μελετητές, έχουν εντάξει στο κέντρο του ενδιαφέροντός τους παραμέτρους που περιλαμβάνονται σε ό,τι χαρακτηρίζουν *άτυπους θεσμούς*: τις νόρμες και τα δίκτυα.¹⁰² Σε σχετικά πρόσφατο κείμενό του επισημαίνει το ίδιο και ο O. Williamson, ο οποίος σε μία ταξινόμηση των επιπέδων κοινωνικής ανάλυσης που επιχειρεί, τοποθετεί την *κοινωνική έδραση* στο κορυφαίο εξ αυτών.¹⁰³ Σε αυτό το επίπεδο μελετώνται άτυποι θεσμοί, ήθη, έθιμα, παραδόσεις και

---

¹⁰¹ Βλ., R. GILL, «Change management – or change leadership?», *Journal of Change Management*, 3/4, (2003), σ. 307 (βλ., http://pateglinton.weebly.com/uploads/2/3/2/5/23251384/change_management_or_leadership.pdf, 6/8/2016).

¹⁰² Βλ., V. NEE, «Norms and networks in economic and organizational performance», *The American Economic Review*, 88/2, (1998), σ. 85 (βλ., <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.401.637&rep=rep1&type=pdf>, 2/9/2016).

¹⁰³ Βλ., E. O. WILLIAMSON, «The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead», ό.π., σ. 596.

θηρσκευτικές νόρμες, ενώ η ανάλυση των κοινωνικών δικτύων που εντοπίζονται στο ίδιο πλαίσιο, συμβάλλουν σημαντικά στην κατανόηση ζητημάτων όπως τα παραπάνω.¹⁰⁴ Παρόλα αυτά, σύμφωνα με τον V. Nee, θεωρίες νεοθεσμικών οικονομολόγων όπως του O. Williamson και του R. Coase στο παρελθόν, επικεντρώνονταν στην επιρροή που έχουν οι *θεσμοί* στους τύπους οργάνωσης και διοίκησης των επιχειρηματικών δομών, προκειμένου να προβούν σε προβλέψεις για την οργανωτική και οικονομική τους ανάπτυξη.¹⁰⁵ Η ανάγκη σύζευξης άτυπων και «τυπικών» θεσμών για την ανάλυση της επιχειρηματικότητας είναι αναγκαία, καθώς η δράση των τελευταίων στη «σκιά» των πρώτων δύναται να καθορίσει τις τελικές εκφάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας των επιχειρήσεων σε τέτοιο βαθμό, ώστε να τις διευκολύνει ή να τις περιορίζει.¹⁰⁶

Όσο οι *θεσμοί* συγκλίνουν στο εσωτερικό μιας επιχειρηματικής δομής με τις *νόρμες*, τόσο θα επωφελείται η ίδια η επιχειρηματική οργάνωση και δράση.¹⁰⁷ Όπως έχει επισημάνει ο J. Coleman, οι νόρμες όχι μόνο δεν έχουν μία νομική ή άλλου τύπου επίσημη βάση, αλλά συχνά έρχονται σε σύγκρουση με τους υπάρχοντες *θεσμούς*.¹⁰⁸ Επομένως, όταν σε μια επιχείρηση οι *θεσμοί* τείνουν να είναι σύμφωνοι με τις νόρμες, το κόστος συμμόρφωσης στους πρώτους θα είναι μικρότερο, διότι η συνεργασία μεταξύ των εργαζομένων μιας επιχείρησης θα παράγεται αυθόρμητα μέσα από την κοινωνική αλληλεπίδραση και την ύπαρξη των *κοινωνικών δικτύων*.¹⁰⁹ Για παράδειγμα, σε μια γραφειοκρατική-μηχανική επιχειρηματική δομή όπως είδαμε, όπου υπάρχει υψηλός βαθμός υπαγωγής στους *θεσμούς*, οι νόρμες έχουν ισχυρή παρουσία.

---

¹⁰⁴ Στο ίδιο.

¹⁰⁵ Βλ., V. NEE, «Norms and networks in economic and organizational performance», ό.π.

¹⁰⁶ Στο ίδιο.

¹⁰⁷ Βλ., F. SALITET, «The role of Institutions in entrepreneurship: Implications for development policy», *Mercatus Policy Series*, 1/ (2005), σ. 4 (βλ., <https://ppe.mercatus.org/system/files/Institutions.pdf>, 7/10/2016).

¹⁰⁸ Βλ., P. KEEFER, S. KNACK, «Social Capital, Social Norms and the new Institutional Economics», *Handbook of New Institutional Economics*, 27/(2003), σσ. 700-725 (βλ., https://mpra.ub.uni-muenchen.de/25025/1/MPRA_paper_25025.pdf, 3/3/2017).

¹⁰⁹ Βλ., V. NEE, «Norms and networks in economic and organizational performance», ό.π., σ. 87.

Αντίθετα, σε οργανικές δομές, η λειτουργία των επιχειρήσεων βασίζεται στις κοινωνικές σχέσεις που αρθρώνονται μεταξύ ατόμων που μπορούν να συνεργαστούν, προκειμένου να επιτύχουν έναν στόχο. Εκεί, η υπαγωγή σε κάποιο αυστηρό θεσμικό πλαίσιο είναι μικρότερη.

Συνεπώς, όσο το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας μιας επιχείρησης εμφανίζει μεγάλο βαθμό σύγκλισης με τις προτιμήσεις και τα ενδιαφέροντα των υποομάδων της επιχειρηματικής δομής, τόσο θα μικραίνει και το χάσμα του με τους «άτυπους» κανόνες.¹¹⁰ Οι «άτυποι κανόνες» σε μια επιχείρηση, ως τμήμα ενός ευρύτερου συνόλου που ονομάζεται «κουλτούρα», μπορεί να έχει διάφορες εκφάνσεις.¹¹¹ Στην πλέον συνήθη μορφή τους εκδηλώνονται μέσα από πρότυπα ή επαναλαμβανόμενα μοτίβα συμπεριφορών που αρκετοί θεωρητικοί προτιμούν να αποδίδουν ως «κώδικες επικοινωνίας», προκειμένου να επιτευχθεί κοινωνική αλληλεπίδραση μεταξύ των δρώντων.¹¹² Κατά συνέπεια οι άτυποι κανόνες, οι νόρμες, έχουν άρρηκτη σχέση με τη συμπεριφορά όχι ως γενικευμένες πολιτισμικές αξίες, αλλά ως στάσεις απέναντι σε πρότυπα ή μοτίβα συμπεριφορών που είτε ενθαρρύνουν είτε εμποδίζουν την αναπαραγωγή τους. Αυτές οι στάσεις δομούν μία «κυρίαρχη λογική δράσης» για τους δρώντες, που περιλαμβάνουν ένα σύνολο από επιδεξιότητες, συνήθειες και τακτικές.¹¹³ Άρα, δεν συνιστούν δείκτες πραγματικής συμπεριφοράς, αλλά περιγράφουν την τάση του ατόμου να δράσει με έναν ορισμένο τρόπο, βάσει των στάσεων που φαίνεται ότι έχει υιοθετήσει πρόκειται για δείκτες στάσης απέναντι σε συμπεριφορές και αντιλήψεις.¹¹⁴

Οι D. Krackhardt και M. Kilduff, παρατήρησαν ότι τα άτομα που εμφανίζουν μεταξύ τους πολιτισμικές συγκλίσεις έχουν και μεγαλύτερη

---

¹¹⁰ Στο ίδιο, σ. 88.

¹¹¹ Βλ., F. SALITET, «The role of Institutions in entrepreneurship: Implications for development policy», ό.π., σ. 9.

¹¹² Βλ., U. STEPHAN, L. M. UHLANER, «Performance-based vs. Socially supportive Culture: A Cross-national Study of Descriptive Norms and Entrepreneurship», *Journal of International Business Studies*, 41/8, (2010), σ. 1348 (βλ., https://www.researchgate.net/publication/43770344_Performance-Based_vs_Socially_Supportive_Culture_A_Cross-National_Study_of_Descriptive_Norms_and_Entrepreneurship, 3/8/2016).

¹¹³ Στο ίδιο.

¹¹⁴ Βλ., Α. ΛΙΝΑΡΔΗΣ, Μ. ΚΟΥΣΟΥΛΗ, Μ. ΣΤΑΘΟΓΙΑΝΝΑΚΟΥ, «Μία bottom – up διερεύνηση των διαστάσεων του κοινωνικού κεφαλαίου», *EKKE - Κείμενα Εργασίας*, 25/(2012), σσ. 21-22.

αλληλεπίδραση.¹¹⁵ Αν και αυτή η διαπίστωση δείχνει να έχει κοινά σημεία αναφοράς με την «ομοφιλία» του R. Merton και του R. Lazarsfeld- η παρουσία της οποίας όπως είδαμε δεν ευνοεί απαραίτητα την επιχειρηματική δραστηριότητα- παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον να μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ωφελεί τα συνεργαζόμενα μέλη μιας επιχειρηματικής δομής τόσο σε επίπεδο συνολικής οργάνωσής της όσο και από πλευράς ατομικής δράσης των υποκειμένων. Βασισμένη στη θεωρία των ζιμμελιανών δεσμών, μια τέτοια προσέγγιση ανάγει τις νόρμες σε σημαντικές παραμέτρους για την εμφάνιση ισχυρών δεσμών μεταξύ ατόμων που συνυπάρχουν σε έναν εργασιακό χώρο και εκφράζονται υπό τη μορφή άτυπων εργασιακών σχέσεων.¹¹⁶ Η δημιουργία ισχυρών δεσμών, προϋποθέτει μεταξύ άλλων την ύπαρξη *εμπιστοσύνης* και *αμοιβαιότητας* μεταξύ των ατόμων, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους λόγω των κοινών στάσεων, αντιλήψεων και εν συνεχεία συμπεριφορών που υιοθετούν. Όπως επεσήμανε ο Y. F. Fukuyama, οι «νόρμες της εμπιστοσύνης και της αξιοπιστίας μπορούν να εκτείνονται σε στενότερη ή ευρύτερη ακτίνα».¹¹⁷ Για παράδειγμα, τέτοιες νόρμες μπορούν να συνδέουν με ισχυρούς δεσμούς μεταξύ τους άτομα τα οποία ανήκουν στην ίδια οικογένεια, τις ίδιες κοινωνικές τάξεις ή σε κοινά εθνο-φυλετικά σύνολα. Όταν αυτές οι «συμπαγείς» κοινωνικές ομάδες έχουν δυναμική παρουσία σε κάποιον χώρο, αποκλείουν άτομα και στοιχεία τα οποία μοιάζουν εξωγενή ως προς τα κανονιστικά πρότυπα που διέπουν ατύπως την κοινωνική συμπεριφορά τους.¹¹⁸

Αντιστοίχως, σε μια οργανική, για παράδειγμα, επιχειρηματική δομή, το άτομο θα πρέπει να αποδέχεται, να συμμορφώνεται και να συμπεριφέρεται βάσει των κυρίαρχων «άτυπων θεσμών» όπως θα έπραττε με τους «επίσημους κανόνες» μιας μηχανικής –γραφειοκρατικής δομής. Μόνο που στην πρώτη περίπτωση, οι νόρμες δεν καθίστανται συχνά ευδιάκριτες από το άτομο, εάν δεν

¹¹⁵ Βλ., D. KRACKHARDT, M. KILDUFF, «Structure, culture and Simmelian ties in entrepreneurial firms», *Social Networks*, 24/(2002), σσ. 281-282 (βλ., <https://pdfs.semanticscholar.org/3269/b6ccf3ed63bb7c1fa744c20377474ff23760.pdf>, 8/11/2016).

¹¹⁶ Στο ίδιο.

¹¹⁷ Βλ., P. KEEFER, S. KNACK, *Social Capital, Social Norms and the new Institutional Economics*, ό.π., σ. 8.

¹¹⁸ Στο ίδιο.

βρεθεί σε αλληλεπίδραση με τη δομή για αρκετό διάστημα, δεν διαμορφώσει δεσμούς με τα μέλη της και δεν ενταχθεί σε κάποιο από τα υπάρχοντα δίκτυα της. Όπως συμπεραίνουν οι P. DiMaggio και W. Powell η διαδικασία της *κοινωνικοποίησης* είναι σημαντική προκειμένου οι δρώντες να αποκτήσουν οικειότητα με τις νόρμες της εργασιακής δομής στην οποία επιθυμούν να ενταχθούν, να παγιώσουν τη σταθερή παρουσία τους σε αυτήν και να ομογενοποιηθούν εν τέλει στο «όλον». Αυτό, χαρακτηρίζεται συχνά *πίεση των νορμών*.¹¹⁹

Επομένως, τα άτομα που παρουσιάζουν κοινές στάσεις και αντιλήψεις έχουν και τις περισσότερες πιθανότητες να συνεργαστούν επιτυχώς, διότι στους δεσμούς που αναπτύσσουν μεταξύ τους είναι σε μεγάλο βαθμό ενσωματωμένη η νόρμα της *εμπιστοσύνης* και της *αξιοπιστίας*.¹²⁰ Οι D. L. Costa και M. E. Kahn, παρατηρώντας ότι η εμπιστοσύνη και η αξιοπιστία συνιστούν ενδογενή στοιχεία των κοινωνικών σχέσεων, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η καλύτερη προσέγγισή τους θα πραγματοποιηθεί με τον εντοπισμό των «οριζόντιων» κοινωνικών δικτύων, και όχι τόσο από την ανάλυση των ίδιων των κοινωνικών νορμών.¹²¹ Οι συνδέσεις ατόμων ή ομάδων με τέτοιου τύπου δεσμούς, διαμορφώνουν *κλειστά δίκτυα*, που με τη σειρά τους χαρακτηρίζονται από συνοχή, αμοιβαιότητα και μειωμένο κίνδυνο ρίσκου στις συναλλαγές κοινωνικών πόρων. Οι δρώντες διευκολύνονται σημαντικά από το δίκτυό τους όταν οι ατομικές υποχρεώσεις τους είναι αυξημένες και αντίστροφα, συνεισφέρουν σε αυτό, συγκρατώντας το ή ενδυναμώνοντάς το όποτε παρουσιαστεί ανάγκη.¹²²

---

¹¹⁹ Βλ., J. BECKERT, «How Do Fields Change? The Interrelations of Institutions, Networks, and Cognition in the Dynamics of Markets», *Organization Studies*, 31/5, (2010), σσ. 617-618 (βλ., http://www.mpifg.de/pu/mpifg_ja/OrgS_31_2010_Beckert.pdf, 9/11/2016).

¹²⁰ Βλ., J. NAHAPIET et al, «Knowledge and relationships: when cooperation is the norm», *European Management Review*, 2/(2005), σ. 5 (βλ., https://www.researchgate.net/profile/Hector_Rocha3/publication/225319379_A_Model_of_Collaborative_Entrepreneurship_for_a_More_Humanistic_Management/links/56fc464308ae1b40b80645ce.pdf?origin=publication_list, 2/10/2016).

¹²¹ Βλ., P. KEEFER, S. KNACK, *Social Capital, Social Norms and the new Institutional Economics*, ό.π., σ. 16.

¹²² Βλ., P. MORAN, «Structural vs. Relational Embeddedness: Social Capital and Management performance», *Strategic Management Journal*, 26/(2005), σ. 1131 (βλ., https://www.researchgate.net/profile/Peter_Moran2/publication/227652003_Structural_vs_R

Μια μονομερής όμως ερμηνεία της δυναμικής των άτυπων κανόνων υπό τους οποίους διαμορφώνονται κλειστά κοινωνικά δίκτυα στη δομή μιας επιχείρησης θα ήταν λανθασμένη. Κυρίως, διότι, είτε σε μικρότερο είτε σε μεγαλύτερο βαθμό, οι λειτουργίες των σύγχρονων επιχειρηματικών δομών διέπονται από ένα επίσημο θεσμικό πλαίσιο που περιορίζει την «ηγεμονική» παρουσία ενός δικτύου νόρμας και, αντιστρόφως, τον αποκλεισμό ατόμων που δεν ανήκουν σε αυτό. Όπως διέκρινε ο J. Platteau, η στενότητα αλληλεπίδρασης που εμφανίζουν οι δρώντες σε ένα στενό δίκτυο, είναι περισσότερο χαρακτηριστικό παραδοσιακών κοινωνιών, τα μέλη των οποίων έχουν δομήσει σχέσεις εμπιστοσύνης εξαιτίας της οικειότητας που έχει διαμορφωθεί από τη μακροχρόνια και καθημερινή τριβή των ιδίων και των οικογενειών τους.¹²³

Στις σύγχρονες επιχειρήσεις η συχνότητα αλληλεπίδρασης μεταξύ των ατόμων είναι εξίσου σημαντική για να σφυρηλατηθούν ισχυροί δεσμοί, αυτό όμως που αλλάζει είναι η μικρή παρουσία «στενών» δικτύων. Αν και η συχνή επαφή των δρώντων δημιουργεί και σε αυτήν την περίπτωση «κατανομή ρόλων» σύμφωνα με τον A. Seligman, η σύνθεση κοινωνικών δικτύων που προκύπτει στο πέρασμα του χρόνου, έχει ως αφετηρία της περισσότερο την *ανώνυμη αλληλεπίδραση* μεταξύ των δρώντων σε μια επιχειρηματική δομή.¹²⁴ Οι επίσημοι θεσμοί συμβάλλουν καθοριστικά σε αυτήν τη διαδικασία, καθώς ενθαρρύνουν τη δημιουργία εμπιστοσύνης ανάμεσα σε άγνωστα άτομα.¹²⁵ Σε αυτήν την περίπτωση η εμπιστοσύνη προς τα άτομα αντικατοπτρίζει πρωτίστως την εμπιστοσύνη προς τους ίδιους τους θεσμούς. Συνεπώς, οι δρώντες καλούνται να ενσωματωθούν κάθε φορά σε ένα περιβάλλον που

[elational Embeddedness Social Capital and Managerial Performance/links/0c96051cc7c1d4bec0000000.pdf](http://elational.Embeddedness.Social.Capital.and.Managerial.Performance/links/0c96051cc7c1d4bec0000000.pdf), 2/12/2016).

¹²³ Βλ., P. FRANCOIS, J. ZABOJNIC, «Trust, social capital, and economic development», *Journal of the European Economic Development*, 3/1, (2005), σσ. 52-54 (βλ., [https://campus.fsu.edu/bbcswebdav/orgs/econ_office_org/Institutions Reading List/15. Culture, Social Capital and Economic Performance/Francois, P. and J. Zabojnik-Trust, Social Capital and Economic Development](https://campus.fsu.edu/bbcswebdav/orgs/econ_office_org/Institutions_Reading_List/15._Culture_Social_Capital_and_Economic_Performance/Francois_P_and_J_Zabojnik-Trust_Social_Capital_and_Economic_Development), 2/11/2016).

¹²⁴ Στο ίδιο.

¹²⁵ Ο Hobbes ήδη από το 1651 στον «Leviathan», παρατήρησε ότι οι κυβερνητικοί θεσμοί αποτελούν τη μοναδική πηγή εμπιστοσύνης μεταξύ αγνώστων. Βλ., P. KEEFER, S. KNACK, *Social Capital, Social Norms and the new Institutional Economics*, ό.π., σ. 19.

διέπεται τόσο από επίσημους όσο και άτυπους κανόνες, διαμορφώνοντας αντιστοίχως σχέσεις οικονομικά και μη οικονομικά προσανατολισμένες.¹²⁶

Μια τέτοια προσέγγιση επικεντρώνεται πια στην κοινωνική συμπεριφορά κάθε δρώντος ξεχωριστά, στη θέση που εκείνος καταλαμβάνει στο πλήρες δίκτυο ή σε κάθε ένα από τα ατομικά δίκτυα στα οποία ανήκει, στη στρατηγική που υιοθετεί για να βελτιώσει τη θέση του και να ανελιχθεί επαγγελματικά, αλλά και στο σύνολο των άμεσων και έμμεσων δεσμών που αναπτύσσει προκειμένου να επιτύχει συλλογικούς στόχους ή προσωπικές φιλοδοξίες.¹²⁷ Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει, εκτός από τον καθορισμό των σχεσιακών οντοτήτων, να ληφθούν υπόψη τα ατομικά χαρακτηριστικά του δρώντος αλλά και η φυσιογνωμία του κοινωνικού κεφαλαίου που φέρει. Η φυσιογνωμία του κοινωνικού κεφαλαίου εξαρτάται από τον τύπο των δικτύων μέσω των οποίων διαμορφώνουν τις κοινωνικές σχέσεις τους τα υποκείμενα, καθώς και από το μέγεθος της εμπιστοσύνης και της αμοιβαιότητας βάσει των οποίων έχουν αρθρωθεί οι συγκεκριμένοι δεσμοί.¹²⁸ Η ομαδοποίηση των δικτύων σε τρεις γενικούς τύπους από τους M. Alvesson και L. Lindkvist μπορεί να βρει εφαρμογή και στην περίπτωση των επιχειρηματικών δομών.

Τα δίκτυα *οικονομικής συνεργασίας* βασίζονται στις οικονομικές σχέσεις που αναπτύσσουν μεταξύ τους τα άτομα. Η ιδιοτέλεια αποτελεί κεντρικό χαρακτηριστικό τους, καθώς έκαστος εκ των δραστών του δικτύου «κεφαλαιοποιεί» στους δεσμούς του, τα οφέλη που θα συγκεντρώσει μελλοντικά. Η *θεσμοί* έχουν σημαντικό ρόλο σε αυτές τις συνεργασίες μια και συνιστούν το κανονιστικό πλαίσιο της ατομικής δράσης, της άντλησης ευκαιριών και της τελικής επίτευξης των στόχων που έχουν τεθεί.¹²⁹ Τα δίκτυα *κοινωνικής ολοκλήρωσης* επηρεάζουν την ομαδική συμπεριφορά, την

---

¹²⁶ Βλ., G. BOYCE, S. VILLE, *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, ό.π., σ. 296.

¹²⁷ Βλ., H. WAI, C. YEUNG, «The Firm as Social Networks: An Organisational Perspective», *Growth and Change*, 36/3, (2005), σ. 316 (βλ., https://www.researchgate.net/profile/Henry_Yeung2/publication/4910315_The_Firm_as_Social_Networks_An_Organisational_Perspective/links/55a702ad08aeb4e8e646cbee.pdf, 7/3/2016).

¹²⁸ Βλ., S. VILLE, G. FLEMING, «From kinship to relations economic? The development of pastoral networks in Australasia», στο E. C. NUÑEZ, *Entrepreneurial Networks and Business Culture*, Σεβίλλη, Fundación Fomento de la Historia Económica, 1998, σ. 116.

¹²⁹ Στο ίδιο.

ακεραιότητα και την ανάγκη των ατόμων να ανήκουν κάπου.¹³⁰ Για να προσεγγιστούν θα πρέπει να πραγματοποιηθεί μια διαφορετική ανάλυση από την προηγούμενη, καθώς οι σχεσιακές οντότητες από τις οποίες προκύπτουν οι εν λόγω δεσμοί, ανιχνεύονται στα διαφορετικά συναισθήματα που τρέφουν, ο ένας για τον άλλον, οι δράστες του δικτύου. Τα δίκτυα *συγγένειας αίματος* βρίσκονται στον αντίποδα εκείνων της *οικονομικής συνεργασίας*. Κύρια χαρακτηριστικά τους είναι η αμοιβαιότητα των μελών και οι ισχυροί δεσμοί που αναπτύσσουν ανάμεσά τους εξαιτίας του υψηλού επιπέδου ανιδιοτέλειας και αυτοδιάθεσης που επιδεικνύουν προς το δίκτυο.¹³¹ Η ομορτουριστική συμπεριφορά που παρατηρείται στα δίκτυα οικονομικής συνεργασίας μετριάζεται μερικώς από την «αλτρουιστική» στάση των ατόμων που εντοπίζεται στα άλλα δύο.¹³² Κατά συνέπεια, ένα άκαμπτο θεσμικό πλαίσιο στη δεδομένη περίπτωση, θα έχει και ισχνότερη εφαρμογή.

Καθένας από αυτούς τους τύπους δικτύων μπορεί δυνητικά να εντοπιστεί σε μια επιχείρηση. Ας επικεντρωθούμε όμως στα δίκτυα *οικονομικής συνεργασίας*. Ο ομορτουριστικός χαρακτήρας που διέπει τη λειτουργία τους, μας παραπέμπει στην ανάγκη αναζήτησης των ατομικών χαρακτηριστικών εκάστου εκ των δρώντων, στον οποίο θα εστιάσουμε κάθε φορά την προσοχή μας· σε αυτά που θεωρητικοί, όπως ο H. Becker, αποδίδουν με την έννοια *ανθρώπινο κεφάλαιο*.¹³³ Η θεωρία του *ανθρώπινου κεφαλαίου* χρησιμοποιεί περισσότερο μια «οικονομική λογική» για να μελετήσει τις αποφάσεις του ατόμου σε συνάρτηση με τις δεξιότητες και τις ειδικές γνώσεις που επιδεικνύει στην παραγωγική διαδικασία, τις «επιλογές καριέρας» που πραγματοποιεί και άλλα χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τις εργατοώρες, τον μισθό του και τις κρατήσεις που γίνονται σε αυτόν.¹³⁴ Για μια επιχείρηση το *ανθρώπινο κεφάλαιο*

---

¹³⁰ Στο ίδιο.

¹³¹ Στο ίδιο.

¹³² Στο ίδιο.

¹³³ Βλ., S. G. BECKER, «Investment in Human Capital: A theoretical analysis», *The Journal of Political Economy*, 70/5, (2002), σ. 9 (βλ., [https://www-vip.sonoma.edu/users/c/cuellar/econ421/humancapital.pdf](https://www.vip.sonoma.edu/users/c/cuellar/econ421/humancapital.pdf), 2/11/2016).

¹³⁴ Βλ., J. SWART et al, «Strategic Human Resource Management and Performance Management in professional service firms», στο L. EMPSON et al (επιμ.), *The Oxford Handbook of Professional Service Firms*, Οξφόρδη, Oxford University press, 2015, σ. 479.

έχει μεγάλη αξία, καθώς η «μοναδικότητα» της γνώσης που φέρει κάθε άτομο, παράγει «μοναδικά» προϊόντα και υπηρεσίες τα οποία αποτελούν και το συγκριτικό πλεονέκτημά της σε σχέση με τους ανταγωνιστές της.¹³⁵ Σε ένα διαφορετικό επίπεδο ανάλυσης, τα ατομικά χαρακτηριστικά που επηρεάζουν την κοινωνική και οικονομική δράση του υποκειμένου σε μια επιχείρηση, σχετίζονται περισσότερο με μια «εσωτερική εκτίμηση» από πλευράς του πια για τις δυνατότητές του, τις φιλοδοξίες, τους στόχους και τις τελικές επιλογές αναφορικά με τις ενέργειές του για το κόστος τους, και αντιστρόφως, για την ανταμοιβή που εκείνες θα του αποφέρουν σε κάθε πιθανό σενάριο πραγμάτωσής τους.¹³⁶ Την επιτυχή ή μη έκβαση του ατομικού στρατηγικού εγχειρήματος, θα καθορίσει ο βαθμός «έδρασής» του στα υπάρχοντα κοινωνικά δίκτυα της επιχειρηματικής δομής, καθώς σε αυτά θα αναζητήσει εν πολλοίς την απαραίτητη υποστήριξη για να μειώσει το ρίσκο εφαρμογής των αποφάσεών του.¹³⁷

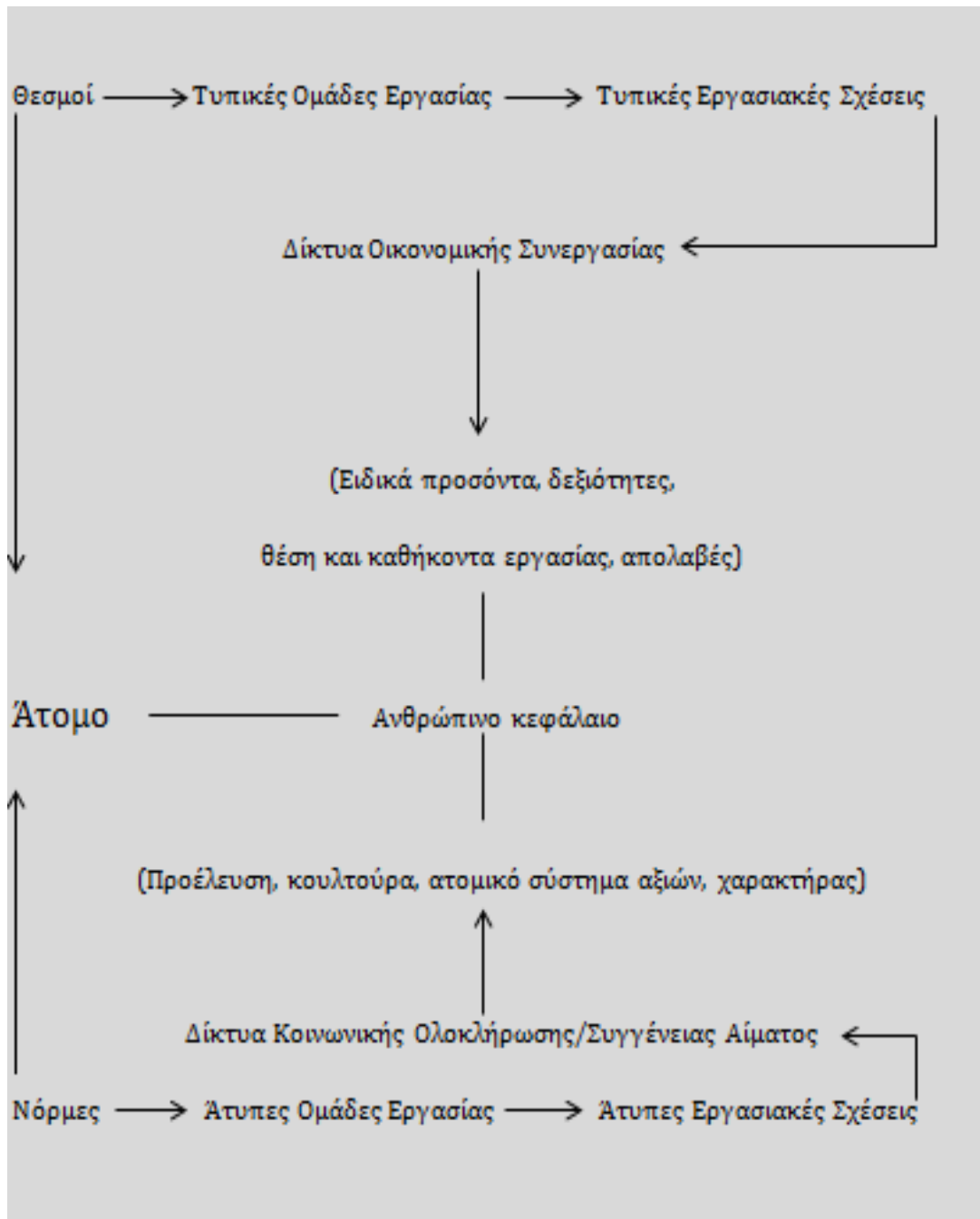
¹³⁵ Στο ίδιο.

¹³⁶ Βλ., Λ. Σ. ΧΥΤΗΡΗΣ, *Οργανωσιακή συμπεριφορά. Η ανθρώπινη συμπεριφορά σε οργανισμούς και επιχειρήσεις*, Αθήνα, Interbooks, 1994, σσ. 170-171.

¹³⁷ Βλ., Ε. ΤΟΔΕΒΑ, «Introduction», στο Ε. ΤΟΔΕΒΑ, *Business Networks Strategy and Structure*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2006, σ. 7.

Σχήμα 1.4

Ανθρώπινο κεφάλαιο και οργανωτικές παράμετροι της επιχειρηματικής δομής

Το σχήμα 1.4 συνοψίζει όσα αναφέρθηκαν παραπάνω σχετικά με την άμεση σύνδεση του ανθρώπινου κεφαλαίου με τις παραμέτρους οργάνωσης της διοίκησης και εργασίας στο εσωτερικό μιας επιχειρηματικής δομής. Όπως απεικονίζεται, οι θεσμοί και οι νόρμες διαμορφώνουν ένα κανονιστικό πλαίσιο δράσης για το άτομο, που το καθιστά άμεσα εξαρτώμενο από τις τυπικές και άτυπες εργασιακές σχέσεις που θα αναπτύξει με τους υπόλοιπους εργαζομένους. Η δημιουργία ή ο επανακαθορισμός αυτών των σχέσεων όμως, θα επιτευχθεί από τη διαρκή *κινητικότητα* των κοινωνικών (σε αυτήν την περίπτωση επιχειρηματικών) δικτύων, η απουσία των οποίων θα μετέτρεπε την επιχειρηματική δομή σε ένα στατικό πεδίο εφαρμογής παγιωμένων θεσμικών διαδικασιών. Για να αναπτύξει ο δρών το ατομικό κοινωνικό κεφάλαιό του, προκειμένου να επιτύχει τους στόχους που έχει θέσει, θα πρέπει να διακρίνει πρώτα τους τύπους των δικτύων που αρθρώνονται σε σχέση με την επιχειρηματική δομή.

Οι M. White et al. επισήμαναν ότι, τα δομικά χαρακτηριστικά που θα πρέπει το άτομο να λάβει υπόψη του για να ενσωματώσει τις δράσεις του στο κοινωνικό κεφάλαιο μιας επιχείρησης, κυμαίνονται σε τέσσερα επίπεδα. Αρχικά, γίνεται λόγος για το πλήρες *εξωτερικό δίκτυο* με το οποίο αναπτύσσει συνδέσεις η επιχειρηματική δομή εν συνόλω ή ορισμένοι εκ των δραστών της που έχουν ξεχωριστή σημασία για το εσωτερικό πλήρες δίκτυο.¹³⁸ Ένα ιδιότυπο παράδειγμα αυτής της περίπτωσης συνιστούν οι «international managers» οι οποίοι, για να μειώσουν τον υψηλό κίνδυνο του ρίσκου που λαμβάνουν με τις αποφάσεις τους, αντλούν υποστήριξη από επαγγελματικά δίκτυα και συνεργασίες μέσω των διακρατικών «συμμαχιών» που επιτυγχάνουν, από τις πολυεθνικές ομάδες συνεργατών που δημιουργούν και από την πολυεπίπεδη διοίκηση που ασκούν από χώρα σε χώρα.¹³⁹ Στη συνέχεια, αναφέρεται το *πλήρες δίκτυο* της επιχειρηματικής δομής, το οποίο περιλαμβάνει το σύνολο των

---

¹³⁸ Βλ., N. M. TICHY et al, «Social Networks Analysis for Organizations», *The Academy of Management Review*, 4/4, (1979), σ. 509 (βλ., <https://www.sfu.ca/cmns/courses/marontate/2009/801/ClassFolders/jmckinnon/Alternatives/Social%20Network%20Analysis%20for%20Organizations.pdf>, 19/6/2016).

¹³⁹ Βλ., E. TODEVA, «Introduction», ό.π. και H. WAI, C. YEUNG, «The Firm as Social Networks: An Organisational Perspective», ό.π., σ. 314.

δραστών που συνθέτουν τα επιμέρους δίκτυα. Η ανάλυση των τελευταίων αναδεικνύει τα κυριότερα είδη σχεσιακών οντοτήτων που εντοπίζονται στο εσωτερικό της δομής.¹⁴⁰ Τα δικτυακά πλέγματα συνιστούν περιοχές όπου οι δράστες φαίνεται ότι έχουν στενότερη σύνδεση μεταξύ τους σε σύγκριση με άλλους δράστες του πλήρους δικτύου.¹⁴¹ Τα πλέγματα μπορούν να λάβουν ποικίλες μορφές όπως επίσημες ομάδες εργασίας, έκτακτους συνασπισμούς και κλίκες. Οι έκτακτοι συνασπισμοί, είναι προσωρινές συμμαχίες που πράττουν οι δράστες μεταξύ τους προκειμένου να επιτύχουν βραχυπρόθεσμους παρά μακροπρόθεσμους στόχους.¹⁴² Από την άλλη πλευρά, οι κλίκες έχουν μονιμότερα χαρακτηριστικά καθώς διαμορφώνονται στο πλαίσιο λειτουργίας των άτυπων κανόνων της επιχείρησης.¹⁴³ Ενεργοποιούνται όταν τα άτομα επιθυμούν να εκπληρώσουν στόχους εσωτερικά προσανατολισμένους σε σχέση με τη δομή, ενώ εμφανίζουν μεγάλο εύρος ως προς τη μορφή τους, καθώς μπορεί να αφορούν σε ζητήματα κοινωνικής ολοκλήρωσης, επαγγελματικής ανέλιξης ή επίτευξης συγκεκριμένων εργασιών.¹⁴⁴

Το τελευταίο επίπεδο στο οποίο χωρίζονται τα δομικά χαρακτηριστικά μιας επιχείρησης σχετίζεται άμεσα με το ίδιο το άτομο και κυρίως με τη θέση που λαμβάνει στα επιμέρους δίκτυα ή στο πλήρες επιχειρηματικό δίκτυο. Σε αυτό το πλαίσιο δύο είδη θέσης παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον: της υψηλής κεντρικότητας από τη μία πλευρά και της αποκεντρωμένης θέσης από την άλλη.¹⁴⁵ Ως άτομο με υψηλή κεντρικότητα, θα αποτελεί έναν κόμβο –κλειδί για τα δίκτυα στα οποία συμμετέχει, και παράλληλα κύριο «δικτυακό φύλακα» αναφορικά με το ποιόν των πληροφοριών που εισέρχονται και τους δράστες

¹⁴⁰ Βλ., E. TODEVA, «Introduction», ό.π.

¹⁴¹ Βλ., N. M. TICHY et al, «Social Networks Analysis for Organizations», ό.π.

¹⁴² Στο ίδιο.

¹⁴³ Οι κλίκες αποτελούνται από άτομα τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με μοναδικό τρόπο. Οι συνέπειες που έχουν στη συμπεριφορά κάθε δράστη, τόσο από πλευράς κινήτρων και εργασιακής παρουσίας του όσο και από τη συλλογή και διάδοση πληροφοριών που πραγματοποιεί, συνιστά πεδίο που ακόμη δεν έχει μελετηθεί ενδελεχώς. Βλ., M. KILLDUFF, W. TSAI, *Social networks and organizations*, Λονδίνο, Sage Publications, 2003, σ. 6.

¹⁴⁴ Βλ., N. M. TICHY et al, «Social Networks Analysis for Organizations», ό.π.

¹⁴⁵ Στο ίδιο.

που θα επιχειρήσουν να ενταχθούν σε αυτά.¹⁴⁶ Όταν, για ποικίλους παράγοντες, ο δράστης έχει μηδενική ή χαμηλή συνδεσιμότητα με τα υπόλοιπα μέλη των δικτύων στα οποία ανήκει, αυτό τον καθιστά αδύναμο κρίκο της «δικτυακής αλυσίδας» με ισχνή επιρροή στους άλλους, μικρή δυνατότητα αλληλεπίδρασης μαζί τους και κατ' επέκταση ελάχιστη συμμετοχή στη ροή πληροφοριών και απόκτησης-μετάδοσης γνώσης. Αντιστοίχως, αυτό το γεγονός θα δυσχεράνει την παρουσία του στις τυπικές ή άτυπες ομάδες εργασίας που θα επιχειρήσει να ενσωματωθεί, καθώς θα απουσιάζει η βασική προϋπόθεση ένταξής του σε αυτές: η διαμόρφωση τυπικών ή/και άτυπων εργασιακών σχέσεων με τους υπόλοιπους εργαζόμενους.¹⁴⁷ Η παρουσία πολλών απομονωμένων κόμβων σε έναν δικτυακό γράφο σύμφωνα με τον R. Burt, παραπέμπει σε ένα δίκτυο πλούσιο σε δομικές τρύπες (structural holes).¹⁴⁸

Κατά συνέπεια, ένας δράστης δικτύου οποιασδήποτε μορφής, επωφελείται ποικιλοτρόπως όταν έχει ισχυρή θέση σε αυτό. Το πρώτο που κερδίζει από το υψηλό επίπεδο *κεντρικότητας*, είναι η απόκτηση της πλειονότητας των πληροφοριών που ρέουν στο δίκτυο, η επεξεργασία τους και η μετατροπή τους σε γνωστικό κεφάλαιο. Η γνώση που αποκτάει μπορεί να τον καταστήσει αντιστρόφως τον κύριο διαχειριστή του είδους, της έκτασης και της έντασης της πληροφορίας που θα διαχυθεί στους υπόλοιπους δράστες. Υπό αυτήν την έννοια, η απόλυτη κυριαρχία ενός και μόνο κόμβου μπορεί να αναγάγει αυτό το άτομο σε χειραγωγό της ίδιας της αλληλεπίδρασης που θα προκύψει μεταξύ των υπόλοιπων δραστών του δικτύου του.

Όπως αναφέρθηκε, ένας επιχειρηματίας με υψηλό συγκεντρωτισμό στις διοικητικές ευθύνες και στα καθήκοντά του, μετατρέπει αυτομάτως το πλήρες δίκτυο της επιχειρηματικής δομής σε ένα υπερμέγεθες *ego-network*. Ενδεικτικό παράδειγμα οι απλές επιχειρηματικές δομές. Αυτές όμως συνιστούν μια ξεχωριστή περίπτωση, καθώς *ego-networks* εντοπίζονται και στους υπόλοιπους τύπους επιχειρηματικών δομών, ανεξαρτήτως του μεγέθους επιρροής των

---

¹⁴⁶ Στο ίδιο.

¹⁴⁷ Βλ., P. H. YOUNG, *Individual strategy and social structure. An evolutionary theory of institutions*, Νιου Τζέρσεϊ, Princeton University press, 1998, σσ. 6-8.

¹⁴⁸ Βλ., R. S. BURT, «Capital of Structural Holes», στο R. COLLINS et al (επιμ.), *New directions in Economic Sociology*, Νέα Υόρκη, Russel Sage Foundation, 2001, σ. 208.

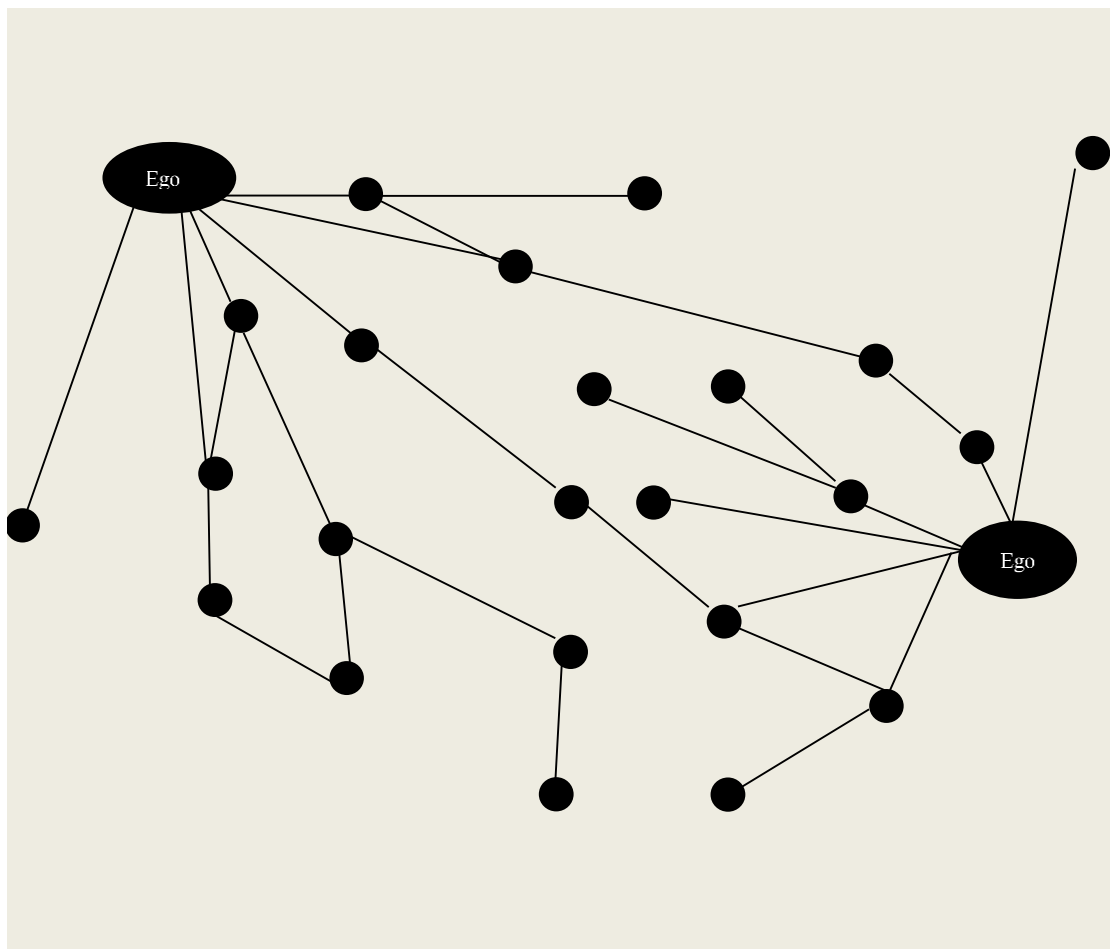
επίσημων ή άτυπων θεσμικών πλαισίων στις σχεσιακές οντότητες που προκύπτουν. Για παράδειγμα, αν και η υψηλή εξάρτηση από τους θεσμούς σε μια μηχανική δομή (όπως στις πολυτμηματικές επιχειρήσεις) συγκρατεί την εμφάνιση υψηλής εστίασης σε ένα πρόσωπο παρόμοια με της απλής δομής, η κατακόρυφη διοικητική οργάνωσή της θα συνθέτει μια ιεραρχική πυραμίδα, στην κορυφή της οποίας θα βρίσκονται διοικητικοί διευθυντές με υψηλό επίπεδο ευθύνης στη λήψη αποφάσεων, οι οποίες μπορούν να επηρεάσουν το σύνολο των υπόλοιπων διοικήσεων στις επιμέρους δομές της. Η κεντρικότητα που παρουσιάζουν οι κόμβοι σε αυτήν την περίπτωση αιτιολογείται από την υψηλή διοικητική θέση (ανώτατη διοίκηση) που κατέχουν, καθώς το εύρος επιρροής των αποφάσεων που λαμβάνουν για τους δράστες του συνόλου των δικτύων οικονομικής συνεργασίας στα οποία άμεσα ή έμμεσα συμμετέχουν, είναι ιδιαίτερος μεγάλο. Αντιστοίχως, σε μια οργανική δομή, όπου επικρατεί το στοιχείο της οριζόντιας συνεργασίας μεταξύ των ατόμων, θα μπορούσαμε να πούμε ότι υψηλή κεντρικότητα εμφανίζουν όσοι συγκεντρώνουν τον μεγαλύτερο πιθανό αριθμό τέτοιων συνεργασιών και κατ' επέκταση, εκείνοι που συμμετέχουν στα περισσότερα από οποιονδήποτε άλλο δράστη υπάρχοντα κοινωνικά δίκτυα. Επειδή, οι εν λόγω δομές λειτουργούν βάσει των κοινών στάσεων και αντιλήψεων που έχουν τα άτομα επάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα (νόρμες), η παρουσία δικτυακών πλεγμάτων είναι αρκετά συχνή. Επομένως, «κεντρικότερος κόμβος» θα θεωρείται και εκείνος που αναπτύσσει τις πλέον πολυάριθμες και πυκνές συνδέσεις με τα περισσότερα δυνατά δίκτυα που υπάρχουν στη δομή.

Όμως, ας δούμε την περίπτωση ενός δικτύου που εντοπίζεται σε μια επιχειρηματική δομή, ανεξαρτήτως του τύπου της σχεσιακής οντότητας, της παρουσίας του στο πλήρες δίκτυο και της επίδρασης που έχουν σε αυτό τυπικά και άτυπα κανονιστικά πλαίσια. Στο σχήμα 1.5 που ακολουθεί, απεικονίζεται ένα ανάλογο κοινωνικό δίκτυο. Σε αυτό διακρίνεται ένας αριθμός συνδέσεων μεταξύ των κόμβων, των οποίων η πυκνότητα είναι κοινή. Κατά συνέπεια, η κεντρικότητα ενός δράστη θα οριστεί από το σύνολο των δεσμών που αναπτύσσει με τους υπόλοιπους του δικτύου. Στον συγκεκριμένο γράφο υπάρχουν δύο τέτοιοι κόμβοι που ονομάζονται *ego*: ο ένας βρίσκεται στη μία και ο άλλος στην άλλη άκρη του δικτύου. Η επικοινωνία μεταξύ τους θα επιτευχθεί

μόνο μέσω μικρότερων κόμβων, οι οποίοι θα ανήκουν ταυτοχρόνως και στα δύο *ego-networks*. Έστω, ότι η απόσταση που χωρίζει τους κόμβους μεταξύ τους στο σχήμα, υποδηλώνει και την απόσταση που έχουν οι ελάχιστονες κόμβοι από τον κεντρικό (*ego*). Σε αυτήν την περίπτωση, θα συμπεράνουμε ότι ισχυρότερη παρουσία έχουν όσοι βρίσκονται εγγύτερα σε αυτόν. Δεν θα έχουμε υπολογίσει όμως τη δυναμική που δύναται να αναπτύξει ο ενδιάμεσος, σε δύο *ego-networks*, δράστης. Η μορφή που θα λάβει αυτή η δυναμική θα εξαρτηθεί από την *ατομική στρατηγική* που θα υιοθετήσει προκειμένου να επωφεληθεί ο ίδιος ή οι ομάδες στις οποίες ανήκει.

Σχήμα 1.5

Δομικές τρύπες και δράστες δικτύου με υψηλή κεντρικότητα

Έτσι, η κατεύθυνση της ατομικής στρατηγικής μπορεί να τον μετατρέψει είτε σε έναν *tertius gaudens*, ο οποίος θα επιχειρήσει να αποκτήσει πλεονεκτήματα μέσω της αδυναμίας να συνδεθούν άμεσα μεταξύ τους οι υπόλοιποι κόμβοι είτε σε έναν *tertius iungens*, ο οποίος θα αξιοποιήσει τη θέση του για την ενότητα του δικτύου, γεφυρώνοντας τα χάσματα μεταξύ απομονωμένων δραστών.¹⁴⁹ Αναφερόμενοι εκ νέου στο σχήμα 1.5, θα μπορούσαμε να φανταστούμε σε αμφότερους τους *ego* κόμβους να απεικονίζονται ως δράστες που έχουν υιοθετήσει και τις δύο ατομικές στρατηγικές. Η δυναμική για καθένα από αυτά τα άτομα προκύπτει από το σύνολο όχι μόνο των άμεσων αλλά των έμμεσων δεσμών του, που τον καθιστούν ικανό να αποσπάσει πληροφορίες από το ατομικό δίκτυο του άλλου *ego*, εκμεταλλευόμενος τη θέση των ενδιάμεσων δραστών που ανήκουν ταυτοχρόνως και στα δύο μεγάλα δίκτυα. Αυτός είναι και ένας από τους λόγους που του δίνουν τη δυνατότητα να επιδεικνύει μεγαλύτερη ισχύ από οποιονδήποτε άλλον ενδιάμεσο δράστη: η πρόσβαση στις περισσότερες δυνατές πληροφορίες.¹⁵⁰ Σε μία πιο σύνθετη μορφή τους, υποθέτουμε ότι ένας κεντρικός δράστης είναι την ίδια στιγμή *tertius gaudens*

¹⁴⁹ Ο *tertius gaudens* του G. Simmel αξιοποιήθηκε ως όρος από τον R. Burt, προκειμένου να αποδείξει ότι τα δίκτυα που είναι πλούσια σε δομικές τρύπες (*structural holes*) αποκαλύπτουν μοναδικές ευκαιρίες για δράστες που υιοθετούν μια στρατηγική τύπου *tertius gaudens*. Όταν σε μια επιχειρηματική δομή τα άτομα αποκτούν θέσεις που τους δίνουν αυτό το πλεονέκτημα, θα επιχειρήσουν να επιμηκύνουν εις το διηνεκές την ύπαρξη των περισσότερων δυνατών απομονωμένων δραστών. Η ξεχωριστή στρατηγική του *tertius gaudens* συνίσταται στο γεγονός ότι μοναδικό στόχο αποτελεί για εκείνον το ίδιο όφελος που θα προκύψει από τη διατήρηση της μικρής πυκνότητας στους δεσμούς μεταξύ των υπολοίπων, καθώς μπορεί παράλληλα να χειραγωγεί ολόκληρα δικτυακά σύνολα στα οποία έχει λάβει την κεντρικότερη θέση, αντλώντας και διοχετεύοντας ταυτοχρόνως πληροφορίες σε αυτά, όποτε και όσο το κρίνει απαραίτητο. Οι W. Baker και D. Obstfeld έδωσαν μια διαφορετική ερμηνεία στη στρατηγική που μπορεί να υιοθετήσει το άτομο αξιοποιώντας την κεντρική του θέση στα δίκτυα. Μίλησαν για τον *tertius iungens*, ο οποίος ενδιαφέρεται να δράσει περισσότερο ως «συνδετικός κρίκος» και όχι ως «απομονωτής» μεταξύ των υπολοίπων δραστών, έχοντας θέσει ως κύριο στόχο του τη συνοχή του δικτύου του. Βλ., D. OBSTFELD, «Social Networks, the Tertius iungens. Orientation, and Involvement in Innovation», *Administrative Science Quarterly*, 50/1, (2009), σσ. 102-103 (βλ., http://www1.economia.unifg.it/Docenti/r_sisto/download/Agrofood%20economics/Obstfeld.pdf, 12/11/2016).

¹⁵⁰ Το γεγονός αυτό κάνει υψηλό τον βαθμό εξάρτησης των υπολοίπων από τον *ego*, καθώς ο ίδιος αποτελεί όχι ένα τμήμα του «καναλιού» στο οποίο ρέει μία πληροφορία, αλλά τη «δεξαμενή» των περισσότερων πιθανών πληροφοριών που μπορούν να αποσπάσουν από αυτόν μέσω της σύνδεσής του μαζί του. Σε ένα δίκτυο οικονομικής συνεργασίας ένα άτομο που έχει αυξημένα διοικητικά καθήκοντα, θα βελτιώσει σημαντικά τη θέση του υιοθετώντας μια στρατηγική *tertius gaudens*. Εκτός των όσων αναφέρθηκαν, σημαντική θα είναι και η αυτονομία που θα έχει στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και δράσεων, μειώνοντας την άσκηση ελέγχου από άλλους δράστες στο έργο του. Βλ., P. MORAN, «Structural vs. Relational Embeddedness: Social Capital and Management performance», ό.π., σσ. 1133-1133.

για ορισμένα και *tertius iungens* για άλλα μέλη του δικτύου του. Στο σχήμα 1.5, αυτό αποτυπώνεται στην πλειονότητα των κόμβων που αποτελούν τα τμήματα μιας ενιαίας «αλυσίδας» από τη μία πλευρά, και από την άλλη, τα απομονωμένα σημεία που έχουν απόλυτο βαθμό εξάρτησης από τον *ego*. Η απώληξη κάθε σειράς συνιστά και μία δομική τρύπα για το δίκτυο, την οποία ο κεντρικός κόμβος θα αξιοποιήσει ανάλογα με τη στρατηγική που θα υιοθετήσει. Για παράδειγμα, η αδυναμία σύνδεσης μεταξύ των επιμέρους σειρών σε ένα δίκτυο οικονομικής συνεργασίας, θα αποτελέσει «ευκαιρία» για σταθεροποίηση και βελτίωση της θέσης του κεντρικού δρώντος, καθόσον ο ίδιος θα αξιολογήσει τον χρόνο και το είδος της πληροφορίας που θα διασπείρει προκειμένου να επιτύχει τους στόχους του. Αντιθέτως, σε δίκτυα κοινωνικής ολοκλήρωσης ή συγγένειας αίματος, όπου η ιδιοτέλεια είναι μικρότερη, ο έλεγχος στην πληροφορία θα εξακολουθήσει να ασκείται από τον κεντρικότερο δράστη, αλλά η διανομή της θα γίνει με κριτήρια που αφορούν στην επιβίωση και συνεκτικότητα του δικτύου του και όχι την κατάτμησή του σε απομονωμένους κόμβους. Κατ' επέκταση, εάν σε ένα πλήρες δίκτυο υπερτερούν τόσο σε αριθμό όσο και σε πυκνότητα δεσμών τα δεύτερα από το πρώτο είδος, τότε θα συμπεράνουμε ότι μια επιχειρηματική δομή λειτουργεί επί της ουσίας βάσει ενός πλέγματος δικτύων νόρμας παρά θεσμοθετημένων κανόνων.

Στο σχήμα 1.6 απεικονίζεται ένα πλήρες δίκτυο το οποίο αποτελείται από δύο μικρότερα. Αυτά ονομάσαμε Α και Β αντιστοίχως. Το δίκτυο Α φαινομενικά είναι ισχυρότερο από το Β καθώς μετρά περισσότερους δράστες. Ανεξαρτήτως της σχεσιακής οντότητας που μελετάμε, μπορούμε να διακρίνουμε ότι πρόκειται για οριζόντιες παρά για κατακόρυφες εργασιακές σχέσεις. Επίσης, οι διακεκομμένες γραμμές δείχνουν τη μικρότερη πυκνότητα στους δεσμούς μεταξύ συγκεκριμένων δραστών εν συγκρίσει με τους υπόλοιπους που εμφανίζουν συμπαγείς συνδέσεις. Επιπροσθέτως, οι περισσότεροι από τους κόμβους τύπου Α βρίσκονται στη δεξιά και τύπου Β στην αριστερή πλευρά του δικτύου. Σε καθεμία από τις περιπτώσεις, η πληροφορία ρέει ισομερώς ανάμεσα στους κόμβους, δίχως την εμφανή παρουσία κάποιου κεντρικού δράστη. Επομένως, δεν πρόκειται για *ego-networks*. Αντίθετα, παρατηρούμε ότι ένας κόμβος τύπου Β βρίσκεται απομονωμένος από το δίκτυό του έχοντας ως μοναδικές συνδέσεις του δύο άλλους κόμβους τύπου Α. Η πυκνότητα των

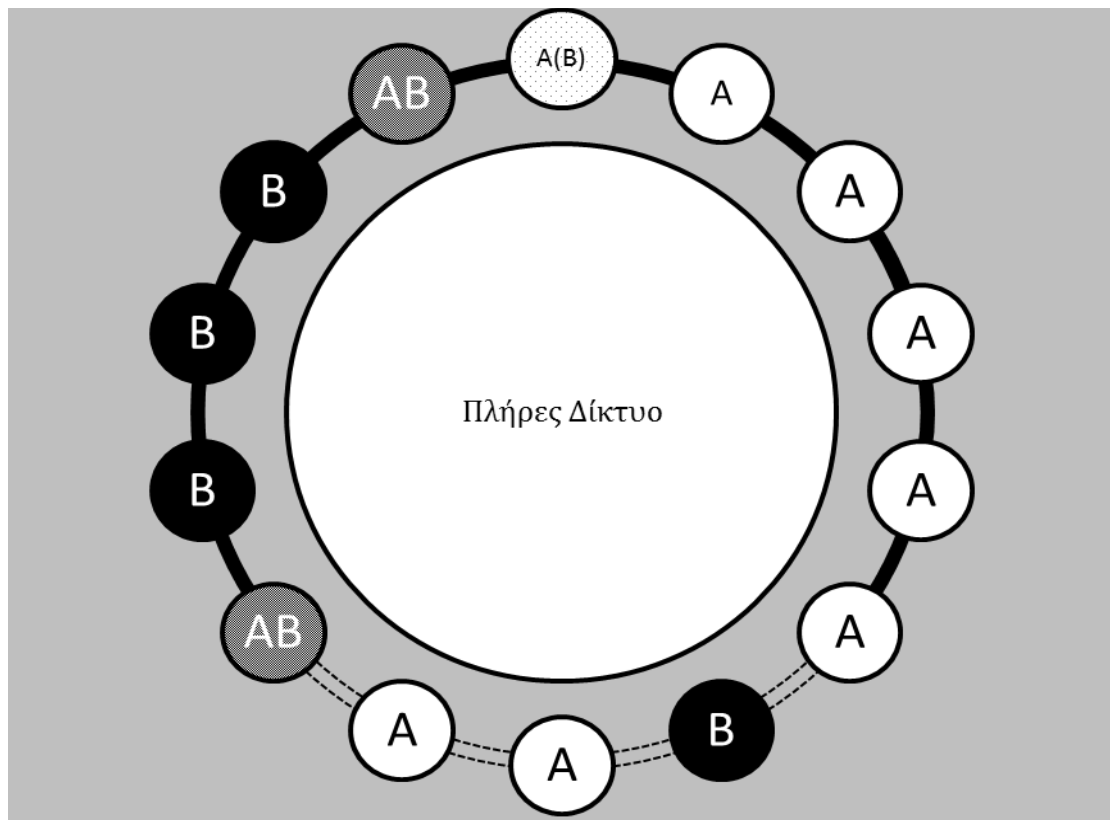
συνδέσεων αυτών είναι ισχνότερη από εκείνες που εντοπίζουμε ανάμεσα στις συνεχείς γραμμές μεταξύ δραστών ίδιας σχεσιακής κατηγορίας. Σε αυτήν την περίπτωση υπάρχει μια ιδιότυπη «δομική τρύπα» από την οποία δεν προκύπτει κανένας άλλος δράστης για να αντλήσει οφέλη. Κάτι παρόμοιο ισχύει και για τους δύο κόμβους τύπου A, οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους με μικρότερη ένταση και είναι απομονωμένοι από το υπόλοιπο δίκτυο A. Η διαφορά εδώ, συνίσταται στο γεγονός ότι δίπλα από τον έναν εκ των δύο αυτών κόμβων υπάρχει ένας AB, ο οποίος έχει το προνόμιο να ανήκει ταυτοχρόνως και στα δύο δίκτυα. Αυτός ο δράστης έχει πυκνότερες σχέσεις με το δίκτυο B, αλλά οι ήσσονος σημασίας ή αριθμού πληροφορίες που λαμβάνει από το αποκομμένο υπο-δίκτυο A, ενδεχομένως ωφελήσουν τόσο τον ίδιο όσο και το δίκτυο B με το οποίο συνδέεται στενότερα.

Πρόκειται δηλαδή για έναν *tertius gaudens* για το δίκτυο A και *tertius iungens* για το δίκτυο B. Ισχυρότερη όμως θέση, χωρίς να διευκρινίζεται η στρατηγική του, θα έχει ο έτερος AB κόμβος, ο οποίος αναπτύσσει στενούς δεσμούς και με τα δύο δίκτυα. Δίπλα από αυτόν ένας άλλος A(B) κόμβος, ο οποίος, παρόλο που ανήκει στο δίκτυο A, αποσπά πληροφορίες για το δίκτυο B μέσω του κόμβου AB ευκολότερα από οποιονδήποτε άλλον κόμβο του δικτύου A. Συνεπώς, η άντληση πληροφοριών από το δίκτυο A για το B μπορεί να γίνει την ίδια στιγμή με δύο τρόπους. Αρχικός όμως πομπός μηνυμάτων για καθένα από τα δύο δίκτυα, θα είναι πάντοτε ένας κόμβος AB. Γενικά, αυτού του τύπου οι κόμβοι θα είναι και οι πλέον ωφελημένοι από την πλέξη των επιμέρους δικτύων στο πλήρες δίκτυο, οι οποίοι -ύστερα από τον εντοπισμό τους- μπορούν να μελετηθούν ξεχωριστά ως ένα ξεχωριστό *ego-network*.

Σχήμα 1.6

Δικτυακά πλέγματα και θέσεις δραστών στο πλήρες δίκτυο

Η κοινωνιολογική προσέγγιση αναφορικά με την αλληλεπίδραση που προκύπτει ανάμεσα στα δίκτυα, τους άτυπους και τυπικούς θεσμούς και τις οργανωσιακές δομές των επιχειρήσεων παρατηρούμε ότι αναδεικνύεται εύφορο πεδίο για ποικίλες αναλύσεις, μέσω της χρήσης διαφορετικών μεθοδολογικών και θεωρητικών εργαλείων.¹⁵¹ Η έννοια της στρατηγικής που υιοθετούν οι δράντες, διαμορφώνει όχι μόνο το είδος της συμπεριφοράς τους, αλλά και συνεκτικά στοιχεία της ίδιας της επιχειρηματικής δομής. Η μορφή οργάνωσης της ίδιας της επιχείρησης, ο καθορισμός των λειτουργιών και η κατανομή τους σε επιμέρους υπο-συστήματα, εξαρτάται σημαντικά από τις επιλογές και τις

¹⁵¹ Βλ., V. NEE, «New Institutionalism, economic and sociological», στο N. SMELSER, R. SWEDBERG (επιμ.), *Handbook for Economic Sociology*, Πρίνστον, Princeton University press, 2003, σ. 53.

δράσεις των ατόμων που βρίσκονται σε νευραλγικά σημεία της δομής της.¹⁵² Έχοντας εξετάσει τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση και στη συνέχεια την οργάνωση της επιχειρηματικότητας μέσα από τη σχεσιακή ανάλυση, εντοπίζουμε τους τρόπους με τους οποίους «εγκαθιδρύεται» στο εξωτερικό περιβάλλον της, όπου υπάρχουν δομές διαφορετικών τύπων από τις οποίες έχουν ενδεχομένως προκύψει και οι ίδιες οι επιχειρηματικές δομές.¹⁵³ Σε κοινό πλαίσιο ανάλυσης αναζητούμε τον ρόλο των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα σε εσωτερικά και εξωτερικά, ως προς την επιχείρηση, στοιχεία, αλλά και τα αποτελέσματα που προκύπτουν τόσο για την ίδια όσο και για το εξωτερικό της περιβάλλον, από τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση.

---

¹⁵² Βλ., C. J. FOMBRUN, «Strategies for Network Research in Organizations», *Academy of Management Review*, 7/2, (1982), σ. 285 (βλ., <http://www.forost.lmu.de/ft hope/ft library/F03 Papier 1.pdf>, 6/10/2016).

¹⁵³ Βλ., J. C. JARILLO, «On strategic networks», *Strategic Management Journal*, 9/ (1988), σ. 39.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Επίδραση της επιχειρηματικής δομής στο εξωτερικό περιβάλλον

2.1 Έδραση και εδραίωση, σσ. 115-119 ~ 2.2 Το εξωτερικό περιβάλλον, σσ. 119-127
~ 2.3 Το ζήτημα της πρωτοεκβιομηχάνισης, σσ. 128-134 ~ 2.4 Οι δημογραφικές
μεταβολές, σσ. 135-142 ~ 2.5 Μεταβολές στη σύνθεση του οικογενειακού
νοικοκυριού, σσ. 142-151 ~ 2.6 Η κοινωνική ευθύνη του επιχειρηματία, σσ. 151-160

2.1 Έδραση και εδραίωση

Η *έδραση* αποτελεί σημείο για τη σύνδεση της κοινωνικής με την οικονομική προσέγγιση της επιχειρηματικής συμπεριφοράς. Το πρώτο στάδιο εδραίωσης της επιχειρηματικής-βιομηχανικής δράσης, συντελείται στο εγγύς φυσικό περιβάλλον. Παρόλα αυτά, μια μονομερής προσέγγιση του εν λόγω ζητήματος απαιτεί την ένταξή του σε ξεχωριστό πεδίο ανάλυσης. Η τροποποίηση του φυσικού τοπίου και η άντληση περιβαλλοντικών πόρων από μία επιχείρηση, εξετάζονται μόνο μέσα από τις οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που δρομολογούν για τους πληθυσμούς που επηρεάζει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι μεταλλευτικές εταιρίες και το μεγάλο εύρος της επιρροής τους σε όσες περιοχές έχουν εγκατασταθεί. Ένας σημαντικός αριθμός σύγχρονων μελετών επιχειρεί να αναδείξει το ζήτημα της λειτουργίας ανάλογων επιχειρηματικών δομών, εστιάζοντας στις εκτεταμένες αλλαγές που προκάλεσε η εγκαθίδρυσή τους σε διάφορες και διαφορετικές κοινότητες, όπως της Ασίας, της υποσαχάριας Αφρικής ή της Λατινικής Αμερικής. Στην πλειονότητα τους, τα περιβαλλοντικά και κοινωνικοοικονομικά αποτελέσματα της μεταλλευτικής

δραστηριότητας εξετάζονται παράλληλα: αποτυπώνουν όμως την ελλιπή λήψη μέτρων κοινωνικής ευθύνης από πλευράς των επιχειρήσεων και την απουσία πρωτοβουλιών με χαρακτήρα αναπτυξιακό για τις περιοχές στις οποίες έχουν εγκατασταθεί. Αν και οι συγκεκριμένες μελέτες εμφανίζουν συχνά μεγάλες γεωγραφικές και πολιτισμικές αποκλίσεις μεταξύ τους, είναι διακριτό το κοινό ζήτημα που εν πολλοίς θέτουν αναφορικά με το κατά πόσο οι μεταλλευτικές εταιρίες (μεγάλης ή μικρής κλίμακας) είναι φορείς αειφόρου ανάπτυξης για τους τοπικούς πληθυσμούς. Συνδυάζοντας την κατασπατάληση των φυσικών πλουτοπαραγωγικών πόρων και την επιβάρυνση του περιβάλλοντος με τα υψηλά ποσοστά φτώχειας και υποαπασχόλησης των κατοίκων στις γύρω περιοχές, θέτουν ως υψηλής σπουδαιότητας το ζήτημα της κοινωνικής ευθύνης των επιχειρήσεων, προς όλες τις κατευθύνσεις στις οποίες η δράση τους μπορεί να επεκταθεί. Ενδεικτικό παράδειγμα χώρες της υποσαχάριας Αφρικής όπως η Γκάνα, για την οποία έχει δημοσιευτεί πλήθος μελετών. Σε όσες καταλήγουν ότι η αξιοποίηση των φυσικών πόρων οδηγεί- με τρόπο σχεδόν νομοτελειακό- στην ενεργοποίηση μιας αναπτυξιακής τροχιάς για περιβάλλον και κοινωνία, αντιτίθεται ένας αντίστοιχος αριθμός άλλων που υποστηρίζει το αντίθετο. Σε ορισμένες περιπτώσεις προκύπτει, ότι οι ίδιες οι κοινωνίες καταδεικνύουν τη μικρή συμβολή των μεταλλευτικών επιχειρήσεων σε μια προοπτική περιφερειακής ανάπτυξης, δεδομένου ότι αντιμετωπίζονται ως οι κύριοι παράγοντες των κοινωνικών, οικονομικών και περιβαλλοντικών αλλαγών που έχουν υποστεί.¹ Επίσης, η στενή σύνδεση των τοπικών κυβερνήσεων με τις μεταλλευτικές επιχειρήσεις, διαμορφώνει ένα ισχυρό δίκτυο οικονομικών και πολιτικών σχέσεων, που είναι περισσότερο προσανατολισμένο στην επίτευξη προσωπικών φιλοδοξιών, μέσω της μεγαλύτερης δυνατής συγκέντρωσης

---

¹ Βλ., T. GARVIN et al, «Community-company relations in gold mining in Ghana», *Journal of Environmental Management*, 90/1, (2009), σσ. 571-586 (βλ., [116](http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/46449678/j.jenvman.2007.12.01420160613-22688-1cpe832.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1488817983&Signature=D6wHX3jVR2NrPflVih5imO7FQbs%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DCommunity-company_relations_in_gold_mini.pdf, 2/9/2016).</p></div><div data-bbox=)

πολιτικής και οικονομικής ισχύος. Συχνά, η επιχειρηματική παρουσία υποκαθιστά, εν πολλοίς, θεσμοθετημένες κυβερνητικές δικαιοδοσίες.²

Η επιχειρηματικότητα όμως δεν συνοδεύεται απαραίτητα από δυσμενείς συνέπειες για τις κοινότητες, όπως συμβαίνει λ.χ. με εκείνες που παρουσιάστηκαν για χώρες της υποσαχάριας Αφρικής ή της Λατινικής Αμερικής. Ενδεικτικά αναφέρεται το παράδειγμα της «Τρίτης Ιταλίας» (Third Italy): στην περίπτωση της η μεγάλη χωρική συγκέντρωση μικρομεσαίων βιομηχανιών που παράγουν όμοια είδη (κατά κύριο λόγο παραδοσιακά προϊόντα), καθώς και ο υψηλός βαθμός συνεργασίας που αναπτύσσουν οι ίδιες μεταξύ τους δημιουργούν ένα σύμπλεγμα δικτύων «συμμαχίας» που τους επιτρέπει να αξιώνουν ως σύνολο, μια ανταγωνιστική θέση στην παγκόσμια αγορά.³

² Βλ., HUMAN RIGHTS CLINIC, *The cost of gold. Communities affected by mining in the Tarkwa region of Ghana*, The University of Texas School of Law, 2010, σσ. 1-4 και G. HILSON, C. POTTER, «Structural Adjustment and Subsistence Industry: Artisanal Gold Mining in Ghana», *Development and Change*, 36/1, (2005), σσ. 124-131 (βλ., https://law.utexas.edu/wp-content/uploads/sites/11/2015/04/2010-HRC-Ghana_CostofGold-Report.pdf, 5/12/2015). Το γεγονός ότι, η ενασχόληση των γηγενών πληθυσμών με την εξόρυξη μεταλλευμάτων προϋπήρχε της αποικιοκρατικής περιόδου, μαρτυρά τη μακράιωνη εξοικείωσή του με αντίστοιχες διαδικασίες και, κυρίως, την εγκόλπωση ενός συνόλου τεχνικών στον παραδοσιακό τρόπο οργάνωσης του κοινωνικού βίου τους. Βλ., K. YELPAALA, H. S. ALI, «Multiple scales of diamond mining in Akwatia, Ghana: addressing environmental and human development impact», *Resources Policy*, 30/(2005), σσ. 146-147 (βλ., https://www.uvm.edu/giee/pubpdfs/Yelpaala_2005_Resources_Policy.pdf, 5/12/2015). Κοινές αναφορές συναντούμε και σε περιπτώσεις ανατολικών αφρικανικών χωρών όπως η Τανζανία, όπου οι κάτοικοί της χρησιμοποιούσαν τις παραδοσιακές μορφές εξόρυξης μεταλλευμάτων, αιώνες πριν αποτελέσει αποικία των Γερμανών και ακολουθήσει σειρά μεταβολών στον τρόπο οργάνωσης και διαχείρισης των φυσικών πόρων. Βλ., N. A. G. KITULA, «The environmental and socio-economic impacts of mining on local livelihoods in Tanzania: A case study of Geita District», *Journal of Cleaner Production*, 14/(2005), σ. 405 (βλ., <https://pdfs.semanticscholar.org/aefc/e89999bd25e752f47bac9116fb260de2568a.pdf>, 5/12/2015). Σε μια διαφορετική γεωγραφική περιοχή, τη Λατινική Αμερική, επισημαίνονται κοινά χαρακτηριστικά αναφορικά με την πρώιμη αξιοποίηση των μεταλλευτικών πόρων από τους γηγενείς και τις μεταβολές που ακολούθησαν ύστερα από την εγκατάσταση των αποίκων. Η δημιουργία των μεταλλευτικών επιχειρήσεων μεγάλης κλίμακας στη συνέχεια, επέφερε αλλαγές, όχι μόνο στις μεθόδους και τα μεγέθη παραγωγής, αλλά και στον τρόπο οργάνωσης όλων των εκφάνσεων της κοινωνικής ζωής ενός ολοένα αυξανόμενου εργατικού δυναμικού. Βλ., E. DORE, «Environment and Society: Long-Term Trends in Latin American Mining, Environment & Society Portal», *Environment and History*, 6/ 1, (2000), σσ. 4-5 και 22-23 (βλ., http://www.environmentandsociety.org/sites/default/files/key_docs/dore-6-1.pdf, 5/12/2015).

³ Ο όρος «Τρίτη Ιταλία» (Third Italy), προέκυψε ύστερα από τη μελέτη των συμπλεγμάτων επιχειρήσεων στη Βορειοανατολική και Κεντρική Ιταλία, προκειμένου να ερμηνευτεί ο ταχύς ρυθμός ανάπτυξης που σημειώνει η συγκεκριμένη περιοχή κατά τη δεκαετία του 1970, σε σύγκριση με τη Νότια Ιταλία (Second Italy) και κυρίως τη (πλούσια) Νοτιοδυτική Ιταλία (First Italy). Η χωρική συγκέντρωση που παρατηρήθηκε, υπήρξε για πολλούς μελετητές ένας μοχλός ώθησης οικονομικής και περιφερειακής ανάπτυξης, με τη δημιουργία, για παράδειγμα, συμπληρωματικών -προς τους κύριους κλάδους- επιχειρήσεων, μικρότερης εμβέλειας ή τον υψηλό αριθμό απασχόλησης για τους κατοίκους. Το πρότυπο της «Τρίτης Ιταλίας» κρίθηκε και,

Ανεξαρτήτως της κριτικής που δέχτηκε το πρότυπο «Τρίτη Ιταλία», κατέστη σαφές ότι η περιφερειακή ανάπτυξη έχει μονιμότερα και πιο εποικοδομητικά αποτελέσματα για το σύνολο των τομέων μιας περιοχής όταν προκύπτει από το «εσωτερικό» της.⁴

Η ανάγκη σύγκλισης όλων των τομέων που διαπερνάει η επιχειρηματική δραστηριότητα (περιβαλλοντικό, κοινωνικό, οικονομικό, πολιτισμικό) σε κοινοτικό και κατά προέκταση σε περιφερειακό επίπεδο, οδήγησε στη

κατ' επέκταση, υιοθετήθηκε μέσα στην επόμενη δεκαετία ως επιτυχημένο μοντέλο και από άλλες χώρες, καθόσον ο υψηλός βαθμός συνεργασίας που επέτασσε μεταξύ των επιχειρήσεων, μείωνε την ανάγκη για κρατικό παρεμβατισμό. Αν η «Τρίτη Ιταλία» ως όρος αποτέλεσε κάτι καινούριο για τους κοινωνιολόγους των επιχειρήσεων, δεν ισχύει το ίδιο και για τα *συμπλέγματα επιχειρήσεων*. Ήδη από το 1890, ο Α. Marshall είχε κάνει αναφορά σε αυτά, ως επιχειρήσεις ή ομάδες επιχειρήσεων που παρουσιάζουν υψηλή συγκέντρωση σε μια συγκεκριμένη περιοχή, αναπτύσσοντας μεταξύ τους ποικίλες και στενές μορφές συνεργασίας. Από τότε ακολούθησε σειρά παρεμφερών όρων για να προσδιοριστούν τα *πλέγματα επιχειρήσεων*, εστιάζοντας άλλοτε στην ισχύ που καταγράφεται για αυτά σε σύγκριση με άλλους τομείς μιας εθνικής οικονομίας (*clusters*), άλλοτε στο έντονο χωρικό στοιχείο τους (*complex*) ή των άυλων συνδέσεων βάσει των οποίων δομείται η συνεργασία τους όπως η εμπιστοσύνη και η επικοινωνία (*networks of small firms ή industrial districts*). Βλ., Μ. ΠΑΠΑΧΡΟΝΗ, «Κοινωνικό κεφάλαιο και σύμπλεγμα επιχειρήσεων (*clusters ή industrial districts*)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 123/Β, (2007), σσ. 57-59. Η «Τρίτη Ιταλία», που ως όρος αποδίδεται στον Τ. Bagnasco για να περιγράψει τα κοινά οικονομικά και αναπτυξιακά χαρακτηριστικά των περιφερειών Marche, Toscana, Emilia Romagna και Veneto, εμφανίζει πολλές ομοιότητες με το πρότυπο της *αγροαστικής ανάπτυξης* που πρότειναν οι Friedman και Douglas, ως το πλέον κατάλληλο για τις ασιατικές περιφερειακές οικονομίες. Ένα έτος αργότερα (1979) οι Friedman και Weaver, με νέες παρεμβάσεις που πραγματοποίησαν στο ίδιο μοντέλο, επικεντρώθηκαν στην ανάγκη δημιουργίας «χωρικών ενοτήτων», τα συνεκτικά χαρακτηριστικά των οποίων, θα έδιναν τη δυνατότητα εκτεταμένης εφαρμογής του τόσο αγροτικές όσο και σε βιομηχανικές κοινωνίες. Η κριτική που ασκήθηκε στο προκείμενο, επικεντρώθηκε σε εγγενείς αδυναμίες του κύριου «συστατικού» του: τη *γεωγραφική συγκέντρωση*. Κατά συνέπεια, η «Τρίτη Ιταλία» θεωρήθηκε από ορισμένους μεμονωμένη περίπτωση και κάθε ενδεχόμενη προσπάθεια «μοντελοποίησης» και εφαρμογής της σε άλλες χώρες κινδυνεύει να αποτύχει, καθώς κάθε περιοχή διακρίνεται από τη ξεχωριστή γεωγραφική, οικονομική, πολιτική και πολιτισμική φυσιογνωμία της. Επίσης, αμφισβητήθηκε η βιωσιμότητα των περιφερειών μακροπρόθεσμα από οικονομικής και αναπτυξιακής απόψεως, υιοθετώντας ένα μοντέλο αυτονομίας «χωρικού» χαρακτήρα λόγω του μικρότερου ή μεγαλύτερου βαθμού εξάρτησής τους από την παγκόσμια αγορά. Βλ., Γ. Δ. ΛΑΓΟΣ, *Θεωρίες Περιφερειακής Οικονομικής Ανάπτυξης*, Αθήνα, Κριτική, 2007, σσ. 142-146.

⁴ Όπως επισημαίνει ο J. Sachs, η *ανάπτυξη* είναι μια πολυδιάστατη «κατασκευή». Οι στόχοι που τίθενται σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να είναι ταυτοχρόνως κοινωνικά και ηθικά προσανατολισμένοι. Η μεγιστοποίηση του κέρδους από τους οικονομικά δρώντες (επιχειρήσεις) σε μια περιοχή, δεν μπορεί να αποτελεί μονόπλευρη κατεύθυνση μιας στρατηγικής περιφερειακής ανάπτυξης. Για την ακρίβεια, η ανάπτυξη επιτυγχάνεται από την κινητοποίηση των «ενδογενών φυσικών και ανθρώπινων πόρων» και όχι μέσω της αντικατάστασής τους από εξωγενείς παράγοντες. Για τον ίδιο, η απουσία των παραπάνω αιτιολογεί τα «ασύμμετρα» αποτελέσματα της παγκοσμιοποίησης σε πολλές χώρες, με τη συγχρονισμένη παραγωγή πλούτου για λίγους και φτώχειας για τους περισσότερους. Βλ., Ι. SACHS, «From Poverty Trap to Inclusive Development in LDCs», *Economic and Political Weekly*, 39/18, (2004), σσ. 1802-1803 και 1805, (βλ., http://www.ipc-undp.org/paper-seminar/Ignacy%20Sachs_EPWmay2004.pdf, 19/12/2015).

δημιουργία ποικίλων μοντέλων, που είχαν ως βασικό στόχο τους την προώθηση ενός προτύπου *αιεφόρου* ή *συνεχούς ανάπτυξης*.⁵

2.2 Το εξωτερικό περιβάλλον

Ως προέκταση της σύζευξης επιχειρηματικής δράσης και περιφερειακής ανάπτυξης, προκύπτουν ολοένα περισσότερες μελέτες που αναδεικνύουν το ζήτημα της *κοινωνικής έδρασης* των επιχειρήσεων στο εγγύς εξωτερικό περιβάλλον τους. Οι A. Amin και P. Cohendet, όπως ο I. Ivarsson, επισημαίνουν ότι, ανά γεωγραφική περιοχή, τα «βιομηχανικά περιβάλλοντα» εδράζουν σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο μέσω διαφορετικών *σχεσιακών* και *γνωσιακών* συστημάτων.⁶ Οι P. DiMaggio και W. Powell όρισαν την παραπάνω διαδικασία ως *οργανωσιακό πεδίο*, το οποίο συνιστά για την εκάστοτε τοπική κοινωνία μια «αναγνωρίσιμη περιοχή του επίσημου βίου». ⁷ Ο J. Scott συμπλήρωσε ότι, στο εν λόγω πεδίο, η κοινωνία «μοιράζεται ένα κοινό σύστημα γνώσης, όπου όσοι συμμετέχουν, αλληλεπιδρούν μεταξύ τους πιο συχνά και με μεγαλύτερο βαθμό εμπιστοσύνης σε σύγκριση με τους δρώντες που βρίσκονται εκτός του πεδίου». ⁸ Όσο πιο κοντά βρίσκεται μια επιχειρηματική δομή στο *οργανωσιακό πεδίο* του

⁵ Η συμβολή του J. Sachs στη δημιουργία ενός μοντέλου που συνδύαζε τον «τοπικό» χαρακτήρα της οικονομικής δραστηριότητας με την ορθή χρήση των περιβαλλοντικών πόρων, θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική από μερίδα μελετητών. Ο ίδιος, υπερθεμάτισε στη λελογισμένη αξιοποίηση του περιβάλλοντος στο παρόν, προκειμένου η ανάπτυξη που επιτυγχάνεται να έχει μακροπρόθεσμα και όχι βραχυπρόθεσμα χαρακτηριστικά. Είναι αυτό που ο ίδιος ονόμασε «διαχρονική αλληλεγγύη με τις επόμενες γενεές». Βλ., I. SACHS, «From Poverty Trap to Inclusive Development in LDCs», ό.π., σ. 1802. Το 1994 το «Διεθνές Συμβούλιο Τοπικών Πρωτοβουλιών για το Περιβάλλον» (International Council for Local Environmental Initiatives), όρισε την *αιεφόρο ανάπτυξη* ως εξής: «Αιεφόρος ανάπτυξη είναι η ανάπτυξη που παρέχει βασικές περιβαλλοντικές, κοινωνικές και οικονομικές υπηρεσίες σε όλους τους κατοίκους μιας κοινότητας, χωρίς να απειλείται η βιωσιμότητα των φυσικών, δομικών και κοινωνικών συστημάτων από τα οποία εξαρτάται η παροχή αυτών των υπηρεσιών». Βλ., Γ. Δ. ΛΑΓΟΣ, *Θεωρίες Περιφερειακής Οικονομικής Ανάπτυξης*, ό.π., σσ. 146-149.

⁶ Βλ., A. FLØYSAND, P. SJØHOLT, «Rural Development and Embeddedness: The Importance of Human Relations for Industrial Restructuring in Rural Areas», *Sociologia Ruralis*, 47/3, (2007), σ. 210 (βλ., https://www.researchgate.net/publication/229939392_Rural_Development_and_Embeddedness_The_Importance_of_Human_Relations_for_Industrial_Restructuring_in_Rural_Areas, 2/1/2016).

⁷ Στο ίδιο, σ. 211.

⁸ Στο ίδιο.

εξωτερικού περιβάλλοντός της τόσο μεγαλύτερη σύγκλιση θα παρουσιάζει με τα ενδογενή χαρακτηριστικά του. Το παράδειγμα της «Τρίτης Ιταλίας», καθώς και τα μοντέλα που ακολούθησαν και υπερθεμάτιζαν την εκτεταμένη εφαρμογή μιας στρατηγικής *αειφόρου ανάπτυξης*, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η συγκρότηση πυκνών και αλληλέγγυων δεσμών με δράστες του τοπικού (κοινοτικού) ή περιφερειακού περιβάλλοντος από πλευράς επιχείρησης, συνθέτουν για την ίδια ένα κοινωνικό κεφάλαιο, απαραίτητο για την ολοκλήρωση της κοινωνικής της έδρασης: πόσω μάλλον όταν η επιχειρηματικότητα, οργανώνεται και εκδηλώνεται από δράστες ή ομάδες δραστών που αποτελούν ενδογενή στοιχεία του τοπικού περιβάλλοντος.⁹

Το σχήμα 2.1 απεικονίζει την αλληλεπίδραση μεταξύ επιχειρηματικότητας και εξωτερικού περιβάλλοντος σε κοινοτικό επίπεδο. Υπό τη μορφή «δομής» οργανώνει τη στρατηγική, τις λειτουργίες και την εξωτερική δράση της, μέσω των άτυπων και τυπικών σχέσεων που συνυπάρχουν στο εσωτερικό της.

---

⁹ Οι S. Jack και A. Anderson υποστήριξαν ότι η κοινωνική έδραση επιτρέπει στον επιχειρηματία να «ενσωματωθεί» σε μια τοπική δομή, ώστε να έχει πρόσβαση σε πόρους και ευκαιρίες που θα μπορέσει στη συνέχεια να αξιοποιήσει. Η «αγκίστρωση» του επιχειρηματία στο «τοπικό πλαίσιο» του δίνει το πλεονέκτημα να αποκτήσει «εξειδικευμένη γνώση» αφομοιώνοντας τους τοπικούς κανόνες κοινωνικής αλληλεπίδρασης που είναι πολύτιμοι για τη δράση του. Επίσης, σημαντικό ρόλο στην επιχειρηματική δραστηριότητα διαδραματίζει η ποικιλία των ενδογενών κοινωνικών και δομικών στοιχείων στα οποία θα πρέπει να ενσωματωθεί. Τέλος, οι S. Jack και A. Anderson έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στη διαδικασία εγκαθίδρυσης στο τοπικό περιβάλλον της δράσης, τόσο των ντόπιων όσο και των ξένων επιχειρηματιών. Με την ολοκλήρωση της κοινωνικής έδρασης η επιχείρηση συνιστά πια ενδογενές στοιχείο του τοπικού πλαισίου, με τρόπο τέτοιο, ώστε να συμβάλλει στη διατήρησή του. Βλ., C. SEELOS et al, *The embeddedness of social entrepreneurship: understanding variation across local communities-Working Paper 858*, Βαρκελώνη, IESE Business School - University of Navara, 2010, σ. 5 (βλ., <http://www.iese.edu/research/pdfs/DI-0858-E.pdf>, 7/2/2016).

Σχήμα 2.1

Αλληλεπίδραση Επιχειρηματικής Δομής και Εξωτερικού Κοινωνικού Περιβάλλοντος

Το εξωτερικό κοινωνικό περιβάλλον περιλαμβάνει ένα σύνολο επιμέρους δομών, όπου παρουσιάζουν μεγάλη απόκλιση ως προς το γεωγραφικό εύρος που μπορούν να λάβουν (διεθνές-διακρατικό, εθνικό-κρατικό, περιφερειακό, τοπικό-κοινοτικό κ.ο.κ.).

Ας υποθέσουμε ότι τη μικρότερη μορφή αυτοδιοικητικής οργάνωσης αποτελεί σε αυτό το πλαίσιο η κοινότητα. Ως δομή διέπεται από ποικίλες λειτουργίες οι οποίες οργανώνονται από ένα σύνολο επιμέρους δομών. Αναλόγως της κύριας φυσιογνωμίας που συνθέτουν οι τυπικοί ή άτυποι θεσμοί που ενυπάρχουν σε αυτές, προκύπτει καθορισμένος κάθε φορά προσανατολισμός ως προς τις εσωτερικές ή εξωτερικές δράσεις που εκδηλώνονται. Με αυτόν τον τρόπο, σε μία κοινοτική δομή μπορεί να υφίστανται ταυτοχρόνως πολιτικές, πολιτισμικές, αλλά και οικονομικά προσανατολισμένες δομές όπως οι επιχειρηματικές. Η καθεμία από αυτές

συνιστά την ίδια στιγμή ως «όλον» ένα δράστη, που αναπτύσσει περισσότερο ή λιγότερο πυκνούς δεσμούς με τους υπόλοιπους δράστες του κοινοτικού δικτύου. Η ποσότητα, το ποιόν και κυρίως η ισχύς των δεσμών αυτών, θα καταστήσει τη δομή κυρίαρχο δράστη του κοινοτικού δικτύου σε σύγκριση με άλλες που θα συνδέονται με μικρότερη ένταση και έκταση με τους υπόλοιπους δράστες. Σε αυτήν την περίπτωση μια δομή-δράστης, θα είναι και εκείνη που θα καθορίσει την πλειονότητα των λειτουργιών του κοινοτικού δικτύου, και τελικά, τη φυσιογνωμία του.

Για παράδειγμα, εάν σε μια κοινοτική δομή διακρίνονται περισσότεροι και στενότεροι δεσμοί μέσα στις πολιτισμικές από ό,τι στις πολιτικές δομές, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνιστούν κέντρα λήψης αποφάσεων και δυναμικών αλλαγών, για το σύνολο της κοινότητας. Συνεπώς, μια τέτοια κοινοτική δομή διέπεται κυρίως από δίκτυα νόρμας (δίκτυα συγγένειας αίματος ή κοινωνικής ολοκλήρωσης) παρά από δίκτυα τυπικών θεσμών (π.χ. δίκτυα οικονομικής συνεργασίας).

Ωστόσο, κάθε δομή ως ξεχωριστό - πλήρες - δίκτυο, συντίθεται από την αλληλεπίδραση ατόμων ή ομάδων μεταξύ τους, που μπορούν να είναι ταυτοχρόνως μεμονωμένοι δράστες ή μέλη ομάδων άλλων δομών. Ορισμένοι, εκμεταλλευόμενοι τις ευκαιρίες που εμφανίζονται, θα επιχειρήσουν να καταλάβουν θέσεις και ρόλους-κλειδιά στα δίκτυα των επιμέρους δομών, προκειμένου να ισχυροποιήσουν για το μεγαλύτερο δυνατό διάστημα τη δράση τους στο κοινοτικό πια δίκτυο.

Έστω ότι ένας δράστης έχει την πλέον ισχυρή θέση σε μια οικονομική δομή, η οποία με τη σειρά της, ως δράστης, είναι κύριος ρυθμιστής του συνόλου των λειτουργιών της κοινοτικής δομής. Αξιοποιώντας τις συνθήκες που του προσφέρει η θέση του, θα αντλήσει τις κατάλληλες ευκαιρίες για να εδραιώσει έναν ρόλο-κλειδί σε μια πολιτικά προσανατολισμένη δομή, επαναλαμβάνοντας την ίδια ατομική στρατηγική: λήψη θέσης υψηλής ευθύνης και κύρους. Στην περίπτωση που η σύνδεσή του με τις πολιτισμικές δομές είναι αδύναμη, αλλά και οι ίδιες ως δράστες έχουν ισχνή παρουσία στο κοινοτικό δίκτυο, η κυρίαρχη θέση του σε αυτό θα έχει μικρές πιθανότητες να αποδυναμωθεί. Αντίθετα, εάν οι

πολιτισμικές δομές αποτελούνται από δρώντες με ισχυρή θέση στην πλειονότητα των υπόλοιπων δομών, οι δράσεις τους μπορεί να συναντήσουν περιορισμούς.

Η νέα επιχείρηση σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης πραγματικοτήτων πρέπει να παρακολουθεί και να αφομοιώνει την κινητικότητα που συντελείται στο εσωτερικό της κοινοτικής δομής, κεφαλαιοποιώντας τις πληροφορίες που αποκτά σε γνώση, η οποία θα της επιτρέψει να υιοθετήσει ένα συγκεκριμένο είδος στρατηγικής στη συνέχεια. Αυτή η στρατηγική με τη σειρά της θα καθορίσει την *κοινωνική συμπεριφορά* που θα εκδηλώσει, η οποία θα γίνει λιγότερο ή περισσότερο αποδεκτή από τα συνεκτικά στοιχεία της κοινοτικής δομής. Έτσι, ορισμένοι δράστες θα αλληλεπιδράσουν πιο άμεσα ή πιο έντονα με τη νέα επιχειρηματική δομή, η θέση των οποίων μέσα στον πλήρες δίκτυο, θα καθορίσει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό την επιτυχή *κοινωνική έδρασή* της σε αυτό.¹⁰ Αφού έχει προηγηθεί και ολοκληρωθεί αυτή η διαδικασία, η νέα επιχειρηματική δομή, ως ενδογενής δράστης πια, θα αποτελεί τμήμα του κοινοτικού δικτύου και δυνητικό φορέα καινοτομίας και ανάπτυξης για την κοινότητα. Παραλλήλως, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ο βαθμός αποδοχής από πλευράς του προϋπάρχοντος κοινοτικού δικτύου, νέων δομών, δικτύων, μεμονωμένων δραστών ή ομάδων δραστών- εν προκειμένω της επιχειρηματικής δραστηριότητας εν συνόλω ή συγκεκριμένων εκφάνσεών της- όπως και η ταχύτητα ή η ένταση με την οποία αντιδράει στις μεταβολές που δρομολογεί η παρουσία της νέας δομής για τις εσωτερικές λειτουργίες της κοινότητας.¹¹

¹⁰ Ο G. D. Ottati από έρευνα που πραγματοποίησε πρόσφατα σε ένα σύνολο ιταλικών βιομηχανιών, κατέληξε ότι η δυναμική θέση που κατάφεραν να αποκτήσουν στη διεθνή αγορά, προέκυψε σε μεγάλο βαθμό από την αλληλεπίδραση μεταξύ των ιδίων και των κοινωνιών στις οποίες εγκαταστάθηκαν. Έτσι, ο ανταγωνισμός χαρακτήρας που έχουν διαμορφώσει συνιστά συνδυασμό αφενός της γνώσης των μηχανισμών της αγοράς, αφετέρου, της δράσης των κυριότερων τοπικών παραγόντων που διαμορφώνουν ένα κανονιστικό πλαίσιο για τη λειτουργία τους. Βλ., G. D. OTTATI, «Social Concertation and Local Development: The case of Industrial Districts», *European Planning Studies*, 10/4, (2002), σ. 449 (βλ., <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09654310220130176>, 5/3/2016).

¹¹ Ο M. Bellandi επιχείρησε να αποδείξει σε μελέτη του, ότι οι αναπτυξιακές «πρωτοβουλίες» που λαμβάνει μια επιχείρηση για την περιοχή στην οποία είναι εγκατεστημένη, είναι περισσότερο επιτυχημένες όταν οι τοπικοί παράγοντες έχουν ούτε πολύ μεγάλη ούτε πολύ μικρή ισχύ. Βλ., M. BELLANDI, «Local development and embedded large firms», *Entrepreneurship and local development*, 13/3, (2001), σ. 189 (βλ., <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08985620110051103>, 5/3/2016). Ο C.

Εστιάζοντας στην οπτική που προσεγγίζει κάθε νέα επιχειρηματική δράση -η οποία προέρχεται από εξωγενή στοιχεία του τοπικού δικτύου- ως έναν παράγοντα που επιφέρει ένα σύνολο μεταβολών στο περιβάλλον που εγκαθίσταται, προβήκαμε στη σύνθεση του σχήματος 2.2.

Έστω, ότι η επιχείρηση τείνει, ως δυναμικός και όχι στατικός δράστης, να ενταχθεί στο κοινοτικό δίκτυο προκειμένου να εδραιώσει και να αναπτύξει τη δραστηριότητά της, λαμβάνοντας τους απαραίτητους για εκείνη φυσικούς, κοινωνικούς ή ακόμη και οικονομικούς πόρους. Η *κοινωνική έδραση* θα ολοκληρωθεί επιτυχώς για την επιχείρηση, εάν η ίδια συνθέσει με τους υπαγόμενους στο κοινοτικό δίκτυο ένα κοινωνικό κεφάλαιο, που θα προωθήσει την υιοθέτηση στρατηγικών ευελιξίας για εκείνη, προϋπόθεση ιδιαίτερας αναγκαία για την αυθυπαρξία και την εξέλιξη της επιχειρηματικής δραστηριότητας εν γένει. Υπό αυτήν την έννοια, όλα τα στάδια της *κοινωνικής έδρασης*, θα πρέπει να είναι προσανατολισμένα στην επίτευξη της μεγαλύτερης δυνατής *αυτονομίας* για την επιχειρηματική δομή και στον περιορισμό της.¹²

Trigilia, εστιάζοντας στην πολιτική δύναμη που μπορούν να αποκτήσουν σε τοπικό επίπεδο ολιγομελή δίκτυα, συγκεντρώνοντας ένα σύνολο από ποικίλες εξουσίες και προνόμια προς όφελός τους, αλλά και στην διαιώνιση και την αναπαραγωγή από γενεά σε γενεά ανάλογων προτύπων μέσω του οικογενειακού ή σχολικού περιβάλλοντος, μίλησε για το «ρίσκο» της παρουσίας ενός παγιωμένου κοινωνικού κεφαλαίου σε τοπικό επίπεδο. Αυτό παρατηρείται σε περιοχές όπου υπάρχουν ισχυρά δίκτυα κοινής συγγένειας, εντοπιότητας, θρησκείας, κοινών ηθικών αξιών κ.α. Πρόκειται για κοινωνικά δίκτυα νόρμας τα οποία επεκτείνονται συχνά σε θεσμοθετημένα δίκτυα οικονομικής ή πολιτικής συνεργασίας. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο εκσυγχρονισμός της πολιτικής και η εναρμόνιση με τις επιταγές της διεθνούς αγοράς θα κάμψουν τον κίνδυνο απομόνωσης που ελλοχεύει για αυτές τις οικονομίες ακολουθώντας την παραπάνω πορεία, επιτρέποντας την αλληλεπίδραση των τοπικών δρώντων (ατόμων ή ομάδων) με νέα, εξωτερικά στοιχεία και ενεργοποιώντας συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής αλλαγής. Με τη σειρά της, αυτή η αλληλεπίδραση θα οδηγήσει στη σύνθεση νέων δικτύων που εγείρουν τη δημιουργία δεσμών ανάμεσα σε επιμέρους δρώντες που δεν υπήρχαν πριν (π.χ. μεταξύ μιας νέας επιχείρησης και των εργαζομένων της). Βλ., C. TRIGILIA, «Social Capital and local development», *European Journal of Social Theory*, 4/4, (2001), σσ. 434-435 (βλ., https://www.researchgate.net/profile/Carlo_Trigilia/publication/241441020_Social_Capital_and_Local_Development/links/00b7d53bcdd9a0a729000000.pdf, 7/3/2016).

¹² Ακολουθώντας τη θέση του M. Evans, ο P. Woolcock συμπέρανε ότι, αν και η *κοινωνική έδραση* είναι σημαντική για τις επιχειρήσεις, καθώς τους παρέχει την οικονομική υποστήριξη που είναι αναγκαία κατά τα αρχικά στάδια οργάνωσής τους, θα πρέπει να συγκλίνει με την επίτευξη της *αυτονομίας* τους, καθώς με την εν λόγω σύζευξη, θα καταστεί εφικτή η οικονομική ανάπτυξή τους. Οι P. Cook et al διέκριναν ότι η μετάβαση από την *έδραση* στην *αυτονομία* επιτρέπει την ανάπτυξη τεσσάρων μορφών κοινωνικού κεφαλαίου, που βρίσκουν πεδίο εφαρμογής: α) στην *ακεραιότητα* της επιχείρησης, με την ενεργοποίηση πόρων που διαδίδονται μεταξύ ατόμων που συμμετέχουν σε έναν οργανισμό, β) στην *εσωμάτωση*, όπου συνεχή κοινοτικά οφέλη με χαμηλό ή μηδενικό κόστος μπορούν να απορρέουν από τη διαδικασία της *έδρασης*, αλλά ενεργοποιούνται μέσα από την εκδήλωση *αυτονομίας*, γ) στη *συνδεσιμότητα*, μέσω της

Ως αυτόνομη οργανωσιακή δομή λοιπόν, η επιχείρηση, αλληλεπιδρά σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό με ομάδες ή άτομα του κοινοτικού δικτύου, η απαραίτητη συμβολή των οποίων, της επιτρέπει να προεκτείνει ή να εγκαταστήσει τη δράση της στον κοινοτικό χώρο. Το πλεονέκτημα να είναι σχετικά ανεξάρτητη από τις επιταγές παγιωμένων και ισχυρών τοπικών δικτύων, την καθιστά ικανή να δρα με μεγαλύτερη αυτονομία σε κοινοτικό επίπεδο, και ταυτοχρόνως, της δίνει τη δυνατότητα διατήρησης, ενδυνάμωσης και ανάπτυξης ισχυρών δεσμών με το εξωτερικό περιβάλλον, από το οποίο ενδεχομένως έχει προέλθει και η ίδια. Σε μια κλιμακωτή προσέγγιση, το εξωτερικό περιβάλλον εκτείνεται σε διαφορετικά επίπεδα που καθορίζονται από παραμέτρους όπως το γεωγραφικό εύρος, τα κέντρα λήψεως πολιτικών και οικονομικών αποφάσεων κ.α. (σχήμα 2.2). Αντιμετωπίζοντας τη νέα επιχείρηση ως έναν δράστη που είναι «εξωστρεφής» ως προς το πλήρες δίκτυό του, θα ισχυροποιήσει τη θέση της, επιδιώκοντας τη σύνθεση των περισσότερων δυνατών και (κυρίως) ισχυρότερων δεσμών με δράστες του (εν συνόλω) εξωτερικού περιβάλλοντος, για να αποκτήσει το γνωστικό, τεχνικό, οργανωσιακό, οικονομικό και ανθρώπινο κεφάλαιο για την επιτυχή ανάπτυξη της δράσης της.¹³

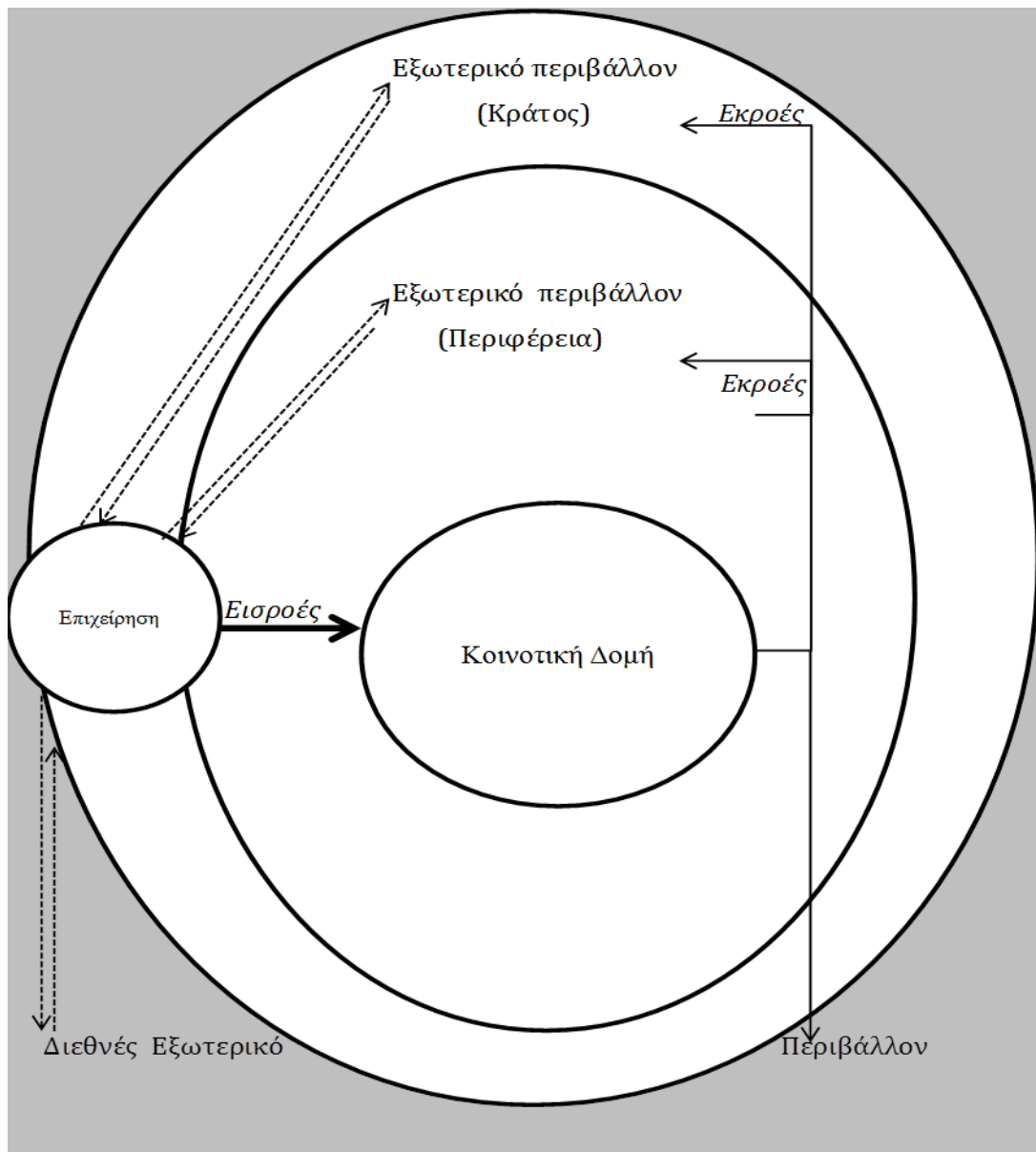

ιδιότητας κάποιου να είναι μέλος ενός τοπικού ή μη δικτύου, από όπου προκύπτει και η δυναμική του ενεργητικού κεφαλαίου του και δ) στη *συνέργεια*, στις δυνατότητες που αναπτύσσονται για τη σύνδεση αλληλοσυνδεδεμένων φορέων διακυβέρνησης, συμπεριλαμβανομένων κυβερνητικών προγραμμάτων και πολιτικών. Βλ., P. COOKE et al, «Social capital, firm embeddedness and regional development», *Regional Studies*, 2005, 39/8, (2005), σ. 1067 (βλ., https://www.researchgate.net/profile/Nick-Clifton/publication/24087914_Social_capital_firm_embeddedness_and_regional_development/links/02e7e52b2ce81c5005000000/Social-capital-firm-embeddedness-and-regional-development.pdf, 6/3/2016).

¹³ Για τον ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου στη δημιουργία άλλων μορφών κεφαλαίου, βλ., J. S. COLEMAN, «Social Capital in the Creation of Human Capital», ό.π., σσ. 118-119.

Σχήμα 2.2

Αποτελέσματα της νέας επιχειρηματικής δράσης στην κοινοτική δομή

Τα διαφορετικά είδη κεφαλαίου που δυνητικά συγκεντρώνει η επιχειρηματική δομή για να εδραιώσει τις λειτουργίες και στη συνέχεια να μεγιστοποιήσει τα οικονομικά οφέλη της, μεταβαίνουν με έμμεσο τρόπο και στον κοινοτικό χώρο. Υπό αυτήν την έννοια, η επιχείρηση συνιστά έναν αγωγό μεταφοράς κάθε πιθανού τύπου κεφαλαίου -αφού πρώτα έχει αξιολογήσει και καθορίσει την ένταση και την έκταση που μπορεί να λάβει στο εσωτερικό της- προς την

κοινότητα, μέσω των άμεσων ή έμμεσων ενσωματώσεων που δύναται να επιτύχει κάθε ένα από αυτά στο κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας της κοινότητας. Κάθε ενσωμάτωση που έχει προκύψει από την παραπάνω διαδικασία, αποτελεί προϊόν άμεσης εισροής από την επιχείρηση και έμμεσης εισροής από κάποια κλίμακα του εξωτερικού περιβάλλοντος προς την κοινοτική δομή (σχήμα 2.2). Η διαπίστωση αυτή βασίζεται στη γενική παραδοχή ότι, κάθε επιχείρηση που δραστηριοποιείται στον κοινοτικό χώρο, συνδέει εν δυνάμει την κοινότητα με το διεθνές οικονομικό σύστημα.¹⁴ Τα αποτελέσματα των εισροών για την κοινοτική δομή ποικίλουν, καθώς η τελική μορφή που μπορούν να λάβουν διαφοροποιείται συχνά, ανάλογα με το είδος, το μέγεθος, τη στρατηγική, αλλά και την προέλευση της ίδιας της επιχείρησης. Μια κοινή παράμετρος όμως που διαπερνάει κάθε πιθανή εισροή, ανεξαρτήτως των επιχειρηματικών δομών από τις οποίες προκύπτει, είναι ο τελικός αποδέκτης της: η κοινότητα. Στη συγκεκριμένη διαδικασία το κοινωνικό κεφάλαιο φαίνεται να διαδραματίζει ξεχωριστό ρόλο.¹⁵

¹⁴ Βλ., J. HENDERSON, «Building the Rural Economy With High-Growth Entrepreneurs», *Economic Review. Third Quarter*, (2002), σ. 46 (βλ., <http://www.theworksafe.com/wp-content/uploads/2010/08/3Q02hend.pdf>, 2/4/2016).

¹⁵ Δύο από τις πλέον διαφορετικές μεταξύ τους, ως προς το είδος και τον χώρο, επιχειρηματικές δράσεις, είναι εκείνες του οικοτουρισμού και της μεταλλευτικής δραστηριότητας. Στη μελέτη της R. Scheyvens ο οικοτουρισμός, για όσες τοπικές κοινωνίες τον υιοθετούν ως μία επικερδή μορφή επιχειρηματικής δραστηριότητας, έχει τα εγγενή χαρακτηριστικά που μπορούν να τον μετατρέψουν σε καταλύτη ανάπτυξης και προόδου για τις ίδιες. Η αδυναμία επίτευξης αυτού του στόχου, παρατηρείται στις περιπτώσεις που η συνέργεια μεταξύ των δρώντων έχει ελλιπή παρουσία ή το ενδιαφέρον τους για το συγκεκριμένο είδος επιχειρηματικότητας από πλευράς τους είναι μειωμένο. Αντίθετα, εξαιτίας του γεγονότος ότι, ο συγκεκριμένος τύπος επιχειρηματικής δραστηριότητας αρθρώνεται από ενδογενή στοιχεία της κοινότητας, μπορεί να ενδυναμώσει ακόμη περισσότερο τη θέση της ίδιας σε περιφερειακό, εθνικό ή διεθνές επίπεδο, όταν μέσω της συνεργασίας, οι ίδιοι δρώντες βρεθούν σε θέσεις λήψεως αυτοδιοικητικών αποφάσεων. Βλ., R. SCHEYVENS, «Ecotourism and the empowerment of local communities», *Tourism Management*, 20/(1999), σσ. 246-249 (βλ., <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.465.2062&rep=rep1&type=pdf>, 3/5/2016). Εφαρμογή των όσων υποστηρίζει η R. Scheyvens, θα μπορούσε να αποτελεί το Stryp της Νορβηγίας, όπου διάφορα είδη οικονομικής δραστηριότητας (τουρισμός, βιομηχανία, γεωργία κ.α.) συνυπάρχουν με τρόπο εποικοδομητικό για την τοπική κοινωνία. Οι επιχειρηματίες, δεν δίσταζαν να προσαρμόσουν διαχρονικά τα είδη και την έκταση παραγωγής τους ανάλογα με τις οικονομικές ανακατατάξεις κάθε περιόδου, έχοντας αναπτύξει, τόσο μεταξύ τους όσο και με εξωτερικούς δράστες, ισχυρά κοινωνικά δίκτυα. Το γεγονός αυτό διευκόλυνε την επικαιροποίηση της γνώσης τους ανάλογα με τις ανάγκες της τοπικής και τις επιταγές της διεθνούς αγοράς, με τη διατήρηση μιας εύκαμπτης ροής πληροφοριών, πρωτίστως, στο εσωτερικό της τοπικής κοινωνικής δομής. Η παρουσία ισχυρού κοινωνικού κεφαλαίου στο προκείμενο, λειτούργησε αποδοτικά, καθώς η σταδιακή έδραση του επιχειρηματικού πνεύματος στις κοινωνικές σχέσεις, απεδείχθη παράγοντας ανάπτυξης σε

2.3 Το ζήτημα της πρωτοεκβιομηχάνισης

Το ενδιαφέρον μας λοιπόν, επικεντρώνεται στο χρονικό σημείο, κατά το οποίο κάθε νέα επιχειρηματική δομή εδραιώνεται στο αγροτικό τοπίο¹⁶· ιδιαίτερα, σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η επιχειρηματική δράση εκδηλώνεται με τη μορφή της βιομηχανικής παραγωγής μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας και επιμέρους τομέων της όπως της μεταλλευτικής βιομηχανίας, όπου η επέκταση των δράσεων της στο εξωτερικό περιβάλλον είναι συνήθως ευρύτερη λόγω των φυσικών και οικονομικών πόρων που αποσπών από αυτό.

Ο όρος «πρωτοεκβιομηχάνιση» που υιοθετείται από έναν αριθμό μελετών, δείχνει να έχει ορισμένες συμπληρωματικότητες με την ανάλυση η οποία μας απασχόλησε στις προηγούμενες σελίδες.¹⁶ Κατά την

τοπικό επίπεδο. Βλ., A. FLØYSAND, P. SJØHOLT, «Rural Development and Embeddedness: The Importance of Human Relations for Industrial Restructuring in Rural Areas», ό.π., σσ. 213-220. Η σημασία της *συνέργειας* μεταξύ των επιχειρήσεων και των κατοίκων των περιοχών στις οποίες έχει εγκατασταθεί η δράση τους, επισημαίνεται και σε μελέτες που εξετάζουν την *κοινωνική έδραση* των μεταλλευτικών βιομηχανιών. Οι *εισροές* νέων δεδομένων για παράδειγμα σε περιοχές της Λατινικής Αμερικής, επέφεραν σημαντικές αλλαγές στο είδος της εργασίας και στα εισοδήματα των τοπικών πληθυσμών, ενεργοποιώντας παράλληλα, μια σειρά από κοινωνικά κινήματα διεκδίκησης καλύτερων όρων και συνθηκών απασχόλησης και διαβίωσης για τους ίδιους. Η όποια ανομοιογένεια στα αποτελέσματα που προέκυψαν από τα κοινωνικά κινήματα σε αρκετά από τα μέρη που εμφανίστηκαν, υπήρξε απόρροια του διαφορετικού επιπέδου συνεργασίας και συνεννόησης που ανέπτυξαν μεταξύ τους οι δράστες των τοπικών δικτύων, οι μεταλλευτικές επιχειρήσεις και άλλοι δρώντες με ξεχωριστό θεσμικό ρόλο, όπως το κράτος. Όπως αναφέρουν σε σχετική μελέτη τους οι A. Bebbington et al, για να μπορέσουν οι μεταλλευτικές βιομηχανίες να αποτελέσουν φορείς ανάπτυξης για τον χώρο στον οποίο έχουν εγκατασταθεί, θα πρέπει να βρίσκονται σε διαρκή σύνδεση ταυτόχρονα με τη διεθνή αγορά, το κράτος, αλλά και τους δράστες των τοπικών κοινωνιών. Η συνεχής αλληλεπίδραση μεταξύ τους επηρέασε με τρόπο διαφορετικό κατά περίπτωση, την ένταση των κοινωνικών κινήματων που εκδηλώθηκαν, τα οποία με τη σειρά τους λειτούργησαν ως μοχλοί πίεσης προς την επιχείρηση, προκειμένου να μετατραπεί η ίδια σε φορέα τοπικής περιφερειακής ανάπτυξης. Βλ., A. BEBBINGTON et al, «Mining and Social Movements: Struggles over Livelihood and Rural Territorial Development in the Andes», *World Development*, 36/2, (2008), σ. 2902 (βλ., <https://pdfs.semanticscholar.org/2c21/e3dd31c5482d55ae7fc730da2106754d29f9.pdf>, 6/4/2016). Το γεγονός ότι, η μεταλλευτική δραστηριότητα με τον τρόπο που εν πολλοίς ασκήθηκε, δεν αποτέλεσε προϊόν εγγενών μηχανισμών των τοπικών κοινωνικών δικτύων, όπως στην περίπτωση του ευέλικτου επιχειρηματικού συμπλέγματος στο Stryp της Νορβηγίας, προκάλεσε την εμφάνιση μιας σειράς από «κενά» κατά τη διαδικασία της *κοινωνικής έδρασης* της. Τα κοινωνικά κινήματα κατά συνέπεια, μοιάζουν με αλυσιδωτές αντιδράσεις, που ήρθαν να υπενθυμίσουν την ανάγκη δημιουργίας ισχυρού κοινωνικού κεφαλαίου ανάμεσα στη βαριά βιομηχανία μετάλλων και τις τοπικές κοινωνίες, και μέσω της *συνέργειας*, να αποφέρουν ωφέλιμα αποτελέσματα για αμφότερες τις πλευρές.

¹⁶ Ο όρος διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον F. Mendels το 1969, αλλά απέκτησε ευρεία διάδοση μετά το 1972. Σύμφωνα με τον ίδιο, η *πρωτοεκβιομηχάνιση* αποτέλεσε την πρώτη φάση της εκβιομηχάνισης· μια «προ-βιομηχανική βιομηχανία» που εισήγαγε και προετοίμασε τον δρόμο για τη σύγχρονη εκβιομηχάνιση. Βλ., S. C. OGILVIE, M. GERMAN, «The theories of

πρωτοβιομηχανική φάση, οι τοπικές κοινωνίες έρχονται σε μία εκ του σύνεγγυς επαφή με στοιχεία της διεθνούς αγοράς και του καπιταλιστικού συστήματος, με τα οποία δεν ήταν μέχρι πρότινος εξοικειωμένες. Σύμφωνα με τον F. Mendels, οι «χωρικές δυνάμεις εργασίας» αξιοποιούνται από βιομηχανίες που αρθρώνονται σε τοπική κλίμακα, οι οποίες είναι προσανατολισμένες στο να τροφοδοτούν με τα προϊόντα που παράγουν, αγορές, μεγαλύτερου γεωγραφικού εύρους από εκείνο της περιφέρειας. Αντιστοίχως, οι τοπικοί πληθυσμοί στρέφονται σε μορφές εργασίας, που διαφοροποιούνται σημαντικά από τον εποχικό χαρακτήρα των αγροτικών επαγγελμάτων.¹⁷ Κατ' επέκταση, η υψηλή εξειδίκευση που ακολούθως παρατηρείται στις μορφές εργασίας και στα είδη των προϊόντων που παράγονται σε συγκεκριμένες περιοχές, καθώς και η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, συνιστούν δύο από τα πρώτα αποτελέσματα της εν λόγω διαδικασίας.¹⁸ Μελέτες που ακολούθησαν εκείνη του F. Mendels, όπως του D. Levine ή του J. Mokyr, προσέγγισαν το στάδιο της πρωτοεκβιομηχάνισης κυρίως, ως έναν τρόπο για να εξηγήσουν τη μετάβαση από τις παραδοσιακές κοινωνίες στον «σύγχρονο βιομηχανικό κόσμο».¹⁹

Οι περισσότερες από αυτές τις μελέτες συνέκλιναν αρχικά σε δύο βασικές θεωρίες. Η πρώτη, απέδιδε στην «πρωτοβιομηχανία», ιστορικά, κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση της οικονομικής ανάπτυξης που σημειώθηκε κατά την πρώιμη περίοδο «εκμοντερνισμού» των ευρωπαϊκών κρατών.²⁰ Η δεύτερη, στηρίζεται στη θέση ότι το πρωτοβιομηχανικό στάδιο επηρέασε τις περιοχές στις οποίες

---

proto-industrialization», στο S. C. OGILVIE, M. GERMAN (επιμ.), *European Proto-Industrialization*, Κέμπριτζ, Cambridge University press, 1996, σ. 1.

¹⁷ Ενδεικτικά παραδείγματα εμπειρικών μελετών που χρησιμοποίησαν την ανάλυση για τον ελλαδικό χώρο, και ειδικότερα για περιοχές της Θεσσαλίας του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, βλ., S. D. PETMEZAS, «Patterns of protoindustrialization in the Ottoman Empire. The case of Eastern Thessaly, CA.1750-1860», *The Journal of European Economic History*, 19/3, (1990), σσ. 574-603, Σ. Δ. ΠΕΤΜΕΖΑΣ, «Ιεράρχηση του χώρου και δυναμική της αγροτικής παραγωγής. Η περίπτωση της Ζαγοράς του Πηλίου, 1800-1860», *Ίστωρ*, 5/(1994), σσ. 101-150 και Ε. Δ. ΠΡΟΝΤΖΑΣ, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992.

¹⁸ Βλ., S. C. OGILVIE, M. GERMAN, «The theories of proto-industrialization», ό.π.

¹⁹ Βλ., R. HOUSTON, K. D. M. SNELL, «Proto-Industrialization? Cottage Industry, Social Change, and Industrial Revolution», *The Historical Journal*, 27/2, (1984), σ. 473 (βλ., <https://lra.le.ac.uk/bitstream/2381/8289/3/2639188%5B1%5D.pdf>, 2/5/2016).

²⁰ Βλ., S. C. OGILVIE, «Protoindustrialization in Europe», *Continuity and Change*, 8/2, (1993), σ. 159 (βλ., <http://www.econ.cam.ac.uk/people/faculty/sco2/full-texts/Ogilvie-1993-Proto-industrialization.pdf>, 7/5/2016).

εκδηλώθηκε, όχι μόνο οικονομικά, αλλά και δημογραφικά. Παρόλα αυτά, κάποιες εκδήλωσαν ελαφρές τάσεις διαφοροποίησης από την αρχική κατεύθυνση του F. Mendels, στρέφοντας την προσοχή τους σε ζητήματα όπως η *προλεταροποίηση* των περιοχών ή στην προσέγγισή του ως μιας φάσης,²¹ κατά την οποία προέκυψε για τους τοπικούς πληθυσμούς ένα επιπλέον φθινό εισόδημα που δεν υπήρχε πριν.²² Η διάδοση των συγκεκριμένων θεωριών βρήκε πρόσφορο έδαφος σε ευρωπαϊκές χώρες όπως η Αγγλία και η Γερμανία. Εκπρόσωποι της «Γερμανικής Ιστορικής Σχολής Εθνικής Οικονομίας» (German Historical School of National Economy), συνδυάζοντας κυρίως τις θέσεις των F. Mendels και D. Levine με παλαιότερες θεωρίες, επιχείρησαν να αναγάγουν την *πρωτοεκβιομηχάνιση* σε μοντέλο ανάλυσης της οικονομικής και κοινωνικής αλλαγής που σημειώθηκε στον ευρωπαϊκό χώρο μεταξύ του 16^{ου} και του 19^{ου} αιώνα.²³ Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980, η ιδέα της πρωτοεκβιομηχάνισης είχε προσελκύσει μεγάλη μερίδα μελετητών, οι προσεγγίσεις των οποίων, έδειχναν να έχουν μεταξύ τους σημαντικές αποκλίσεις, ειδικότερα σε ό,τι αφορά στον προσδιορισμό της ή τα αίτια που οδήγησαν στην οικονομική ανάπτυξη των περιοχών που μελέτησαν. Κοινή θέση

---

²¹ Σχετικά με τη σύγκλιση των εννοιών της *κοινωνικής τάξης* και της *κοινωνικής δομής*, πρβλ., Α. Ν. ΛΥΤΡΑΣ, *Δοκιμές στην ταξική ανάλυση. Προσεγγίσεις στην κλασική θεωρία των κοινωνικών τάξεων*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2004.

²² Τόσο ο D. Lavine όσο και ο J. Mokyr αντιστοιχώς, όπου στο διάστημα των ετών 1974-1976 διατύπωσαν τα παραπάνω, δεν αντέκρουσαν τη βασική θέση του F. Mendels αναφορικά με τις προεκτάσεις του πρώιμου σταδίου βιομηχανικής δραστηριότητας στη δημογραφική συμπεριφορά των πληθυσμών. Βλ., S. C. OGILVIE, «Protoindustrialization in Europe», ό.π.

²³ Οι P. Kriedte, H. Medick και J. Schlumbohm, οι οποίοι αποτέλεσαν τους κύριους εκφραστές αυτής της τάσης στη Γερμανία, περιέγραψαν την *πρωτοεκβιομηχάνιση* ως την ανάπτυξη που επήλθε σε περιφερειακό επίπεδο, διαδικασία κατά την οποία, ο ντόπιος πληθυσμός ζούσε εξ ολοκλήρου ή σε σημαντικό βαθμό από τη μαζική βιομηχανική παραγωγή που προοριζόταν για μεγαλύτερες, των τοπικών, αγορές. Και σε αυτήν την περίπτωση συναντάμε τον κεντρικό ρόλο που δίνεται στην πρωτοεκβιομηχάνιση για τις δημογραφικές μεταβολές που σημειώθηκαν. Αναφερόμενος στη συγκεκριμένη διαδικασία ως «δημο-οικονομικό σύστημα», ο H. Medick, «ανέπτυξε ένα σύνολο από θεωρητικές συνδέσεις ανάμεσα στη δημογραφική ανάπτυξη και την οικιακή οικονομία του πρωτοεκβιομηχανισμένου νοικοκυριού». Παρά τις ομοιότητες μεταξύ των P. Kriedte, H. Medick και J. Schlumbohm, οι δύο πρώτοι εντόπισαν στην *πρωτοεκβιομηχάνιση* τα εγγενή συστατικά ενός ξεχωριστού οικονομικού συστήματος, το οποίο μεσολάβησε μεταξύ του φεουδαρχικού και του καπιταλιστικού, συγκεντρώνοντας παράλληλα αρκετά στοιχεία και από τα δύο. Ο J. Schlumbohm από την πλευρά του, αν και δεν αντιτάχθηκε στο τελευταίο (τη συνύπαρξη στοιχείων τόσο του φεουδαλισμού όσο και του καπιταλισμού), διαφώνησε στη θέση ότι η πρωτοεκβιομηχάνιση συνιστούσε ένα αυτοφύες οικονομικό σύστημα, καθώς για τον ίδιο ήταν περισσότερο μια διαδικασία, ένα στάδιο συνδεδεμένο με τον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής αγαθών. Βλ., S. C. OGILVIE, M. GERMAN, «The theories of proto-industrialization», ό.π., σσ. 3 και 5-6.

αποτελούσε πάντοτε ο εντοπισμός του τοπικού χαρακτήρα βιομηχανικής δραστηριότητας, ο οποίος όμως τροφοδοτούσε πια μεγαλύτερες αγορές, καθώς και η επίδραση αυτού του σταδίου στη «δημογραφική ισορροπία της ευρωπαϊκής παραδοσιακής κοινωνίας».²⁴

Το 1982 πια, η πρωτοεκβιομηχάνιση, έδειχνε να λαμβάνει κάποια πιο παγιωμένα χαρακτηριστικά ως προς τον ορισμό της. Αρχικά, σε ό,τι αφορά στον καθορισμό του χώρου παραγωγής, αυτή εντοπιζόταν κυρίως σε τοπικό και όχι εθνικό ή διεθνές επίπεδο. Εκτεινόταν σε «μια μικρή ακτίνα γύρω από μια περιφερειακή πρωτεύουσα».²⁵ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο τα αγαθά που παράγονταν αποτελούσαν εξαγωγίμα προϊόντα σε αγορές που βρίσκονταν κάποιες φορές αρκετά μακριά από τον τόπο παραγωγής τους. Επιπροσθέτως, την εργασία στις συγκεκριμένες βιομηχανίες, ασκούσαν κυρίως χωρικοί από τις ίδιες περιοχές, οι οποίοι αποκτούσαν ένα συμπληρωματικό εισόδημα για το νοικοκυριό τους. Τέλος, παρατηρήθηκε η «συμβίωση» της τοπικής βιομηχανικής δραστηριότητας με την περιφερειακή ανάπτυξη, η οποία οδήγησε εν πολλοίς στην «εμπορευματοποιημένη γεωργία». Ξεχωριστό χαρακτηριστικό αυτού του σταδίου, που ο F. Mendels ονόμασε «δυναμικό στοιχείο», αποτέλεσε η ολοένα αυξανόμενη συμμετοχή στη βιομηχανική εργασία κατοίκων αυτών των περιοχών.²⁶

Οι θεωρίες της πρωτοεκβιομηχάνισης δέχθηκαν δριμεία κριτική από πλήθος μελετητών. Αρκετοί, διατείνονταν ότι αυτές οι θεωρίες επιχειρούσαν να αναλύσουν περισσότερα από όσα ήταν σε θέση να προσεγγίσουν ή ότι η συνεισφορά τους ήταν ελάχιστη σε ζητήματα που, στην πραγματικότητα, ήταν ήδη γνωστά.²⁷ Ως εκ τούτου, οι κύριοι εκφραστές τους, δείχνοντας ότι

---

²⁴ Στο ίδιο, σ. 5.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 6.

²⁶ Στο ίδιο.

²⁷ Επίσης, καταλογίζεται στα μοντέλα ανάλυσης της πρωτοεκβιομηχάνισης συχνά ως αδυναμία τους, η ασάφεια αναφορικά με τον καθορισμό αυτού που θεωρείται «τοπικό» κάθε φορά, και κατ'επέκταση της απόστασης των εκάστοτε τοπικών βιομηχανιών από τις τελικές αγορές στις οποίες εξήγαν τα προϊόντα τους. Η μονόπλευρη μελέτη των προβιομηχανικών μονάδων παραγωγής, θεωρήθηκε ένα ακόμη μειονέκτημα, καθώς δεν συμπεριλαμβάνονταν με αυτόν τον τρόπο μια σειρά από διαφορετικοί, ως προς το είδος και τον τρόπο οργάνωσής τους, κλάδοι της βιομηχανίας. Μια προέκταση αυτής της κριτικής αποτέλεσε η ελλιπής αναφορά στις

λαμβάνουν υπόψη τους τα παραπάνω, προχώρησαν σε βελτιωτικές παρεμβάσεις στα προϋπάρχονα μοντέλα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η τυπολογία που πρότεινε ο W. Mager.²⁸ Έλαβε υπόψη του τα διαφορετικά είδη των πρωτοβιομηχανιών, την ανομοιογένεια που μπορεί να παρουσιάζουν μεταξύ τους ως προς τα φυσικά χαρακτηριστικά τους οι περιοχές στις οποίες εγκαθίστανται, έδωσε έμφαση στον τρόπο οργάνωσης, αλλά και στον βαθμό που αυτές οι βιομηχανίες δυνητικά επηρεάζουν την κοινωνική και δημογραφική συμπεριφορά των τοπικών κοινωνιών.²⁹

Ανεξαρτήτως των γεωγραφικών και χρονικών περιορισμών που εμπεριέχονται εγγενώς στα παραπάνω μοντέλα, καθίσταται εμφανές ότι μορφές επιχειρηματικής δραστηριότητας με εκτεταμένη παρουσία στο φυσικό περιβάλλον, όπως η βιομηχανική, δύναται να επιδράσουν ποικιλοτρόπως στην οργάνωση των παραδοσιακών κοινωνιών της υπαίθρου. Παρά το γεγονός ότι

επιπτώσεις των ξεχωριστών τεχνολογιών που υιοθετήθηκαν για τη διαδικασία παραγωγής, καθώς και οι επιπτώσεις της τελευταίας στα φυσικά και γεωγραφικά χαρακτηριστικά των περιφερειακών περιοχών. Σε προσεγγίσεις όπως των P. Kriedte, H. Medick και J. Schlumbohm, επισημάνθηκε από μελετητές η λανθάνουσα απεικόνιση της δομής και των λειτουργιών των παραδοσιακών κοινωνιών που ήθελε τους δρώντες της να προσανατολίζονται μαζικά σε αυτού του τύπου τις βιομηχανίες, υιοθετώντας μια ομοιόμορφη συμπεριφορά. Απόδειξη το γεγονός ότι, αρκετοί από τους «παραγωγούς», στράφηκαν στη συνέχεια σε άλλους τομείς όπως το εμπόριο, ενώ ορισμένοι από τους εργάτες επένδυσαν τα χρήματα που έλαβαν από την εργασία τους, στην πρότερη οικονομική δραστηριότητά τους, την έγγεια εκμετάλλευση. Επίσης, αμφισβητήθηκε η δυνατότητα εφαρμογής των μοντέλων καθολικά, μια και τόσο χρονικά όσο και γεωγραφικά, παρατηρούνται σημαντικές ανομοιογένειες ως προς τις συνθήκες εκδήλωσης του σταδίου πρωτοεκβιομηχάνισης. Ενδεικτική περίπτωση οι ευρωπαϊκές χώρες, οι οποίες δεν «πρωτο-εκβιομηχανίστηκαν» ταυτοχρόνως, με τον ίδιο τρόπο και στην ίδια έκταση. Οι δημογραφικές επιπτώσεις, τις οποίες υπερθεμάτισαν εξ αρχής οι μελέτες της πρωτοεκβιομηχάνισης, θεωρήθηκαν επίσης ως υπόθεση που διέπεται από σχετική επισφάλεια. Ακόμη, η εκβιομηχάνιση ή αντιθέτως η απο-βιομηχάνιση περιοχών, τα αίτια που οδηγούν προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση, αποτελούν ζητήματα που επιδέχονται μεγαλύτερης εμβάθυνσης. Βλ., στο ίδιο, σσ. 7-11. Συνεπώς, κριτικές όπως των M. Berg, P. Hudson και M. Sonenscher (οι οποίοι εκτιμούσαν ότι τα πρωτοεκβιομηχανιστικά μοντέλα που είχαν παρουσιαστεί μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980, ήταν σε τέτοιο βαθμό γραμμικά, ώστε να μη λαμβάνουν υπόψη τους παραμέτρους που ήταν ιδιαίτερος σημαντικές για την ευκρινή αποτύπωση των κοινωνιών πριν ενταχθούν και αφότου τέθηκαν σε τροχιά πρωτοεκβιομηχάνισης) βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό σε παρατηρήσεις σχετικές με όσα παρατέθηκαν παραπάνω. Βλ., T. P. LIU, *The Weaver's Knot. The contradictions of class struggle and family solidarity in Western France, 1750-1914*, Νέα Υόρκη, Cornell University press, 1994, σσ. 25-26.

²⁸ Βλ., W. MAGER, «Proto-industrialization and proto-industry: the uses and drawbacks of two concepts», *Continuity and Change*, 8/2, (1993), σσ. 181-215 (βλ., <https://www.cambridge.org/core/journals/continuity-and-change/article/div-classtitleproto-industrialization-and-proto-industry-the-uses-and-drawbacks-of-two-conceptsdiv/2CF970DD2AD1CE90E95B299E553F7DFA>, 7/6/2016).

²⁹ Βλ., S. C. OGILVIE, «Protoindustrialization in Europe», ό.π., σ. 162.

ολοένα περισσότεροι μελετητές υποστηρίζουν ότι η διαφορά μεταξύ αγροτικού και αστικού, παραδοσιακού και μοντέρνου, είναι μηδαμινή πια στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες εξαιτίας της ταχύτατης διάδοσης της εκβιομηχάνισης, μια οπτική «ομοιογενοποίησης» των επιμέρους χαρακτηριστικών που εκδηλώνουν οι παραδοσιακές κοινωνίες σε διαφορετικό χώρο και χρόνο, μπορεί να οδηγήσει σε ατελέσφορες γενικεύσεις. Οι οικονομικές σχέσεις, που συνδέουν με άμεσο και έμμεσο τρόπο δράστες μιας επιχειρηματικής δομής, συνιστούν μόνο μία μορφή αλληλεπίδρασής τους, όταν ιδίως η τελευταία έχει εδραιωθεί σε περιφερειακό και, ακόμη στενότερα, σε κοινοτικό επίπεδο. Μια επιχείρηση που ανήκει σε αυτήν την κατηγορία, έρχεται σε επαφή με προϋπάρχοντα δίκτυα που βασίζονται στη συγγένεια, στη γειτονία, στην εντοπιότητα, στη φιλία (συγγένειας αίματος και κοινωνικής ολοκλήρωσης) και υπαγορεύονται από παγιωμένους άτυπους κανόνες (νόρμες) που είναι μακροχρόνια εγκολλημένοι στις δομικές λειτουργίες. Συχνά, σχέσεις οικονομικής συνεργασίας, ευοδώνονται ή κωλύονται όταν η παρουσία τοπικού κοινωνικού κεφαλαίου είναι ισχυρή.³⁰ Ως προέκταση, τα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων θα μεταδώσουν σε όλους τους πιθανούς εσωτερικούς και εξωτερικούς δράστες της τοπικής δομής με τους οποίους συνδέονται, κάθε σχετική πληροφορία αναφορικά με το νέο οικονομικό δεδομένο (επιχείρηση), επιτρέποντας σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό την ενσωμάτωση εισροών που, εκούσα άκουσα, θα προκαλέσει με την εμφάνισή της. Κάθε ανάλογη ενσωμάτωση δύναται να ενεργοποιήσει μία ή περισσότερες μεταβολές στο εσωτερικό της τοπικής δομής.

Για να προσεγγίσει κανείς τις μεταβολές που προκύπτουν από την παραπάνω διαδικασία, θα πρέπει πρωτίστως να καθοριστεί εκείνο που συχνά αναφέρεται ως «τοπικό», «περιφερειακό», «χωρικό», «αγροτικό» ή «παραδοσιακό» στη σχετική αρθρογραφία. Από τα κύρια χαρακτηριστικά των αγροτικών περιοχών, που αποτελεί και μία εκ των ειδοποιών διαφορών τους από τις αστικές, είναι η μικρή πυκνότητα που εμφανίζει ο πληθυσμός τους.³¹ Η

³⁰ Βλ., Μ. Β. MARINI, Ρ. Η. MOONEY, «Rural Economies», στο Ρ. CLOKE et al (επιμ.), *The Handbook of Rural Studies*, Λονδίνο, Sage Publications Ltd, 2006, σσ. 91-92.

³¹ Σήμερα, ένας πληθυσμός που θεωρείται αγροτικός, είναι μικρότερος από έναν αστικό. Ο όρος «αγροτικός», συνήθως αναφέρεται σε περιοχές που είναι «γεωγραφικά οριοθετημένες» και κατοικούνται από μικρούς πληθυσμούς, οι οποίοι είναι «αποκεντρωμένοι» και «σχετικά

μεταβολή που υπέστησαν οι αγροτικοί πληθυσμοί στην πυκνότητά τους, ήταν ένα από τα πρώτα στοιχεία που διέκριναν μελετητές όπως ο F. Mendels και όσοι ακολούθησαν, στις περιοχές τις οποίες εξέτασαν. Συγκεκριμένα, για την αγροτική περιφέρεια της Φλάνδρας, ο F. Mendels παρατήρησε ότι, κατά την περίοδο του πρωτοβιομηχανικού σταδίου και της οικονομικής ανόδου που επήλθε, σημειώθηκε αύξηση των γάμων, η οποία οδήγησε με τη σειρά της σε θετικό ρυθμό των γεννήσεων. Τα νοικοκυριά απέκτησαν μεγαλύτερο αριθμό μελών, οι ηλικίες γάμου μειώθηκαν και ο πληθυσμός γνώρισε συνολικά σημαντική αύξηση. Μάλιστα, ο ίδιος σημείωσε ότι, ακόμη και σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, η υψηλή γαμηλιότητα εξακολουθούσε να αποτελεί δημογραφικό χαρακτηριστικό των συγκεκριμένων περιοχών. Αυτή η διαπίστωση όμως, όπως απέδειξαν μεταγενέστερες μελέτες, ενέχει μια παρακινδυνευμένη γενίκευση αναφορικά με τις εκτιμήσεις που μπορούν να διατυπωθούν για τα δημογραφικά χαρακτηριστικά κάθε περιοχής που εξετάζεται, πριν και μετά το στάδιο πρωτοεκβιομηχάνισής της, αλλά και για το κατά πόσο τελικά οι διαφορετικές μορφές βιομηχανικής δραστηριότητας είναι ικανές να τροποποιήσουν με τρόπο καταλυτικό τα παγιωμένα δημογραφικά χαρακτηριστικά ενός αγροτικού πληθυσμού.³²

απομονωμένοι από μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα». Το όριο όμως που κατατάσσει μια περιοχή στις αστικές ή τις αγροτικές με κριτήριο τον πληθυσμό της και την εξάρτησή της από τα εγγύτερα αστικά κέντρα, μπορεί να παρουσιάζει διαβαθμίσεις και να διαφέρει όχι μόνο από ήπειρο σε ήπειρο, αλλά και από χώρα σε χώρα. Για παράδειγμα, στις ΗΠΑ, οι κάτοικοι μιας αγροτικής περιοχής δεν πρέπει να ξεπερνούν τις 25.000 σύμφωνα με το USDA. Στην Ε.Ε., όπου η ανομοιογένεια στα γεωγραφικά, οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των χωρών είναι περισσότερο διακριτή, το όριο των 100 κατοίκων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο συνοδεύεται από πρόσθετες παραμέτρους, όπως το ποσοστό ανεργίας στις αγροτικές περιοχές, που θα πρέπει να είναι μεγαλύτερο από τον γενικό ευρωπαϊκό μέσο όρο. Βλ., στο ίδιο, σ. 93 και M. K. MILLER, A. E. LULOFF, «Who Is Rural? A Typological Approach to the Examination of Rurality», στο ARKANSAS AGRICULTURAL EXPERIMENT STATION, Fayetteville, *Revision of a paper presented at the Annual Meetings of the Rural Sociological Society*, Νέα Υόρκη, 1980, σ. 5 (βλ., <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED197868.pdf>, 2/6/2016).

³² Η συγκέντρωση ενός μεγαλύτερου αριθμού μελετών από ολόκληρη την Ευρώπη, κατέδειξε ότι δεν εκδήλωσαν όλες οι αγροτικές περιοχές τάσεις μεγέθυνσης στον πληθυσμό κατά το πρώτο στάδιο εκβιομηχάνισής τους. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, έχει αποδειχτεί ότι αύξηση του πληθυσμού σημειωνόταν και σε περιόδους όπου η αγροτική παραγωγή ήταν υψηλή. Βλ., S. C. OGILVIE, M. GERMAN, «The theories of proto-industrialization», ό.π., σσ. 2 και 10. Για ακόμη μία φορά γίνεται σαφές ότι οι πρώτες μελέτες γύρω από την πρωτοεκβιομηχάνιση, ήταν εστιασμένες σε συγκεκριμένο χώρο, χρόνο και μορφές εκμετάλλευσης. Συνεπώς, περιοχές της βορειοδυτικής Ευρώπης ήταν κυρίως εκείνες στις οποίες οι αγροτικοί πληθυσμοί εμφάνιζαν τα παραπάνω δημογραφικά χαρακτηριστικά. Δεν προκύπτει το αντίστοιχο όμως για ευρωπαϊκές χώρες του νότου, όπου για παράδειγμα ο μέσος όρος ηλικίας για τον πρώτο γάμο στις γυναίκες

2.4 Οι δημογραφικές μεταβολές

Η σύνδεση της πρωτοεκβιομηχάνισης με τις δημογραφικές μεταβολές, συνιστά ένα ιδιαίτερος ελκυστικό πεδίο έρευνας για πολλούς ερευνητές, καθώς μέσα από τη συγκεκριμένη διαδικασία επιχειρείται η προσέγγιση των αιτιών για τις οποίες, κάποιες περιοχές εκβιομηχανίστηκαν νωρίτερα και με πιο επιτυχημένο τρόπο από άλλες.³³ Έτσι, μοντέλα που υιοθετήθηκαν για τη μελέτη ευρωπαϊκών πληθυσμών της πρωτοβιομηχανικής περιόδου, προεκτάθηκαν σε διαφορετικό χώρο και μεταγενέστερο χρόνο, εφόσον πραγματοποιήθηκαν οι αναγκαίες προσαρμογές στα ξεχωριστά γεωγραφικά, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά κάθε περιοχής.³⁴

Η επίδραση στη φυσική κίνηση του πληθυσμού από οποιαδήποτε μορφή επιχειρηματικής δραστηριότητας- συμπεριλαμβανομένης της βιομηχανικής-

---

ήταν ήδη αρκετά χαμηλός (17-20 έτη σε σύγκριση με τα 23-27 έτη για τις βορειοδυτικές ευρωπαϊκές χώρες), ο αριθμός αγάμων ήταν περιορισμένος και τα νοικοκυριά διευρυμένα. Στη βορειοανατολική Ευρώπη (Ρωσία), ανάμεσα στον 18^ο και 19^ο αιώνα τα νοικοκυριά που στήριζαν την οικιακή οικονομία τους στα αγροτικά επαγγέλματα, απαριθμούσαν περισσότερα μέλη από εκείνα που είχαν στραφεί στη βιομηχανική παραγωγή, ακόμη και σε περιοχές που βρίσκονταν ήδη στο στάδιο της πρωτοεκβιομηχάνισης. Επίσης, αν και αργότερα δόθηκε έμφαση και στο ρόλο της αυξημένης μετανάστευσης ως ένα σημαντικό δημογραφικό συμβάν που επέφερε η πρωτοεκβιομηχάνιση αγροτικών πληθυσμών, εξακολουθεί να αποτελεί μεμονωμένη παραδοχή για ένα καθορισμένο χωροχρονικό πεδίο της ευρωπαϊκής ηπείρου. Βλ., R. HOUSTON, K. D. M. SNELL, «Proto-Industrialization? Cottage Industry, Social Change, and Industrial Revolution», ό.π., σ. 476 και P. HUDSON, «Recent Findings of Research in Economic & Social History. Proto-industrialisation», *ReFRESH*, 10/ (1990), σ. 2, (βλ., <http://www.ehs.org.uk/dotAsset/1d40418e-b981-4076-8974-b81686a9d042.pdf>, 2/5/2016).

³³ Βλ., W. FISCHER, «Rural Industrialization and Population Change-Abstract», *Comparative Studies in Society and History*, 15/2, (1973), σ. 158 (βλ., <https://www.cambridge.org/core/journals/comparative-studies-in-society-and-history/article/div-classtitlerural-industrialization-and-population-changediv/5B844C2F6129ED5426A4BBE14221DAF7>, 19/7/2016).

³⁴ Η μελέτη του G. Kitching για την Αφρική συνιστά ένα ενδεικτικό παράδειγμα. Προβαίνοντας στις απαραίτητες τροποποιήσεις, υιοθέτησε στατιστικές τεχνικές δημογραφικού περιεχομένου, λαμβάνοντας υπόψη προσεγγίσεις όπως εκείνη του P. Laslett για την «ανασύσταση των οικογενειών» και του D. Lavine για τη σύνδεση του πρωτοεκβιομηχανικού σταδίου με την πληθυσμιακή αύξηση που σημειώθηκε στην Αγγλία κατά τον 18^ο αιώνα. Παρατηρώντας μεταβολές σε επιμέρους μεταβλητές της γαμλιότητας των πληθυσμών, επιχειρήσε να αποδείξει ότι η μείωση της πολυγαμίας, η αύξηση της μέσης ηλικίας γάμου για τους άρρενες και η αύξηση της γονιμότητας στις έγγαμες θήλεις, σχετίζονταν με την πρωτοεκβιομηχάνιση συγκεκριμένων περιοχών. Βλ., G. KITCHING, «Proto-Industrialization and Demographic Change: A Thesis and some Possible African Implications-Abstract», *The Journal of African History*, 24/2, (1983), σ. 221 (βλ., <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-african-history/article/div-classtittitleproto-industrialization-and-demographic-change-a-thesis-and-some-possible-african-implicationsdiv/6E2DA21090E1EB5FC1AF4904AB65CF5C>, 18/7/2016).

επισημαίνεται από ένα σώμα μελετών και για τα στάδια που έπονται του πρωτοβιομηχανικού. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύνδεση των δημογραφικών μεταβολών με την περιοδικότητα των οικονομικών διακυμάνσεων που εκδηλώνουν οι επιχειρήσεις, η οποία και αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία με τον όρο «κύκλοι επιχειρήσεων» (*business cycles*).³⁵ Για παράδειγμα, το «Birth Rates and the Interwar Business Cycles» των V. L. Galbraith και D. S. Thomas πραγματεύεται το προκείμενο, για μια περίοδο όπου οι εκβιομηχανισμένες πια οικονομίες από μια γοργή τροχιά μεγέθυνσης στην οποία είχαν εισέλθει, βρέθηκαν αντιμέτωπες πολύ σύντομα με μία πρωτόγνωρη οικονομική κρίση.³⁶ Στα χρόνια που ακολούθησαν της λήξης του Β'Π.Π., με τη δημογραφική «έκρηξη» σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο κατά τις επόμενες δύο δεκαετίες, επικεντρώθηκε ένα σύνολο ερευνητών, οι οποίοι εστίασαν στο μέγεθος της επίπτωσης των *business cycles*, ιδιαιτέρως, στη γεννητικότητα και γαμηλιότητα του πληθυσμού.³⁷ Αν και οι πρώτες σχετικές μελέτες επιχειρούσαν

---

³⁵ Στις αρχές πια του 20^{ου} αιώνα, η θεωρία περί *business cycles* υποστηριζόταν από ένα σύνολο εμπειρικών μελετών, οι οποίες κατεδείκνυαν την παρουσία μιας περιοδικότητας στις διακυμάνσεις που εμφάνιζαν οι οικονομικοί δείκτες των επιχειρήσεων ανάμεσα στα στάδια ανόδου και υφέσεως που διάνυαν. Θέσεις όπως εκείνη του W. Mitchell, υπερθεμάτιζαν την υιοθέτηση μοντέλων που στηρίζονταν στην εν λόγω θεωρία, με την πεποίθηση ότι θα μπορούσε τοιουτοτρόπως, να ευοδωθεί η δυνατότητα μακροπρόθεσμης εκτίμησης για την ανοδική ή πτωτική πορεία των οικονομικών μιας επιχείρησης. Βλ., T. F. COOLEY, E. C. PRESCOTT, «Economic Growth and Business Cycles», στο T. F. COOLEY (επιμ.), *Frontiers of Business Cycle Research*, Princeton University press, 1995, σ. 1.

³⁶ Βλ., V. L. GALBRAITH, D. S. THOMAS, «Birth Rates and the Interwar Business Cycles», *Journal of the American Statistical Association*, 36/216, (1941), σσ. 465-476, (βλ., https://www.jstor.org/stable/2278953?seq=1#page_scan_tab_contents, 2/5/2016).

³⁷ Για τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, ιδίως του αμερικανικού πληθυσμού πριν και μετά τον Β' Π. Π., έχει δημοσιευτεί πλήθος μελετών που συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι, τόσο η γεννητικότητα όσο και η γαμηλιότητα, επιδεικνύουν σημαντικό βαθμό «ευαισθησίας» στις οικονομικές διακυμάνσεις των επιχειρήσεων. Παρόλα αυτά, ο τρόπος με τον οποίο ενσωματώνονται στους πληθυσμούς και οι δείκτες στους οποίους αποτυπώνονται οι εκάστοτε οικονομικοί «κραδασμοί» των επιχειρήσεων μπορεί να ποικίλλει σημαντικά, από περίοδο σε περίοδο. Μελετητές όπως οι U. Yule, D. S. Thomas και M. B. Hexter, παρατήρησαν ότι η γαμηλιότητα έδειχνε περισσότερο ευάλωτη στα *business cycles* σε παλαιότερες εποχές σε σύγκριση με τη γονιμότητα. Μεταγενέστερα, αυτή η διαπίστωση μοιάζει να έχει αντιστραφεί, καθώς, αν και οι γάμοι δεν μειώνονται με την ίδια ένταση λόγω μιας γενικευμένης για παράδειγμα οικονομικής ύφεσης, περιορίζονται σημαντικά οι αριθμοί τέκνων ανά οικογενειακό νοικοκυριό. Επίσης, αναφορικά με τους δείκτες που δύνανται να οδηγήσουν σε σχετικές εκτιμήσεις, η V. L. Galbraith όπως και άλλοι, επισήμαναν αρκετές δεκαετίες πριν, ότι η ανεργία ή η απασχόληση του ενεργού πληθυσμού δεν συνιστά πάντοτε ορθό μέσο για να αποτυπώσει με σαφήνεια κανείς τη σύνδεση «*business cycles*» και «δημογραφικής συμπεριφοράς». Αν και σε περιόδους μεγάλης ανεργίας, ίσως κάτι τέτοιο μοιάζει ικανό να φέρει έγκυρα αποτελέσματα, δεν ισχύει το ίδιο όταν η οικονομία βρίσκεται σε φάση ομαλότητας. Βλ., K. DUDLEY, «The Influence of Business Cycles on Marriage and Birth Rates»,

να αποδείξουν τον άμεσο τρόπο με τον οποίο οι πληθυσμοί εναρμονίζονται με την κυκλική ροή των επιχειρήσεων, ορισμένες εκ των νεωτέρων κάνουν λόγο για ένα πιο σύνθετο φαινόμενο που εξαρτάται από πολλές επιμέρους παραμέτρους. Μία από αυτές είναι το ύψος της γονιμότητας, της γεννητικότητας ή της γαμηλιότητας σε μια «προ-κυκλική» φάση.³⁸ Για παράδειγμα, εάν σε ένα πρώιμο στάδιο οικονομικής ύφεσης η γεννητικότητα δείχνει να είναι υψηλή, θα πρέπει να μελετηθούν οι δημογραφικές τάσεις του πληθυσμού και στο διάστημα οικονομικής μεγέθυνσης ή σταθερότητας που προηγήθηκε, προκειμένου να διεξαχθούν πιο ασφαλή συμπεράσματα για τη δημογραφική συμπεριφορά του.³⁹

Επίσης, κοινό χαρακτηριστικό των παλαιότερων μοντέλων ανάλυσης υπήρξε η μακροχρόνια μελέτη των δημογραφικών συμβάντων αναφορικά με τον βαθμό επιρροής τους από την πορεία των επιχειρήσεων. Πιο πρόσφατες έρευνες έδειξαν ότι τα αντίστοιχα ευρήματα σε μονοετή κλίμακα (μικρο-χρονική προσέγγιση) παρουσιάζουν διαφορές με εκείνα των business cycles, αν και εξακολουθεί να υφίσταται η παραδοχή ότι οι οικονομικές διακυμάνσεις επηρεάζουν σημαντικά τη γεννητικότητα και τη γαμηλιότητα.⁴⁰ Εκεί όμως που η σύνδεση καθίσταται λιγότερο εμφανής, είναι στη μηνιαία ή στην ανά δεκαπενθήμερο παράθεση των δημογραφικών δεδομένων δίπλα στις οικονομικές ενδείξεις.⁴¹ Όσο μικρότερο είναι το χρονικό εύρος που κάθε φορά εξετάζεται η φυσική κίνηση ενός πληθυσμού τόσο λιγότερο ευάλωτη δείχνει να

στο Universities-National Bureau, *Demographic and Economic Change in Developed Countries*, Columbia University press, 1960, σσ. 242-243.

³⁸ Βλ., N. H. MOCAN, «Business cycles and fertility dynamics in the United States- A vector autoregressive model-Abstract», *Journal of Population Economics*, 3/(1990), σσ. 125-126 (βλ., <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12283296>, 2/5/2016).

³⁹ Βλ., T. SOBOTKA et al, «Economic recession and fertility in the developed world. A literature review», *Economic Recession and Fertility in the Developed World*, 37/2, (2011), σσ. 269-271 (βλ. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1728-4457.2011.00411.x/full>, 5/4/2016).

⁴⁰ Βλ., D. KIRK, D. L. NORTMAN, «Business and babies: The influence of business cycles on marriage and birth rates», στο G. B. ROBERTS (επιμ.), *Demographic and Economic Change in Developed Countries*, Νέα Υόρκη, Columbia University press, 1960, σσ. 241-260 (βλ., <http://www.nber.org/chapters/c2388.pdf>, 15/3/2016).

⁴¹ Στο ίδιο.

είναι στα οικονομικά συμβάντα.⁴² Κατά συνέπεια, η επιχείρηση αποτελεί παράγοντα μεταβολής των δημογραφικών τάσεων, όχι όμως πάντοτε με τον άμεσο τρόπο που ήθελαν οι μελέτες των αρχών του 20^{ου} αιώνα να δείξουν. Αποτελεί μία παράμετρο από τις πολλές, και όχι πάντοτε οικονομικές, που θα πρέπει να αναζητήσει κάποιος ερευνητής σχετικά με τον πληθυσμό που εξετάζει.⁴³

Ο χώρος από τον οποίο έχει προέλθει το πληθυσμιακό δείγμα, επίσης επισημαίνεται συχνά ως ένας από τους λόγους για τους οποίους η παραπάνω σύνδεση παρουσιάζει σε αρκετές περιπτώσεις σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τα αποτελέσματα που προκύπτουν. Τα περισσότερα μακρο-χρονικά μοντέλα των business cycles εστίαζαν κυρίως στον αμερικανικό πληθυσμό. Ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση όμως, παρατηρήθηκαν δύο κυρίως τάσεις αναφορικά με την επίδραση των οικονομικών διακυμάνσεων των επιχειρήσεων στα δημογραφικά χαρακτηριστικά των πληθυσμών. Μία μερίδα μελετητών διατείνεται ότι οι κύκλοι των επιχειρήσεων συμβάλλουν αρνητικά στη φυσική κίνηση του πληθυσμού, και μία άλλη, θετικά.⁴⁴ Σε ό,τι αφορά σε άλλες χώρες εκτός των ΗΠΑ, όπως οι ευρωπαϊκές, όπου η ανομοιογένεια σε ένα σύνολο από χαρακτηριστικά είναι διακριτή, τέτοιου τύπου αποκλίσεις μπορεί να έχουν μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης. Για παράδειγμα, ο δείκτης της ανεργίας ή της απασχόλησης, για πολλούς έχει αμφιλεγόμενη δυναμική σε μια ανάλογη προσέγγιση, διότι δεν αιτιολογεί πάντοτε και με τρόπο σαφή την υψηλή γεννητικότητα για χώρες που βρίσκονται σε οικονομική ύφεση και αντιστοίχως, τη χαμηλή γονιμότητα για άλλες που βρίσκονται σε οικονομική άνοδο. Κατά συνέπεια, αποδεικνύεται ακόμη μία φορά ότι, πριν την υιοθέτηση των εκάστοτε μοντέλων ανάλυσης για τις επιπτώσεις των business cycles στη δημογραφική

---

⁴² Για τις διαφορές στο περιεχόμενο και τις μεθόδους ανάμεσα στη δημογραφία και την ιστορική δημογραφία, πρβλ., Μ. ΤΟΜΑΡΑ-ΣΙΔΕΡΗ, *Ιστορική Δημογραφία. Από τις συλλογικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1998.

⁴³ «Οι ψυχολογικές και κοινωνικές δυνάμεις» που επηρεάζουν τη δημογραφική συμπεριφορά ενός πληθυσμού μπορεί να είναι παντελώς «ανεξάρτητες από τους οικονομικούς κύκλους». Βλ., Κ. DUDLEY, «The Influence of Business Cycles on Marriage and Birth Rates», ό.π., σ. 254.

⁴⁴ Βλ., S. MORRIS, «Births, marriages, and business cycles in the United States», *Journal of Political Economy*, 73/3, (1965), σ. 237 (βλ., <http://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/259013>, 7/2/2016).

συμπεριφορά ενός πληθυσμού, θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη περισσότερες παράμετροι όπως η προ-κυκλική πληθυσμιακή κίνηση, τα ξεχωριστά γεωγραφικά, οικονομικά και πολιτικά χαρακτηριστικά που εντοπίζονται στον χώρο που είναι εγκατεστημένος ο εκάστοτε πληθυσμός, αλλά και ο ενδεχόμενος ισχυρός ρόλος των ιδιαίτερων κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων που δύναται να καθορίζουν τις αποφάσεις και τη δράση του.⁴⁵ Αντιστοίχως, η προσαρμογή στους δείκτες που θα χρησιμοποιηθούν για να δείξουν τη σύνδεση των επιχειρηματικών κύκλων και της φυσικής κίνησης του πληθυσμού, θα καθοριστεί από το μικρότερο ή μεγαλύτερο εύρος της περιοχής που εξετάζεται (ήπειρος, χώρα, περιφέρεια, κοινότητα). Η μικρο-δημογραφική ανάλυση σε αυτό το πλαίσιο, αποφέρει συχνά διαφορετικά αποτελέσματα για πληθυσμιακά υποσύνολα, τα οποία, αν και συνυπάρχουν γεωγραφικά στον ίδιο χώρο ή έχουν αναπτύξει μεταξύ τους μεγάλη συχνότητα αλληλεπίδρασης, δεν αντιδρούν ομοιότροπως απέναντι στις οικονομικές διακυμάνσεις μιας επιχείρησης, ως προς τη φυσική τους κίνηση.⁴⁶

Οι πληθυσμιακές μεταβολές που προκαλούνται άμεσα ή έμμεσα από την επιχειρηματική δραστηριότητα, αποτυπώνονται και στη μετανάστευση. Οι μελέτες για το στάδιο της πρωτοεκβιομηχάνισης, επεσήμαναν αυτό το φαινόμενο, παρά το γεγονός ότι χρονικά έπονται των αντίστοιχων ευρημάτων

⁴⁵ Σε πρόσφατη σχετική μελέτη τους οι H. Bellido και M. Marcén, συμπέραναν μεταξύ άλλων ότι, σε 30 ευρωπαϊκές χώρες που αποτέλεσαν και το δείγμα τους, η οικονομική ύφεση δείχνει ότι επηρεάζει τη γονιμότητα και τη γεννητικότητα των πληθυσμών. Ωστόσο, διέκριναν και μια διαβάθμιση αυτής της επίδρασης ανά χώρα. Για παράδειγμα, σε περιπτώσεις που παραδοσιακά η γεννητικότητα είναι χαμηλή, οι επιχειρηματικοί κύκλοι έχουν μικρή συμβολή στην απόφαση απόκτησης τέκνων. Περισσότερες παράμετροι επισημαίνονται ως ιδιαίτερα κρίσιμες για τη διεξαγωγή ορθών συμπερασμάτων, όπως η βρεφική θνησιμότητα, το μορφωτικό επίπεδο, ο αριθμός μεταναστών που ενυπάρχουν σε κάθε χώρα και η ενσωμάτωσή τους, οι θρησκευτικοί περιορισμοί κ.α. Επίσης, τονίζεται ο ρόλος των σύγχρονων γυναικών ως οικονομικά υποκείμενα, που προσαρμόζουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τη δημογραφική συμπεριφορά τους ανάλογα με τις οικονομικές διακυμάνσεις και τη θέση τους στην αγορά εργασίας. Βλ., H. BELLIDO, M. MARCÉN, «Fertility and the Business Cycle: The European Case», *Munich Personal RePEc Archive*, 69368/2016, σσ. 21-22.

⁴⁶ Η ολοένα πιο σύνθετη παραμετροποίηση των ποιοτικών χαρακτηριστικών ενός πληθυσμιακού δείγματος με την παράλληλη μελέτη πολλών μεταβλητών, όπως η ηλικία, το φύλο, το εισόδημα, οι ιδιαίτερες εθνοφυλετικές ή εθνοθρησκευτικές παράμετροι από τις οποίες καθορίζεται ο καθημερινός βίος τους κ.α., απαιτεί και την ανάλογη προσαρμογή των δεικτών, που χρησιμοποιούνται για να αποδείξουν την προκείμενη σύνδεση. Πρβλ., J. CHARITE, B. WONG, «The Differential Effects of the Business Cycle on Fertility Rates Across Races» (βλ., <http://www.econ.ucsb.edu/aeastp/aresearch/2010/The%20Differential%20Effects%20of%20the%20Business%20Cycle%20on%20Fertility.pdf>, 5/6/2016).

τους για τη φυσική κίνηση του πληθυσμού.⁴⁷ Με ανάλογο τρόπο, θα λέγαμε ότι οι οικονομικές διακυμάνσεις των επιχειρήσεων σε εκβιομηχανισμένες περιοχές ενεργοποιούν πληθυσμιακές εισροές ή εκροές. Εστιάζουμε όμως το ενδιαφέρον μας στα αποτελέσματα της εκβιομηχάνισης περιοχών, οι οποίες μέχρι πρότινος συγκέντρωναν κοινά χαρακτηριστικά με την περιφέρεια που εγγίζουν γεωγραφικά ή ανήκουν διοικητικά. Έστω, ότι, για ξεχωριστούς λόγους κάθε φορά, αυτοί οι χώροι προσελκύουν το επιχειρηματικό ενδιαφέρον και, εισερχόμενοι σε φάση εκβιομηχάνισης, υιοθετούν στη συνέχεια διακριτά αστικά στοιχεία ως προς τον τρόπο οργάνωσης του κοινωνικού βίου τους. Η οικονομία απαγκιστρώνεται αργά ή γρήγορα από τις παραδοσιακές μορφές εργασίας, που περιλαμβάνουν επαγγέλματα του Πρωτογενούς τομέα (γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία και μικρής κλίμακας εξορύξεις μεταλλεύματος) και στηρίζεται κατά κύριο λόγο στον Δευτερογενή (βιομηχανική παραγωγή) και Τεταρτογενή τομέα (υπηρεσίες).⁴⁸

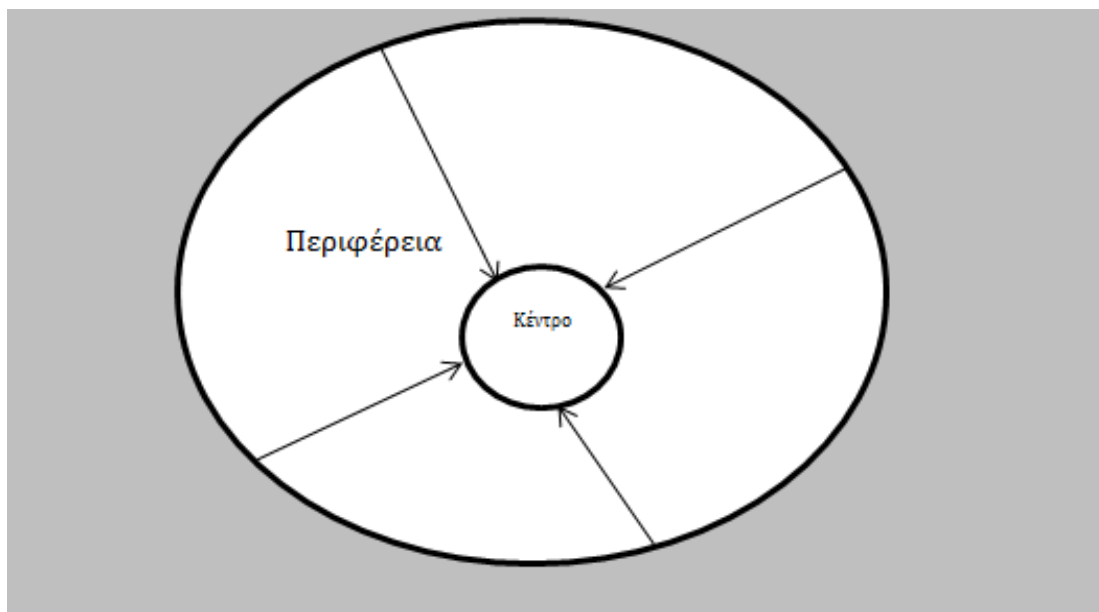
---

⁴⁷ Βλ., S. C. OGILVIE, M. GERMAN, «The theories of proto-industrialization», ό.π., σ. 6.

⁴⁸ Η μετάβαση από τον παραδοσιακό στον σύγχρονο τρόπο κοινωνικής οργάνωσης, δείχνει να ακολουθεί έναν βραδύτερο χρόνο ολοκλήρωσης από εκείνον της εγκατάστασης των εκάστοτε επιχειρήσεων σε μια περιοχή. Παρά τις κριτικές που δέχτηκαν οι θεωρίες της πρωτοεκβιομηχάνισης για τον τρόπο που προσέγγισαν τις παραδοσιακές κοινωνίες, κρίνεται αξιοσημείωτη η παρατήρησή τους ότι, οι χωρικοί στο πρώιμο αυτό στάδιο, εξακολουθούσαν να ασκούν τα αγροτικά επαγγέλματα, ακόμη κι εάν εργάζονταν παράλληλα σε κάποια επιχείρηση για να ενισχύσουν το οικογενειακό τους εισόδημα. Βλ., R. HOUSTON, D. M. K. SNELL, «Proto-Industrialization? Cottage Industry, Social Change, and Industrial Revolution», ό.π., σ. 474.

Σχήμα 2.3

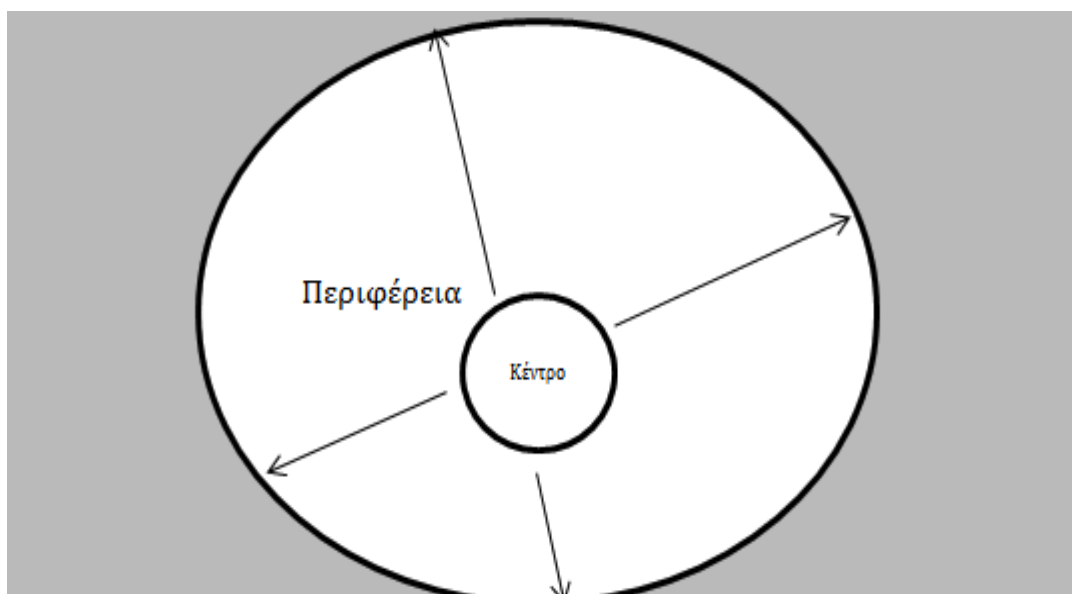
Πληθυσμιακές εισροές από την αγροτική περιφέρεια προς το εγγύς αστικό κέντρο

Πηγή: B. M. MARINI, P. H. MOONEY, «Rural Economies», στο P. CLOKE et al (επιμ.), *The Handbook of Rural Studies*, Λονδίνο, Sage Publications Ltd, 2000, σ. 94.

Σχήμα 2.4

Πληθυσμιακές εκροές από το εγγύς αστικό κέντρο προς την περιφέρεια

Πηγή: B. M. MARINI, P. H. MOONEY, «Rural Economies», στο P. CLOKE et al (επιμ.), *The Handbook of Rural Studies*, Λονδίνο, Sage Publications Ltd, 2000, σ. 95.

Όσες από τις περιοχές ολοκλήρωσαν το στάδιο της εκβιομηχάνισης, αποκτώντας αστικά χαρακτηριστικά, έδειχναν να συγκεντρώνουν στοιχεία οργάνωσης που έλειπαν από τις αγροτικές περιφέρειες. Όσο το αστικό στοιχείο ταυτιζόταν με πολλά υποσχόμενες οικονομικές δυνατότητες, νέες μορφές εργασίας, καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, άλλο τόσο ο χώρος της περιφέρειας εγκαταλειπόταν ως πεδίο περιορισμένης ευελιξίας, ελάχιστων επιλογών και, τελικά, οικονομικής ισχύος.⁴⁹ Όπως δείχνει το σχήμα 2.3, περιοχές που στηρίζονταν ολοένα περισσότερο στον Δευτερογενή και Τεταρτογενή τομέα της Οικονομίας αποτέλεσαν *μητροπολιτικά κέντρα* υποδοχής πληθυσμιακών εισροών από τις αγροτικές *περιφέρειες*, συνιστώντας παράλληλα πεδία άντλησης νέων ευκαιριών όχι σε συλλογικό-οικογενειακό επίπεδο πια, αλλά και σε ατομικό, με την επίτευξη προσωπικών στόχων και επιδιώξεων.

2.5 Μεταβολές στη σύνθεση και οργάνωση του οικογενειακού νοικοκυριού

A. Το πρόβλημα κοινότητα και κοινωνία: Σε όσα προηγήθηκαν υπαινισσόμαστε μία ιδιαιτέρως κρίσιμη ενσωμάτωση που επέφερε η επιχειρηματική δράση μέσα από το στάδιο της εκβιομηχάνισης, αρχικά στις κοινωνίες των περιοχών στις οποίες εμφανίστηκε και στη συνέχεια στα άτομα ή τις ομάδες που μετακινήθηκαν από την αγροτική περιφέρεια και εγκαταστάθηκαν σε αυτές. Πρόκειται για εκείνο που ονομάστηκε από μελετητές «κατάρρευση του κοινωνικού ιστού» του παραδοσιακού τρόπου ζωής και ιδίως, του κυριότερου συνεκτικού σχηματισμού της: της οικογένειας.⁵⁰ Ο διαχωρισμός μεταξύ *κοινότητας* (Gemeinschaft) και *κοινωνίας* (Gesellschaft) βάσει των ειδοποιών διαφορών που παρουσιάζουν σε μια σειρά από χαρακτηριστικά, είχε επισημανθεί ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα από τον F. Tönnies. Σύμφωνα με

---

⁴⁹ Βλ., M. B. MARINI, H. P. MOONEY, «Rural Economies, στο P. CLOKE et al (επιμ.), *The Handbook of Rural Studies*, Λονδίνο, Sage Publications Ltd, 2000, σσ. 94-95.

⁵⁰ Βλ., T. K. HAREVEN, *The relationship between the Family and Work in a New England Industrial Community*, Νέα Υόρκη, University Press of America, 1982, σ. 1.

τον ίδιο, η *κοινότητα* είναι «οργανική»· αυτό προκύπτει από τους δεσμούς που συνδέουν τα μέλη της, οι οποίοι στηρίζονται κυρίως στη συγγένεια, την αλληλεγγύη, τα έθιμα, τις κοινές ιστορικές αναφορές και την κοινοκτημοσύνη στην κυκλοφορία των αγαθών πρώτης ανάγκης. Αντίθετα, η *κοινωνία* είναι «μηχανική». Η αλληλεπίδραση των ατόμων διέπεται από τα προσωπικά ενδιαφέροντα εκάστου, τις εμπορικές συμφωνίες που τα ίδια συνάπτουν, από καθορισμένες κάθε φορά χωρικές -παρά ιστορικές- αναφορές και από συμπεριφορές που επιτάσσει το επίσημο θεσμικό πλαίσιο. Στην *κοινότητα* η ατομική δράση υπαγορεύεται σημαντικά από το σύνολο στο οποίο ανήκει το υποκείμενο, σε αντίθεση με την αστική και εμπορική *κοινωνία*, όπου οι προσωπικές επιδιώξεις συνιστούν το κύριο κριτήριο λήψεως αποφάσεων, και εν συνεχεία, εκδήλωσης ατομικής συμπεριφοράς. Στην *κοινότητα* τα παραγόμενα αγαθά προορίζονται για την επάρκεια του συνόλου, ενώ στην *κοινωνία*, για τη μεγέθυνση του ατομικού κέρδους.⁵¹

Η έννοια της «κατάρρευσης» του παραδοσιακού ιστού των κοινωνιών που εκβιομηχανίστηκαν, στηρίχτηκε κυρίως σε δύο επιχειρήματα. Και τα δύο θέτουν στο κέντρο του ενδιαφέροντός τους τις μεταβολές που υπέστησαν η οργάνωση και οι λειτουργίες των αγροτικών νοικοκυριών. Το πρώτο εξ αυτών, εστιάζει στην αλλαγή που σημειώθηκε στη σύνθεσή τους. Στη μετάβαση δηλαδή από το διευρυμένο νοικοκυριό με τα συγκατοικούντα μέλη τριών διαδοχικών γενεών, προς την «απομονωμένη» πυρηνική οικογένεια.⁵² Το δεύτερο, που εκφράστηκε κυρίως από την «Κοινωνιολογική Σχολή του Σικάγου» και των υποστηρικτών της, επικεντρώθηκε στην απόσχιση των ατόμων από τα δίκτυα συγγένειας στα οποία ανήκαν, που προοδευτικά, με τις «πιέσεις» της βιομηχανικής εργασίας και του αστικού τρόπου ζωής, οδήγησε και στην διάσπαση της ενότητας που παρουσίαζαν οι αγροτικές οικογένειες.⁵³ Παρόλα αυτά, η «κατάρρευση του κοινωνικού ιστού» μέσα από τις μεταβολές που

⁵¹ Βλ., H. HARRIS, *Ferdinand Tönnies. Community and Civil Society*, Νέα Υόρκη, Cambridge University press, 2001, σσ. xvii-xviii.

⁵² Βλ., T. K. HAREVEN, *The relationship between the Family and Work in a New England Industrial Community*, ό.π.

⁵³ Σύμφωνα με μελετητές όπως ο W. S. Thompson και ο F. Znaniecki, η υιοθέτηση του αστικού τρόπου ζωής από τα άτομα που μετανάστευσαν προς τα μητροπολιτικά κέντρα, απέκοψε τα ίδια από την παραδοσιακή κουλτούρα τους. Στο ίδιο.

σημειώθηκαν στη φυσιογνωμία και την οργάνωση των αγροτικών νοικοκυριών λόγω της εκβιομηχάνισης, υιοθετήθηκε μερικώς από ορισμένους μελετητές. Για παράδειγμα, ο W. J. Goode, αν και επισήμανε ότι τα οικονομικώς ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα πράγματι δείχνουν να αναπτύσσουν πιο γρήγορα σχέσεις εξάρτησης με τη βιομηχανία, δεν αποδέχεται τον όρο «κατάρρευση», καθώς η μετάβαση από τη διευρυμένη στην πυρηνική οικογένεια αποτέλεσε ουσιαστικά την εξέλιξη σε μια μορφή οργάνωσης των νοικοκυριών, που είχε για παραπάνω από δύο αιώνες συνεχή παρουσία στις δυτικές παραδοσιακές κοινωνίες.⁵⁴ Ομοίως, ο N. Smelser όπως και ο M. Anderson, επιχείρησαν να αποδείξουν ότι η ενότητα των παραδοσιακών νοικοκυριών δεν «απειλήθηκε» από την εκβιομηχάνιση με την απολυτότητα που οι θιασώτες της «κατάρρευσης του κοινωνικού ιστού» υποστήριζαν, καθώς πολλά εξ αυτών εισήλθαν αδιαίρετα στην παραγωγική διαδικασία, μεταφέροντας στοιχεία της οικιακής οργάνωσής τους στον νέο χώρο εργασίας.⁵⁵ Ωστόσο, όπως παρατήρησε ο N. Smelser, αν και η εξάρτηση των διευρυμένων νοικοκυριών από τη βιομηχανική δραστηριότητα ήταν αμφίδρομη, μια και εξασφαλιζόταν για τις επιχειρήσεις ένα σταθερό εργατικό δυναμικό, η σύνθεση των πρώτων φαίνεται να έμεινε ακέραιη, περισσότερο στην πρώτη φάση της Βιομηχανικής Επανάστασης (πριν το 1830). Από τη στιγμή που οι καινοτομίες στην τεχνολογία επιταχύνονταν με γοργούς ρυθμούς και οι ανάγκες για ολοένα υψηλότερη εξειδίκευση αυξάνονταν, οι οικογένειες παύουν να εμφανίζονται ως ενιαίο σύνολο στον χώρο εργασίας.⁵⁶

Οι μεταβολές όμως στη σύνθεση και οργάνωση των νοικοκυριών, είναι διακριτές και μέσα από την αλλαγή του κοινωνικού ρόλου της γυναίκας. Ως οικονομικό υποκείμενο που συμμετέχει στην παραγωγική διαδικασία, αντλεί εισόδημα από την εργασία της και ως προέκταση αναπτύσσει καταναλωτική συμπεριφορά, εμφανίζει συχνά κοινά χαρακτηριστικά με τον ενεργό ανδρικό πληθυσμό. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι πολλά από τα εκβιομηχανισμένα μητροπολιτικά κέντρα της Ευρώπης και της Αμερικής στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αποτέλεσαν πεδίο έλξης, όχι μόνο για νεαρούς άνδρες

---

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 2.

⁵⁵ Στο ίδιο.

⁵⁶ Στο ίδιο.

αλλά και για γυναίκες.⁵⁷ Στις περιοχές όπου αναπτύχθηκε η βιομηχανία υφάσματος, παρατηρήθηκε η ένταξη των γυναικών στην εργασία σε μικρές ηλικίες, όταν η τέλεση πρώτου γάμου και η απόκτηση τέκνου γινόταν σε μεγαλύτερες.⁵⁸ Σε αυτήν την περίπτωση, η εκβιομηχάνιση δείχνει να επηρεάζει τον ρόλο της γυναίκας όχι μόνο απέναντι στην εργασία, αλλά και σε παγιωμένους κοινωνικούς θεσμούς όπως η οικογένεια, με πλέον ευκρινή μεταβολή τις επιλογές της αναφορικά με τη δημογραφική συμπεριφορά της. Παρόλα αυτά, η εκβιομηχάνιση δεν επέφερε νομοτελειακά σε όλες τις περιπτώσεις τις ίδιες μεταβολές στον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας. Για να αποδείξει το προκείμενο ένα σημαντικό μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας, αντιπαραθέτει τη θέση της γυναίκας στην εργασία και την οικογένεια ανάμεσα σε δύο μορφές βιομηχανικής δραστηριότητας όπως εκδηλώθηκαν σε κοινό χώρο και χρόνο: της κλωστοϋφαντουργίας που αναφέρθηκε παραπάνω και της μεταλλευτικής δραστηριότητας στις εκβιομηχανισμένες χώρες των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Αν στην πρώτη περίπτωση, με αφορμή τη συμμετοχή των γυναικών στην εργασία, ακολούθησαν οι μεταβολές στον ρόλο που διατηρούσαν για αιώνες μέσα στις παραδοσιακές κοινωνίες και οικογένειες στις οποίες ανήκαν, δεν συνέβη το ίδιο και στη δεύτερη. Οι γυναίκες που ζούσαν σε περιοχές όπου η μεταλλευτική δραστηριότητα υπήρξε περισσότερο αναπτυγμένη από άλλες μορφές επιχειρηματικής δραστηριότητας, εμφάνιζαν μεγαλύτερο βαθμό εξάρτησης από το εισόδημα του συζύγου τους, με τον οποίο είχαν και συχνά μεγάλη ηλικιακή διαφορά. Λόγω της φύσης της μεταλλευτικής εργασίας, δεν μπορούσαν να στραφούν επαγγελματικά σε κάποιον από τους συναφείς τομείς της -τουλάχιστον όχι μακροπρόθεσμα- με αποτέλεσμα να παραμένουν το μεγαλύτερο διάστημα εκτός παραγωγικής διαδικασίας.⁵⁹ Υπό αυτήν την έννοια,

---

⁵⁷ Βλ., H. GLEN, GR. ELDER, «History and the Family: The Discovery of Complexity», *Journal of Marriage and the Family*, 43/3, (1981), σ. 498 (βλ., <https://www.jstor.org/stable/351752>, 4/7/2016).

⁵⁸ Στο ίδιο.

⁵⁹ Στο ίδιο. Όπως παρατηρεί η S. J. Kleinberg στο *The Shadow of the Mill*, οι σύζυγοι των εργατών που απασχολούνταν σε εργοστάσια παραγωγής χάλυβα στο Πίτσμπουργκ της Πενσυλβάνια, ζούσαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους στο σπίτι, καθώς παντρεύονταν σε μικρή ηλικία, έχοντας μοναδικές προσλαμβάνουσες για τον «εξωτερικό» προς αυτές χώρο της εργασίας, τις

η «κατάρρευση του κοινωνικού ιστού», δεν επετεύχθη ομοιογενώς σε όλες τις περιπτώσεις εκβιομηχάνισης, καθώς ο βαθμός μεταβολής της κοινωνικής θέσης των γυναικών, έδειχνε να έχει στενή εξάρτηση από ειδικές παραμέτρους που οφείλει να λάβει κανείς υπόψη του, όπως το είδος της βιομηχανικής δραστηριότητας στο οποίο οι ίδιες θα αναζητούσαν εργασία. Όπως αναφέρει η T. K. Hareven, η μετάβαση από τον παραδοσιακό στον αστικό τρόπο οργάνωσης των νοικοκυριών, αποτελεί μία ιδιαιτέρως «σύνθετη διαδικασία», η οποία θα πρέπει να λογίζεται και ως τέτοια όποτε επιχειρείται να μελετηθεί η διαχρονία της. Βασικό στόχο των ανάλογων προσεγγίσεων θα πρέπει να συνιστά ο εντοπισμός των διαφορετικών, κάθε φορά, σταδίων μεταβολής στα οποία υπόκεινται τα άτομα, είτε ως μονάδες είτε ως ανήκοντα μέλη σε ομάδες, όπως και τα αποτελέσματα της πολυεπίπεδης επίδρασης αυτών των σταδίων στα εκάστοτε χωροχρονικά πλαίσια. Κατά συνέπεια, ατομικός, οικογενειακός και ιστορικός χρόνος πρέπει να εξετάζονται ως αυτόνομες παράμετροι, που δύνανται να εμφανίσουν όμως μεταξύ τους διακριτά σημεία σύγκλισης.⁶⁰

B. Κοινωνικοί θεσμοί: Ανάλογα συμπεράσματα με εκείνα της μεταβολής στη δημογραφική συμπεριφορά των ατόμων και τον τρόπο οργάνωσης των οικογενειών, θα μπορούσαν να διατυπωθούν και για τους κοινωνικούς θεσμούς των παραδοσιακών κοινωνιών που εκβιομηχανίστηκαν. Ο προσδιορισμός του χώρου, του χρόνου, των επιμέρους στοιχείων των κοινωνικών συνόλων και του είδους της επιχειρηματικής δραστηριότητας που εξετάζονται, συνιστούν ανασταλτικούς παράγοντες για την ad hoc υιοθέτηση και εφαρμογή γενικών τυπολογιών και μοντέλων. Συνεπώς, κάθε περίπτωση επιτάσσει πρωτίστως την αντιμετώπισή της ως «μοναδικής», προκειμένου να ενταχθεί στη συνέχεια σε ένα ευρύτερο πλαίσιο με άλλες, με τις οποίες θα παρουσιάζει τα περισσότερα δυνατά κοινά χαρακτηριστικά. Την ιδιαιτερότητα αυτή, δείχνει να έχει λάβει υπόψη της μια «δεύτερη γενεά» μελετών για το στάδιο πρωτοεκβιομηχάνισης, διακρίνοντας μεταξύ άλλων, έντονες διαφοροποιήσεις στο είδος και τον ρυθμό

διηγήσεις των αντρών. Κύρια ασχολία τους υπήρξε η οργάνωση του νοικοκυριού και η ανατροφή των παιδιών, τα οποία συνήθως ήταν και πολλά.

⁶⁰ Βλ., T. K. HAREVEN, «The History of the Family and the Complexity of Social Change», *The American Historical Review*, 96/1, (1991), σ. 95.

μεταβολής των κοινωνικών θεσμών.⁶¹ Ως κοινωνικοί θεσμοί ορίζονται παγιωμένοι κανόνες και πρακτικές, μέσω των οποίων τα άτομα «οργανώνουν τις οικονομικές, κοινωνικές, δημογραφικές, πολιτικές και πολιτισμικές δράσεις τους».⁶² Η μορφή των κοινωνικών θεσμών μπορούν να διαφέρουν όχι μόνο από χώρα σε χώρα, αλλά ακόμη και μεταξύ κοινοτήτων που ανήκουν στην ίδια περιφέρεια.⁶³ Σε μια γενική αναγωγή τους, οι κοινωνικοί θεσμοί που επηρέαζαν την οικονομική ανάπτυξη στην πρωτοβιομηχανική Ευρώπη, αφορούσαν σε προϋπάρχοντα συστήματα έγγκειας ιδιοκτησίας, στον διαφορετικό τρόπο οργάνωσης των κοινοτήτων τους και σε ομάδες συνεργασίας όπως οι συντεχνίες.⁶⁴ Η ισχυρότερη ή ισχνότερη παρουσία αντίστοιχων κανόνων ή πρακτικών σε ευρωπαϊκές χώρες ή περιοχές, αιτιολογεί έως ένα βαθμό τον ρυθμό και το μέγεθος εκβιομηχάνισής τους, επιτρέποντας κατ' αναλογία τη μικρότερη ή μεγαλύτερη επίδραση νεότερων θεσμών στην οικονομική ανάπτυξή τους, όπως είναι το κράτος και η αγορά.⁶⁵

Γ. Τα Δίκτυα: Από τις ίδιες παραμέτρους φαίνεται να εξαρτάται η μεταβολή των κοινωνικών δικτύων, η λειτουργία των οποίων σε πρωτοβιομηχανικό επίπεδο, υπαγορεύεται σε σημαντικό βαθμό από παγιωμένους κοινωνικούς θεσμούς. Συνεπεία της ολοένα μεγαλύτερης εξάρτησης πρωτοεκβιομηχανισμένων κοινωνιών από θεσμούς που ξεπερνούν τη μέχρι πρότινος παραδοσιακή μορφή οργάνωσής τους (κράτος, αγορά), παρατηρείται συχνά και ο μετασχηματισμός στη μορφή, τη σύνθεση και την πυκνότητα των προϋπαρχόντων κοινωνικών δικτύων τους. Οι E. Miguel, P. Gertler και D. Levine, έχοντας ως αφετηρία τους θεωρίες και αναλύσεις με μεγάλη χρονική και γεωγραφική απόκλιση μεταξύ τους, οι οποίες κατεδείκνυαν περισσότερο τα αρνητικά παρά τα θετικά αποτελέσματα της εκβιομηχάνισης για το σύνολο του κοινωνικού βίου, επιχείρησαν να απαντήσουν στο ερώτημα, εάν τελικά η ίδια αντί να ενισχύει,

⁶¹ Βλ., S. C. OGILVIE, «Social Institutions and Proto-Industrialization», στο S. C. OGILVIE, M. GERMAN (επιμ.), *European Proto-Industrialization*, ό.π., σ. 23.

⁶² Στο ίδιο, σσ. 23-24.

⁶³ Στο ίδιο.

⁶⁴ Στο ίδιο.

⁶⁵ Στο ίδιο, σσ. 24 και 37.

«καταστρέφει τα κοινωνικά δίκτυα».⁶⁶ Σε αντίθεση με τα παραπάνω, υπάρχει η θέση, κυρίως μερίδας μελετητών που εξετάζουν ειδικά την κινητικότητα και την προσαρμογή των κοινωνικών δικτύων σε νέες συνθήκες, ότι, όχι μόνο δεν είναι παθητικοί δέκτες των οικονομικών αλλαγών (εν προκειμένω), αλλά συνιστούν δράστες που συμμετέχουν σε αντίστοιχες διαδικασίες, συμβάλλουν στην επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης και, παράλληλα, ενδυναμώνουν την παρουσία τους όταν εκείνη προκύπτει.⁶⁷ Τα αποτελέσματα της κοινωνικής προέκτασης των οικονομικών δράσεων, μέσα από την παρακολούθηση της «συμπεριφοράς» των κοινωνικών δικτύων, μπορεί να ποικίλλουν ακόμη και σε περιοχές που ανήκουν στις ίδιες χώρες, όπως παρατηρήσαμε και στην περίπτωση των δημογραφικών μεταβολών. Το εγχείρημα των E. Miguel, P. Gertler και D. Levine, κρίνεται ξεχωριστό, καθώς επικεντρώνεται σε έναν χώρο που, γεωγραφικά, δεν ανήκει σε αυτόν που αποκαλείται «δυτικός», αλλά η ταχεία εκβιομηχάνισή του, δείχνει να του έχει προσδώσει χαρακτηριστικά που όμοιά τους συναντάει κανείς σε δυτικές κοινωνίες. Η εμπειριστατωμένη γνώση του άτυπου και τυπικού κανονιστικού πλαισίου, βάσει των οποίων οργανώνεται η κοινωνική συμπεριφορά, αποτελεί αρωγό για την ορθότερη ανάλυση αντιστοίχως των άτυπων και τυπικών σχέσεων που διαμορφώνονται πριν και μετά την εμφάνιση της εκβιομηχάνισης σε μια περιοχή. Όπως παρατηρείται στην εν λόγω μελέτη, η επίδραση της βιομηχανικής δράσης στο προϋπάρχον κοινωνικό κεφάλαιο δεν είναι σε όλες τις περιπτώσεις διακριτή με τον ίδιο τρόπο. Οι δημογραφικές ροές

---

⁶⁶ Μεταξύ άλλων αναφέρονται στους K. Marx και FR. Engels, τον K. Polanyi, αλλά και σε μεταγενέστερους μελετητές, οι παρατηρήσεις των οποίων αφορούν στην περιοχή που εξετάζουν και οι ίδιοι. Βλ., E. MIGUEL, P. GERTLER, D. I. LEVINE, *Did Industrialization destroy Social Capital in Indonesia?*, Μπέρκλεϋ, University of California, Center for International and Development Economics Research, 2003, σσ. 1-2 (βλ., <http://econwpa.repec.org/eps/dev/papers/0407/0407006.pdf>, 3/2/2017).

⁶⁷ Κύριος εκφραστής αυτής της θέσης είναι ο R. Putnam, του οποίου η συμβολή στον εννοιολογικό προσδιορισμό του *κοινωνικού κεφαλαίου*, θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική. Η εν λόγω διαπίστωση όμως, θα λέγαμε ότι περιγράφει περισσότερο τον ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου ως προϋπόθεση και αιτία για τη δημιουργία οικονομικής ανάπτυξης, παρά τις επιπτώσεις που προκαλεί η τελευταία στις μεταβολές που εντοπίζονται σε αυτό. Επισημαίνοντας τη σημασία της συγκεκριμένης διαφοράς, οι E. Miguel, P. Gertler και D. Levine συνέθεσαν εκ νέου μελέτη για την Ινδονησία, εξετάζοντας αυτήν τη φορά, την αξία του κοινωνικού κεφαλαίου στην ταχεία εκβιομηχάνιση της περιοχής. Βλ., E. MIGUEL, P. GERTLER, D. I. LEVINE, «Does Social Capital promote Industrialization? Evidence from a rapid industrializer», *The Review of Economics and Statistics*, 87/4, (2005), σσ. 754-762 (βλ., http://emiguel.econ.berkeley.edu/assets/miguel_research/43/Paper_Does_Social_Capital_Promote_Industrialization.pdf, 12/2/2017).

μπορούν εν πολλοίς να συνιστούν ενδείξεις, καθώς η μετανάστευση προς τις εκβιομηχανισμένες περιοχές μαρτυρά κατά πρώτον το οικονομικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν οι ίδιες για ένα τμήμα του πληθυσμού, και δευτερευόντως, υπαινίσσονται ενδεχόμενες αλλαγές στις οποίες υπόκεινται ο παραδοσιακός ιστός των αγροτικών κοινωνιών. Κατ' επέκταση, είναι πιθανή η μεταβολή συνεκτικών στοιχείων τους, όπως η σύνθεση και οργάνωση των οικογενειακών νοικοκυριών, των νορμών οι οποίες υπαγορεύουν το κανονιστικό πλαίσιο της δράσης τους και της φυσιογνωμίας, της έντασης και της έκτασης των κοινωνικών δικτυώσεων.

Εάν τα δημογραφικά συμβάντα όπως η μετανάστευση ή ο αριθμός των διαζυγίων συνιστούν δείκτες μεταβολής, τότε τα αποτελέσματα θα πρέπει να ερμηνευτούν συναρτήσει ορισμένων εκ των ποιοτικών χαρακτηριστικών του πληθυσμιακού δείγματος που εξετάζεται. Για παράδειγμα, οι περισσότεροι μορφωμένοι και νέοι άρρενες που μεταναστεύουν από τις αγροτικές περιφέρειες προς τα εκβιομηχανισμένα κέντρα, είναι περισσότεροι από άλλες πληθυσμιακές κατηγορίες. Σε αυτές τις περιπτώσεις, όπως επισημαίνεται, είναι εμφανέστερη κάποια αλλαγή στη σύνθεση και τη φυσιογνωμία των δικτύων που διαμορφώνουν στις περιοχές που εγκαθίστανται, τα οποία έχουν ως στόχο την επιτυχέστερη οικονομική, επαγγελματική και κατ' επέκταση κοινωνική εδραίωση των ατόμων.⁶⁸ Έτσι, θα λέγαμε ότι πρόκειται για δικτυώσεις οικονομικά προσανατολισμένες. Όσο τα άτομα αποκτούν οικονομική και επαγγελματική ισχύ στον νέο χώρο εγκατάστασής τους τόσο λιγότερο εξαρτημένα είναι από τα παραδοσιακά κοινωνικά δίκτυα στα οποία μέχρι πρότινος ανήκαν. Στην αντίθετη περίπτωση, τα άτομα με ισχνή οικονομική δυνατότητα έχουν μεγαλύτερη σχέση εξάρτησης από παραδοσιακές νόρμες και δίκτυα, καθώς είναι ο μοναδικός τρόπος για να εδραιωθούν κοινωνικά και να αποσπάσουν τις περισσότερες δυνατές πληροφορίες που θα καταστήσουν λιγότερο ή περισσότερο επιτυχείς τις δράσεις τους.⁶⁹

Η «κοινωνική κατάρρευση» του παραδοσιακού ιστού, μέσα από την «αποσύνθεση» του οικογενειακού νοικοκυριού, δεν επιβεβαιώνεται πάντοτε,

---

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 2.

⁶⁹ Στο ίδιο, σσ. 8 και 10-11.

ακόμη και όταν η οικονομική μετανάστευση δυνητικά προκαλεί την αποκοπή του ατόμου από το οικογενειακό δίκτυό του. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι, σε αντίθεση με πολλές δυτικές κοινωνίες, στην Ινδονησία παρατηρήθηκε η μετεγκατάσταση των γονέων έγγαμων ζευγαριών στον χώρο διαμονής των τέκνων τους, προκειμένου να συμβάλλουν επικουρικά στις οικογενειακές υποχρεώσεις των τελευταίων λόγω των αυξημένων εργασιακών υποχρεώσεών τους. Επίσης, η ενδεχόμενη αύξηση των διαζυγίων, θα πρέπει να συνοδεύεται από μία προηγούμενη μελέτη επιμέρους συνθηκών που συντελούν στην εμφάνισή τους και δεν συνδέονται απαραίτητα με την εκβιομηχάνιση. Παρόλα αυτά, τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης έρευνας, δείχνουν ότι, οι γυναίκες που ζούσαν σε περιοχές που τους επέτρεπαν να έχουν υψηλό ποσοστό συμμετοχής στην αγορά εργασίας, ήταν και εκείνες που εμφάνιζαν μεγαλύτερη συχνότητα διαζυγίων, σε σχέση με εκείνες των αγροτικών νοικοκυριών.⁷⁰

Επιπροσθέτως, στα «μητροπολιτικά κέντρα», παρατηρείται ποικιλία στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των πληθυσμών, σε αντίθεση με τις «παραδοσιακές» κοινότητες, στις οποίες διακρίνεται υψηλή ομοιογένεια. Η συνέπεια και η μαζικότητα στην τήρηση των εθίμων (π.χ. εθνικών ή θρησκευτικών εορτών), συνιστά ένδειξη για τη μικρότερη ή μεγαλύτερη ισχύ των δικτύων κοινωνικής ολοκλήρωσης στους νέους χώρους εδραίωσής τους. Όπως παρατηρείται στην περίπτωση της Ινδονησίας, σε περιοχές στις οποίες εντοπίζονται πολλές πολιτισμικές συνάψεις, η αλληλεπίδραση μεταξύ των ατόμων είναι πιο συχνή, κάτι που υποδεικνύει κατ' επέκταση, και την παρουσία ισχυρών δεσμών ανάμεσά τους.⁷¹

Οι E. Miguel, P. Gertler και D. Levine καταλήγουν τέλος, ότι η εκβιομηχάνιση, μπορεί να μεταβάλλει τη μορφή και οργάνωση των κοινωνικών δικτύων, εξασθενώντας τη δυναμική παρουσία του προϋπάρχοντος κοινωνικού κεφαλαίου σε ορισμένες περιοχές. Αυτό, είναι περισσότερο διακριτό στις περιπτώσεις όπου η εκβιομηχάνιση εγκαθιδρύθηκε στις τοπικές οικονομίες με ταχείς ρυθμούς, προκαλώντας τη «διάβρωση των συνεκτικών δυνάμεων», που

---

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 31.

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 7.

διατηρούσαν τη συνοχή των κατοίκων στις αγροτικές κοινότητες.⁷² Οι μεταναστευτικές ροές από τα εκβιομηχανισμένα κέντρα προς τις αγροτικές κοινότητες λόγω της υψηλής ανεργίας που επέφερε η ασιατική οικονομική κρίση του 1998, υποδηλώνει την αδυναμία ορισμένων τμημάτων του πληθυσμού να «απορροφήσουν» τους κραδασμούς που συνοδεύουν εν γένει το καπιταλιστικό σύστημα (σχήμα 2.4).⁷³ Θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι, σε αυτήν την περίπτωση, η επιχειρηματική δράση δεν ενεργοποιεί μόνον εισροές που συνιστούν δυνητικές ενσωματώσεις προς την κοινοτική δομή στην οποία εγκαθίσταται, με αποτέλεσμα να μετασχηματίζεται σε μια «κοινωνία της αγοράς». Αντιστρόφως, μέσα από τις πληθυσμιακές εκροές που, εκούσα άκουσα, προκαλεί, ενεργοποιεί ταυτόχρονα την «έξοδο» ενός οικονομικού, ανθρώπινου, πολιτισμικού και κοινωνικού κεφαλαίου, μεταβάλλοντας με αρνητικό τρόπο τα συνεκτικά στοιχεία της (σχήμα 2.4).

2.6 Η κοινωνική ευθύνη του επιχειρηματία

Συνεπεία των παραπάνω επανέρχεται η συζήτηση αναφορικά με την ανάγκη δημιουργίας ισχυρού κοινωνικού κεφαλαίου ανάμεσα στις επιχειρηματικές και τις κοινοτικές δομές, μέσω της *έδρασης* των οικονομικών δράσεων στις κοινωνικές σχέσεις. Σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η *στρατηγική* που επιλέγει η εκάστοτε επιχειρηματική δομή να εφαρμόσει αναφορικά με τη διαχείριση του εξωτερικού περιβάλλοντός της, αναδιαμορφώνοντας συχνά και την εσωτερική στρατηγική της.⁷⁴ Μια τέτοια προσέγγιση, σχετικά με το προφίλ που θα πρέπει να υιοθετούν οι επιχειρήσεις, έχει πολλές ομοιότητες με εκείνο που αποκαλείται «κοινωνική επιχειρηματικότητα» (social entrepreneurship), κεντρικό χαρακτηριστικό της οποίας, αποτελεί η μέριμνα για τις κοινωνικές και

---

⁷² Ο J. Breman που μελέτησε την ίδια περιοχή, παρατήρησε ότι η εκβιομηχάνιση συνδέθηκε μερικώς, με τις κοινωνικές αναταραχές, την αύξηση της βίας και της εγκληματικότητας ανάμεσα στους εργάτες που έχαναν τη θέση εργασίας τους, με αποτέλεσμα αρκετοί εξ αυτών να επιστρέφουν στις αγροτικές κοινότητες από τις οποίες είχαν προέλθει. Βλ., στο ίδιο, σ. 33.

⁷³ Στο ίδιο, σ. 23.

⁷⁴ Βλ., G. BOYCE, S. VILLE, *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, ό.π., σ. 40.

κοινοτικές ανάγκες του εξωτερικού περιβάλλοντός της.⁷⁵ Ανεξαρτήτως των θετικών αποτελεσμάτων εφαρμογής μιας τέτοιας στρατηγικής για τις ίδιες τις επιχειρήσεις, αναδεικνύεται ως μείζονα, η δημιουργία σφικτών δεσμών ανάμεσα στην επιχειρηματική δράση και το κοινωνικό γίνεσθαι που περιβάλλει τη δομή της. Σε αυτό το πλαίσιο, τα προγράμματα «CSR» (Corporate Social Rensposibilities) που εφαρμόζονται σε πολλές χώρες από μερίδα επιχειρήσεων, αποτελούν πυλώνα της στρατηγικής που έχουν υιοθετήσει οι ίδιες, για να ελέγξουν τα κοινωνικά, οικονομικά αποτελέσματα της λειτουργίας τους σε τοπικό επίπεδο.⁷⁶

Ξεχωριστό ενδιαφέρον αποτελεί η υλοποίηση αντίστοιχων προγραμμάτων από μεταλλευτικές εταιρίες, η οικονομική δράση των οποίων, επηρεάζει σε ευρεία κλίμακα τις τοπικές κοινότητες. Οι ωφέλειες από τη μεταλλευτική δραστηριότητα μπορούν να είναι πολλές όπως, η δημιουργία νέων κοινοτήτων πλησίον των παλαιότερων, η επίτευξη οικονομικής ευρωστίας συνολικά για τον χώρο, θέσεις εργασίας για τους τοπικούς πληθυσμούς, εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών, κατασκευή δρόμων, σχολείων, νοσοκομείων κ.α.⁷⁷ Αντιστοίχως, οι συνέπειες είναι επίσης ποικίλες και μπορούν να έχουν σημαντικές κοινωνικές προεκτάσεις. Ορισμένες από αυτές, εντοπίζονται στην άνιση κατανομή των προνομίων που προκύπτουν από τη μεταλλευτική δράση για τους κατοίκους της κοινότητας, τις περιορισμένες πρωτοβουλίες συνεργασίας μεταξύ επιχείρησης και κοινότητας ώστε να αποδεικνύεται τελικά ζημιογόνα η δράση τους για την τελευταία, το περιβάλλον και το εισόδημα των κατοίκων, στην εξειδίκευση της εργασίας που μπορεί να οδηγήσει σε αύξηση και όχι σε μείωση της ανεργίας, στον κίνδυνο εμφάνισης υψηλής παραβατικότητας και εγκληματικότητας εξαιτίας των μεταβολών στις οποίες υπόκεινται οι κοινωνικές ισορροπίες, στην υποκατάσταση της εθνικής ή

---

⁷⁵ Στο ίδιο.

⁷⁶ Βλ., H. JENKINS, L. OBARA, «Corporate Social Responsibility (CSR) in the mining industry - the risk of community dependency», σ. 1 (βλ., http://www.crrconference.org/Previous_conferences/downloads/2006jenkinsobara.pdf, 2/4/2017).

⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 3.

τοπικής αρχής από πλευράς των εταιριών, σε συνεχείς διαμάχες μεταξύ τοπικών ομάδων, κυβερνήσεων και εταιριών για ζητήματα γαιοκτησίας στον χώρο κ.α.⁷⁸

Σε σχετική έκθεση του μεταλλευτικού τμήματος της Παγκόσμιας Τράπεζας («the World Bank Group's Mining Department») το 2002, γίνεται εκτεταμένη αναφορά στον ρόλο που διαδραματίζουν οι μεταλλευτικές εταιρίες στις κοινότητες γύρω από τις οποίες έχουν εδραιώσει τη λειτουργία τους. Μέσα από στοιχεία που παρατίθενται ενδεικτικά για ένα σύνολο μεταλλευτικών εταιριών διεθνώς, η έκθεση καταλήγει ότι, η δημιουργία ισχυρού κοινωνικού κεφαλαίου μεταξύ των επιχειρηματικών δομών και των επιμέρους κοινοτήτων, είναι σημαντική και για τα δύο μέρη.⁷⁹ Η διαμόρφωση ενός «κοινωνικού ρόλου» για τις επιχειρήσεις απαιτεί πρωτίστως τη σύνθεση ισχυρών δεσμών με τις τοπικές κοινότητες, οι οποίοι, όπως επισημαίνεται, θα πρέπει να δημιουργούνται ακόμη και χρόνια πριν την εκτεταμένη λειτουργία των μεταλλευτικών μονάδων.⁸⁰ Η «κοινωνική επιχείρηση» βρίσκεται σε συνεχή διάλογο τόσο με τις κοινότητες όσο και με το κράτος ή την τοπική αυτοδιοίκηση, συνθέτοντας ένα μόνιμα ανατροφοδοτούμενο, με κοινωνικούς πόρους, «τρίγωνο» αλληλεπίδρασης.⁸¹ Σε αυτό το πλαίσιο, η επιχείρηση μοιράζεται τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων με όλα τα συμμετέχοντα μέρη, καθώς τα αποτελέσματα της δράσης της, θα επηρεάσουν λιγότερο ή περισσότερο, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, δομικές λειτουργίες τους. Συνεπώς, η ευθύνη και τα προνόμια από τη μεταλλευτική δραστηριότητα εν προκειμένω, διαχέονται παράλληλα σε τρεις κατευθύνσεις.

---

⁷⁸ Στο ίδιο.

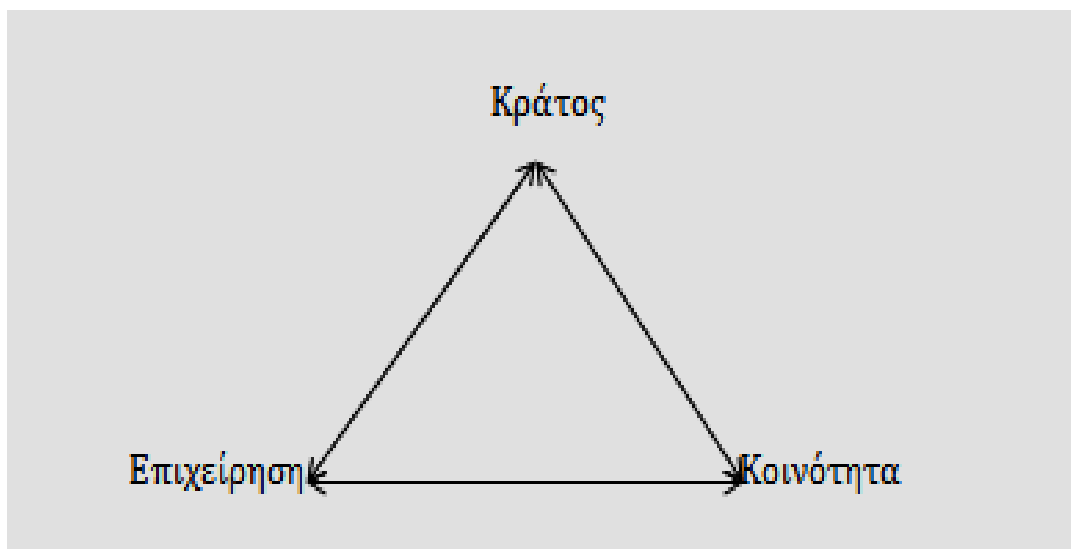
⁷⁹ Βλ., WORLD BANK AND INTERNATIONAL FINANCE CORPORATION, *Mining and development. Large mines and local communities: forging partnerships, building sustainability*, Ουάσιγκτον, International Finance Corporation, 2002, σσ. 16-17 και 22.

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 17.

⁸¹ Στο ίδιο, σσ. 17-18.

Σχήμα 2.5

Τριαδικός δεσμός κράτους-επιχείρησης-κοινότητας

Σε περιπτώσεις όπου εφαρμόστηκαν αντίστοιχα προγράμματα (λ.χ. μεταλλευτικές κοινότητες ουρανίου στον Καναδά), απεδείχθη ότι και τα τρία συμβαλλόμενα μέρη είχαν ωφέλειες, σε αντίθεση με εκείνες όπου η ελλιπής παρουσία τους επέφερε οικονομικές, περιβαλλοντικές και κοινωνικές συνέπειες, κυρίως για τις τοπικές κοινότητες (Αλμαντέν στην Ισπανία, Γκάνα).⁸² Η «κοινωνική επιχείρηση» δεν υποκαθιστά τον ρόλο του κράτους, αλλά αναλαμβάνει το μερίδιο της «κοινωνικής ευθύνης» που της αναλογεί, παρακολουθώντας τις προεκτάσεις της λειτουργίας της σε τοπικό και εθνικό επίπεδο, παίρνοντας μέτρα κατά της επιβάρυνσης του φυσικού περιβάλλοντος, προσφέροντας θέσεις εργασίας κατά προτεραιότητα στους κατοίκους των περιοχών που επηρεάζονται άμεσα από την παρουσία της, αμβλύνοντας τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αντιθέσεις που συνήθως εμφανίζονται μεταξύ νεοεισερχόμενου εργατικού δυναμικού και ντόπιων πληθυσμών, συνδράμοντας με κάθε δυνατό τρόπο τις τοπικές κοινότητες χωρίς να

---

⁸² Στο ίδιο, σσ. 13-14 και H. JENKINS, L. OBARA, «Corporate Social Responsibility (CSR) in the mining industry - the risk of community dependency», ό.π., σ. 10.

διακυβεύεται, αλλά με το να ενισχύεται ακόμη περισσότερο η αυτονομία τους.⁸³ Συμπερασματικά, η «κοινωνική επιχείρηση» πρέπει να συνιστά φορέα σταθερότητας για την περιοχή στην οποία έχει εγκατασταθεί, φροντίζοντας για την ορθή χρήση των διαθέσιμων ορυκτών πόρων και την εξοικονόμησή τους για το μέλλον, αποτελώντας πυρήνα οικονομικής περιφερειακής ανάπτυξης και καινοτομίας, προνοώντας για τη χάραξη μιας εσωτερικής και εξωτερικής στρατηγικής που θα προβλέπει όσες μεταβολές προκληθούν σε κοινωνικό επίπεδο.⁸⁴

Η κριτική την οποία δέχτηκε το μοντέλο που παρουσιάστηκε παραπάνω, έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι, η συνεργασία της επιχείρησης με άτομα, φορείς και θεσμούς από το εξωτερικό περιβάλλον της, σε ζητήματα που άπτονται της εσωτερικής οργάνωσής τους, ενδέχεται να επιφέρει αρνητικά αποτελέσματα στη λειτουργία της.⁸⁵ Ειδικά, όταν οι δεσμοί συνεργασίας μεταξύ τους διέπονται από υψηλό βαθμό εξάρτησης. Υπό αυτήν την έννοια, η επιχείρηση πρέπει να διατηρεί τη σχετική αυτονομία της στον τρόπο οργάνωσής της, την επιλογή στρατηγικής και την υλοποίηση αποφάσεων. Η πληροφορία που προέρχεται από οποιοδήποτε μέρος της τριάδας συνεργασίας, μπορεί να αντληθεί και να διαχυθεί μέσω της διαμόρφωσης κοινοπραξιών ή/και την ίδρυση εξωτερικών φορέων προς την οργανωσιακή δομή της, στους οποίους όμως οι ίδιες θα έχουν ισοδύναμη συμμετοχή με τα υπόλοιπα μέρη, κοινές υποχρεώσεις και δικαιώματα.⁸⁶ Αρκετές «κοινωνικές επιχειρήσεις» έχουν προβεί στη δημιουργία αντίστοιχων φορέων ή ιδρυμάτων, τα οποία είναι τυπικώς ανεξάρτητα από το κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας της επιχειρηματικής δομής. Τέτοιου είδους πρωτοβουλίες έχουν ως στόχο, και σε ορισμένες περιπτώσεις τον πετυχαίνουν, να δημιουργήσουν «κανάλια» αλληλεπίδρασης με τις τοπικές κοινωνίες, ενισχύοντας τοιούτοτρόπως το κοινωνικό κεφάλαιο στον χώρο που έχουν εγκατασταθεί. Η παρατήρηση και καταγραφή των συνεπειών που μπορεί να προκαλέσει η λειτουργία τους, μια σειρά από διορθωτικές παρεμβάσεις στις

---

⁸³ Βλ., WORLD BANK AND INTERNATIONAL FINANCE CORPORATION, *Mining and development. Large mines and local communities: forging partnerships, building sustainability*, ό.π., σσ. 15-18.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 15.

⁸⁵ G. BOYCE, S. VILLE, *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, ό.π., σ. 41.

⁸⁶ Στο ίδιο.

οποίες μπορούν να προβούν, η εξοικείωση των τοπικών πληθυσμών με τις κατά τόπους μορφές της επιχειρηματικής δραστηριότητας μέσω συχνών ενημερώσεών τους για τη φυσιογνωμία τους, η εκπαίδευσή τους σε ζητήματα σχετικά με την παραγωγή, τον επιχειρηματικό σχεδιασμό κ.α., αποτελούν δυνητικά ορισμένες από τις προεκτάσεις των παραπάνω δράσεων.⁸⁷ Κατά αυτήν την έννοια, η *έδραση* του οικονομικού δεδομένου στις προϋπάρχουσες κοινοτικές και τις νέες κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνονται, συμβάλλει στην ομαλότερη αποδοχή του από τις κοινοτικές δομές, διαδικασία, η οποία αποδεικνύεται συχνά απαιτητική ως προς τον χρόνο ολοκλήρωσής της.⁸⁸ Όπως επισημαίνεται όμως στην ίδια έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας, οι εν λόγω φορείς, στην πραγματικότητα βρίσκονται υπό τον έλεγχο των επιχειρήσεων που έχουν ιδρυθεί. Αυτό το γεγονός, ελλοχεύει πάντοτε τον κίνδυνο να «ιδιοποιηθούν» το κοινωνικό κεφάλαιο που έχουν δημιουργήσει με τις τοπικές κοινωνίες, με τέτοιον τρόπο, ώστε να υποκαθιστούν τελικά τον ρόλο του κράτους ή της τοπικής αυτοδιοίκησης στην περιοχή.⁸⁹ Η ομαλή συνεργασία μεταξύ των τριών μερών (κράτος- επιχείρηση- κοινότητα), προϋποθέτει την αυτονομία και αυτοτέλειά τους σε όλα τα στάδια της αλληλεπίδρασής τους.⁹⁰

Η ανάληψη της «κοινωνικής ευθύνης του επιχειρηματία» και η μικρότερης ή μεγαλύτερης ισχύος και έκτασης σύνθεση κοινωνικού κεφαλαίου με τις κρατικές και κοινοτικές δομές, εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Κάθε επιχείρηση, κράτος και κοινότητα διακρίνεται για τα ξεχωριστά της γεωγραφικά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά χαρακτηριστικά, που δεν επιτρέπουν τη γενικευμένη εφαρμογή ενός συγκεκριμένου μοντέλου για όλες τις

---

⁸⁷ Βλ., WORLD BANK AND INTERNATIONAL FINANCE CORPORATION, *Mining and development. Large mines and local communities: forging partnerships, building sustainability*, ό.π., σσ. 7-8.

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 16.

⁸⁹ Στο ίδιο.

⁹⁰ Ενδεικτική η αναφορά στον Γ. Τσομπάνογλου, όπου «το θέμα της προστασίας των εργαζομένων και των οικογενειών τους, αλλά και της κοινότητάς τους, είναι κύριο πλέον και τα συνδικάτα μαζί με άλλους πλέον φορείς τοπικούς προσπαθούν να βρουν τρόπο συνεργασίας για τη δημιουργία νέων μορφών επιχειρήσεων στα περιφερειακά-τοπικά χαρακτηριστικά τους». Βλ., Γ. ΤΣΟΜΠΑΝΟΓΛΟΥ, «Κοινωνικό Κεφάλαιο και βιώσιμες κοινότητες», στο Γ. ΤΣΟΜΠΑΝΟΓΛΟΥ (επιμ.), *Κοινωνική ανάπτυξη και κοινωνική συνοχή. Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2007, σ. 55.

περιπτώσεις.⁹¹ Προγράμματα που ειδικεύονται στη μελέτη της «κοινωνικής ευθύνης» του επιχειρηματία και έχουν εφαρμοστεί σε πολλές χώρες, μεταξύ αυτών και της Ευρώπης, δείχνουν να έχουν λάβει υπόψη τους τις παραπάνω πιθανές διαφοροποιήσεις. Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει συμπεριλάβει στον βασικό πυρήνα της στρατηγικής της, την προώθηση προγραμμάτων «Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης», θεωρώντας ότι η πραγμάτωσή τους θα ενισχύσει την ανάκτηση εμπιστοσύνης των τοπικών κοινωνιών προς τις επιχειρήσεις, με την προϋπόθεση ότι οι τελευταίες, θα δώσουν τη δέουσα έμφαση στην «κοινωνική» και «ηθική» προέκταση της οικονομικής δράσης τους.⁹² Ήδη από το 1998, όπου

⁹¹ Εν μέρει, αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι ορισμένες από τις μεταλλευτικές κοινότητες, και όχι όλες, μετατράπηκαν στην πορεία σε μεταλλευτικές μητροπόλεις. Στο ίδιο, σ. 18.

⁹² Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει ήδη ορίσει την Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη (Corporate Social Responsibility) ως «έννοια σύμφωνα με την οποία οι εταιρείες ενσωματώνουν σε εθελοντική βάση κοινωνικές και περιβαλλοντικές ανησυχίες στις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες και στις επαφές τους με άλλα ενδιαφερόμενα μέρη». Όπως επίσης επισημαίνεται στην «ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΣΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ. Μια ανανεωμένη στρατηγική ΕΕ 2011-14 για την εταιρική κοινωνική ευθύνη», η υιοθέτηση τέτοιων στρατηγικών ωφελούν τις ίδιες τις επιχειρήσεις: «Μπορεί να αποφέρει οφέλη από άποψη διαχείρισης των κινδύνων, εξοικονόμησης κόστους, πρόσβασης σε κεφάλαια, σχέσεων με τους πελάτες, διαχείρισης ανθρώπινων πόρων και ικανότητας για καινοτομία[...]. Ως εκ τούτου, μπορεί να καθοδηγήσει την ανάπτυξη νέων αγορών και να δημιουργήσει ευκαιρίες ανάπτυξης. Αναλαμβάνοντας την κοινωνική τους ευθύνη οι επιχειρήσεις μπορούν να οικοδομήσουν μακροπρόθεσμα την εμπιστοσύνη των εργαζομένων, των καταναλωτών και των πολιτών γενικά, στην οποία θα βασίζονται βιώσιμα επιχειρηματικά μοντέλα. Τα υψηλότερα επίπεδα εμπιστοσύνης, στη συνέχεια, συμβάλλουν στη δημιουργία ενός περιβάλλοντος στο οποίο οι επιχειρήσεις μπορούν να καινοτομούν και να αναπτύσσονται [...] και προς το συμφέρον της κοινωνίας ως συνόλου». Αντιστοίχως, προβλέπεται ο ρόλος των δημόσιων αρχών και άλλων ενδιαφερομένων σε αυτήν τη διαδικασία: «Η ανάπτυξη της ΕΚΕ πρέπει να καθοδηγείται από τις ίδιες τις επιχειρήσεις. Οι δημόσιες αρχές πρέπει να διαδραματίζουν ρόλο υποστήριξης μέσω ενός έξυπνου μείγματος εθελοντικών μέτρων πολιτικής και, όταν είναι αναγκαίο, συμπληρωματικής κανονιστικής ρύθμισης προκειμένου, για παράδειγμα, να προωθήσουν τη διαφάνεια, τη δημιουργία κινήτρων αγοράς για υπεύθυνη επιχειρηματική συμπεριφορά και τη διασφάλιση της υποχρέωσης λογοδοσίας των εταιρειών. Οι επιχειρήσεις πρέπει να διαθέτουν την ευελιξία να καινοτομούν και να αναπτύξουν προσέγγιση της ΕΚΕ κατάλληλη για τις συνθήκες τους. Ωστόσο, πολλές επιχειρήσεις αξιοποιούν την ύπαρξη αρχών και κατευθυντήριων γραμμών που προωθούνται από τις δημόσιες αρχές για τη συγκριτική αξιολόγηση των πολιτικών τους και των επιδόσεών τους, καθώς και για την προαγωγή ίσων όρων ανταγωνισμού. Οι συνδικαλιστικές ενώσεις και οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών εντοπίζουν προβλήματα, ασκούν πίεση για βελτίωση και μπορούν να συνεργάζονται εποικοδομητικά με τις επιχειρήσεις για την από κοινού εξεύρεση λύσεων. Οι καταναλωτές και οι επενδυτές είναι σε θέση να βελτιώνουν την ανταμοιβή των κοινωνικά υπεύθυνων εταιρειών εκ μέρους της αγοράς, μέσω των αποφάσεων κατανάλωσης και επενδύσεων που λαμβάνουν. Τα μέσα ενημέρωσης μπορούν να αυξήσουν την ευαισθητοποίηση τόσο των θετικών όσο και των αρνητικών συνεπειών της συμπεριφοράς των επιχειρήσεων. Οι δημόσιες αρχές και άλλα ενδιαφερόμενα μέρη πρέπει να επιδεικνύουν κοινωνική υπευθυνότητα, μεταξύ άλλων, όσον αφορά τις σχέσεις τους με τις επιχειρήσεις». Βλ., EUROPEAN COMMISSION, *Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A*

ιδρύθηκε η πρώτη «Συμβουλευτική Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την Κοινωνική Εταιρική Ευθύνη».⁹³ Η εφαρμογή μοντέλων που προωθούν την «Κοινωνική Εταιρική Ευθύνη» είναι ιδιαίτερος διαδεδομένη σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Παρόλα αυτά, μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο υιοθέτησης μιας ενιαίας πολιτικής που προωθεί η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση, είναι διακριτές οι περαιτέρω γεωγραφικές, οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαφορές που παρουσιάζουν μεταξύ τους οι χώρες της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης με εκείνες του ευρωπαϊκού νότου.⁹⁴ Ποικιλομορφία έχει παρατηρηθεί και στις μεθόδους συλλογής και τεκμηρίωσης των στοιχείων που έχουν υιοθετηθεί από τις διάφορες χώρες, προκειμένου να μελετηθούν ζητήματα τα οποία δεν άπτονται άμεσα της οικονομικής αναλύσεως.⁹⁵

Καθώς το ενδιαφέρον για τα προγράμματα «Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης» αυξάνεται τα τελευταία χρόνια, δημοσιεύεται ένας ολοένα μεγαλύτερος αριθμός από συγκριτικές μελέτες για τις ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και μελέτες περίπτωσης, ξεχωριστά, για ορισμένες εξ αυτών. Οι T. Metaxas και M. Tsavdaridou, εξετάζουν την ελληνική περίπτωση συγκριτικά με το «πρότυπο» της Δανίας και την Ουγγαρία⁹⁶. Σε ειδικές μελέτες τους για συγκεκριμένους τομείς των ελληνικών επιχειρήσεων, όπως εκείνες που σχετίζονται με την ενέργεια και τη μεταλλουργία, κατέληξαν σε μια σειρά από συμπεράσματα που δείχνουν ότι ακόμη και στην ίδια χώρα, η σύνδεση των επιχειρήσεων με την κοινωνική τους ευθύνη παρουσιάζει αρκετές διαφοροποιήσεις. Σε ό,τι αφορά στις μεγαλύτερες ελληνικές εταιρίες ενέργειας για το 2012, το ενδιαφέρον τους

Renewed EU strategy 2011-14 for Corporate Social Responsibility(βλ., [http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX: 52011DC0681&from=EN,25/11/2016](http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52011DC0681&from=EN,25/11/2016)).

⁹³ Βλ., R. MULLERAT, «Corporate Social Responsibility: A European Perspective», *Miami-Florida European Union Center of Excellence*, 13/6, 2013, σ. 5 (βλ., http://aei.pitt.edu/43368/1/Mullerat_CSR_Europa.pdf, 27/11/2016).

⁹⁴ Το είδος της επιχειρηματικής δραστηριότητας, το μέγεθος των επιχειρήσεων, οι ιδιοτυπίες στο στάδιο της εκβιομηχάνισης που έχουν καταγραφεί για καθεμία από τις χώρες και το χρονικό σημείο ένταξής τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση, συνιστούν ειδικούς παράγοντες που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη, προτού διεξαχθούν συμπεράσματα αναφορικά με το κατά πόσο εύλικτες εμφανίζονται οι επιχειρήσεις στο να υιοθετούν αντίστοιχες στρατηγικές. Στο ίδιο, σσ. 7-13.

⁹⁵ Στο ίδιο, σσ. 16-22.

⁹⁶ Βλ., T. METAXAS, M. TSAVDARIDOU, «Corporate Social Responsibility in Europe: Denmark, Hungary and Greece», *Journal of Contemporary European Studies*, 18/1, (2010), σσ. 25-46 (βλ., <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14782801003638679>, 5/2/2017).

για τον «κοινωνικό» ρόλο τους είναι ιδιαιτέρως διακριτό τα τελευταία χρόνια, καθώς δείχνουν να εγκολπώνονται στον βασικό κορμό της στρατηγικής τους, ανάλογες δράσεις. Τα αποτελέσματα από τις εκθέσεις τους επιβεβαιώνουν μια τέτοια υπόθεση, αν και σε δύο από τις τρεις, δεν έχουν δημοσιευτεί οι μέθοδοι υπολογισμού αναφορικά με το μέγεθος ανάληψης κοινωνικής ευθύνης. Επίσης, παρατηρείται ότι δεν υπάρχει σύγκλιση μεταξύ τους και πάντοτε συνέπεια σε ό,τι αφορά στον χρόνο δημοσίευσης των στοιχείων (μηνιαίως, εξαμηνιαίως ή ετησίως), με αποτέλεσμα να καθίσταται δύσκολη η περαιτέρω συγκριτική μελέτη τους.⁹⁷ Στην περίπτωση των μεταλλουργικών-μεταλλευτικών επιχειρήσεων παρατηρείται ακόμη μεγαλύτερη η αναγκαιότητα ενίσχυσης της λειτουργίας ενός δικτύου «Κοινωνικής Εταιρικής Ευθύνης». Αν και οι περισσότερες εξ αυτών εμφανίζονται να έχουν αναπτύξει μέσα στα χρόνια σημαντικές κοινωνικές δράσεις, είναι εμφανή και σε αυτήν την περίπτωση τα ελλιπή δημοσιευμένα στοιχεία, η ανομοιογένεια στον τρόπο και χώρο παράθεσής τους, οι χρονικές αποκλίσεις στο χρόνο δημοσίευσής τους και η ισχνή συχνά γνωστοποίηση των μεθόδων που χρησιμοποιούνται για να υπολογιστεί το μέγεθος της «κοινωνικής ευθύνης».⁹⁸

---

⁹⁷ Η υιοθέτηση μιας πολιτικής από πλευράς των επιχειρήσεων ενέργειας προς μια τέτοια κατεύθυνση, βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο και όπως επισημαίνεται από την ίδια μελέτη, θα πρέπει να καταβληθούν μελλοντικά ακόμη μεγαλύτερες προσπάθειες, προκειμένου να αποτελέσουν οι ίδιες «ένα κοινωνικά υπεύθυνο μέλος» μέσα στις κοινωνικές δομές που δραστηριοποιούνται. Βλ., T. METAXAS, M. TSAVDARIDOU, «Corporate social responsibility in Greece: A comparative analysis of the three major Energy Companies», *Management*, 17/2, (2012), σσ. 137-138 (βλ., <http://hrcak.srce.hr/93962?lang=en>, 5/2/2017).

⁹⁸ T. METAXAS, M. TSAVDARIDOU, «Corporate Social Responsibility (CSR) on Metallurgy Sector in Greece», *Munich Personal RePEc Archive*, 42789/2012, σσ. 20-22 (βλ., https://mpra.ub.uni-muenchen.de/42789/1/MPRA_paper_42789.pdf, 5/2/2017).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Λάρυμνα:

μια μεταλλευτική βιομηχανία στο αγροτικό τοπίο

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Μεταλλείο και Δημο-οικονομία

3.1 Κράτος και Μεταλλεία, σσ. 163-169 ~ 3.2 Οι μεταλλευτικές εταιρίες, σσ. 169-179 ~ 3.3 Ο νέος τύπος επιχειρηματία, σσ. 180-185 ~ 3.4 Η διαθέσιμη εργασία στον αγροτικό χώρο του μεταλλείου, σσ. 185-192

3.1 Κράτος και Μεταλλεία

Α. Στοιχεία οικονομικής πολιτικής: Η δεκαετία του 1950 στην Ελλάδα, ξεχωρίζει για τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν σε πολιτειακό, πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο για την επαναφορά σε μια κανονικότητα, όμοια με εκείνη που επετεύχθη στις περισσότερες χώρες ύστερα από το τέλος του Β'Π.Π. Παρόλα αυτά, η αντίστοιχη μετάβαση παρουσίασε χρονική ανακολουθία, καθώς ο εμφύλιος πόλεμος που ξέσπασε το αμέσως επόμενο διάστημα, καθόρισε μια διαφορετική ιστορική πραγματικότητα. Η εξωτερική παρέμβαση διαδραμάτισε κύριο ρόλο σε ζητήματα εθνικά (ένταξη στο ΝΑΤΟ, Κυπριακό, Σεπτεμβριανά 1955), οικονομικά και δημοσιονομικά. Άλλοτε ως ένδειξη αλληλεγγύης και άλλοτε ως μοχλός πίεσης, η συγκεκριμένη μορφή αρωγής από το εξωτερικό είχε καθοριστικές συνέπειες εν πρώτοις στον οικονομικό σχεδιασμό και την οικονομική πολιτική των κυβερνήσεων της περιόδου και εν συνεχεία μέσα από τη σταδιακή ενσωμάτωσή του στην ελληνική κοινωνία. Αν και το «Πρόγραμμα Marshall» είχε αρχικά τετραετή σχεδιασμό (1948-1952) με κύριο

προσανατολισμό του την επίτευξη μιας αναπτυξιακής πορείας της Ελλάδος που θα βασιζόταν σημαντικά στην ενέργεια και την εκβιομηχάνιση, οι ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν πριν και μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου οδήγησαν στην αναθεώρησή του. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, για την αμερικανική πλευρά, στόχο αποτελούσε πια η σταθεροποίηση της εθνικής οικονομίας με την πρώτη εφαρμογή αντίστοιχων σταθεροποιητικών προγραμμάτων να λαμβάνει χώρα ένα χρόνο σχεδόν μετά την υποτίμηση της δραχμής το 1949. Η επόμενη υποτίμηση της δραχμής το 1953, σηματοδότησε και το τελευταίο στάδιο σταθεροποίησης της ελληνικής οικονομίας.¹ Ανεξαρτήτως του πρωταρχικού σχεδιασμού του προγράμματος, σχετικά με την έκταση δηλαδή του αναπτυξιακού χαρακτήρα του, από οικονομικής απόψεως η βοήθεια που δόθηκε προς την Ελλάδα ήταν ιδιαίτερος σημαντική, καθώς για το σύνολο των ετών 1947-1953 συγκέντρωνε το 8,4% του ΑΕΠ. Τα έτη 1949-1950 και 1950-1951 η αμερικανική βοήθεια συγκέντρωσε τα μεγαλύτερα ποσοστά του ΑΕΠ της περιόδου 1947-1953, με 14% και 11,1% αντιστοίχως.²

Η εξόρυξη μεταλλευμάτων, η ανάπτυξη της μεταλλουργίας και της χημικής βιομηχανίας, λάμβαναν τη μεγαλύτερη μερίδα στο σύνολο του προγράμματος για τη βιομηχανική ανάπτυξη κατά την περίοδο 1948-1952.³ Η σύνθεση του ΑΕΠ το 1950 για τα ορυχεία και την ενέργεια, από κοινού, ήταν λίγο παραπάνω από το 10%, κάτι που έδειχνε να αλλάζει σταδιακά οκτώ χρόνια αργότερα, με την ελαφριά αύξηση του ΑΕΠ και στις δύο περιπτώσεις.⁴ Η πορεία

---

¹ Βλ., Γ. ΣΤΑΘΑΚΗΣ, *Το δόγμα Τρούμαν & το Σχέδιο Μάρσαλ- Η Ιστορία της Αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004, σσ. 22-24.

² Βλ., Κ. Γ. ΔΡΑΚΑΤΟΣ, *Ο μεγάλος κύκλος της Ελληνικής Οικονομίας (1945-1995)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997, σσ. 18-20.

³ Το «Τετραετές Πρόγραμμα Ανασυγκρότησης» του 1948-1952 υπολόγιζε τις δαπάνες κατ' αύξοντα αριθμό ως εξής: 1) βιομηχανία-ορυχεία 2) ενέργεια 3) μεταφορές 4) γεωργία 5) δημόσια υγεία 6) κατοικίες 7) αποκατάσταση προσφύγων 8) εκπαίδευση 9) τηλεπικοινωνίες 10) τουρισμός. Βλ., Γ. ΣΤΑΘΑΚΗΣ, *Το δόγμα Τρούμαν & το Σχέδιο Μάρσαλ- Η Ιστορία της Αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, ό.π., σσ. 273 και 276-279.

⁴ Το έτος 1950 το ΑΕΠ για το σύνολο του Πρωτογενή Τομέα συγκέντρωνε το 27,8 %, ενώ οι «Υπηρεσίες» το 52,1%. Οκτώ χρόνια αργότερα, παρατηρείται μείωση του ΑΕΠ για αμφοτέρους τους τομείς, αν και τα ποσοστά εξακολουθούν να είναι τα δύο μεγαλύτερα σε σχέση με τους υπόλοιπους. Βλ., Τ. ΡΑΚΟΣ, *Industrialisation, Structural Change and Policy: The case of Greece*, Ph.D. Thesis, University of Manchester, 1982, σ. 235 (= Μ. ΔΡΙΤΣΑ, «Η Οικονομία του Δευτερογενούς Τομέα - Από τον Κρατικό Προστατευτισμό στον Ελεύθερο Ανταγωνισμό», στο

προς τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας έμοιαζε πια να έχει υιοθετηθεί τόσο από το πολιτικό σύστημα όσο και από ένα σημαντικό σύνολο της ελληνικής κοινωνίας.⁵

Β. Ο ρόλος των τραπεζών στην ενίσχυση της βιομηχανίας: Στη δεδομένη συγκυρία οι τράπεζες διατήρησαν καίριο ρόλο, προβαίνοντας σταδιακά στη χορήγηση ολοένα και περισσότερων δανείων προς τον τομέα της βιομηχανίας, μια και οι μακροπρόθεσμες ανάγκες δανειοδότησης εξυπηρετούνταν τα πρώτα χρόνια κυρίως από την αμερικανική βοήθεια. Η δυσπιστία εκ μέρους των τραπεζών προς τη βιομηχανία, την περίοδο που προηγήθηκε, αίρεται σταδιακά, ιδιαιτέρως μετά την πτώχευση του 1953 και την πορεία προς τη νομισματική σταθεροποίηση.⁶ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Εθνικής Τράπεζας, η οποία έδειξε συντονισμένο ενδιαφέρον για τη νέα αναπτυξιακή τροχιά που επιχειρούσε να ακολουθήσει η χώρα, ιδίως ύστερα από τη συγχώνευσή της με την Τράπεζα Αθηνών το 1952, που αποτελούσε έως τότε τον κύριο ανταγωνιστή της. Μετά το 1955, και σε συνεργασία με την κυβέρνηση, παγιώθηκε η ευνοϊκή στάση της απέναντι στην εκβιομηχάνιση της οικονομίας, όπου εκτός από τη χορήγηση δανείων, προώθησε τη διεξαγωγή ερευνών από ειδικούς επιστήμονες για την αξιολόγηση της βιωσιμότητας κλάδων της βιομηχανίας στην Ελλάδα, ίδρυσε την «Εθνική Τράπεζα Επενδύσεων Βιομηχανικής Αναπτύξεως» (ΕΤΕΒΑ),

---

Θ. ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Ε. ΠΡΟΝΤΖΑΣ (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, Τ.ΙΙ, Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2011, σ. 192).

⁵ Ένας αριθμός μελετών που εκδόθηκαν σχεδόν την ίδια περίοδο, υπερθεμάτιζαν τις δυνατότητες ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας, εάν αξιοποιούνταν με ορθό τρόπο οι πλουτοπαραγωγικές πηγές της χώρας. Βλ., Χ. Ι. ΙΟΡΔΑΝΟΓΛΟΥ, «Η Οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο ΤΑ ΝΕΑ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, Τ.9, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 71. Για τον τομέα της μεταλλείας και συγκεκριμένα για την εξόρυξη νικελίου, η αναφορά στον Δ. Μπάτση είναι ενδεικτική: «Πρέπει να σημειωθεί για το νικέλιο ότι, όπως το μαγγάνιο και όλα σχεδόν τα μεταλλεύματα στην Ελλάδα, δεν αποτέλεσε ως σήμερα αντικείμενο εντατικής και συστηματικής εξόρυξης. Υπάρχουν γνωστές μεταλλοφόρες περιοχές που έχουν εγκαταλειφθεί από καιρό και άλλες που η εκμετάλλευσή τους γίνεται πρόσκαιρα και αρπακτικά με στόχο τα στρώματα της καλύτερης ποιότητας». Στις περιοχές εξόρυξης περιλαμβάνει και τη Λάρυμνα. Βλ., Δ. ΜΠΑΤΣΗΣ, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κέδρος, 1977, σ. 145.

⁶ Βλ., Μ. ΔΡΙΤΣΑ, *Emporiki Bank, 1907-2007, Εναλλαγές Ταυτότητας και Μετασχηματισμοί*, Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 2007, σσ. 140-141.

αλλά επιδίωξε και την προσέλκυση ξένων κεφαλαίων για τον ίδιο σκοπό.⁷ Αναφορικά με το τελευταίο και με αφορμή τη δράση της ΕΤΕ κατά τη μεταπολεμική περίοδο της χώρας, παρατηρείται ότι το εγχώριο χρηματοπιστωτικό σύστημα, δράττοντας της ευκαιρίας που προσέφερε η νέα συγκυρία, υιοθέτησε έναν ιδιότυπο ρόλο: αυτόν του «ενδιάμεσου».⁸ Η δυνατότητα παροχής πληροφοριών για την καλύτερη επένδυση κεφαλαίου προς επιχειρήσεις από πλευράς τραπεζών (που διευρύνεται την εν λόγω δεκαετία και συνεχίζεται τις επόμενες) και η αδυναμία του κράτους να αναλάβει εξ ολοκλήρου αυτόν τον ρόλο μπορεί να αποδοθεί με το σχήμα 3.1.

Δανείζομαι από τη σχεσιακή ανάλυση τον όρο «tertius», ένα τρίτο δεσμό δηλαδή που μεσολαβεί ανάμεσα σε δύο άλλους προκειμένου να αποκτήσουν κάποια μορφή σύνδεσης, επιχειρώντας στη συνέχεια να δειχθεί η συμβολή των τραπεζών στη ροή κεφαλαίου προς τη βιομηχανία κατά τη μεταπολεμική περίοδο:

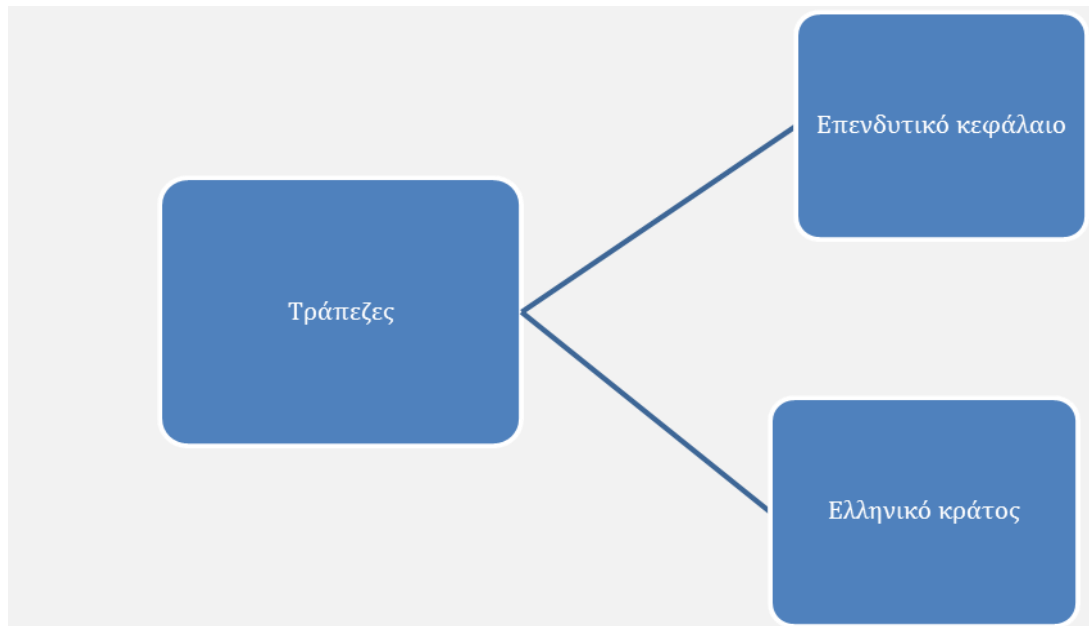
---

⁷ Βλ., ΙΑΕΤΕ, *Εθνική τράπεζα της Ελλάδος 1841-2006, Ιστορικό Χρονολόγιο*, Αθήνα, 2006, σσ. 153-169.

⁸ Βλ., Μ. ΔΡΙΤΣΑ, *Εμπορική Bank, 1907-2007, Εναλλαγές Ταυτότητας και Μετασχηματισμοί*, ό.π., σσ. 187-191.

Σχήμα 3.1

Το τραπεζικό σύστημα ως tertius

Ένας «tertius» (teurtius gaudens ή terius iungens) αποκτά ισχυρό ρόλο στη βιωσιμότητα του δικτύου, όταν εμφανίζονται οι λεγόμενες κατά R. Burt «δομικές τρύπες» (structural holes) ανάμεσα σε μη συνδεδεμένα μέλη ή συνδεδεμένα μέλη με χαλαρούς δεσμούς, καθόσον δύναται να καλύψει το κενό με τη δυνατότητα που του προσφέρει η κατοχή και διαχείριση πληροφοριών. Η αδυναμία του κράτους να κινηθεί με ευελιξία στον εκσυγχρονισμό και την αντικατάσταση παλαιών μηχανισμών που θα συνέβαλαν στην αναζήτηση, αξιολόγηση και ορθή τοποθέτηση κεφαλαίου στη βιομηχανία, κόστισε στη διαμόρφωση μιας συντονισμένης πολιτικής στον συγκεκριμένο τομέα της οικονομίας.⁹

Γ. Η ελληνική βιομηχανία σε τροχιά μεγέθυνσης: Παρά το κλίμα έντασης που επικρατεί στον πολιτικό βίο της Ελλάδας μέχρι το 1974, η οικονομία της φαίνεται ότι έχει τεθεί σε τροχιά μεγέθυνσης, με τα αποτελέσματα των προεργασιών για τη σταθεροποίησή της στη δεκαετία του 1950, να είναι

⁹ Στο ίδιο.

εμφανή στην πλειονότητα των κλάδων της. Βασικούς στόχους της οικονομικής πολιτικής, συνιστούσαν αφενός η καλύτερη οργάνωση και απόδοση του βιομηχανικού τομέα, αφετέρου η εκβιομηχάνιση και κατ' επέκταση ο εκσυγχρονισμός της αγροτικής παραγωγής με στόχο την εξαγωγή αγαθών, τόσο βιομηχανικών φυτών (βαμβάκι) όσο και διατροφικών ειδών (φρούτα-λαχανικά). Ενδεικτικό των όσων περιγράφονται είναι το «Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Χώρας, 1960-1964», ως μια νέα μορφή οργάνωσης των επιτάσεων της νέας οικονομικής πολιτικής.¹⁰ Στα βασικά χαρακτηριστικά της περιόδου συγκαταλέγεται η ευρύτερη παραγωγή και παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, από την οποία επωφελούνταν κλάδοι ιδιαιτέρως σημαντικοί για την οικονομία της χώρας, όπως η βιομηχανία. Ως προέκταση, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στη λεγόμενη «βαριά βιομηχανία» -όπου συναντά κανείς και την έντονη παρουσία του ξένου επενδυτικού κεφαλαίου¹¹ -καθώς καταφέρνει να επιταχύνει σταθερά τους ρυθμούς της, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας.¹² Η τάση για μετάβαση από την «ελαφριά» -τόσο εξαιτίας των παραγόμενων προϊόντων όσο και από πλευράς του βιοτεχνικού τύπου οργάνωσης που επικρατούσε- στη «βαριά βιομηχανία», αποτελεί σαφή στόχο της οικονομικής πολιτικής που ασκείται την περίοδο πριν το 1967. Αυτό το γεγονός προκύπτει από τη γενικότερη άρση του οικονομικού προστατευτισμού των περιόδων που προηγήθηκαν και τον ταυτόχρονο προσανατολισμό των κυβερνήσεων σε σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας μέσα από την ανάπτυξη. Κάτι τέτοιο δείχνει να επιτυγχάνεται μέχρι το τέλος της δεκαετίας, όπου η εκ νέου στροφή προς τον κρατικό προστατευτισμό και κατ' επέκταση ο περιορισμός της απορρόφησης των παραγόμενων προϊόντων από την εγχώρια αγορά, δεν άφησε πολλά

---

¹⁰ Πρβλ., ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΥ, «Πενταετές Πρόγραμμα οικονομικής αναπτύξεως της χώρας» στο *Αρχειόν Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Δ. Καλιτσούνακη*, 40/2, (1960), σσ. 161-292 (βλ., http://www.pyxida.aueb.gr/index.php?op=view_object&object_id=1578, 26/1/2017).

¹¹ Πρβλ., Π. ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, *Άμεσοι διεθνείς επενδύσεις και Εθνική Οικονομία: Η περίπτωση της Ελλάδος*, Αθήνα, Κέντρον Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, 1977.

¹² Βλ., Χ. ΙΟΡΔΑΝΟΓΛΟΥ, «Η Οικονομία 1949-1974, Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», ό.π., σσ. 69-72.

περιθώρια στην ολοκλήρωση μιας ομαλούς διαδικασίας αναφορικά με την εκβιομηχάνιση της χώρας.¹³

3.2 Οι μεταλλευτικές εταιρίες

A. Η οικονομία τους: Οι περισσότεροι από τους δείκτες αποτυπώνουν μια θετική εικόνα για την πορεία της εθνικής οικονομίας στο σύνολο της δεκαετίας του 1960. Ενδεικτικά, εξετάσαμε δύο από αυτούς, όχι εν συνόλω, αλλά σε μία κατηγορία του προσφάτως αναπτυσσόμενου βιομηχανικού τομέα: τις γενικές μεταλλευτικές επιχειρήσεις. Ας σημειωθεί, ότι ο συγκεκριμένος τύπος βιομηχανικής δραστηριότητας απαιτούσε μαζική τοποθέτηση κεφαλαίου κατά την εναρκτήρια φάση εγκατάστασης των παραγωγικών μονάδων, η ευρωστία του ήταν άμεσα συνυφασμένη με τις διακυμάνσεις των τιμών του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος, ενώ τελικός και μοναδικός προορισμός υπήρξε εν πολλοίς η απορρόφηση των παραγόμενων προϊόντων από τις διεθνείς αγορές. Σ το διάγρ. 3.1¹⁴, απεικονίζεται διαχρονικά η εξέλιξη της «ακαθάριστης αξίας της παραγωγής» των μεταλλευτικών προϊόντων από τις βασικές μεταλλευτικές επιχειρήσεις. Πρόκειται για τον έναν εκ των δύο δεικτών που παρατίθενται στο παρόν κείμενο και αποτυπώνουν την επιτάχυνση των ρυθμών παραγωγής στον τομέα της «βαριάς βιομηχανίας» εν μέρει, κάνοντας παράλληλα εμφανή, την τάση της κεντρικής οικονομικής πολιτικής για διαφοροποίηση

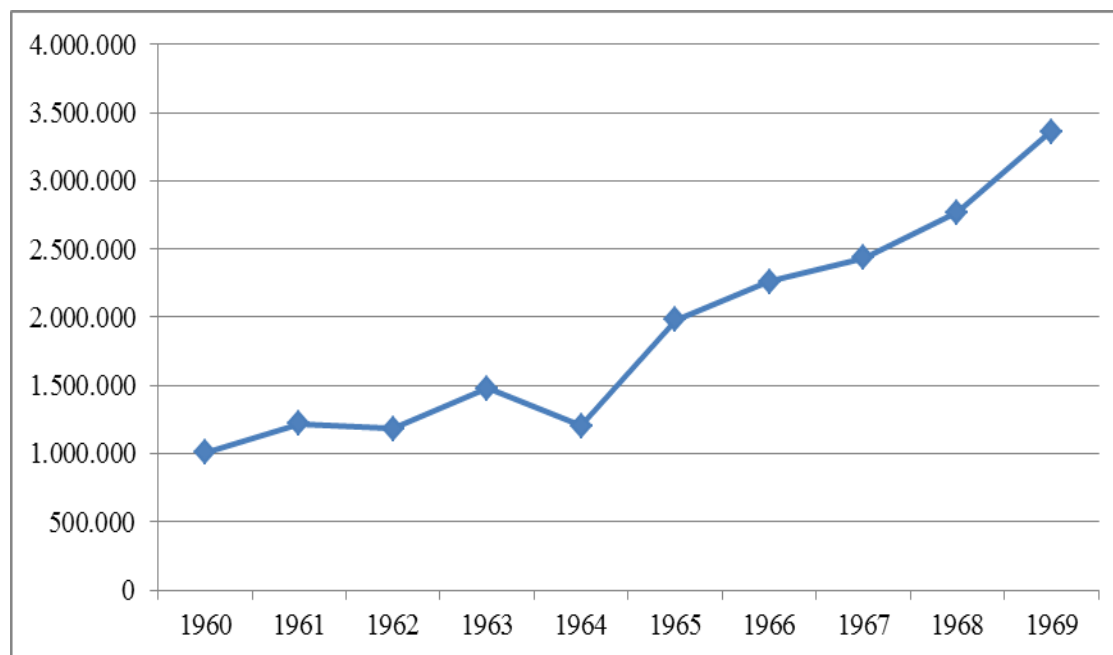
¹³ Βλ., Μ. ΔΡΙΤΣΑ, «Από τον προστατευτισμό στον ελεύθερο ανταγωνισμό», ό.π., σσ. 207-211.

¹⁴ Βλ., ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Αποτελέσματα ετήσιων στατιστικών ερευνών μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, ετών 1959 και 1960 (στοιχεία ημερολογιακών ετών 1959 και 1960)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1963, σ. 22· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1962 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1962)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1965, σ. 20· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1963 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1963)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1966, σ. 30· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1964 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1964)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1966, σσ. 19-20· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1965 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1965)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1967, σσ. 32-33· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1966 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1966)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1968, σσ. 31-32· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1967 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1967)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1969, σσ. 31-32· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1968 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1968)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1971, σσ. 31-32· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, ετών 1969-1970 (στοιχεία ημερολογιακών ετών 1969-1970)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1973, σσ. 27-28.

αναφορικά με τον σχεδιασμό του νέου τοπίου που αρθρώνεται στην ελληνική βιομηχανία. Ο δεύτερος δείκτης που εξετάσαμε είναι η απασχόληση.

Διάγραμμα 3.1

*Ακαθάριστη αξία παραγωγής των γενικών μεταλλευτικών εταιριών
(1960-1969)*

Οι τιμές μέχρι το έτος 1963 μπορούν να θεωρηθούν σταθερές, αν και εμφανίζουν ανοδική τάση. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τη μεγαλύτερη μερίδα σε αυτήν την κατανομή παραγωγής κατέχουν ακόμη οι μεταλλευτικές εταιρίες εξόρυξης σιδήρου, οι οποίες είναι και οι περισσότερες. Άλλες περιπτώσεις επιχειρήσεων όπως εκείνες που παρήγαγαν βιομηχανικά χημικά ή προϊόντα που προέρχονταν από μια περαιτέρω μεταλλευτική επεξεργασία εντάχθηκαν σε διαφορετικές κατηγορίες. Συνεπώς, η συνολική μεταλλευτική παραγωγή δεν εξαντλείται στο παραπάνω διάγραμμα. Αποτελεί όμως ένδειξη για την τάση μεγέθυνσης του συγκεκριμένου τομέα της ελληνικής οικονομίας, στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1960. Από τη γενική αυτή τάση, δείχνει να διαφοροποιείται το έτος 1964, όπου η ακαθάριστη αξία της παραγωγής γνωρίζει τη χαμηλότερη τιμή της δεκαετίας. Η στατιστική εκτίμηση έρχεται σε αντίθεση με τους

επίσημους υπολογισμούς ορισμένων επίσημων φορέων.¹⁵ Για τα επόμενα έτη, οι τιμές που δίνονται από τα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος, είναι εμφανώς αυξημένες. Φθάνει να σημειωθεί ενδεικτικά ότι, από το 1963 μέχρι το 1969, η ακαθάριστη αξία παραγωγής των γενικών μεταλλευτικών εταιριών, έχει διπλασιαστεί.

Παρόμοια είναι και η πορεία που ακολουθούν οι τιμές στην απασχόληση σε βάθος δεκαετίας. Τα αποτελέσματα απεικονίζονται στο διάγρ. 3.2¹⁶ που ακολουθεί. Τα στοιχεία αφορούν και πάλι τις γενικές μεταλλευτικές εταιρίες, ενώ το προσωπικό του ταξινομείται σε δύο γενικές κατηγορίες: στους μισθωτούς και τους ημερομίσθιους απασχολούμενους. Η μεγάλη απόκλιση από τη μέση τιμή για το έτος 1964 παρατηρείται και σε αυτήν την περίπτωση, γεγονός που αποτελεί και τον λόγο για τον οποίο δεν συμπεριελήφθη στη διαχρονική σειρά του κάθετου άξονα στο διάγρ. 3.2. Η πρώτη διαπίστωση αφορά στη μεγάλη αριθμητική διαφορά ανάμεσα στις δύο κατηγορίες, καθώς οι

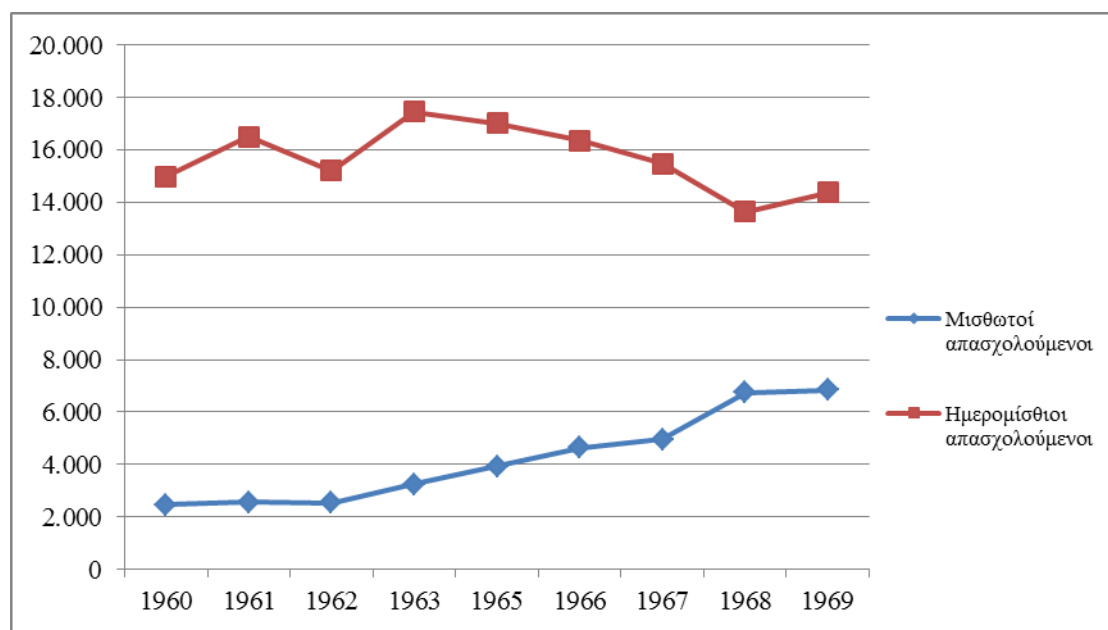
¹⁵ Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η έκθεση του Διευθυντή της Τράπεζας της Ελλάδος για το έτος 1964, Ε. Ζολώτα, στην οποία σημειώνεται η αύξηση της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής κατά 10,7% έναντι 7,4% του προηγούμενου έτους, βάσει των οικονομικών στοιχείων που έδινε για την περίοδο η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία. Επίσης, για το ίδιο έτος, παρατηρείται πρώτη φορά η μεγαλύτερη συμμετοχή του βιομηχανικού τομέα στο εθνικό ακαθάριστο εθνικό εισόδημα σε σχέση με τον πρωτογενή. Μάλιστα, συγκεκριμένα για τις βασικές μεταλλουργικές, τις οποίες εξετάζουμε στην προκείμενη περίπτωση, υπολόγιζε τη ραγδαία άνοδο της τάξεως του 42,6%, λόγω του γεγονότος ότι αυτήν την περίοδο ξεκίνησε η πιο μαζική παραγωγή χυτοσιδήρου στη χώρα. Βλ., ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Έκθεσις του Διοικητού της Τραπέζης της Ελλάδος Καθηγητού κ. Ξεν. Ζολώτα εξ ονόματος του Γενικού Συμβουλίου επί του Ισολογισμού έτους 1964 της τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα, 1964, σσ. 187-188.

¹⁶ Βλ., ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Αποτελέσματα ετήσιων στατιστικών ερευνών μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, ετών 1959 και 1960 (στοιχεία ημερολογιακών ετών 1959 και 1960)*, ό.π., σ. 22· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1962 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1962)*, ό.π., σ. 20· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1963 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1963)*, ό.π., σ. 30· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1964 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1964)*, ό.π., σσ. 19-20· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1965 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1965)*, ό.π., σσ. 32-33· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1966 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1966)*, ό.π., σσ. 31-32· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1967 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1967)*, ό.π., σσ. 31-32· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1968 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1968)*, ό.π., σσ. 31-32· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, ετών 1969-1970 (στοιχεία ημερολογιακών ετών 1969-1970)*, ό.π., σσ. 27-28.

«ημερομίσθιοι απασχολούμενοι» υπερिशύουν των «μισθωτών απασχολούμενων» σημαντικά. Ωστόσο, αν και μέχρι το τέλος της περιόδου αυτή η διαφορά εξακολουθεί να είναι μεγάλη, παρατηρείται η τάση για ελαχιστοποίησή της. Μάλιστα, κατά το έτος 1968 η συγκεκριμένη διαφορά σημειώνει και τις μικρότερες τιμές για το σύνολο της δεκαετίας. Δεδομένων των όσων προηγήθηκαν αναφορικά με την τροχιά οικονομικού μετασχηματισμού που επιχειρείται τη δεδομένη περίοδο στην Ελλάδα, αμφότερα τα διαγράμματα για έναν μόνο τομέα της βιομηχανίας, αποτυπώνουν τη φυσιογνωμία του κεντρικού οικονομικού σχεδιασμού των κυβερνήσεων των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών.

Διάγραμμα 3.2

Πλήθος μισθωτών και ημερομίσθιων απασχολούμενων στις γενικές μεταλλευτικές επιχειρήσεις (1960-1969)

Η πορεία προς τη σταθεροποίηση μέσα από την ανάπτυξη, η οποία με τη σειρά της επέτασσε την τοποθέτηση επενδυτικού και πολιτικού κεφαλαίου σε τομείς της βιομηχανίας που μέχρι τότε είτε απουσίαζαν είτε αναπτύσσονταν με πολύ χαμηλούς ρυθμούς μεταβολής, γίνεται εμφανής από τα διαγράμματα 3.1 και 3.2. Η παραγωγή στις γενικές μεταλλευτικές εταιρίες που ήδη υπάρχουν, αυξάνεται, όταν την ίδια περίοδο ιδρύονται ακόμη περισσότερες. Από την άλλη, αναφορικά

με τον ρυθμό αύξησης στον δείκτη απασχόλησης, σημειώνεται η σταθερή μείωση (1963-1968) των «ημερομίσθιων απασχολούμενων». Παρατηρούμε δε, ότι έναν αριθμό φαίνεται να απορροφά η κατηγορία των «μισθωτών απασχολούμενων».¹⁷ Το καθεστώς απασχόλησης των εργαζομένων στον συγκεκριμένο τύπο επιχειρήσεων, η ευρεία εφαρμογή δηλαδή κλαδικών συμβάσεων, συνιστά ζήτημα που προκύπτει από την τροχιά εκβιομηχάνισης στην οποία δείχνει να έχει τεθεί η χώρα. Ένα γεγονός, που εντάσσεται δυναμικά ως μείζον θέμα στους κύκλους συζητήσεων και του ίδιου του Συνδέσμου Μεταλλευτικών Επιχειρήσεων (ΣΜΕ).¹⁸

Ο πίνακας 3.1¹⁹ του κειμένου παραθέτει αναλυτικά στοιχεία για την εργασία στις γενικές μεταλλευτικές εταιρίες της δεκαετίας του 1960.

Πίνακας 3.1
Κατανομή δυναμικού των γενικών μεταλλευτικών επιχειρήσεων
(1960-1969)

Έτη	Αριθμός καταστημάτων κατά μέγεθος απασχόλησης				Επιχειρηματίες και μη αμειβόμενα μέλη της οικογένειας	Αμειβόμενο προσωπικό
	10-19			50 πρόσωπα και άνω		
	Σύνολο	πρόσωπα	πρόσωπα			
1960	20	5	4	11	12	3.373
1958-1961	20	5	4	11	11	3.598
1963	25	-	-	-	15	2.931

¹⁷ Πρβλ., Α. Ν. ΛΥΤΡΑΣ, *Αναλύσεις περί κοινωνικής δομής. Κοινωνική οργάνωση και πολιτική στον ικοστό πρώτο αιώνα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2007.

¹⁸ Βλ., ΣΜΕ, *90 χρόνια ΣΜΕ 1924-2014, Ιστορικό Αφιέρωμα*, ό.π., σσ. 38-39.

¹⁹ Βλ., ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Αποτελέσματα Ετήσιας Βιομηχανικής Ερεύνης έτους 1960 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1960)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1962, σσ. 26-27· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια Βιομηχανική Έρευνα έτους 1961 και Έρευνα ακαθάριστων επενδύσεων ετών 1958-1961*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1963, σσ. 34-35· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας έτους 1963, Βιομηχανία 1963, Ηλεκτρισμός- Φωταέριον 1962-1963*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1967, σ. 58· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας έτους 1964*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1967, σ. 32· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας έτους 1965*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1969, σ. 26· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας έτους 1966*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1969, σ. 26· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας έτους 1967*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1970, σ. 26· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας έτους 1968*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1970, σ. 26· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας έτους 1969*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1972, σ. 26.

1964	28	-	-	-	19	2.676
1965	30	-	-	-	18	3.312
1966	29	-	-	-	17	4.525
1967	29	-	-	-	17	4.633
1968	27	-	-	-	12	4.965
1969	25	-	-	-	12	5.859

Αναφορικά με τα πρώτα δύο έτη της δεκαετίας, προκύπτει μια ταξινόμηση του δυναμικού των επιχειρήσεων ανά αριθμό εργαζομένων, κάτι που δεν επαναλήφθηκε στους αντίστοιχους πίνακες των επόμενων ετών. Εξετάζοντας ξεχωριστά καθεμία κατηγορία, διαπιστώνουμε ότι ο αριθμός των γενικών μεταλλευτικών επιχειρήσεων δεν γνωρίζει μεγάλες αυξομειώσεις, παραμένοντας κοντά στον μέσο όρο των 26 για το σύνολο της περιόδου. Η μικρή και σταδιακή μείωσή τους, παρατηρείται μετά το 1965, κάτι που μπορεί να συνδυαστεί με μια τάση σύστασης μεγάλων επιχειρηματικών ομίλων μέσω της αφομοίωσης μικρότερων ανώνυμων εταιριών, οι οποίες είχαν μικρότερης εμβέλειας μεταλλευτική δραστηριότητα τα έτη που είχαν προηγηθεί. Σε αυτό συνηγορεί η δυσαναλογία ανάμεσα στον ρυθμό αύξησης του αριθμού των επιχειρηματιών και των οικογενειών τους και σε αυτόν των απασχολούμενων στις γενικές μεταλλευτικές εταιρίες, από τα μέσα μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Μια απόκλιση στις τιμές ανάμεσα στις δύο κατηγορίες μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη. Ωστόσο, αυτή η τάση αποδεικνύει αφενός τη συγκέντρωση της μεταλλευτικής εκμετάλλευσης σε ολοένα μικρότερο αριθμό επιχειρηματικών ομίλων αφετέρου, την αυξανόμενη ζήτηση εργατικού προσωπικού για τη στελέχωση των επιχειρήσεων. Συνδυάζοντας τα στοιχεία με εκείνα στο διάγρ. 3.2 προκύπτει μια σχετική σύγκλιση στις τιμές όχι για το σύνολο των εργαζομένων, αλλά μεμονωμένα για την κατηγορία των μισθωτών. Πρόκειται για ένα ακόμη δεδομένο που μαρτυρά ότι, η επάνδρωση από μόνιμο και εξειδικευμένο βιομηχανικό προσωπικό, συνιστά δείκτη ευρωστίας και σταθερότητας στη συνολική πορεία του δευτερογενούς τομέα της οικονομίας.²⁰

²⁰ Σχετικά με το έτος 1964, παρατηρείται μείωση στον αριθμό των εργαζομένων συγκριτικά με το προηγούμενο έτος (1963). Μια παρατήρηση που είναι αναντίστοιχη με τον αριθμό των εταιριών και των επιχειρηματιών, όπου αμφότεροι αυξάνονται ελάχιστα. Από την άλλη πλευρά, ο συσχετισμός με τα στοιχεία για τις γενικές μεταλλευτικές επιχειρήσεις που απεικονίζουν τα διαγρ. 3.1 και 3.2 για το ίδιο έτος, δεν αφήνει περιθώρια ταύτισης των πηγών.

B. Βιομηχανική δραστηριότητα στην αγροτική κοινωνία: Όπως αποδεικνύει ο ολοένα αυξανόμενος δείκτης της απασχόλησης σε έναν από τους πλέον στρατηγικούς τομείς της βαριάς βιομηχανίας, που θα συνέβαλε με τη σειρά του στη μεγέθυνση της εθνικής οικονομίας, είχε περαιτέρω προεκτάσεις σε κοινωνικό επίπεδο. Ήδη από τη δεκαετία του 1950, παρατηρείται έντονη πληθυσμιακή κινητικότητα από την αγροτική κυρίως περιφέρεια προς τις πλησιέστερες πόλεις, ιδίως στις μεγαλύτερες όπως η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη, με κυριότερη αιτία την αναζήτηση εργασίας είτε στον δευτερογενή (βιομηχανία) είτε στον τριτογενή (υπηρεσίες και ελεύθερα επαγγέλματα) τομέα. Ωστόσο, τα αθρόα μεταναστευτικά ρεύματα που σημειώθηκαν την ίδια περίοδο προς το εξωτερικό για εύρεση εργασίας, δεν συνάδουν με τη φυσιογνωμία μιας χώρας που εκβιομηχανίζεται και παράλληλα ευνοεί την επαγγελματική αποκατάσταση σε νέους τομείς. Σε αυτό, συνηγορεί το γεγονός, ότι ο τελικός προορισμός των μεταναστών ήταν χώρες στις οποίες ανθούσε η βιομηχανική παραγωγή, οι οποίοι στελέχωναν σε πολλές περιπτώσεις, άμεσα ή έμμεσα, εξαρτώμενες από αυτή θέσεις εργασίας. Υπό αυτήν την παράμετρο, βασική αιτία θα μπορούσε να αποτελέσει το γεγονός ότι, παρά την καινοφανή για τα ελληνικά δεδομένα στροφή προς την εκβιομηχάνιση και τις νέες προοπτικές που αυτή υποσχόταν, δεν ήταν ακόμη ώριμες οι συνθήκες για μια καθολική απορρόφηση του ανθρώπινου δυναμικού που εξέρρεε της υπαίθρου από πλευράς των έτερων κλάδων της οικονομίας, πέραν των ανηκόντων στον πρωτογενή τομέα παραγωγής (βιομηχανία, υπηρεσίες, ελεύθερα επαγγέλματα, εμπόριο).²¹ Πρόκειται περισσότερο για ένα φαινόμενο, οι αιτίες του οποίου εντοπίζονται σε εξειδικευμένα ζητήματα, που σχετίζονται με την επάρκεια της αγροτικής πολιτικής της εποχής, τη σύνδεσή της με τις διανομές των γαιών που πραγματοποιήθηκαν τα προηγούμενα χρόνια, αλλά και με τις ειδικές συνθήκες διαβίωσης των Ελλήνων αγροτών.²²

²¹ Βλ., ΕΚΚΕ-ÈCOLE FRANCAISE D' ATHÈNES, *Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας. Οι πόλεις*, Τ.1, Αθήνα-Βόλος, ΕΚΚΕ, 2000, σσ. 15-19.

²² Μελέτες που συνετάχθησαν ήδη από τις αρχές τις δεκαετίας και συνεχίστηκαν τα χρόνια που ακολούθησαν, δείχνουν ότι η πληθυσμιακή εκροή από την ελληνική υπαίθρο προς τις πόλεις και το εξωτερικό, αποτελούσε φαινόμενο σε πλήρη εξέλιξη, με τάσεις κλιμάκωσης το διάστημα που θα ακολουθούσε. Ιδιαίτερος σημαντική ήταν η συμβολή των: Η. MENDRAS, *Six villages d' Epire, problèmes de développement socio-économique*, UNESCO, 1961· Κ. MOUSTAKA, *The*

Οι νέες συνθήκες, τις οποίες εν πολλοίς πυροδότησαν οι εξελίξεις στην οικονομική πολιτική της χώρας και κλήθηκε να διαχειριστεί η ελληνική κοινωνία, φαίνεται ότι ενεργοποίησαν μηχανισμούς προσέγγισής τους ως ενός φαινομένου πολυσχιδώς αναπτυσσόμενου, μέσω επίσημων φορέων του κράτους. Μία τέτοια περίπτωση αποτελούν τα στοιχεία που εκδόθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1960 από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία²³ με τη χρήση ειδικών δεικτών, αφενός παρακολουθείται η εξέλιξη της βιομηχανικής οικονομίας και των ειδικών χαρακτηριστικών της -ιδιαίτερα της μεταλλευτικής δραστηριότητας- αφετέρου προσεγγίζονται τα αποτελέσματα και οι ενδεχόμενες αιτίες της εκροής, κυρίως του αγροτικού πληθυσμού, προς τις αστικές περιοχές και το εξωτερικό.²³ Σχετικού ενδιαφέροντος η έκδοση δύο μελετών μέσα στη συγκεκριμένη περίοδο, οι οποίες απεικονίζουν τις πληθυσμιακές μετακινήσεις με χάρτες, προβαίνοντας στις απαραίτητες κατηγοριοποιήσεις τους. Σε ό,τι αφορά στην εσωτερική μετανάστευση, ο «Οικονομικός και Κοινωνικός Άτλας της Ελλάδος» που περιλαμβάνει στοιχεία για τα πρώτα έτη της δεκαετίας του 1960, δίνει μια περιεκτική εικόνα για τις πληθυσμιακές ροές και την ολοένα αυξανόμενη τάση που ευνοούσε τον αστισμό. Στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα σημειώθηκαν και οι κυριότερες συγκεντρώσεις, από κωμούς ή αγροτικές περιοχές που βρίσκονταν πλησίον τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Αθήνα, όπου 30% των μεταναστών προέρχονταν από την Πελοπόννησο και το 19% από τη Στερεά Ελλάδα. Για την ίδια περίοδο, η κατανομή βάσει της εργασίας στη συγκεκριμένη μελέτη, απεικονίζει σχεδόν το ήμισυ του παραγωγικού πληθυσμού να αντιστοιχεί στη γεωργία, ενώ ακολουθεί ο τομέας των υπηρεσιών και στη συνέχεια της βιομηχανίας. Η κατανομή στους δύο τελευταίους παρουσιάζει ανομοιομορφία σε σχέση με τον πρώτο, καθώς η πληθυσμιακή πυκνότητα περιορίζεται σε συγκεκριμένες περιοχές (στις οποίες συγκαταλέγονται μερικά από τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας).

Internal Migrant, 1964· J. BAXEVANIS, *Economy and Population Movements in the Peloponnesos of Greece*, Αθήνα, 1972· F. BRUSBERG, *Social Change in a Cretan Mountain Village*, 1980(= Ε. Θ., ΚΟΒΑΝΗ, *Οι εμπειρικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1986, σσ. 52-55).

²³ Πρβλ., ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Προσωρινός δείκτης βιομηχανικής παραγωγής*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1960· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Δείκται παραγωγής ορυχείων και ηλεκτρισμού -φωταερίου*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1963· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Κυριότερα επαγγέλματα των τελευταίων απογραφών πληθυσμού και ερευνών απασχολήσεως εν Ελλάδι*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1967· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια βιομηχανική έρευνα έτους 1961*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 31962.

Στη Βόρεια Ελλάδα υπήρξαν οι περισσότερες βιομηχανικές εγκαταστάσεις αποτελώντας τα 3/5 του συνόλου και ακολουθούσαν άλλες περιοχές, όπως η Αθήνα ή η Εύβοια. Ένα τέτοιο δεδομένο, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η βιομηχανία όχι μόνο έχει προσελκύσει ελάχιστα σε σχέση με άλλους τομείς εργατικό δυναμικό, αλλά και το ενδεχόμενο μιας αποκέντρωσης που θα οφειλόταν σε σχετική δραστηριότητα, ήταν ακόμη περιορισμένο.²⁴

Στον χάρτη 3.2, απεικονίζεται το πλήθος των βιομηχανιών που υπήρχαν μέχρι το 1964 στον ελλαδικό χώρο. Επίσης, απεικονίζονται τόσο εκείνες που βρίσκονταν υπό κατασκευή όσο και αυτές για τις οποίες είχε τεθεί υπό μελέτη η πιθανότητα λειτουργίας τους τα επόμενα έτη. Αρκετές από όσες παρατέθηκαν στον χάρτη ανήκαν στην τελευταία κατηγορία, κάτι που αποδεικνύει την τροχιά εκβιομηχάνισης στην οποία επιθυμούσε να εισέλθει η χώρα από τα μέσα της δεκαετίας και ύστερα. Μία ακόμη διαπίστωση αφορά στον περιορισμένο αριθμό των μεταλλευτικών εταιριών, η επέκταση των οποίων όμως, είχε ήδη σχεδιαστεί να πραγματοποιηθεί αργότερα. Ανάμεσά τους, η ίδρυση εργοστασίου επεξεργασίας μεταλλεύματος στη Λάρυμνα. Επιπροσθέτως, σε σχετικό άτλαντα για τη βιομηχανία, περιέχεται χάρτης που απεικονίζει το δίκτυο παραγωγής και διανομής της ηλεκτρικής ενέργειας.²⁵ Μέχρι το 1965 λοιπόν, η πλειονότητα των εν ενεργεία βιομηχανιών θα είχαν βρει λύση σε ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα, το οποίο εμπόδιζε την πιο εύρυθμη και συμφέρουσα λειτουργία τους: το ενεργειακό. Αυτό το γεγονός, θα αποτελέσει έναν ακόμη λόγο για τον οποίο η ΛΑΡΚΟ (στην οποία έχει απογραφεί υποσταθμός του δικτύου) έως τα μέσα της δεκαετίας του 1965, θα έχει ξεκινήσει τη δυναμική πορεία της στην παραγωγή και εξαγωγή σιδηρονικελίου, αφήνοντας πίσω της τις δυσχερείς συνθήκες που την ταλάνισαν τη δεκαετία του 1950.

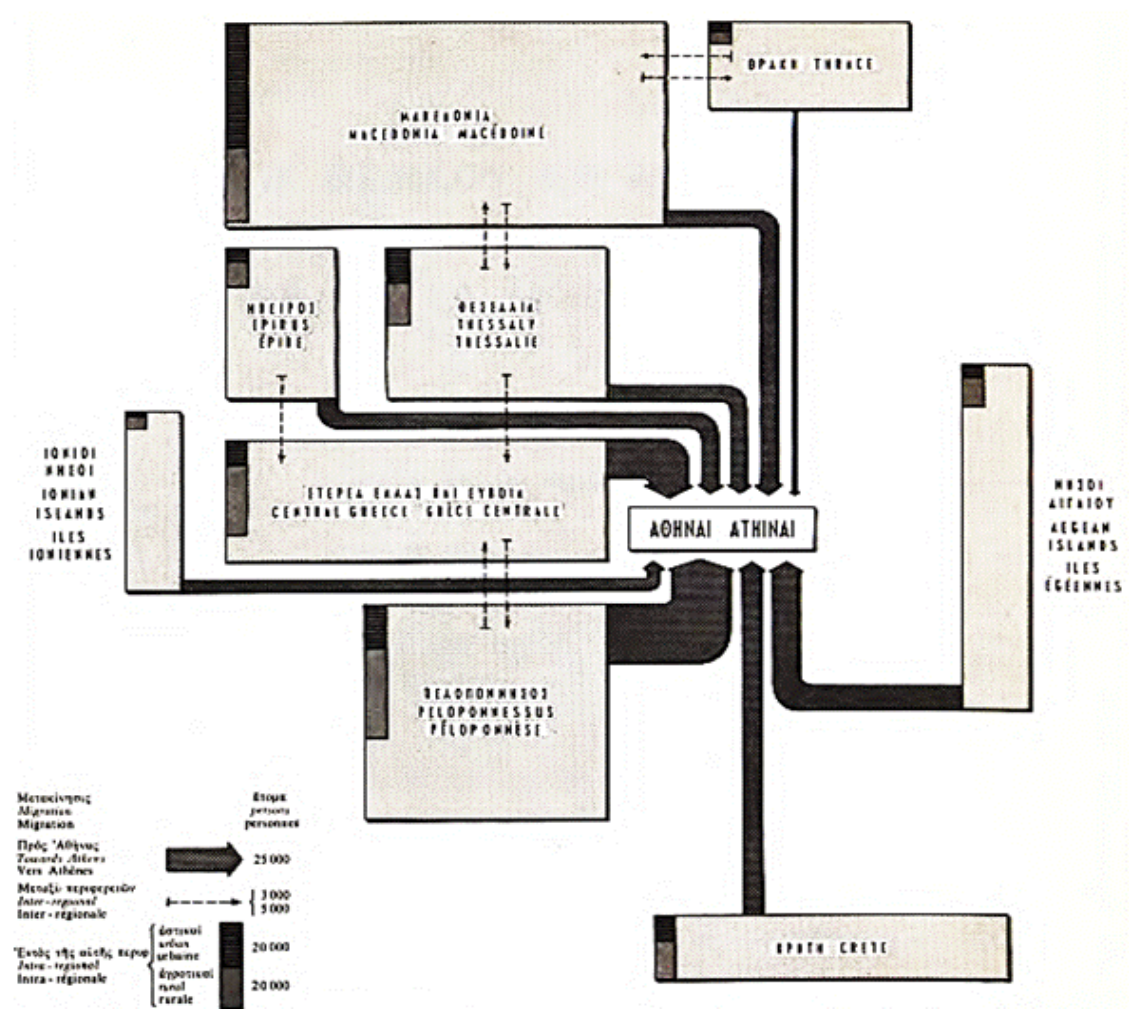
---

²⁴ Βλ., ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ –ΚΕΝΤΡΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ-ΚΕΝΤΡΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, *Οικονομικός και Κοινωνικός Άτλας της Ελλάδος*, ό.π., Χάρτες: 217-218, 220, 405-406 και 410.

²⁵ Βλ., ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Βιομηχανικός Άτλας της Ελλάδος-Απογραφή 1963*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1966, Χάρτης 9.

Εικόνα 3.1

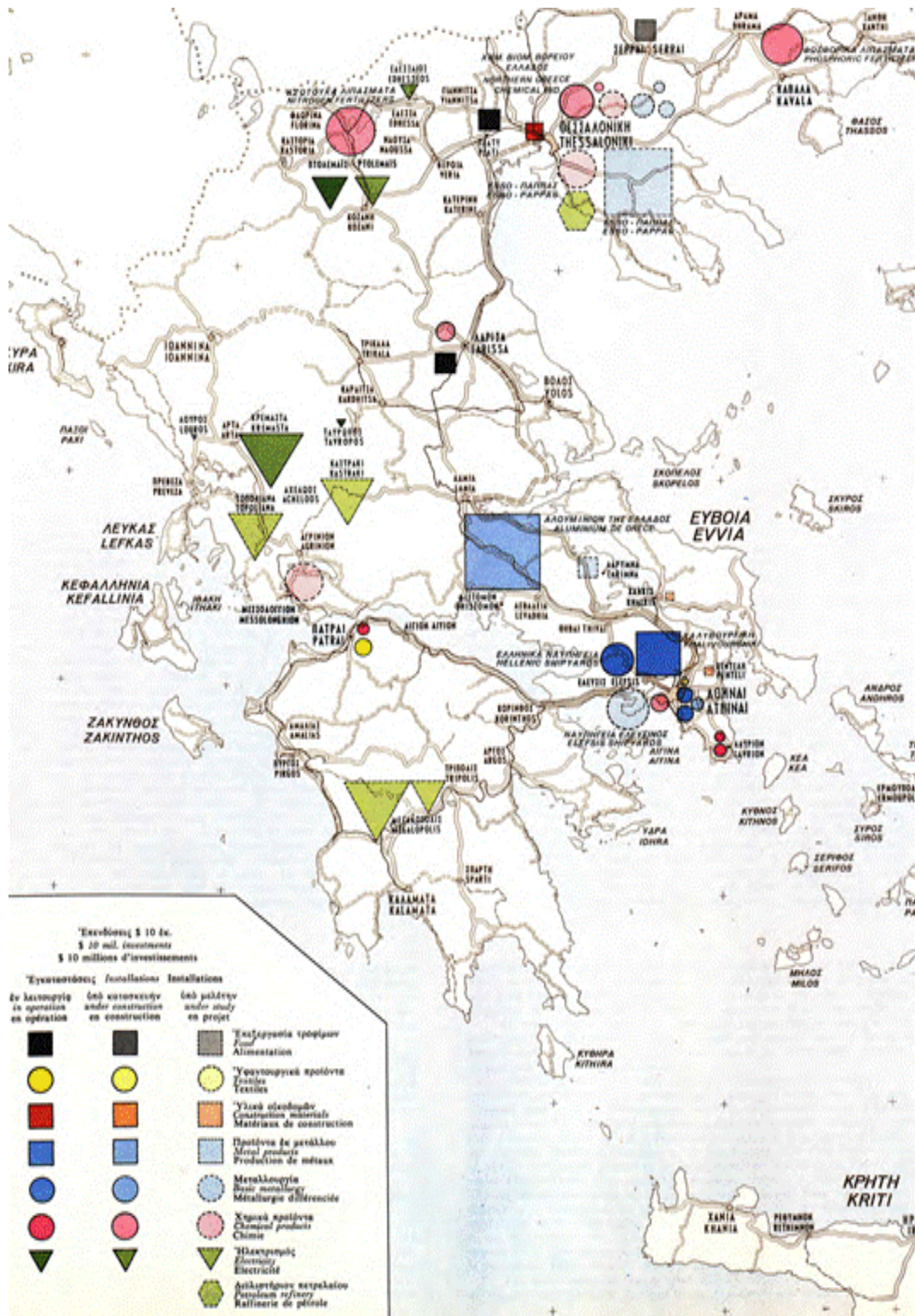
Ρεύματα εσωτερικής μετανάστευσης (1962)

Πηγή: ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ –ΚΕΝΤΡΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ-ΚΕΝΤΡΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, Οικονομικός και Κοινωνικός Άτλας της Ελλάδος, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1964, Χάρτης 218.

Εικόνα 3.2

Βιομηχανικές επενδύσεις μέχρι το έτος 1964

Πηγή: ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ - ΚΕΝΤΡΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ-ΚΕΝΤΡΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, Οικονομικός και Κοινωνικός Άτλας της Ελλάδος, ό.π., Χάρτης 410.

3.3 Ο νέος τύπος επιχειρηματία

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ιδρύονται μερικές από τις μεγαλύτερες βιομηχανικές επιχειρήσεις της χώρας. Ήδη από τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1940, και μέσω ενός συστήματος ανάλογου με αυτό που αναλύθηκε παραπάνω, διακρίνεται η έντονη κινητικότητα στην τοποθέτηση κεφαλαίων σε πολλούς κλάδους της βιομηχανίας. Ταυτόχρονα, εμφανίζεται και ο νέος τύπος επιχειρηματία ο οποίος- ως συνεχιστής μιας παράδοσης που τον ήθελε να επικεντρώνεται για πολλά χρόνια στο εμπόριο και τις θαλάσσιες μεταφορές, στηριζόμενος παράλληλα στους ισχυρούς δεσμούς του με ένα ευρύτερο δίκτυο εντός και (κυρίως) εκτός συνόρων- δείχνει ζωηρό ενδιαφέρον για τη βιομηχανία από τις πρώτες κιόλας δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου²⁶, τέθηκαν ευνοϊκές βάσεις για τη διαμόρφωση ενός βιομηχανικού κεφαλαίου με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, που γίνονται ορατά και κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου. Αξιοποιώντας καταλλήλως τις ευκαιρίες που προσέφερε το νομικό, πολιτικό και τραπεζικό πλαίσιο λειτουργίας, έδρασαν εγκαίρως ώστε να θέσουν υπό τον διοικητικό έλεγχό τους μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1930, σημαντικό αριθμό ανώνυμων εταιριών. Συγκροτείται συνεπώς από πλευράς προσώπων, ένα καθορισμένο δίκτυο επενδυτών και συνεργατών τους, όπου κάποιοι εξ αυτών απαντώνται παραπάνω από μία φορά σε εταιρίες μεγάλων πια ομίλων, καθορίζοντας με τον σχεδιασμό και τη δράση τους την πορεία της Ελλάδας προς την εκβιομηχάνιση σημαντικά μέσα στα επόμενα χρόνια.²⁷

A. Η πρώτη επιχειρηματική δράση του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη: Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η δράση του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη. Λίγο μετά την εγκατάστασή του στην Ελλάδα το 1923, οι πρώτες επενδύσεις

---

²⁶ Πρβλ., Μ. ΔΡΙΤΣΑ, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990 και Χ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.

²⁷ Ενδεικτικό το διάγραμμα του ΣΤ. Τσοτσόρου για τις ελεγχόμενες ανώνυμες εταιρίες από τις οικογένειες Κανελλόπουλου-Μποδοσάκη μέχρι το έτος 1939. Βλ., ΣΤ. Ν. ΤΣΟΤΣΟΡΟΣ, *Η Συγκρότηση του Βιομηχανικού Κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939). Οι ανώνυμες εταιρείες*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1994, σσ. 296-297.

στις οποίες κατευθύνθηκε ήταν το εμπόριο και το χρηματιστήριο. Ωστόσο, το βήμα προς τη μεγάλη αλλαγή και την επιτυχία, θα γινόταν δώδεκα χρόνια μετά: όταν αναλαμβάνει τη γενική διεύθυνση της εταιρίας του Καλυκοποιείου. Από τότε, ξεκινά μια περίοδος συνεχόμενης κινητικότητας και δικτύωσης για τον ίδιο, μια και μέχρι το τέλος της δεκαετίας, είχαν τεθεί υπό τον έλεγχο του παραπάνω από 10 ανώνυμες εταιρίες, συμπεριλαμβανομένης και της «Ελληνικής Εριουργίας».²⁸ Ο επενδυτικός προσανατολισμός του, πριν το ξέσπασμα του Β'Π.Π., ήταν σαφής: η πολεμική βιομηχανία.²⁹ Γεγονός που συνδέεται με το πολεμικό κλίμα της περιόδου που ευνοούσε το δικτατορικό καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου του 1936, καθώς και την πολιτική του προστατευτισμού στην οικονομία που επικρατούσε κατά τη διάρκεια του β' μισού του Μεσοπολέμου.³⁰ Μεταπολεμικά, ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης θα στραφεί σε άλλους τομείς δράσης, έχοντας προβλέψει ότι η πολεμική βιομηχανία δεν θα αποτελούσε πια επικερδή τομέα επένδυσης για έναν επιχειρηματία με τις βλέψεις του. Αυτήν η αναζήτηση, θα τον οδηγήσει σε διεύρυνση του κύκλου των επαφών σε Ελλάδα και εξωτερικό και, τελικά, στην απόκτηση της πλειοψηφίας των μετοχών της υπό κατάρρευση «Α.Ε.Ε.Χ.Π. & Λ.» το 1947.³¹ Εφεξής, ξεκινά, μεταξύ άλλων, ο αδιάσπαστος προσανατολισμός του προς τη μεταλλευτική βιομηχανία, ιδρύοντας ή απορροφώντας μια σειρά εταιριών τα επόμενα χρόνια.³²

---

²⁸ Στο ίδιο.

²⁹ Σε σημειώσεις του ίδιου, μετά την ανάληψη των καθηκόντων του στη θέση του Διευθύνοντος Συμβούλου της εταιρίας του Καλυκοποιείου περιλαμβάνονται τα εξής: «Ρίχτηκα με τα μούτρα στη δουλειά. Ξυπνούσα πριν ξημερώσει. Πολλές νύχτες τις πέρασα στο εργοστάσιο. Ήθελα με κάθε τρόπο και κάθε θυσία να δημιουργήσω μια πολεμική βιομηχανία εφάμιλλη, αν όχι καλύτερη, των ευρωπαϊκών.» Βλ., Κ. Χ. ΧΑΤΖΙΩΤΗΣ, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, ό.π., σ. 108.

³⁰ Πρβλ., Ε. Δ. ΠΡΟΝΤΖΑΣ, *Οικονομικός Εθνικισμός-Δοκίμιο στη Νεοελληνική Ιστορία*, ό.π., 1999.

³¹ Σε σημειώσεις του αναφέρει χαρακτηριστικά:«[...] Αυτή τη στιγμή ουσιαστικά δεν έχουμε επιχείρηση. Η πολεμική βιομηχανία, προς το παρόν τουλάχιστον, δεν μπορεί να καλύψει τις δημιουργικές μας φιλοδοξίες. Ίσως μάλιστα χρειαστεί να τη μετατρέψουμε σε ειρηνική, φέρνοντας νέες εγκαταστάσεις. Πρέπει λοιπόν να αλλάξουμε κατεύθυνση. Και πήρα ήδη την απόφαση να γίνω κύριος της πλειοψηφίας των μετοχών της Εταιρείας Λιπασμάτων. [...] Κι όπως πριν από τον πόλεμο αποκτήσαμε διεθνή απήχηση, έτσι και με τα λιπάσματα θα επιβληθούμε διεθνώς.[...]». Βλ., Κ. Χ. ΧΑΤΖΙΩΤΗΣ, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, ό.π., σ. 244.

³² Πρόκειται για τις εταιρίες: «Μεταλλεία Κασσάνδρας», «Μεταλλεία Ερμιόνης», «Εταιρεία Μεταλλουργιών Λαυρίου Α.Ε.», «Λιγνιτωρυχεία Πτολεμαΐδας-ΛΙΠΤΟΛ», «Ανώνυμος

B. Το ενδιαφέρον για τα μεταλλεία της Λάρυμνας: Το επενδυτικό ενδιαφέρον του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη για τη μεταλλευτική και μεταλλουργεία, θα τον οδηγήσει και στην έναρξη των εργασιών για την εγκατάσταση αντίστοιχης εργοστασιακής μονάδας στη Λάρυμνα, κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1950. Αν και μέχρι το 1950 το δικαίωμα εκμετάλλευσης των μεταλλείων κατείχε τυπικά η εταιρία «Λοκρίς», στην πραγματικότητα ήταν ανενεργά από το 1943. Η δεκαετία του 1950, εκτός από δοκιμαστική περίοδο λειτουργίας του εργοστασίου που προηγήθηκε της ιδρύσεως της Εταιρίας, αποδείχθηκε ιδιαίτερος απρόβλεπτη ως προς τις εξελίξεις που επεφύλασσε στο συγκρότημα επιχειρήσεων Μποδοσάκη. Οι όροι της σύμβασης με το ελληνικό Δημόσιο απαιτούσαν -μεταξύ άλλων- την επεξεργασία του μεταλλεύματος, με την υποχρεωτική λειτουργία ειδικών εγκαταστάσεων πλησίον του χώρου εξορύξεως, που θα εξασφάλιζαν περαιτέρω την παραγωγή μεταλλικών κροκάλων νικελίου και σιδήρου, αν και με χαμηλή αρχικά περιεκτικότητα σε νικέλιο.³³ Ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης, προκειμένου να επιτύχει και να ξεπεράσει τους παραπάνω στόχους, αναζήτησε και κατέληξε σε συμφωνία με τον βιομηχανικό οίκο που κρίθηκε ως ο πλέον κατάλληλος, καθώς θα διέθετε ταυτοχρόνως τα απαραίτητα μηχανήματα και τη σχετική τεχνογνωσία για τον χειρισμό τους: η γερμανική βιομηχανία «KRUPP- RENN».

Όπως αποδείχτηκε από τα χρόνια που ακολούθησαν, η συνεργασία αυτή υπήρξε προβληματική, μολονότι αρχικά χαιρετίστηκε και από τις δύο πλευρές με τις μεγαλύτερες αξιώσεις. Η μέθοδος «KRUPP-RENN», που χρησιμοποιήθηκε έως το 1958, δεν κάλυπτε τους όρους της σύμβασης μεταξύ «Α.Ε.Ε.Χ.Π. & Λ.» και ελληνικού Δημοσίου, με αποτέλεσμα να εγκαταλειφθεί και να αναζητηθούν έτερες, πιο συμφέρουσες λύσεις, από την εταιρία του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη. Εκτός από ζημιογόνα, η συνεργασία με τον γερμανικό βιομηχανικό όμιλο εξελίχθηκε και ιδιαίτερος ταραχώδης, με τις συναντήσεις των δύο πλευρών να αποβαίνουν άκαρπες, ύστερα από την εμφάνιση των πρώτων

Μεταλλευτική και Μεταλλουργική Εταιρεία Λαρύμνης-ΛΑΡΚΟ», «Μεταλλευτική Εταιρεία της Ελλάδος». Βλ., ΣΜΕ, 90 χρόνια ΣΜΕ 1924-2014, Ιστορικό Αφιέρωμα, Αθήνα, 2014, σ. 27.

³³Βλ., Ν. 2207/1952 (ΦΕΚ 262/23.9.1952), «Περί κυρώσεως της από 16 Ιουλίου 1952 Συμβάσεως μεταξύ του Δημοσίου και της Ανωτάτου Ελληνικής Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων δια την μίσθωσιν των σιδηρονικελιούχων μεταλλείων της περιφέρειας Λαρύμνης», σ. 1735.

σοβαρών μηχανολογικών προβλημάτων στη μονάδα.³⁴ Από το 1959 και ύστερα, σε ειδικά εξοπλισμένο εργαστήριο, πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες έρευνες αφενός για μια περισσότερο συμφέρουσα εργοστασιακή λειτουργία αφετέρου, για την υιοθέτηση μιας μεθόδου που θα οδηγούσε στην παραγωγή νικελίου με μεγαλύτερη περιεκτικότητα σιδηρονικελίου συγκριτικά με εκείνη της «KRUPP-RENN». Η εν λόγω διαδικασία δεν ολοκληρώθηκε πριν το τέλος της δεκαετίας του 1950, καθώς η ανάγκη για συνεχείς βελτιώσεις στις μεθόδους που υιοθετούνταν υπήρξε επιτακτική για την επίτευξη των στόχων που είχε θέσει η Εταιρία μέχρι τότε.³⁵

Γ. Οι πρώτες εγκαταστάσεις του εργοστασίου στον αγροτικό χώρο: Την ίδια περίοδο, η αλλαγή στις υποδομές του χώρου είχε ξεκινήσει, με τις πρώτες εγκαταστάσεις της εργοστασιακής μονάδας να δημιουργούνται σε ακατοίκητο σημείο, απέναντι από την κοινότητα της Λάρυμνας, προεκτείνοντας εκείνες των προηγούμενων μεταλλευτικών εταιριών που βρίσκονταν πλησίον της θάλασσης. Η μεταφορά του εργατικού προσωπικού στη χρονική αυτή περίοδο γινόταν με λέμβους από το λιμάνι της Λάρυμνας προς το υπό κατασκευή εργοστάσιο της ΛΑΡΚΟ, ένα γεγονός που αποτυπώνει και την πρώτη εκδήλωση ενδιαφέροντος από πλευράς των κατοίκων της για τη δυνατότητα απασχόλησής τους στο

---

³⁴ Η ζημία της Εταιρίας υπολογίστηκε στα 25.000.000 δολάρια. Σε σημειώσεις του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη περιλαμβάνεται ένα απόσπασμα από τη συνάντηση και συνομιλία του με τον Α. Krupp τον Νοέμβριο του 1957 στην Αθήνα: «[...] Η λειτουργία και η απόδοση του φούρνου της Λάρυμνας δεν πηγαίνουν καθόλου καλά, και επειδή η Εταιρεία Λιπασμάτων είχε αναλάβει βαρύτερες υποχρεώσεις έναντι του ελληνικού Δημοσίου με διάφορες ρήτρες, και επομένως κι εγώ προσωπικά, αντιλαμβάνεσθε πόσο είμαι εκτεθειμένος απέναντι στον ελληνικό λαό[...] Τότε με δικαιώσατε και μου είπατε ότι θα λάβετε τα απαιτούμενα μέτρα για την ταχεία τακτοποίηση του ζητήματος, και μάλιστα δώσατε εντολή στον γενικό διευθυντή σας για την παρακολούθηση της όλης υποθέσεως. Δυστυχώς όμως από την ημέρα εκείνη οι αρμόδιοι της εταιρείας σας όχι μόνο δεν έκαναν τίποτε για να βελτιώσουν την κατάσταση, αλλά αντίθετα τη χειροτέρεψαν και μας αφήσατε στην τύχη μας.[...] Η ζημία την οποία υφίσταται η Εταιρεία μου είναι σοβαρή, και πρέπει να ενεργήσετε αμέσως για να προλάβετε το κακό. [...]» Βλ., Κ. Χ. ΧΑΤΖΙΩΤΗΣ, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, ό.π., σ. 284.

³⁵ Πρόκειται για ένα σύνολο πληροφοριών, το οποίο περιλαμβάνεται σε ενημερωτικό δελτίο της Εταιρίας που περιγράφει συνοπτικά το αντικείμενο και την ιστορία της, εκδόσεως Δεκεμβρίου 1977.

εργοστάσιο.³⁶ Ξεχωριστής σημασίας είναι και η σημαντική προσέλευση ανθρώπινου δυναμικού εκτός κοινότητας προς τη Λάρυμνα, είτε από όμορα χωριά είτε από μακρινές περιοχές, από το πρώτο κιόλας έτος έναρξης των εργασιών για την οργάνωση της βιομηχανικής μονάδας.

Δ. Ίδρυση της ΛΑΡΚΟ: Η εύρεση νέων μεθόδων στη διαδικασία της παραγωγής, αλλά και η ευχέρεια για επιτάχυνση των ρυθμών λειτουργίας του εργοστασίου μέσω της ευρείας ηλεκτροδότησης των μονάδων, οδήγησε στην ίδρυσή της το 1963, ως θυγατρικής της Α.Ε.Ε.Χ.Π.Λ., με μετοχικό μερίδιο της τελευταίας στο 80% σχεδόν του συνόλου. Το υπόλοιπο περίπου 20%, ανήκε στη γαλλική «LE NICKEL». Αυτό το γεγονός αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο για το επενδυτικό ενδιαφέρον ξένων εταιριών προς τον αναπτυσσόμενο τομέα της βαριάς βιομηχανίας που αρθρωνόταν στην Ελλάδα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η συμμετοχή στο μετοχικό κεφάλαιο του ξένου παράγοντα θα αποδειχτεί βραχύβια, καθώς μέχρι το 1966 η Εταιρία θα έχει περιέλθει καθολικά στον Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη, παίρνοντας τη νέα ονομασία «Μεταλλευτική και Μεταλλουργική Εταιρεία Λαρύμνης ΛΑΡΚΟ», η οποία θα τη συνοδεύει όλα τα χρόνια που θα ανήκει στον όμιλο επιχειρήσεων Μποδοσάκη. Από τον ίδιο κιόλας χρόνο ξεκίνησε η σταθερά ανοδική πορεία στην παραγωγή μεταλλεύματος (αρχικά 400 τόνοι σιδηρονικελίου με 25-30% περιεκτικότητα σε νικέλιο), η οποία εκτοξεύτηκε μέσα στη δεκαετία του 1970. Μέχρι το 1969 είχε συμπεριλάβει στους κόλπους της τα μεταλλεία στην περιοχή Παγώνδα-Βέρτουρα της Εύβοιας, με επιφανειακή εξόρυξη και όχι με άνοιγμα στοών που μέχρι τότε πραγματοποιούνταν στα μεταλλεία του Αγίου Ιωάννη Βοιωτίας (Νέο Κόκκινο). Παράλληλα, λειτουργούσε στα Πολιτικά Ευβοίας ειδική εγκατάσταση (τριβείο), όπου το μετάλλευμα μετά την εξόρυξή του δεχόταν την πρώτη επεξεργασία του και ολοκληρωνόταν με τη μεταφορά του στο εργοστάσιο της Λάρυμνας μέσω θαλάσσης. Το ίδιο διάστημα, δημιουργήθηκαν τα γραφεία της Εταιρίας στην Εύβοια, καθώς και πολυκατοικία για τη μόνιμη διαμονή

---

³⁶ Τα στοιχεία έχουν προκύψει από συλλογή προφορικών μαρτυριών που συγκεντρώσαμε και την απομαγνητοφώνηση περιγραφών διαφόρων κατοίκων, εργαζομένων και ανώτατων στελεχών της Εταιρίας, στο πλαίσιο παλαιότερης έρευνάς μας στην περιοχή.

επιστημονικού και διοικητικού προσωπικού που προερχόταν από άλλες περιοχές της Ελλάδας (Νέα Αρτάκη Ευβοίας). Η πλειονότητα του εργατικού δυναμικού άλλωστε καταγόταν από κοντινά μέρη.

Στη Λάρυμνα, η προσθήκη νέων εγκαταστάσεων που είχε ως τελικό στόχο και αποτέλεσμα την αύξηση της παραγωγής, επέφερε χωροταξικές και πληθυσμιακές ανακατατάξεις, καθώς τόσο γύρω από το εργοστάσιο όσο και από τα σημεία εξόρυξης του μεταλλεύματος πια, δημιουργήθηκαν τα πρώτα κτίρια για την εγκατάσταση του εργατικού δυναμικού και των οικογενειών του. Την επόμενη δεκαετία μάλιστα ο αριθμός των κατοικιών στους δύο οικισμούς του εργοστασίου (Λάρυμνα και Νέο Κόκκινο) θα ενισχυθεί σημαντικά, υποδηλώνοντας την αύξηση τόσο του ανθρώπινου δυναμικού όσο και του εισρέοντος πληθυσμού στην ευρύτερη περιοχή γύρω από τη Λάρυμνα για εργασία. Επίσης, θα προκληθούν και οι πρώτες περιβαλλοντικές επιπτώσεις από την εντατικοποιημένη λειτουργία των μονάδων, πυροδοτώντας τις αντιδράσεις του ντόπιου πληθυσμού· κάτι που εν μέρει εκδηλώθηκε μέσα από τα αιτήματα των εργαζομένων αρκετά πρώιμα, με την πρώτη μεγάλη απεργία στα μέσα της δεκαετίας του 1960.³⁷

3.4 Η διαθέσιμη εργασία στον αγροτικό χώρο του μεταλλείου

Η δημογραφία είναι ένας από τους παράγοντες υποκίνησης της τελικής απόφασης για τη μεταλλευτική βιομηχανία. Τα πρώτα γενικά πληθυσμιακά στοιχεία έρχονται μέσα από τις επίσημες απογραφές της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας και παρατίθενται αναλυτικά στον πίν. 3.2. Η επιλογή να καταχωρισθούν σε αυτόν τα περισσότερα από τα χωριά που ανήκαν διοικητικά στον δήμο Λαρυμνης έχει ως στόχο να αναδείξει τους διαχρονικούς δεσμούς της κοινότητας μαζί τους, λόγω της κοινής καταγωγής των πληθυσμών τους.³⁸

---

³⁷ Τα στοιχεία που έχουν παρατεθεί έχουν προκύψει από συνεντεύξεις με στελέχη και εργαζομένους στο εργοστάσιο, με κατοίκους της περιοχής, καθώς και από τη παραχώρηση σχετικού υλικού ενημερωτικού τύπου εκ μέρους της διεύθυνσης της Εταιρίας.

³⁸ Για τη διαχρονική εξέλιξη του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης στον ελληνικό χώρο, την έννοια της κοινότητας και τις κοινωνικοοικονομικές προεκτάσεις της, πρβλ., Μ. ΤΟΜΑΡΑ-

Αυτός είναι ο λόγος που καλύπτεται χρονικά το μεγαλύτερο διάστημα στο οποίο ήταν ενεργός ως αυτοδιοικητικός μηχανισμός.³⁹ Αποδεικνύεται και εδώ η ύπαρξη συνεχών μεταβολών, με τη δημιουργία συνοικισμών αρχικά από κατοίκους γειτονικών χωριών και εν συνεχεία με την αυθυπαρξία τους ως ξεχωριστά χωριά λόγω της αύξησης του πληθυσμού τους, την απόσχιση τους ή την ένταξή τους από/ σε όμορες επαρχίες ή νομούς και την αλλαγή στα τοπωνύμια.

Ορισμένα από τα χωριά είναι πολυπληθέστερα σε σχέση με τα υπόλοιπα.⁴⁰ Παρά την ύπαρξη μικρών πληθυσμών, παρατηρούνται αρκετές αυξομειώσεις οι οποίες χρονικά δεν ταυτίζονται μεταξύ τους. Για παράδειγμα, ενώ το 1889 στα πιο πολυπληθή χωριά διακρίνεται αύξηση, δεν παρατηρείται το ίδιο και στα μικρότερα. Οι αιτίες μπορεί να ποικίλλουν. Η κινητικότητα που παρατηρείται, μπορεί να αποδοθεί σε ένα σύνολο παραμέτρων που είτε συγχρονισμένα είτε όχι, συνθέτουν σε μικρότερη ή μεγαλύτερη έκταση τη δημογραφική εικόνα ενός χωριού, λαμβάνοντας υπόψη στη συνέχεια, τα αποτελέσματα από τη σύγκριση μεταξύ αυτού και των γειτονικών κοινοτήτων ή

ΣΙΔΕΡΗ, *Η ελληνική τοπική αυτοδιοίκηση (κοινότητα βίου-κράτος-πολιτική)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1999.

³⁹ Η λειτουργία του δήμου υπό αυτήν τη μορφή κάλυπτε τα έτη 1840-1912. Η επόμενη απογραφή πραγματοποιήθηκε συμπεριλαμβάνοντας την εν λόγω μεταβολή. Επίσης, η απογραφή του 1879 αποτελεί την πρώτη που μεταφέρει πληθυσμιακά δεδομένα όχι συνολικά για τον δήμο Λαρυμνης, αλλά ξεχωριστά για το χωριό «Λάρυμνα». Κάτι που δεν συνέβη στις δύο που προηγήθηκαν. Παρά ταύτα, έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι, ο δήμος Λαρυμνης, αποτελούσε έναν από τους πιο πολυπληθείς της επαρχίας Λοκρίδος του νομού Φθιωτοφωκίδος. Αυτό είναι εμφανές και πάλι στις σχετικές απογραφές. Από την απογραφή του 1861 μαθαίνουμε ότι ο δήμος απαριθμούσε συνολικά 1.412 άρρενες, 1.235 θήλεις και στο σύνολο, 420 περισσότερα άτομα συγκριτικά με δέκα χρόνια πριν. Ο αριθμός των οικογενειών υπολογίστηκε στις 682 για 497 «οικοδομές». Αυτό το στοιχείο, καθώς και το γεγονός ότι όλες οι «οικοδομές» δεν αντιστοιχούσαν απαραίτητα σε οικογενειακό νοικοκυριό, μας κάνει να υποθέσουμε ότι σε αρκετές περιπτώσεις κάτω από την ίδια στέγη συγκατοικούσαν παραπάνω από μία οικογένειες (βλ., ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ- ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, «Στατιστική της Ελλάδος - Πληθυσμός του έτους 1861», ό.π., σσ. 18 και 34). Η αύξηση του πληθυσμού διακρίνεται και εννέα (9) περίπου χρόνια αργότερα, τόσο στους άρρενες (1.537) όσο και στις θήλεις (1.382). Αντιστοίχως, έχει αυξηθεί ο αριθμός των «οικογενειών» (589) και των «οικοδομών» (551). Ως ξεχωριστό στοιχείο αναφέρεται η μεγάλη πλειοψηφία όσων ανήκουν στην κατηγορία των γεωργών και των κτηνοτρόφων. Στην τελευταία αυτή απογραφή, εμφανίζονται 3 κτηματίες, 31 βιομήχανοι, 19 έμποροι, 20 εργάτες, 297 κτηνοτρόφοι και 441 γεωργοί. (βλ., ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, *Στατιστική της Ελλάδος- Πληθυσμός 1870*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1872, σσ. 6, 61 και 176).

⁴⁰ Αυτά είναι το Μαρτίνο-Καλύβια-Πύργος αρχικά μαζί, και αργότερα το Μαρτίνο μόνο του, η Μαλεσίνα, ο Προσκυνάς/το Προσκυνά, το Παύλο-Λούτζη (Λούτσι) αρχικά, και αργότερα το Παύλο μόνο του. Το Μαρτίνο εμφανίζεται στην απογραφή του 1879 μαζί με τον Πύργο και τα Καλύβια, κάτι που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αποτελούν οικισμούς του πρώτου.

των συνοικισμών τους. Η εν λόγω διαδικασία δύναται να διευρυνθεί χωρικά, εάν το ενδιαφέρον προσανατολιστεί στη σύνθεση της πληθυσμιακής και δημογραφικής συμπεριφοράς των χωριών που ανήκαν στον ίδιο δήμο, σε καθορισμένο χρονικό πλαίσιο.

Πίνακας 3.2

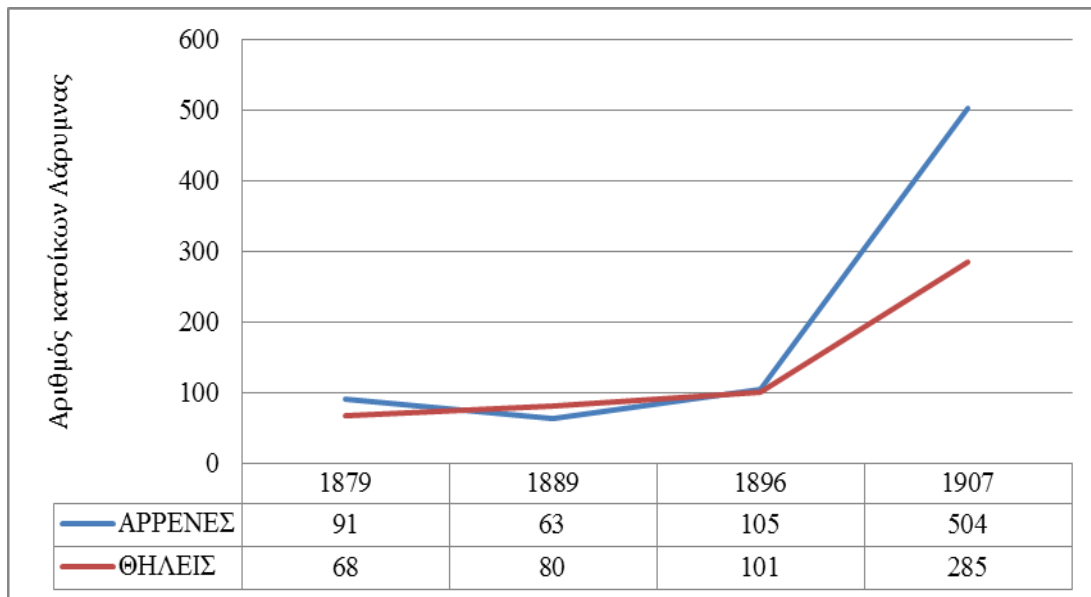
Πληθυσμιακή κατανομή του δήμου Λαρύμνης κατά φύλο και χωριό (1879, 1889, 1896 & 1907)

	Κοινότητα- Συνοικισμός	Μαρτίνο- Καλύβια- Πύργος	Μαρτίνο	Λάρυμνα	Καστρί (Όρμος)	Λούτσι	Μάζη	Μαλεσίνα	Προσκυνά	Παύλου- Λούτζη	Παύλου	Πύργος	Τραγάνα	Τσοούκα	Μονή Μαλεσίνας
1879	Άρρενες	650	-	91	-	-	82	424	215	324	-	-	-	-	12
	Θήλεις	645	-	68	-	-	62	377	191	287	-	-	-	-	-
1889	Άρρενες	-	747	63	-	-	57	509	273	293	-	-	-	-	9
	Θήλεις	-	687	80	-	-	61	442	243	303	-	-	-	-	1
1896	Άρρενες	-	664	105	10	47	67	563	-	266	-	175	284	-	8
	Θήλεις	-	445	101	0	46	55	505	-	214	-	163	243	-	1
1907	Άρρενες	-	827	504	-	47	68	652	49	-	375	79	230	119	-
	Θήλεις	-	759	285	-	42	74	578	44	-	328	50	189	10	-

Πηγή: ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, Στατιστική της Ελλάδος-Πληθυσμός 1879, Τυπογραφείον Σ. Κ. Βλαστού, 1881, σσ. 134-135· ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ, Στατιστική της Ελλάδος-Πληθυσμός. Απογραφή της 15-16 Απριλίου 1889, Τ. Β', Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον και Λιθογραφείον, 1890, σσ. 14-15· ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ, Στατιστική της Ελλάδος-Πληθυσμός. Απογραφή της 5-6 Οκτωβρίου 1896, Τ. Β', Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον και Λιθογραφείον, 1897, σ. 39· ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ, Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, Τ. Β', Αθήνα, Τυπογραφείον Μιχαήλ Νικολαΐδου, 1909, σ. 369.

Διάγραμμα 3.3

Πραγματικός πληθυσμός αρρένων και θηλέων Λάρυμνας (1879-1907)

Στο διάγρ. 3.3⁴¹ απεικονίζεται ο αριθμός των κατοίκων της Λάρυμνας από το 1879 έως το 1907. Αναφορικά με τον γυναικείο πληθυσμό, μέχρι το 1889, είναι μικρότερος. Αντιθέτως, από την αμέσως επόμενη απογραφή και μέχρι εκείνη του 1907 ο πληθυσμός αμφοτέρων των φύλων αυξάνεται με γοργούς ρυθμούς. Το έτος 1907, οι γυναίκες είναι οι μισές σχεδόν από τους άντρες. Υπερισχύουν δύο λόγοι. Λιγότερο πιθανή είναι μια θετική φυσική κίνηση η οποία απέφερε περισσότερες γεννήσεις αρρένων. Αντίθετα, η μετακίνηση αρρένων από άλλες περιοχές προς τη Λάρυμνα ενδεχομένως οφείλεται στον σεισμό του 1894 ή σε αιτίες που σχετίζονται με οικονομικά (εκμετάλλευση των εγγύς παραλίμνιων καλλιεργειών της Κωπαΐδος) ή κοινωνικά (γάμοι) κίνητρα. Η Λάρυμνα μέσα στο διάστημα αυτών των απογραφών αποτελεί πια κοινότητα της επαρχίας

⁴¹ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, *Στατιστική της Ελλάδος-Πληθυσμός 1879*, Τυπογραφείον Σ. Κ. Βλαστού, 1881, σσ. 134-135· ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ, *Στατιστική της Ελλάδος-Πληθυσμός. Απογραφή της 15-16 Απριλίου 1889*, Τ. Β', Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον και Λιθογραφείον, 1890, σσ. 14-15· ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ, *Στατιστική της Ελλάδος-Πληθυσμός. Απογραφή της 5-6 Οκτωβρίου 1896*, Τ. Β', Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον και Λιθογραφείον, 1897, σ. 39· ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ, *Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, Τ. Β', Αθήνα, Τυπογραφείον Μιχαήλ Νικολαΐδου, 1909, σ. 369.

Λοκρίδος του νομού Φθιώτιδος. Σε όσες προηγήθηκαν, εμφανιζόταν ως ένα εκ των χωρίων του δήμου Λαρύμνης, ενώ καταγράφεται πλησίον της ένας ακόμη μικρός οικισμός με την ονομασία «Καστρί-Όρμος». Στις μεταγενέστερες απογραφές και πριν την ίδρυση του εργοστασίου «ΛΑΡΚΟ» μοναδικός οικισμός-χωριό της κοινότητας είναι το ομώνυμο. Όπως διαφαίνεται από τον παραπάνω πίνακα, μια πρώτη, γενική κατηγοριοποίηση που διατηρείται με συνέπεια στα διαφορετικά χρονικά σημεία που συνδυάστηκαν οι πηγές, ήταν εκείνη ανάμεσα στον νόμιμο και πραγματικό πληθυσμό, κάτι που δεν ισχύει και για τον μόνιμο.

Σε μια επιμέρους ταξινόμηση βάσει φύλου, εκτός του 1920, έχει υπολογιστεί ο νόμιμος πληθυσμός από κοινού για άρρενες και θήλεις, σε αντίθεση με τον πραγματικό πληθυσμό, όπου μέχρι το 1951 καταγράφεται ξεχωριστά. Επιπροσθέτως, στην απογραφή του 1920, έχουν καταχωρισθεί στοιχεία που αφορούν στο σύνολο των οικογενειών που απεγράφησαν, αλλά και σε άτομα τα οποία δήλωσαν ετεροδημότες. Σε σύνδεση με τον πίν. 3.3 παρατηρείται μείωση του πληθυσμού είτε αυτός αντιστοιχεί στον πραγματικό είτε στον νόμιμο, ιδίως στους άρρενες, γεγονός που δύναται να συνδεθεί με συμμετοχή σε πολεμικές επιχειρήσεις, περιγεννητική, βρεφική ή παιδική θνησιμότητα, αλλά και την κινητικότητα του άρρενος πληθυσμού που θα μπορούσε εκείνη την περίοδο να ήταν συνήθης. Μια τέτοια υπόθεση, ενδυναμώνει και τη διαφορά ανάμεσα στον πραγματικό και νόμιμο πληθυσμό στην απογραφή του 1920. Αντίστροφη εικόνα παρατηρείται ανάμεσα στον πραγματικό και νόμιμο πληθυσμό των γυναικών, όταν στις 220 που απογράφησαν, μόλις οι 26 ανήκαν στη δεύτερη κατηγορία. Λαμβάνοντας υπόψη την εποχή και τον παραδοσιακό τρόπο οργάνωσης των κοινωνικών λειτουργιών εκτιμάμε ότι ένα μέρος αυτού του συνόλου αποτελούσαν θήλεις που είχαν γεννηθεί στη Λάρυμνα αλλά δεν είχαν δηλωθεί στην αρμόδια υπηρεσία ή ότι ένα τμήμα αυτών ήταν σύζυγοι αρρένων της κοινότητας με καταγωγή από τα γειτονικά χωριά.⁴² Αν και δεν υπάρχουν τα δεδομένα για κάθε φύλο ξεχωριστά

---

⁴² Η καταχώριση των 65 δημοτών ενδεχομένως να αφορούσε τέτοιες περιπτώσεις, αλλά δεν καλύπτει την αριθμητική διαφορά που προκύπτει ανάμεσα σε πραγματικό και νόμιμο πληθυσμό θηλέων. Παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι, ο αριθμός της απογραφής του 1907 για τις γυναίκες, είναι πιο κοντά σε εκείνον του 1920 αναφορικά με τον πραγματικό πληθυσμό τους. Επίσης, θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη και το ενδεχόμενο σφαλμάτων στην ορθότητα των στοιχείων που παρατίθενται στον εν λόγω τόμο.

στις επόμενες απογραφές, οι αποκλίσεις στα σύνολα των δύο πληθυσμιακών κατανομών, δεν παρουσιάζουν παρόμοια εικόνα. Αν λοιπόν, μερικοί από τους λόγους, ήταν οι θετικοί ρυθμοί στη φυσική κίνηση (περισσότερες γεννήσεις) ή η εισροή πληθυσμιακών συνόλων στην κοινότητα, τότε προκύπτει μια αμυδρή αλλά σταθερή ενδυνάμωση του πληθυσμού της Λάρυμνας μέσα στη διάρκεια των χρόνων. Το θέμα μας απασχολεί στη συνέχεια.

Πίνακας 3.3
Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός (1920,1928,1940,1951)

Έτος	Αριθμός οικογενειών	Πραγματικός Πληθυσμός						Νόμιμος Πληθυσμός					Στο εξωτερικό
		Σύνολο	Άρρενες	Θήλεις	Παρόντες	Ετεροδημότες	Αλλοδαποί	Σύνολο	Άρρενες	Θήλεις	Παρόντες	Απόντες	
1920	89	473	253	220	412	61	-	439	-	-	412	26	1
1928	-	516	270	246	-	-	-	542	-	-	-	-	-
1940	-	704	382	322	-	-	-	625	-	-	-	-	-
1951	-	662	-	-	-	-	-	781	-	-	-	-	-

Πηγή: ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920-Στατιστικά αποτελέσματα δια την Στερεάν Ελλάδα και Εύβοιαν, Τ.1, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1927, σ. 31· ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928-Νόμιμος πληθυσμός κυρωθείς δια του από 10 Δεκεμβρίου 1928 Διατάγματος, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1929, σ. 36· ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928-Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς δια του από 23 Νοεμβρίου 1928 διατάγματος, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 21935, σ. 346· ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940 - Πραγματικός, νόμιμος και μόνιμος πληθυσμός κυρωθείς δια του από 28 Ιανουαρίου 1946 Διατάγματος, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1946, σ. 50· ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940-Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας, πόλεις και χωρία, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1950, σ. 380· ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή του πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951-Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας, πόλεις και χωρία, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1955, σ. 175· ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, Πληθυσμός κατά την απογραφήν της 7ης Απριλίου 1951 - Νόμιμος πληθυσμός, κυρωθείς διά του υπ' αριθ. 4173 61 Νόμου, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1961, σ. 5.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Επιχειρηματική δομή

έναντι κοινωνικο-οικονομικού περιβάλλοντος

4.1 Όψεις της ελληνικής οικονομικής πολιτικής, σσ. 193-200 ~ 4.2 Η διεύρυνση της οργανωτικής δομής της ΛΑΡΚΟ, σσ. 200-202 ~ 4.3 Κοινωνική έναντι επιχειρηματικής δράσης, σσ. 202-215 ~ 4.4 Επιχειρηματική δραστηριότητα και κοινωνική μεταβολή, σσ. 215-228

4.1 Όψεις της ελληνικής οικονομικής πολιτικής

A. Το μετέωρο βήμα του εκσυγχρονισμού: Στη δεκαετία του 1970 συνεχίζονται οι προσπάθειες για τον «εκσυγχρονισμό»¹ της οικονομίας, με εμφανείς όμως τις αδυναμίες ολοκλήρωσής τους, αποτέλεσμα των πολιτικών και κοινωνικών τριβών της περιόδου μετά την οικονομική ανασυγκρότηση με τις σημαντικές ωθήσεις αλλά και τις μεγάλες καθυστερήσεις. Παρά το γεγονός ότι ένα σύνολο οικονομικών δεικτών αποτύπωνε την ταχύτατη αύξηση του μεγέθους της, φέροντας εντυπωσιακά ποσοτικά αποτελέσματα συγκρινόμενα με εκείνα των χωρών του ΟΟΣΑ, η επιμέρους ποιοτική προσέγγισή τους, αναδεικνύει για πολλούς τα προβλήματα με τα οποία θα ερχόταν αντιμέτωπη το αμέσως επόμενο διάστημα. Κύρια αιτία η απουσία εφαρμογής μιας πολιτικής μακριά από τον προστατευτισμό, που θα εδραίωνε τη θέση της στη διεθνή αγορά, θωρακίζοντάς την ταυτόχρονα από κλυδωνισμούς όμοιους με εκείνους που ακολούθησαν των πετρελαϊκών κρίσεων των ετών 1973-74 και 1979

---

¹ Α. Ν. ΛΥΤΡΑΣ, *Αναλύσεις περί κοινωνικής δομής. Κοινωνική οργάνωση και πολιτική στον εικοστό πρώτο αιώνα*, ό.π., σσ. 27-30.

αντιστοίχως. Η εντατικοποίηση της εκμηχάνισης και η ευρύτερη εφαρμογή της στο μεγαλύτερο σύνολο της εθνικής οικονομίας έμοιαζε συχνά ως ο απαραίτητος μονόδρομος για την επιτυχή ολοκλήρωση του μεταβατικού σταδίου προς τον «εκσυγχρονισμό» που προηγήθηκε. Με τη σειρά της μια τέτοια εξέλιξη θα δρομολογούσε σταδιακά σε πλεονασματικό εμπορικό ισοζύγιο για την εθνική οικονομία, καλύπτοντας πρώτα την πλειονότητα των καταναλωτικών αναγκών της κοινωνίας, η οποία μέχρι τότε απορροφούσε τον κύριο όγκο των παραγόμενων προϊόντων.²

Παρόλα αυτά, έχει αποτελέσει υπόθεση προς έρευνα το ερώτημα, αν η έλλειψη εκτεταμένης εφαρμογής μέτρων που θα οδηγούσαν στον εκσυγχρονισμό της οικονομίας, θεωρούνταν ως η μοναδική αιτία για την ατελή εκβιομηχάνιση της χώρας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο τομέας της γεωργίας όπου, αν και πραγματοποιήθηκε η υιοθέτηση και εισαγωγή νέων τεχνολογιών για την εντατικοποίηση της παραγωγής, η διαδικασία αυτή αντιμετώπισε πολλές δυσκολίες για τη διάχυσή της σε ολόκληρη την έκταση της αγροτικής οικονομίας. Μία σειρά από παραμέτρους (όπως η ετερογένεια των εδαφών και η κατάτμησή τους σε μικρούς κλήρους, η κακή συγκομιδή λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών ή ασθενειών στα καλλιεργούμενα φυτά και δένδρα, που οδηγούσε συχνά στην εκροή ανθρώπινου δυναμικού από την ύπαιθρο είτε προς τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας είτε προς το εξωτερικό)³ συνιστούν ζητήματα που προσδιορίζουν σε διάφορες εκδοχές το μακροχρόνιο ζήτημα της ασκούμενης αγροτικής πολιτικής στο Ελληνικό κράτος.⁴

Β. Η εκβιομηχάνιση: Οι τιμές στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας, γνώρισαν σημαντικές διακυμάνσεις. Αντιθέτως, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, ο τριτογενής τομέας -όπως ο δευτερογενής- διατηρούσε τον αυξανόμενο ρυθμό ΑΕΠ της δεκαετίας του 1960.⁵ Αυτό προκύπτει μέσα από τις μεταναστευτικές

---

² Βλ., Α. Α. ΚΙΝΤΗΣ, «Η εκβιομηχάνιση της Ελλάδος μετά την ένταξη στην ΕΟΚ», *Σπουδαί*, 30/1, (1980), σσ. 94-96.

³ Για την αγροτική οργάνωση και παραγωγή στις αρχές της δεκαετίας του 1950, πρβλ. Α. ΛΥΤΡΑΣ, Δ. ΠΡΟΝΤΖΑΣ, *Η αγροτική εκμετάλλευση στην Ελλάδα. Κοινωνία, παραγωγή και ιδιοκτησία το 1951*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2006.

⁴ Βλ., Κ. Γ. ΔΡΑΚΑΤΟΣ, *Ο μεγάλος κύκλος της Ελληνικής Οικονομίας (1945-1995)*, ό,π, σσ. 61-62.

⁵ Στο ίδιο, σ. 61.

ροές προς τα αστικά κέντρα, που συνεχίστηκαν στο μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του 1970, συμπεριλαμβανομένου και του σημαντικού αριθμού παλιννοστούντων, που επίσης φαίνεται να επιλέγουν να εγκατασταθούν εκεί.⁶ Την ίδια περίοδο, παρατηρείται και η τάση διεύρυνσης του Δημοσίου, μέσω της κρατικοποίησης επιχειρήσεων, που με τη σειρά τους επέβλεπαν ένα σύνολο άλλων εταιριών, ιδιωτικού δικαίου, ιδίως μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970.⁷ Η συνολική αύξηση του ποσοστού στο ΑΕΠ για τον τομέα των Υπηρεσιών από 50,1% σε 77,1% μέχρι το 1973, ταυτίζεται χρονικά με την υποχώρηση των τιμών στον τομέα της βιομηχανίας και ειδικότερα της μεταποίησης. Στα χρόνια που ακολούθησαν, η μελέτη του συνόλου των δεικτών για τον δευτερογενή τομέα, μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι η διαδικασία μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας, που βασιζόταν στην ίδρυση μεγάλων βιομηχανικών επιχειρήσεων, είχε ουσιαστικά ολοκληρωθεί πριν το ξέσπασμα της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης. Η επιμονή του μεγαλύτερου μέρους της οικονομικής πολιτικής να προστατεύει κυρίως του παραδοσιακούς κλάδους της μεταποίησης είχε ως περαιτέρω συνέπειες τον αργό τεχνολογικό εξορθολογισμό παραγωγής και εργατικού δυναμικού, περιορίζοντας την ελληνική βιομηχανία εν πολλοίς, σε ρόλο τροφοδότη της εγχώριας-μικρής-κατανάλωσης.⁸ Αυτομάτως, μια τέτοια εξέλιξη, καθιστούσε μάλλον ευάλωτη και όχι ανταγωνιστική την ελληνική οικονομία, καθώς η προεργασία που έπρεπε να έχει ολοκληρωθεί, κυρίως στον τομέα της βιομηχανίας, υπήρξε βραδύτερη και κατώτερη των επιταγών της διεθνούς αγοράς.⁹

Η ολοκλήρωση ενός οικονομικού κύκλου που διήρκεσε από το 1960 έως το 1974, αποτυπώνεται και μέσα από τις ξένες άμεσες επενδύσεις οι οποίες, μέσα στην περίοδο 1975-1985, είτε εκρέουν της ελληνικής οικονομίας είτε

---

⁶ Βλ., ΕΚΚΕ-ÈCOLE FRANCAISE D' ATHÈNES, *Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας. Οι πόλεις*, ό.π., σ. 19.

⁷ Βλ., Ε. ΠΡΟΝΤΖΑΣ, «Το μέγεθος του Δημοσίου Τομέα: οι δημόσιες επιχειρήσεις, το πρόβλημα του 20^{ου} αιώνα», στο Θ. ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Ε. ΠΡΟΝΤΖΑΣ (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, ό.π., σ. 432.

⁸ Βλ., Α. Ν. ΛΥΤΡΑΣ, *Προλεγόμενα στη Θεωρία της Ελληνικής Κοινωνικής Δομής*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνη, 1993, σσ. 160-176.

⁹ Βλ., ΣΤ. ΤΣΟΤΣΟΡΟΣ, «Τα μακροχρόνια διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής βιομηχανίας», στο Θ. ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Ε. ΠΡΟΝΤΖΑΣ (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, ό.π., σσ. 639-641.

τοποθετούνται από τους τομείς παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών στους τομείς των καταναλωτικών προϊόντων.¹⁰ Το παραδοσιακό δίκτυο οικονομικών πολιτικών και επενδύσεων που για χρόνια είχε ευνοηθεί από το κλίμα προστατευτισμού που προωθούσαν οι ελληνικές κυβερνήσεις, έδειχνε να τροποποιείται ύστερα από την έναρξη των προετοιμασιών ένταξης της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα κατά το τέλος της δεκαετίας του 1970. Η έκθεση των εθνικών οικονομιών σε ένα διεθνοποιημένο πλαίσιο ανταγωνισμού, θα αποτελούσε το κύριο χαρακτηριστικό των χρόνων που ακολουθούσαν.¹¹ Μέσα στη δεκαετία του 1970, οι τομείς της μεταποίησης, που είτε βρίσκονταν σε πρώιμο στάδιο είτε σε επίπεδο σχεδιασμού, συνιστούσαν εγχείρημα υψηλού ρίσκου, ειδικότερα για επενδυτές που γνώριζαν εκ του σύνεγγυς τις δυνατότητες της ελληνικής βιομηχανίας. Αναμφισβήτητα, τον δικό τους ρόλο διαδραμάτισαν και οι μεγάλες πετρελαϊκές κρίσεις του 1973 και 1979, οι οποίες αναδίπλωσαν σημαντικά την ιδιωτική πρωτοβουλία για εκτεταμένες επενδύσεις, ειδικότερα σε τομείς που μπορούσαν να θεωρηθούν-δεδομένου των συνθηκών- μεγάλης επικινδυνότητας.¹² Στη δεκαετία του 1980, πολλές από τις μεγάλες βιομηχανίες θα αντιμετώπισουν πρόβλημα βιωσιμότητας, αφού πρώτα πολλές παράμετροι θα έχουν λειτουργήσει θετικά προς αυτήν την κατεύθυνση, ενεργοποιώντας την άμεση κρατική παρέμβαση.¹³

Ειδικότερα ως προς τη δράση των μεταλλευτικών εταιριών και τη μακροπρόθεσμη συνεισφορά τους στην ελληνική οικονομία, ορισμένες επισημάνσεις είναι αναγκαίες. Στη δεκαετία του 1960, όπως αναφέραμε, αν και εισήγαγαν νέες τεχνολογίες στην παραγωγική διαδικασία, αύξησαν τις εξαγωγές τους, εκπαίδευσαν και προσέλαβαν σημαντικό αριθμό μόνιμου και

---

¹⁰ Βλ., Α. ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ, «Οι πέντε μεγάλοι κύκλοι ξένων άμεσων επενδύσεων την ελληνική οικονομία», στο Θ. ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Ε. ΠΡΟΝΤΖΑΣ (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, ό.π., σσ. 560-566.

¹¹ Βλ., Α. ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ, «Η επιταγή μιας βιομηχανικής πολιτικής», στο Α. ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ (επιμ.), *Βιομηχανική και τεχνολογική πολιτική στην Ελλάδα*, 1993, Θεμέλιο, Αθήνα, σσ. 19-38.

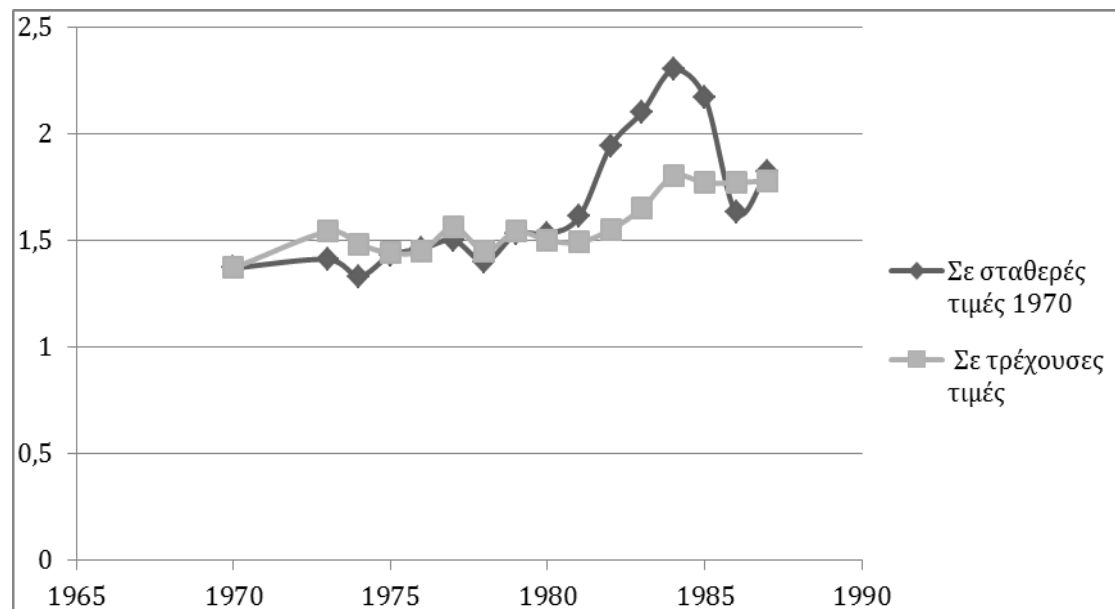
¹² Βλ., Α. ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ, «Οι πέντε μεγάλοι κύκλοι ξένων άμεσων επενδύσεων την ελληνική οικονομία», ό.π.

¹³ Βλ., Α. ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ, ΣΠ. ΤΡΑΥΛΟΣ, «Κρατικές παρεμβάσεις στη βιομηχανία: Άμεση και έμμεση βιομηχανική πολιτική στη δεκαετία του '80», στο Α. ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ (επιμ.), *Βιομηχανική και τεχνολογική πολιτική στην Ελλάδα*, ό.π., σσ. 39-94 και ΣΤ. ΤΣΟΤΣΟΡΟΣ, «Τα μακροχρόνια διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής βιομηχανίας», στο Θ. ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Ε. ΠΡΟΝΤΖΑΣ (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, ό.π.

εξειδικευμένου εργατικού προσωπικού στην Ελλάδα, η συμμετοχή τους στο εθνικό εισόδημα σε σύγκριση με το ύψος των κερδών τους έμοιαζε ήσσονος αξίας.¹⁴ Το διάγρ. 4.1 που ακολουθεί απεικονίζει τη συμμετοχή του κλάδου μεταλλευτικών επιχειρήσεων στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) για τα έτη 1970-1987. Στο σύνολο της δεκαετίας του 1970, το ποσοστό παραμένει μικρό, με μέσο όρο 1,4% του ΑΕΠ (σε σταθερές τιμές 1970). Οι αυξομειώσεις που καταγράφονται μέχρι το 1979, είναι ελάχιστες.¹⁵

Διάγραμμα 4.1

Συμμετοχή του κλάδου των ορυχείων στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
(1970-1987)

Πηγή: Σ.Μ.Ε./Γραφείο Στατιστικής και Μελετών, «Ιστορία Ελληνικής μεταλλείας» (βλ., <http://www.orykta.gr/istoria/paragogi-statistika>, 17/2/2017).

¹⁴ Διατηρούνται επιφυλάξεις ως προς τα σχετικά αποτελέσματα, καθώς ο υπολογισμός της συνεισφοράς αυτών των επιχειρήσεων στο σύνολο του εθνικού εισοδήματος, επιβάλλει το συμψηφισμό μίας σειράς παραμέτρων οι οποίες ξεχωριστά μπορούν να αποτυπώσουν διαφορετικές τάσεις. Ενδεικτικά για την οικονομική σημασία της βιομηχανίας αλουμινίου στην Εθνική Οικονομία, βλ., Κ. ΚΩΣΤΗΣ, *Κράτος και Επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Η Ιστορία του «Αλουμινίου της Ελλάδος»*, Αθήνα, Πόλις, 2013, σσ. 241-246. Του ίδιου, *Ο μύθος του ξένου ή η Pechiney στην Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σσ. 92-93.

¹⁵ Στη δεκαετία του 1980 η τιμή της συμμετοχής των ορυκτών στο ΑΕΠ, παρουσιάζει μεγαλύτερες διακυμάνσεις. Για τα έτη 1984 και 1988, καταγράφονται οι υψηλότερες τιμές. Βλ., Σ.Μ.Ε./Γραφείο Στατιστικής και Μελετών, «Ιστορία Ελληνικής Μεταλλείας» (βλ., <http://www.orykta.gr/istoria/paragogi-statistika>, 17/2/2017).

Επίσης, τα υψηλά κόστη της ηλεκτρικής ενέργειας για τη συντήρηση των μεταλλευτικών μονάδων, ιδιαιτέρως μετά την ενεργειακή κρίση του 1973, αποτέλεσαν κρίσιμο ζήτημα για τη λειτουργία των μεταλλευτικών επιχειρήσεων, με αποτέλεσμα τις συνεχείς διαπραγματεύσεις και την υπογραφή νέων συμβάσεων για τιμές παροχής ηλεκτρικού ρεύματος με τη Δ.Ε.Η.¹⁶ Η κινητικότητα που θα αναπτυχθεί από τον «Σύνδεσμο Μεταλλευτικών Επιχειρήσεων» στα μέσα της δεκαετίας του 1970, με εισηγητικές που συντάσσει και απευθύνει στο αρμόδιο υπουργείο για την αντιμετώπιση του ενεργειακού κόστους των μεταλλευτικών εταιριών σε ηλεκτρικό ρεύμα, μέσα από τη δημιουργία ειδικού τιμολογίου για το σύνολο της μεταλλείας, αποτελεί σημαντικό στόχο αυτών των βιομηχανιών.

Παράλληλα, οι αξιώσεις του «Συνδέσμου Μεταλλευτικών Επιχειρήσεων» για καθορισμό μεταλλευτικών περιοχών και αύξηση του εργατικού προσωπικού φαίνεται ότι είχε στόχο την ενίσχυση της θέσης των μεταλλευτικών εταιριών στη διεθνή αγορά, προβαίνοντας στις απαραίτητες προετοιμασίες, λίγο πριν την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Το περιεχόμενο της έκθεσης του προέδρου του «Συνδέσμου Μεταλλευτικών Επιχειρήσεων», Α. Αθανασιάδη, για τα οικονομικά αποτελέσματα του έτους 1979, αποτυπώνει τις ανησυχίες του Συνδέσμου σχετικά με τις συνθήκες που διαμορφώνονταν με την ένταξη της χώρας στην Ε.Ο.Κ., για τη βιωσιμότητα και ανταγωνιστικότητα της ελληνικής μεταλλείας.¹⁷

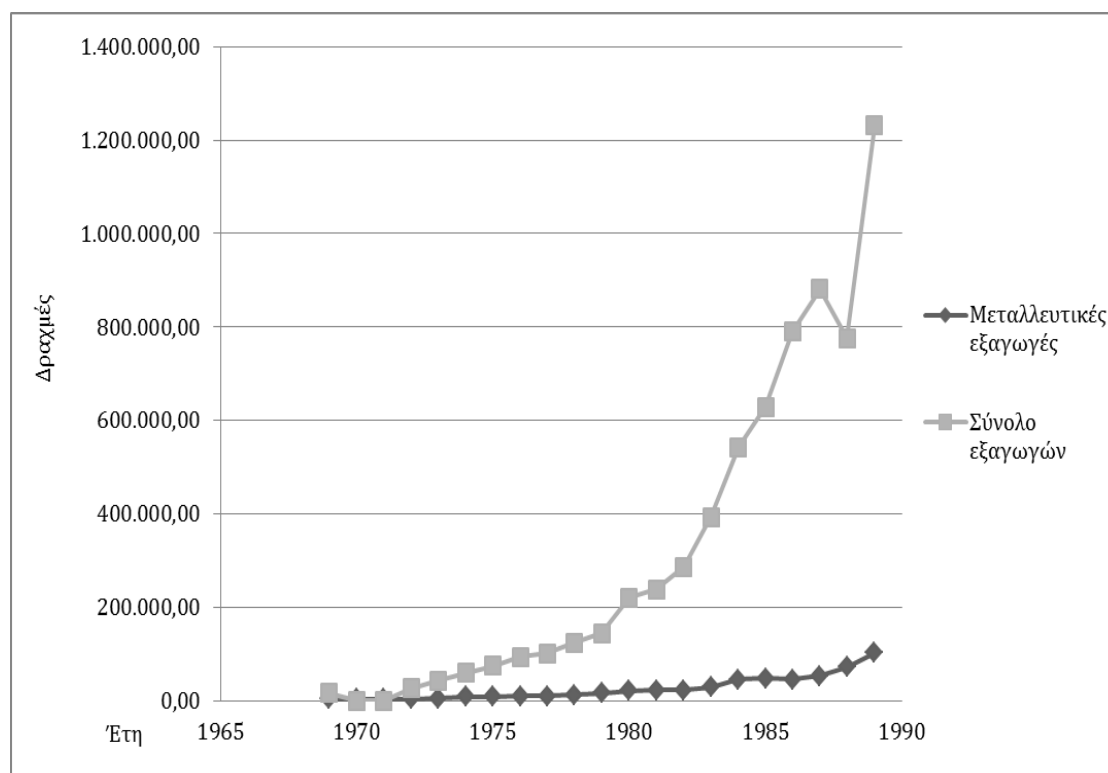
¹⁶ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της «Αλουμίνιον της Ελλάδος» ή «Pechiney», όπου μετά το 1966 υπέγραψε νέα σύμβαση με τη Δ.Ε.Η. (1975). Όπως σημειώνει ο Κ. Κωστής: «η αναθεώρηση της τιμής του ρεύματος δεν είχε παρά ένα βραχυπρόθεσμο αποτέλεσμα, μακροχρόνια δε, εξακολουθούσε να οδηγεί σε μια διαρκή και αυξανόμενη επιδότηση της επιχείρησης». Βλ., Κ. ΚΩΣΤΗΣ, *Κράτος και Επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Η Ιστορία του «Αλουμινίου της Ελλάδος»*, ό.π., σ. 289. Ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης, στο επενδυτικό πρόγραμμα που ανήγγειλε κάποια χρόνια πριν (1970), όριζε πρόσθετες δαπάνες 4,5 δισεκατομμυρίων δραχμών για τη «ΛΑΡΚΟ» κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Μία από αυτές και ιδιαιτέρως κρίσιμη για τη βιωσιμότητα και την ανταγωνιστικότητα της Εταιρίας, ήταν η παροχή ηλεκτρικού ρεύματος σε τιμές αντίστοιχες με εκείνες της Pechiney. Βλ., Κ. Χ. ΧΑΤΖΙΩΤΗΣ, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, ό.π., σ. 388.

¹⁷ «[...]Το ερώτημα που τίθεται ευθέως είναι: Μπορεί η ελληνική μεταλλεία να διατηρήσει τον εθνικό της χαρακτήρα και σε ποια έκταση, όταν παρεμποδίζεται και αποδυναμώνεται ο ιδιωτικός της τομέας, ο οποίος τη συγκρατεί και του οποίου η δοκιμασμένη ικανότητα αποτελεί αναμφίβολα σοβαρή θωράκιση έναντι των πιέσεων που θα εκδηλωθούν στο αμέσως προσεχές μέλλον από τα οικονομικά μεγαθήρια των χωρών της ΕΟΚ; Γιατί είναι σφάλμα να πιστεύετε ότι η ένταξη στη μεγάλη ευρωπαϊκή κοινότητα έγινε για να θυσιαστεί η ελληνικότητα της εθνικής της οικονομίας. Έγινε για να ενισχυθεί η ελληνικότητά της,

Το γεγονός ότι τα προϊόντα τους κατευθύνονται κυρίως στο εξωτερικό, καθιστά άμεση τη σύνδεσή τους με τις μεταβολές των τιμών στη διεθνή αγορά. Η σύνδεση της δραχμής με το δολάριο, το παθητικό εμπορικό ισοζύγιο και το ξέσπασμα της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης της δεκαετίας (κυρίως μετά το 1973), προκαλεί ανατιμητικές τάσεις στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας με συνέπεια να προστίθεται ένα ακόμη αρνητικό στοιχείο για την παραγωγή μεταλλευτικών προϊόντων. Όπως προκύπτει από το διάγρ. 4.2, αν και οι εξαγωγές των μεταλλευτικών επιχειρήσεων για την περίοδο 1969-1989 αυξάνονται μετά το 1980 σημαντικά, η συμμετοχή τους στο σύνολο των ελληνικών εξαγωγών ελαττώνεται:

Διάγραμμα 4.2

Συμμετοχή των μεταλλευτικών επιχειρήσεων στο σύνολο των ελληνικών εξαγωγών (1969-1989)

Πηγή: Σ.Μ.Ε./Γραφείο Στατιστικής και Μελετών, «Ιστορία Ελληνικής μεταλλείας», (βλ., <http://www.orykta.gr/istoria/paragogi-statistika>, 17/2/2017).

γαλβανιζόμενη στο στίβο της άμιλλας με τις ανώτερης σήμερα ποιότητας, οικονομίες της Ευρώπης και με στόχο αύριο να ισοβαθμίσει με αυτές[...]. Βλ., ΣΜΕ, 90 χρόνια ΣΜΕ 1924-2014, *Ιστορικό Αφιέρωμα*, ό.π., σσ. 46-49.

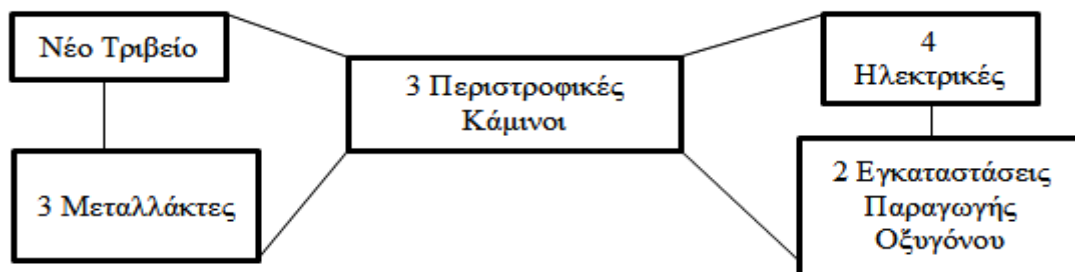
Οι συνθήκες αυτές είναι ανάμεσα σε εκείνες που προκάλεσαν πολλές επιχειρήσεις- ανάμεσά τους και μεταλλευτικές, όπως η ΛΑΡΚΟ- που ιδρύθηκαν τα προηγούμενα χρόνια, να ενταχθούν στην κατηγορία των «προβληματικών» κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980.¹⁸ Ένα από τα μείζονα προβλήματα είναι και η αδυναμία κάλυψης των δανειοδοτικών υποχρεώσεών τους προς τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα που είχαν χρηματοδοτήσει τις επιχειρήσεις αυτές.¹⁹

4.2 Η διεύρυνση της οργανωτικής δομής της ΛΑΡΚΟ

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, η ΛΑΡΚΟ έχει διευρύνει σημαντικά τις εγκαταστάσεις της. Το μεταλλευτικό τμήμα της παραγωγής είχε τη μορφή του σχήματος 4.1:

Σχήμα 4.1

Βασικές εγκαταστάσεις του μεταλλουργικού εργοστασίου μέχρι το έτος 1972

Πηγή: ΛΑΡΚΟ ΓΜΜΑΕ, Ενημερωτικό φυλλάδιο, 1972.

¹⁸ Με τον νόμο 1386/83, το κράτος επιχειρεί να παρέμβει δυναμικά στο ζήτημα της υπερχρέωσης και έλλειψης ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων. Ο Οργανισμός Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων» (ΟΑΕ) που ακολούθησε του νόμου 1386/83, έθεσε μέχρι το τέλος του 1987, τριανταεπτά επιχειρήσεις υπό τον έλεγχό του. Η υιοθέτηση μιας πολιτικής «αποκρατικοποίησης» από την κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας το 1991, έναντι της «εξυγίανσης» των κυβερνήσεων του ΠΑ.ΣΟ.Κ., οδήγησε μέχρι το 1993 στη μεταβίβαση δώδεκα από σαράντα πέντε επιχειρήσεις στον ιδιωτικό τομέα. Βλ., ΣΤ. ΤΣΟΤΣΟΡΟΣ, «Τα μακροχρόνια διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής βιομηχανίας», στο Θ. ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Ε. ΠΡΟΝΤΖΑΣ (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, ό.π., σσ. 651-656.

¹⁹ Βλ., Α. Α. ΒΟΥΣΒΟΥΝΗΣ, *ΕΤΕΒΑ: Εθνική Τράπεζα Επενδύσεων Βιομηχανικής Αναπτύξεως, 1963-2002*, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος-Πρόγραμμα Ερευνών Ιστορικού Αρχείου, 2010, σσ. 70-71, 162-163. Για μια επισκόπηση σε παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά στην ανταγωνιστικότητα της ελληνικής βιομηχανίας εν συνόλω, πρβλ., Β. ΠΑΤΣΟΥΡΑΤΗΣ, *Εμπόδια στη Βελτίωση της Ανταγωνιστικότητας της Ελληνικής Βιομηχανίας*, Αθήνα, ΙΟΒΕ, 1995.

Η σχηματική αυτή διεύρυνση συνιστά ένα τμήμα του εργοστασίου, καθώς την ίδια περίοδο λειτουργούν μόνο στη Λάρυμνα, εργαστήρια ελέγχου, μηχανουργείο και ηλεκτροτεχνείο, καθώς και ειδική μονάδα που είχε διαμορφωθεί για τη διεξαγωγή ερευνών. Θα υποστηρίζαμε ότι, μέχρι τις αρχές του 1970, η ΛΑΡΚΟ εξελίχθηκε σε μεγάλη εταιρία. Η οργανωτική σύνθεση της δείχνει την έκταση του μεγέθους της, όχι μόνο από το σύνολο των περιοχών στις οποίες είχε τις εγκαταστάσεις της, αλλά και από το πολυποίκιλο σχήμα εργοταξίων που είχε διαμορφώσει σε αυτές. Περιλαμβάνονται τέσσερεις νομοί: της Αττικής, της Βοιωτίας, της Εύβοιας και της Φθιώτιδος,

Πρόκειται για επιχείρηση η οποία είχε εξειδικεύσει πλήρως τη λειτουργία της, με μία σειρά θέσεων εργασίας, οι οποίες στελεχώνονταν από πολυάριθμο επιστημονικό, διοικητικό και εργατοτεχνικό προσωπικό. Η έδρα της Εταιρίας στην Αθήνα, αποτελούνταν το 1972 από 100 περίπου άτομα, από τα οποία 30% κατείχαν πανεπιστημιακό δίπλωμα. Το πολυπληθέστερο τμήμα στο «Συγκρότημα Λαρύμνης», είναι το «Μεταλλουργικό Εργοστάσιο Λαρύμνης»: αποτελείται από 900 σχεδόν άτομα, όταν στα άλλα δύο εργοτάξια οι εργαζόμενοι σε κάθε ένα από αυτά, ήταν το 1/3 εκείνου του «μεταλλουργικού εργοστασίου».

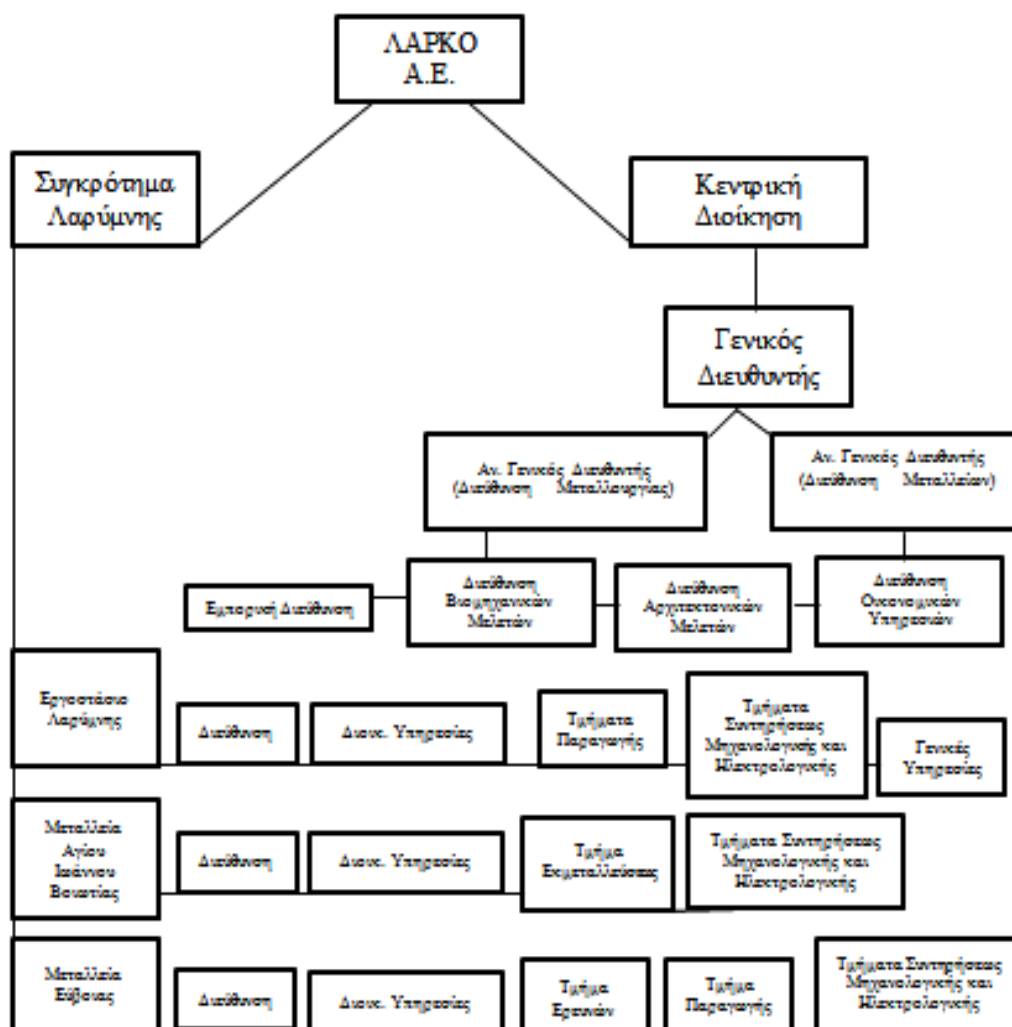
Τα προνόμια από την εργασία στην Εταιρία ήταν αρκετά, καθώς όπως αναφέρεται σε ενημερωτικό φυλλάδιο, οι αποδοχές ήταν υψηλότερες (είτε για τους μισθωτούς είτε για τους ημερομισθίους) σε σύγκριση με όσα όριζαν οι κατώτατες συμβάσεις εργασίας. Στα πλεονεκτήματα της εργασίας στο εργοστάσιο, υπήρξε και η ομαδική ασφάλιση εργαζομένων σε ιδιωτική ασφαλιστική εταιρία. Από τη στιγμή που ξεκίνησε η ισχύς της σχετικής σύμβασης το 1973, οι εργαζόμενοι που είχαν συμπεριληφθεί σε αυτήν την κατηγορία ασφαλισμένων, ξεπερνούσαν τα 220 άτομα. Η συμμετοχή στη συγκεκριμένη διαδικασία επιβάρυνε αποκλειστικά την ίδια την Εταιρία.²⁰

---

²⁰«[...] Ενδεικτικό του τι προσφέρει η εταιρία στους εργαζομένους της με αυτή την ομαδική ασφάλιση, είναι ότι για την αρχική ασφάλιση του προσωπικού που είχε υπηρεσία τουλάχιστον 3 χρόνια, πλήρωσε περίπου 1.000.000 δραχμές και θα πληρώνει κάθε χρόνο περίπου 4.000.000 για ασφάλιστρα, χωρίς καμιά οικονομική επιβάρυνση των ασφαλισμένων [...]». Βλ., ΛΑΡΚΟ, *Ενημερωτικό φυλλάδιο*, 1972.

Σχήμα 4.2

Η οργανωτική σύνθεση της ΛΑΡΚΟ το έτος 1972

4.3 Κοινωνική έναντι επιχειρηματικής δράσης

Παράλληλα με ζητήματα προσδιορισμένα από τις εργασιακές απαιτήσεις της Εταιρίας, η διοίκησή της υιοθέτησε την παροχή βασικών στοιχείων για τη διαβίωση των οικογενειών των εργαζομένων. Ο μεγαλύτερος αριθμός αυτών κατοικούσε σε κάποιον από τους οικισμούς που δημιούργησε η Εταιρία. Η

σύνδεση συνθηκών διαβίωσης των εργαζόμενων με την οργάνωση και εξέλιξη της παραγωγής συνιστά ένα θεμελιώδη κρίκο στην εξέλιξη του βίου της ΛΑΡΚΟ.

Κατά αρχάς η διαβίωση: παρατηρείται η αύξηση εργατικών οικιών, οι οποίες παρουσιάζουν μία αξιοσημείωτη ποικιλομορφία. Στον οικισμό της Λάρυμνας μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970 δημιουργήθηκαν 9 πολυκατοικίες των 1-3 δωματίων (186 διαμερίσματα), μονοκατοικίες έως τετρακατοικίες των 1-5 δωματίων (176 διαμερίσματα), διπλοκατοικίες των 2 δωματίων (20 διαμερίσματα). Αντιστοίχως στον οικισμό του Αγίου Ιωάννη, υπήρχαν 6 πολυκατοικίες των 1-2 δωματίων (114 διαμερίσματα), μονοκατοικίες έως τετρακατοικίες των 1-4 δωματίων (200 διαμερίσματα) και διπλοκατοικίες των 2 δωματίων (100 διαμερίσματα). Οι περισσότερες προκατασκευασμένες διπλοκατοικίες βρίσκονταν κοντά στον χώρο των μεταλλείων (Άγιος Ιωάννης), γεγονός που συνδέεται με τις πρώτες εργασίες που πραγματοποιήθηκαν και τις ανάγκες διαμονής των εργατών με διαφορετική προέλευση, κυρίως στην περιοχή του μεταλλείου.

Για τους εργαζόμενους στα μεταλλεία η διαμονή στον χώρο δεν απαιτούσε καταβολή μισθώματος από την πλευρά τους. Με τη συνταξιοδότησή τους όμως ήταν υποχρεωμένοι να παραδώσουν την κατοικία τους στη διάθεση της Εταιρίας.²¹ Ακόμη υπήρχε η μέριμνα για την λειτουργία ιατρείων, στελεχωμένων από ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό, ενώ για τους εργαζόμενους ήταν διαθέσιμο υγειονομικό αυτοκίνητο. Στις περιπτώσεις ανάγκης γινόταν έτσι άμεσα η μεταφορά εργαζομένων ή μελών της οικογένειάς τους σε νοσοκομειακούς χώρους.

Διαφορετική λειτουργία στον χώρο του «Μεταλλείου» αποτελεί η δημιουργία «χώρων αναψυχής». Χώροι αναψυχής στο πνεύμα λειτουργίας της Επιχείρησης ορίζονται με τολμηρό τρόπο για την ελληνική επιχειρηματικότητα του 20^ο αιώνα οι λέσχες εστίασης και οι «καντίνες», τα κινηματοθέατρα και στους δύο οικισμούς, τα γυμναστήρια, η οργανωμένη ακτή στον οικισμό της Λάρυμνας και οι «παιδικές χαρές» για τα παιδιά των εργαζομένων. Ιδιαίτερως

---

²¹ Όπως προκύπτει από τη μελέτη των ατομικών φακέλων των εργαζομένων, επιμέρους όροι για τη χρήση των κατοικιών περιλαμβάνονται στα χρησιδάνεια που υπογράφονται μεταξύ προσωπικού και Εταιρίας.

σημαντική θεωρείται από την πλευρά της διεύθυνσης της Εταιρίας η πρόνοιά της για τη δημιουργία αιθουσών που προορίζονταν για την έκφραση των θρησκευτικών συναισθημάτων των κατοίκων, όπως είναι η λειτουργία ορθόδοξου ναού στον οικισμό της Λάρυμνας και ο αντίστοιχος χώρος για τους εργαζόμενους μουσουλμάνους στον οικισμό του Αγίου Ιωάννη.

Η λειτουργία ιδιωτικού νηπιαγωγείου ως και δημόσιων δημοτικών σχολείων αλλά και ενός ιδιωτικού γυμνασίου για τα παιδιά των εργαζομένων, αποτελούν μια πρώιμη μορφή «κοινωνικής ευθύνης του επιχειρηματία»· φαίνεται όμως να βρίσκεται στον απόηχο της «ευεργεσίας» που χαρακτήριζε τους Έλληνες κεφαλαιούχους, στοιχείο ιδιαίτερος εμφανές και στην επιχειρηματική συμπεριφορά του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη.²² Το ιδιωτικό γυμνάσιο, ξεκίνησε τη λειτουργία του το 1970 με τρεις τάξεις, για να γίνει τελικώς τρία χρόνια αργότερα εξατάξιο σχολείο. Είναι ενδιαφέρον ότι οι καθηγητές του σχολείου επιλέγονταν ύστερα από συνέντευξη, το σχολείο υποστηρίχθηκε από τη δημιουργία βιβλιοθήκης και χημείου, η μεταφορά δε των μαθητών από τους οικισμούς και τα γύρω χωριά γινόταν αποκλειστικά με έξοδα της Εταιρίας (πρακτική η οποία επεκτάθηκε από τους εργαζόμενους κατά την αλλαγή της βάρδιάς τους και στους μαθητές του Γυμνασίου). Μία ακόμη μορφή «ευεργεσίας» είναι η βράβευση των αριστούχων μαθητών στο τέλος κάθε χρονιάς: ο έπαινος που έπαιρναν συνοδευόταν από χρηματική αμοιβή.

Η εκπαίδευση δεν έχει μόνον αυτήν τη μορφή. Διαφορετική είναι η εκπαίδευση εκείνη που πραγματοποιείται στη σχολή μαθητείας του ΟΑΕΔ και ειδικά στο τετραετές τμήμα φοίτησης για μηχανοτεχνίτες, όπου δινόταν κατά προτεραιότητα σε παιδιά εργαζομένων η ευκαιρία να εκπαιδευτούν και να προσληφθούν αργότερα ως εργαζόμενοι από την ίδια την Εταιρία.²³

---

²² Για την έννοια του *ευεργετισμού*, βλ., Μ. ΤΟΜΑΡΑ-ΣΙΔΕΡΗ, *Ευεργετισμός και Προσωπικότητα-Ευεργέτες Έλληνες του Καΐρου*, Τ. Ι, Αθήνα, Παπαζήσης, 2002, σσ. 46-48. Ξεχωριστό κεφάλαιο για τον ευεργετισμό του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη, περιλαμβάνεται στη βιογραφία του. Θεωρούμε ότι η επιχειρηματική συμπεριφορά του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη στο πλαίσιο της κοινωνικής της προέκτασης, περιγράφεται σύντομα στην παρακάτω φράση: «[...] Ο Μποδοσάκης δεν ήταν απλώς ένας γενναϊόδωρος χορηγός. Ήταν επίσης και ο άνθρωπος που επιστατούσε προσωπικά στην ορθή αξιοποίηση των δωρεών του». Βλ., Κ. Χ. ΧΑΤΖΙΩΤΗΣ, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, ό.π., σ. 399.

²³ Βλ., ΛΑΡΚΟ, *Ενημερωτικό φυλλάδιο*, ό.π.

Πρόκειται για όψεις της προσωπικότητας του επιχειρηματία Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη. Με τη συμπληρωματική παράκαμψη στη βιογράφησή του, ενισχύουμε την προσπάθειά μας να κατανοήσουμε πώς μια προσωπικότητα στον επιχειρηματικό χώρο δημιουργεί και κοινωνικά δίκτυα ικανά να δικαιολογήσουν την πορεία μιας επιχείρησης. Η επίσημη βιογραφία του επιχειρηματία δημοσιευμένη από το «Ίδρυμα Μποδοσάκη», η οποία αποτελεί και την πρώτη επίσημη προσπάθεια βιογράφησής του, συνδέει τον ευεργετισμό που ανέπτυξε κατά την περίοδο της επιχειρηματικής δράσης του με την παιδική ηλικία του.²⁴ Την ίδια σύνδεση παρατηρούμε και σε άρθρα που έχουν δημοσιευτεί στον Τύπο και προσεγγίζουν παράλληλα το επιχειρηματικό και το κοινωνικό έργο του.²⁵

A. Η αναζήτηση της δράσης: Από νεαρή ηλικία, ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης έδειχνε να συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά ενός επιχειρηματία που δεν αναζητά καιροσκοπικά την ευκαιρία για να δραστηριοποιηθεί, αλλά υιοθετεί το τρίπτυχο αλληλεπίδρασης που οι H. Aldrich και K. Zimmer ορίζουν ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή ολοκλήρωση της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας: ευκαιρία, αναγκαιότητα, σκοπός.²⁶ Η αναζήτηση της ευκαιρίας στη δράση του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη είναι συνυφασμένη με την έννοια της μεταβολής. Όπως προκύπτει από τις αυτοβιογραφικές σημειώσεις του, καταφέρνει σε ηλικία 17 χρονών να πείσει τα μέλη της οικογένειάς του να επεκτείνουν την επιχείρησή τους δύο μόλις χρόνια μετά την ίδρυσή της στη Μερσίνα της Κιλικίας, με την απόκτηση υδρόμυλου. Αυτήν την κίνηση, ακολούθησαν περισσότερες επεκτάσεις της επιχείρησης, όπως το εκκοκκιστήριο και το πιεστήριο βάμβακος της επιχείρησης.²⁷ Οι πρώιμες αυτές επιλογές του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη αντανακλούν το επιχειρηματικό πνεύμα του: τη

²⁴ Βλ., Κ. Χ. ΧΑΤΖΙΩΤΗΣ, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, ό.π.

²⁵ Πρβλ., Μ. ΚΑΡΑΒΙΑ, «Η ζωή του μεγάλου έλληνα βιομηχάνου και επιχειρηματία. Η ιστορία του Πρόδρομου», Το Βήμα, 20 Μαρ. 2005, (βλ., <http://www.tovima.gr/books-ideas/article/?aid=165017>, 2/1/2017) και Χ. ΜΠΟΥΤΑΤΟΣ, «Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης. Ο μπέης της ελληνικής βιομηχανίας», Reporter, 11 Φεβ. 2013 (<http://www.reporter.gr/Apopses/Istories/217791-Prodromos-Mpodosakhs-Athanasiadhs-%C2%ABO-mpchs-ths-ellhnikhs-biomhchanias%C2%BB>, 23/1/2017).

²⁶ Βλ., Η. ALDRICH, Κ. ZIMMER, «Entrepreneurship through social networks», στο L. D. SEXTON, W. R. SMILOR (επιμ.), *The art and science of entrepreneurship*, ό.π., σ. 3.

²⁷ Βλ., Κ. Χ. ΧΑΤΖΙΩΤΗΣ, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, ό.π., σσ. 21-23.

μετατροπή της μεταβολής σε ευκαιρία για την επιχειρηματική δράση. Παρακολουθώντας τις εξελίξεις στο διεθνές εμπόριο, ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης θέτει ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία του επιχειρηματικού εγχειρήματος τον εκσυγχρονισμό της παραγωγικής διαδικασίας με την εισαγωγή νέων μεθόδων και μηχανημάτων, καθώς και την μεταπήδηση σε νέους τομείς.²⁸ Στην περίπτωση του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη, τα κίνητρα της δράσης του αποκρυσταλλώνονται στην ίδια την προσωπικότητά του. Όπως αναφέρεται από τους A. Greve και J. W. Salaff, η φυσιογνωμία ενός επιχειρηματία που επιλέγει να επενδύει σε νέες τεχνολογίες και μεθόδους για τη βελτίωση της παραγωγικής διαδικασίας, τον καθιστά έναν εν δυνάμει παράγοντα μεταβολής του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο και ο ίδιος δρα.²⁹ Έναν ενδογενή παράγοντα μεταβολής, σύμφωνα με τον J. Schumpeter, ο οποίος προκαλεί συχνά την αλλαγή για να αντλήσει τους απαραίτητους πόρους προκειμένου να επιτύχει η επιχειρηματική δράση του.³⁰ Ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης, διακρίνεται από την ικανότητά του να αντιδρά ευέλικτα στις οικονομικές και πολιτικές συγκυρίες, πρωτοστατώντας και ελέγχοντας ένα σύνολο από διαφορετικούς τομείς επιχειρηματικής δράσης.³¹

B. Επιχειρηματική δράση και κοινωνικό κεφάλαιο: Ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης ανέπτυξε ένα σημαντικό μέρος της επιχειρηματικής δράσης του σε μια ασταθή οικονομικά και πολιτικά περίοδο σε διεθνές επίπεδο. Σε πολλές περιπτώσεις, κατάφερε να προβλέψει επιτυχώς τις δυσμενείς συγκυρίες,

---

²⁸ «[...] Σκέφθηκα ότι δεν έπρεπε να περιορισθούμε στο εμπόριο δημητριακών [...] Η Κιλικία παρήγε πολύ σουσάμι, του οποίου η επεξεργασία γινόταν κατά τρόπο πρωτόγονο. Υπέδειξα στον πατέρα μου και στους αδερφούς μου να νοικιάσουμε έναν υδρόμυλο. Συμφώνησαν. Έτσι αποδυσθήκαμε σε βιομηχανική επιχείρηση.[...] Η όρεξη έρχεται τρώγοντας. Η μία ιδέα φέρνει την άλλη. Μετά τον αλευρόμυλο σκέφθηκα ότι έπρεπε να ιδρύσουμε και εκκοκκιστήριο βάμβακος μηχανοκίνητο[...] Η ιδέα μου αυτή επικροτήθηκε, και επτά μήνες μετά την ίδρυση του αλευρόμυλου λειτούργησε και το εκκοκκιστήριο, στο οποίο περιελήφθη και πιεστήριο βάμβακος ώστε μετά την εκκόκκιση να γίνεται και η συσκευασία του σε δέματα, τα οποία εξήγοντο στο εξωτερικό». Βλ., Κ. Χ. ΧΑΤΖΙΩΤΗΣ, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, ό.π.

²⁹ Βλ., A. GREVE, J. W. SALAFF, «Social Networks and Enterpreneurship», *Entrepreneurship, Theory & Practice*, ό.π.

³⁰ Βλ., J. A. SCHUMPETER, *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, ό.π.

³¹ Ενδεικτικά αναφέρουμε την απόφασή του να στραφεί στη χημική βιομηχανία και την εξαγορά του πλειοψηφικού πακέτου της «Εταιρίας Λιπασμάτων» (1947), όταν διέκρινε ότι η πολεμική βιομηχανία με την οποία ήταν συνυφασμένη μέχρι τότε η δράση του θα περνούσε σε φάση καμπίης. Βλ., Κ. Χ. ΧΑΤΖΙΩΤΗΣ, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, ό.π, σ. 244.

προβαίνοντας εγκαίρως στις απαραίτητες ενέργειες για την αντιμετώπισή τους.³² Παράλληλα με τη διορατικότητα και την προνοητικότητα, που αποτελούν κυρίως στοιχεία της προσωπικότητας του επιχειρηματία, η αναζήτηση και η αξιοποίηση της πληροφορίας προϋποθέτουν τη σύνδεσή του με το κοινωνικό περιβάλλον του. Σύμφωνα με τον R. Burt, σε περίπτωση που η πληροφορία, η εργασία και το κεφάλαιο λείπουν στο πρώιμο στάδιο μιας επιχειρηματικής δράσης, ο επιχειρηματίας θα πρέπει να τις αναζητήσει από τις κοντινότερες επαφές του: το κοινωνικό του κεφάλαιο.³³ Οι S. Jack και A. Anderson ονόμασαν τη διαδικασία σύνθεσης δεσμών ανάμεσα στον επιχειρηματία και το κοινωνικό περιβάλλον του, «κοινωνική έδραση του επιχειρηματία».³⁴ Ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης, επέδειξε ιδιαίτερη ταχύτητα στη δημιουργία κοινωνικών δεσμών με άτομα που βρίσκονταν σε καίριες θέσεις, αποκτώντας συχνά την απαραίτητη υποστήριξη για την πραγμάτωση των επιχειρηματικών στόχων του. Σύμφωνα με τη βιογραφία του, ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης κατάφερε μέσα σε λίγα χρόνια (1916-1922) να αποτελέσει έναν από τους σημαντικότερους επιχειρηματίες του Οθωμανικού κράτους, γεγονός στο οποίο λειτούργησε θετικά η εμπιστοσύνη που έδειξαν στις ικανότητές του αρκετοί αξιωματούχοι.³⁵ Την ίδια περίοδο, η αγορά του «Πέρα Παλάς» στην Κωνσταντινούπολη και του «Σπόρτινγκ Κλαμπ» στη Σμύρνη του έδωσε τη δυνατότητα να δημιουργήσει δεσμούς με ανώτερους Έλληνες αξιωματούχους.³⁶ Παρά τις δυσκολίες με τις οποίες ήρθε αντιμέτωπος την εποχή της

³² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι, μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1921 και την ανατροπή του Ε. Βενιζέλου, ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης μετέφερε μεγάλο μέρος των καταθέσεών του σε ευρωπαϊκές τράπεζες, προβλέποντας την περίοδο αστάθειας που θα ακολουθούσε. Παρόλα αυτά, δεν κατάφερε να διασώσει επιχειρήσεις και ακίνητά του στο Οθωμανικό κράτος λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής. Μια σειρά από παρόμοιες ενέργειες που προηγήθηκαν και ακολούθησαν χρονικά, αποτυπώνουν τη διορατικότητα του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη για τις εξελίξεις και την ευελιξία του στη λήψη αποφάσεων. Βλ., Χ. ΜΠΟΥΤΑΤΟΣ, «Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης. Ο μπέης της ελληνικής βιομηχανίας», ό.π.

³³ Βλ., A. GREVE, J. W. SALAFF, «Social Networks and Entrepreneurship», *Entrepreneurship, Theory & Practice*, ό.π., σσ. 6-11.

³⁴ Βλ., S. JACK, A. ANDERSON, *The Effects of Embeddedness on the Entrepreneurial Process-Working paper*, ό.π., σσ. 6-7.

³⁵ Βλ., Κ. Χ. ΧΑΤΖΙΩΤΗΣ, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, ό.π., σσ. 30-65.

³⁶ Σύμφωνα με τον Στ. Τσοτσρό, ένας σημαντικός αριθμός ατόμων που φιλοξενήθηκαν στο «Πέρα Παλάς» είχε «κάποιο ρόλο στα ελληνικά πράγματα μετά το 1923». Βλ., ΣΤ. ΤΣΟΤΣΟΡΟΣ, *Η Συγκρότηση του Βιομηχανικού Κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939). Οι ανώνυμες εταιρείες*, ό.π., σ. 293.

εγκατάστασής του στην Ελλάδα (1923), η φήμη του ως ενός τολμητία επιχειρηματία θα τον συνοδεύει στα πρώτα επιχειρηματικά βήματά του. Η ικανότητά του να συνθέτει κοινωνικό κεφάλαιο με παράγοντες του πολιτικού, τραπεζικού και επιχειρηματικού χώρου της Ελλάδος και του εξωτερικού, θα αποδειχθεί σημαντικό στοιχείο της επιχειρηματικής συμπεριφοράς του.³⁷ Αυτό θα γίνει περισσότερο εμφανές μετά το 1934, όταν εκχωρείται στον Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη η πρώτη μεγάλη πολεμική βιομηχανία (ΠΥΡΚΑΛ) ύστερα από πρόταση που δέχθηκε από τον διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Ι. Δροσόπουλο και κυρίως κατά τη μεταπολεμική περίοδο όπου επεκτάθηκε σε διάφορους και διαφορετικούς τομείς επιχειρηματικής δράσης με την ίδρυση εταιριών στις οποίες διατηρούσε συνήθως τον απόλυτο μετοχικό έλεγχο.³⁸ Στο τρίπτυχο ευκαιρίας-αναγκαιότητας-σκοπού βάσει του οποίου παρατηρούμε ότι οργανώνει τη δράση του ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης, συμβάλουν συχνά με ευνοϊκό τρόπο οι δεσμοί εμπιστοσύνης που συνθέτει μέσα από την επιχειρηματική συμπεριφορά του με τους πολιτειακούς και οικονομικούς θεσμούς της χώρας (Πολιτεία, Τράπεζες).³⁹

---

³⁷ Ο Κ. Χ. Χατζιώτης επισημαίνει στη βιογραφία του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη για τα πρώτα χρόνια εγκατάστασής του στην Ελλάδα και την επιχειρηματική συμπεριφορά του: «Ο Μποδοσάκης είχε μάθει να εργάζεται με δύο τρόπους: στην Τουρκία με τη δημιουργία και καλλιέργεια προσωπικών φιλιών, που συχνά συνοδεύοντο από γενναιόδωρα μπαξίσια, και στις ευρωπαϊκές χώρες με άψογη επιχειρηματική συμπεριφορά, που αμέσως ενέπνεε εμπιστοσύνη στους συναλλασσόμενους με αυτόν. Στην καθημαγμένη Ελλάδα των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του 1920, τα δύο αυτά συστήματα επιχειρηματικής νοοτροπίας αποδείχθηκαν ακατάλληλα». Η σχέση με τον Ε. Βενιζέλο θα αποτελέσει ισχυρό κοινωνικό κεφάλαιο για τον Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη, καθώς με συστατικές επιστολές του πρώτου, θα κάνει τις πρώτες σημαντικές γνωριμίες του εγκατεστημένος πια μόνιμα στην Ελλάδα το 1923 με τον Ν. Πλαστήρα, τον πρωθυπουργό Στ. Γονατά και τον διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Α. Διομήδη. Το γεγονός αυτό όμως, δεν τον εμπόδισε να διατηρεί μακροχρόνια φιλία και με τον πολιτικό «αντίπαλο» του Ε. Βενιζέλου, Π. Κονδύλη. Παρά τις προτάσεις για άμεση συμμετοχή του στην πολιτική ζωή της χώρας, τόσο από τον Ε. Βενιζέλο το 1923 όσο και από τον Α. Παπαναστασίου το 1924, ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης παρέμεινε προσηλωμένος στην επιχειρηματική του δράση μέχρι το τέλος της ζωής του. Βλ., Κ. Χ. ΧΑΤΖΙΩΤΗΣ, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, ό.π., σσ. 87-88.

³⁸ Ο Στ. Τσοτσόρος παρατηρεί ότι ήδη πριν τον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940 ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης υπήρξε όχι μόνο γενικός διευθυντής της «ΠΥΡΚΑΛ», αλλά και ιδιοκτήτης της, αποκλείοντας στο Δημόσιο και την ΕΤΕ κάθε δυνατότητα ελέγχου. Βλ., ΣΤ. ΤΣΟΤΣΟΡΟΣ, *Η Συγκρότηση του Βιομηχανικού Κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939). Οι ανώνυμες εταιρείες*, ό.π., σ. 294.

³⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η κινητοποίηση του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν δράττει την ευκαιρία που παρουσιάζεται από την πολεμική προετοιμασία των κρατών, επεκτείνοντας τις επιχειρήσεις του και αναζητώντας νέους πελάτες σε διεθνές επίπεδο. Στην προσπάθειά του να κλείσει συμφωνία με τη Μεγάλη Βρετανία για παροχή πολεμικού υλικού το 1938, τόσο το Κράτος όσο και η Εθνική Τράπεζα τον στηρίζουν:

Γ. *Ευεργεσία και Κοινωνικά δίκτυα*: Η αλληλεπίδραση σκοπού και αναγκαιότητας βάσει της οποίας οργανώνει την επιχειρηματική δράση του ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης, παρατηρούμε ότι επεκτείνεται και στον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιεί το κοινωφελές του έργο. Εντοπίζοντας ελλείψεις σε νευραλγικούς για την ελληνική κοινωνία τομείς, προέβη σε πολλές δωρεές, αποτέλεσμα ενός ενδεδειγμένου σχεδιασμού που είχε προηγηθεί από τον ίδιο.⁴⁰ Στον ευεργετισμό του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη, έχει διακριτή παρουσία η παράμετρος της *στρατηγικής*, όχι με την έννοια της ιδιοτέλειας που επωμίζεται συνήθως κάθε επιχειρηματική πρωτοβουλία, αλλά ως η συνυφασμένη με τα αρχικά κίνητρα της δράσης του επιχειρηματία ανάγκη για δημιουργία, η οποία τον καθιστά συχνά παράγοντα που επιφέρει αλλαγές στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον με το οποίο ο ίδιος αλληλεπιδρά.⁴¹ Η δωρεά στην ευεργεσία του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη δείχνει περισσότερο να παίρνει τη μορφή μιας επένδυσης με μακροπρόθεσμα οφέλη για το κράτος και την οικονομία, κυρίως όμως για την ελληνική κοινωνία, γεγονός που αποδεικνύεται από τους τομείς που επέλεξε να ενισχύσει με το κοινωφελές του έργο.⁴² Βασικό στοιχείο της

«Τον Απρίλιο του 1938 ο Μποδοσάκης, εφοδιασμένος με συστατικές επιστολές του Βρετανού πρέσβη στην Αθήνα Σερ Σίντνεϋ Γουότερλου, αναχωρούσε για το Λονδίνο. Είχε επίσης συστατική επιστολή του Μεταξά προς τον Έλληνα πρέσβη Χαράλαμπο Σιμόπουλο. Αλλά και ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Ιωάννης Δροσόπουλος θέλησε να βοηθήσει τον Μποδοσάκη, δίνοντας εντολή στον Κάρολο Αρλιώτη, ανώτερο στέλεχος της Εθνικής Τράπεζας, που ήταν αγγλομαθής, να τον συνοδεύσει στο Λονδίνο και να του χρησιμεύσει ως διερμηνέας στις εμπιστευτικές συζητήσεις που θα είχε με τους Βρετανούς αξιωματούχους». Βλ., Κ. Χ. ΧΑΤΖΙΩΤΗΣ, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, ό.π., σ. 137.

⁴⁰ Σύμφωνα με τη βιογραφία του «Ιδρύματος Μποδοσάκη» για τον επιχειρηματία, κάθε κίνηση ευεργεσίας του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη ήταν αποτέλεσμα ώριμης σκέψης και σχεδιασμού που είχε προηγηθεί πρωτίστως από τον ίδιο, συμβουλευόμενος συχνά άτομα των οποίων την άποψη θεωρούσε σημαντική. Το διάστημα που προηγήθηκε της ιδρύσεως του «Ιδρύματος Μποδοσάκη» είναι ενδεικτικό: «Όταν, λόγου χάριν, αποφάσισε να προχωρήσει στη δημιουργία ιδρύματος που θα έφερε το όνομά του, δεν αρκέστηκε να διαθέσει την περιουσία του για την προικοδότησή του. Θέλησε ταυτόχρονα να είναι βέβαιος ότι το ίδρυμα θα κινηθεί με σωστό και δημιουργικό πλαίσιο, ώστε να αποτελέσει αποδοτικά την αποστολή του και να υπηρετήσει πραγματικές ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας. Το θέμα τον απασχόλησε επί χρόνια και το συζήτησε με πολλούς, ζητώντας να ακούσει τις γνώμες τους προτού πάρει τις τελικές αποφάσεις του». Στο ίδιο, σ. 398.

⁴¹ Αναφορικά με τον ευκαιριακό χαρακτήρα της επιχειρηματικής δράσης, βλ., S. SHANE, E. A. LOCKE, C. J. COLLINS, «Entrepreneurial Motivation», ό.π. και E. T. BROWN, P. DAVIDSSON, J. WIKLUND, «An Operationalization of Stevenson's Conceptualization of Entrepreneurship as Opportunity-based Firm Behavior», ό.π.

⁴² Ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης χρηματοδότησε μία σειρά από έργα που σχετίζονταν σε μεγάλο βαθμό με την παιδεία και την έρευνα. Η ανέγερση σχολείων (Μποδοσάκειο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών), η παροχή υποτροφιών σε άριστους μαθητές και φοιτητές, η δωρεά κτιρίου για τη στέγαση των Γενικών Αρχείων του Κράτους, είναι μερικές από τις εκφάνσεις του κοινωφελούς έργου του. Ξεχωριστή είναι από το 1972, έτος ιδρύσεώς του, μέχρι σήμερα η

επιχειρηματικής συμπεριφοράς του, η σύνθεση κοινωνικού κεφαλαίου με τον χώρο στον οποίο έχει εδραιώσει τη δράση του, όχι μόνο με τρόπο άμεσο ως προς το επιχειρείν (μέσω των θέσεων εργασίας στις εταιρίες του), αλλά και έμμεσα, δημιουργώντας καινοτόμες υποδομές που συμβάλλουν στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των τοπικών κοινωνιών, αλλά και στην αναβάθμιση τομέων όπως της έρευνας, της παιδείας και του πολιτισμού εν συνόλω. Η

δράση του «Ιδρύματος Μποδοσάκη», το οποίο αποτέλεσε τον αποκλειστικό κληρονόμο της περιουσίας του επιχειρηματία μετά το θάνατό του το 1979 και συνεχιστή του οράματός του για την ενίσχυση της έρευνας και της παιδείας στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τη βιογραφία του, η περίοδος κατά την οποία ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης βρέθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής υπήρξε κομβικό σημείο για τον τρόπο με τον οποίο οργάνωσε και εκδήλωσε τον ευεργετισμό του μετά το 1945 στην Ελλάδα: παρατήρησε, ότι η πρόσληψη καταρτισμένου εργατικού και επιστημονικού προσωπικού από τις επιχειρήσεις των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής είχε θετικά αποτελέσματα στην ίδια τη βιομηχανική παραγωγή. Οι υποτροφίες του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη χορηγούνταν σε νέους επιστήμονες, οι οποίοι επιλέγονταν με διαγωνισμό και με την προϋπόθεση να εργάζονται με την ολοκλήρωση της μετεκπέδυσής τους, για τουλάχιστον μία δεκαετία, σε ελληνικές επιχειρήσεις. Βλ., Κ. Χ. ΧΑΤΖΙΩΤΗΣ, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, ό.π., σσ. 241-242, 397-414. Στην ευεργεσία του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη διακρίνουμε ένα κύριο χαρακτηριστικό: Η αλληλεπίδρασή του με το εξωτερικό- ως προς τις επιχειρηματικές δομές που διευθύνει- περιβάλλον, τον καθιστά φορέα και διαχειριστή πληροφορίας ιδιαιτέρως σημαντικής για τη σύνδεση των διαφορετικών βαθμίδων του τελευταίου, όπως τις έχουμε ορίσει στο σχήμα 4.3 (τοπικό - περιφερειακό, εθνικό-κρατικό, διεθνές επίπεδο). Με την ευεργεσία ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης επιδιώκει την κοινωνική έδρασή του σε τοπικό-περιφερειακό και εθνικό-κρατικό επίπεδο. Στην κοινωνική έδρασή του όμως συμβάλλει με δυναμικό τρόπο και αυτή καθεαυτή η επιχειρηματική δράση του, με τη δημιουργία θέσεων εργασίας, τις παροχές προς τους υπαλλήλους των εταιριών του, την ενίσχυση του τομέα της βιομηχανίας εν μέρει και της εθνικής οικονομίας εν συνόλω κ.α. Δανειζόμαστε τον όρο «tertius iungens» των W. Baker και D. Obstfeld από τη σχεσιακή ανάλυση, για να περιγράψουμε τον τρόπο με τον οποίο ο επιχειρηματίας-Μποδοσάκης, αντιλαμβάνεται τον κοινωνικό του ρόλο: ένας «tertius iungens» αξιοποιεί τη θέση ισχύος του για να ενώσει δράστες ή ομάδες δραστών που βρίσκονται απομονωμένοι στο δίκτυο του (βλ., D. OBSTFELD, «Social Networks, the Tertius iungens. Orientation, and Involvement in Innovation»). Το κοινωφελές έργο του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη, όπως περιγράφεται στη βιογραφία που έχει δημοσιευτεί από το «Ίδρυμα Μποδοσάκη» καθώς και σε ένα σύνολο άρθρων του Τύπου (Ενδεικτικές αναφορές: Μ. ΚΑΡΑΒΙΑ, «Η ζωή του μεγάλου Έλληνα βιομηχάνου και επιχειρηματία. Η ιστορία του Πρόδρομου», ό.π. και Χ. ΜΠΟΥΤΑΤΟΣ, «Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης. Ο μπάης της ελληνικής βιομηχανίας», ό.π.), συνθέτει την εικόνα ενός ενδιάμεσου δράστη που λειτουργεί συνεκτικά και εποικοδομητικά για το ευρύτερο σύνολο (δίκτυο) μέσα στο οποίο ο ίδιος αισθάνεται ότι ανήκει. Σύμφωνα με την Μ. Χ. Χατζηϊωάννου, στη βιογραφία του «Ιδρύματος Μποδοσάκη» για τον επιχειρηματία, εντοπίζεται ένα ξεχωριστό χαρακτηριστικό που ομοίό του διακρίνεται στους «εθνικούς ευεργέτες» της Ηπείρου του 19^{ου} αιώνα: «[...]το χρέος και το καθήκον του επιχειρηματία προς τη χώρα του, μια προσωπική επιτυχία που επισφραγίζεται από εκτεταμένο πρόγραμμα δωρεών με εκπαιδευτικό προσανατολισμό και ερμηνεύεται από τη στέρηση της εκπαιδευτικής εμπειρίας από τον λαμπρό επιχειρηματία[...]». Η Μ. Χ. Χατζηϊωάννου επισημαίνει ότι απουσιάζει η βιογράφιση επιχειρηματιών όπως του Π. Μποδοσάκη-Αθανασιάδη, με τον τρόπο που τα αντικείμενα της «Ιστορίας των Επιχειρήσεων» ή της «Οικονομικής Ιστορίας» μπορούν να αποδώσουν. Βλ., Μ. Χ. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, «Η Ιστορία των Επιχειρήσεων. Γενικευτικές αναγωγές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες», *MNHΜΩΝ*, 28/ (2007), σσ. 263-266. Υπερθεματίζοντας τη διαπίστωση της Μ. Χ. Χατζηϊωάννου, θεωρούμε ότι το πορτραίτο της οικονομικής και της κοινωφελούς δράσης ενός επιχειρηματία όπως του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη, μπορεί να αποτυπωθεί και με τη σχεσιακή-δικτυακή ανάλυση που προτείνει η Νέα Οικονομική Κοινωνιολογία.

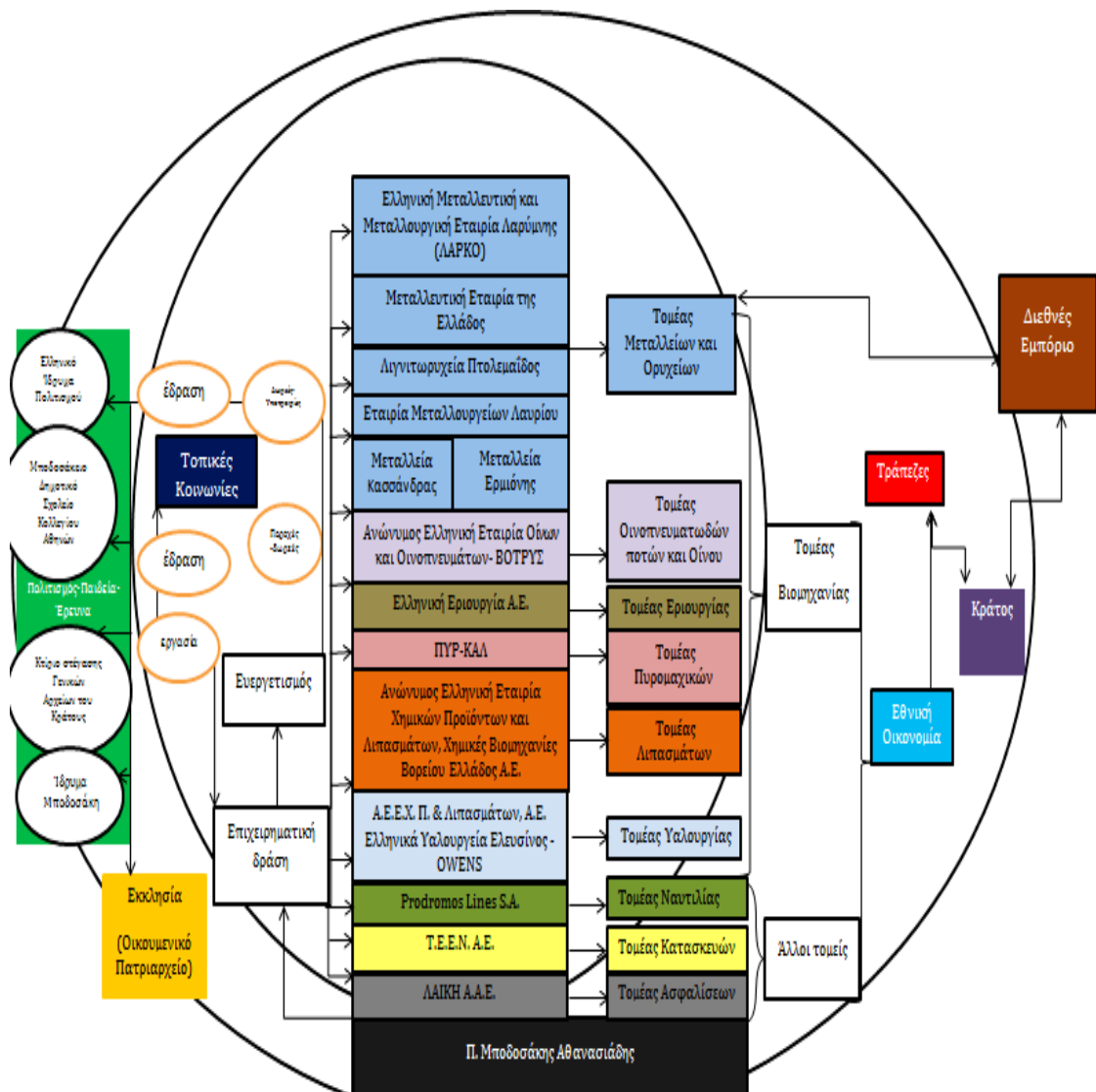
αλληλεπίδραση του επιχειρηματία Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη με το κοινωνικό περιβάλλον έχει μία ακόμη σημαντική προέκταση: τόσο το επιχειρηματικό όσο και το κοινωφελές έργο του ωθούν παγιωμένα κοινωνικά δίκτυα στον χώρο να τροποποιηθούν, ευνοώντας συχνά τις συνθήκες για τη δημιουργία νέων. Όπως απεικονίζεται στο σχήμα 4.3, μέσω της πολυσχιδούς δράσης του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη, οι επιχειρηματικές δομές που κάθε φορά ο ίδιος διευθύνει, αλληλεπιδρούν με τρεις τουλάχιστον κλίμακες εξωτερικού περιβάλλοντος- σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο. Σε αυτό το πλαίσιο, για τα δίκτυα οικονομικής συνεργασίας, κοινωνικής ολοκλήρωσης και συγγένειας αίματος⁴³ με μηδενική ή μερική σύνδεση μεταξύ τους πριν την οργάνωση της επιχειρηματικής δομής στον χώρο, δημιουργούνται γεφυρώσεις επικοινωνίας, οι ανήκοντες σε αυτά δράστες αποκτούν νέες πληροφορίες που αποτυπώνονται στις εκφάνσεις της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής συμπεριφοράς τους και ευνοούνται οι συνθήκες για μεταβολές στις προϋπάρχουσες κυρίαρχες θέσεις, ρόλους, ομάδες, θεσμούς και νόρμες της κοινωνικής δομής.

---

⁴³ Για την κατηγοριοποίηση των δικτύων σε οικονομικής συνεργασίας, κοινωνικής ολοκλήρωσης και συγγένειας αίματος από τους M. Alvesson και L. Lindkvist, βλ., S. VILLE, G. FLEMING, «From kinship to relations economic? The development of pastoral networks in Australasia», ό.π.

Σχήμα 4.3

Αλληλεπίδραση Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη με το εξωτερικό περιβάλλον

Εστιάζοντας στις προεκτάσεις της λειτουργίας μίας από τις επιχειρηματικές δομές που ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης διευθύνει (ΛΑΡΚΟ), προς το εγγύς κοινωνικό περιβάλλον της (Λάρυμνα), διαπιστώνουμε ότι οι μεταβολές που σημειώνονται σε συνεκτικά στοιχεία των επιμέρους κοινωνικών δομών που προϋπάρχουν στον χώρο (ρόλοι, θέσεις, ομάδες, δίκτυα, θεσμοί,

νόρμες) ενεργοποιούνται από την εμφάνιση νέων σχεσιακών οντοτήτων. Η επιχειρηματική δομή (ΛΑΡΚΟ), συνδέει λιγότερο ή περισσότερο άμεσα τους δράστες του κοινοτικού δικτύου της Λάρυμνας (ομάδες ή άτομα) με το διεθνές εμπόριο και τη βιομηχανική παραγωγή, με το κεφάλαιο και την εμπορία, τον επιχειρηματία και τον ευεργετισμό, με την εργασία και τις άτυπες ή τυπικές σχέσεις που διαμορφώνονται στο εσωτερικό της και ειδικά με την εργασία και τον συνδικαλισμό.⁴⁴ Ως προέκταση, δημιουργούνται νέα δίκτυα οικονομικής συνεργασίας που υπαγορεύονται από τυπικές εργασιακές σχέσεις (θέσεις και ιεραρχία στον χώρο εργασίας) και δίκτυα κοινωνικής ολοκλήρωσης όπως οι εργατικές συσσωματώσεις ή οι φιλικοί δεσμοί που διαμορφώνονται στο εσωτερικό της επιχειρηματικής δομής και βασίζονται συχνά σε πολιτισμικές συγκλίσεις των δρώντων. Τα δίκτυα συγγένειας αίματος ή τα δίκτυα ευρύτερων οικογενειακών δεσμών που έχουν σημαντική παρουσία στην κοινοτική δομή της Λάρυμνας, αποτελούν το κύριο ζήτημα που εξετάζουμε στη μελέτη μας. Σε αυτό το πλαίσιο, αναζητούμε τις μεταβολές στη σύνθεση και τη δράση των συγγενικών δικτύων της κοινότητας της Λάρυμνας πριν και μετά την εγκαθίδρυση του μεταλλευτικού εργοστασίου στον χώρο. Η περίοδος που μελετάμε (1952-1979) συμπίπτει με τα στάδια εδραίωσης των πρώτων εγκαταστάσεων της βιομηχανίας μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960 και της μεγέθυνσης της επιχειρηματικής δομής μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Η κοινωνική μεταβολή στην ανάλυσή μας, συνδέεται με την παρουσία νέων σχεσιακών ειδών που αναπτύσσουν οι δράστες του κοινοτικού δικτύου με τα δίκτυα οικονομικής συνεργασίας και κοινωνικής ολοκλήρωσης της επιχειρηματικής δομής. Όπως απεικονίζεται στο σχήμα 4.4 ο άμεσος τρόπος και κύρια προϋπόθεση για να ενταχθεί ένας δράστης του κοινοτικού δικτύου σε ένα νέο οικονομικό δίκτυο της επιχείρησης, είναι μέσα από την *εργασία*: Με τη σχεσιακή οντότητα της *εργασίας* στο εργοστάσιο, κάποιος δράστης του κοινοτικού δικτύου θα ενταχθεί σε ένα ή περισσότερα δίκτυα οικονομικής

⁴⁴Τη σύνδεση συνδικαλισμού και σχέσεων εργασίας στο εργοστάσιο της ΛΑΡΚΟ, εξετάζει ξεχωριστά στη διδακτορική διατριβή του ο Ε. Καρατζογιάννης. Η περίοδος στην οποία επικεντρώνεται είναι μεταγενέστερη αυτής που εξετάζουμε, εστιάζοντας σε στοιχεία για τα έτη 1976, 1986 και 1995. Πρβλ., Ε. ΚΑΡΑΤΖΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Σχέση ανάμεσα στη συνδικαλιστική δράση και τις άτυπες εργασιακές σχέσεις: το παράδειγμα της ΛΑΡΚΟ*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1999.

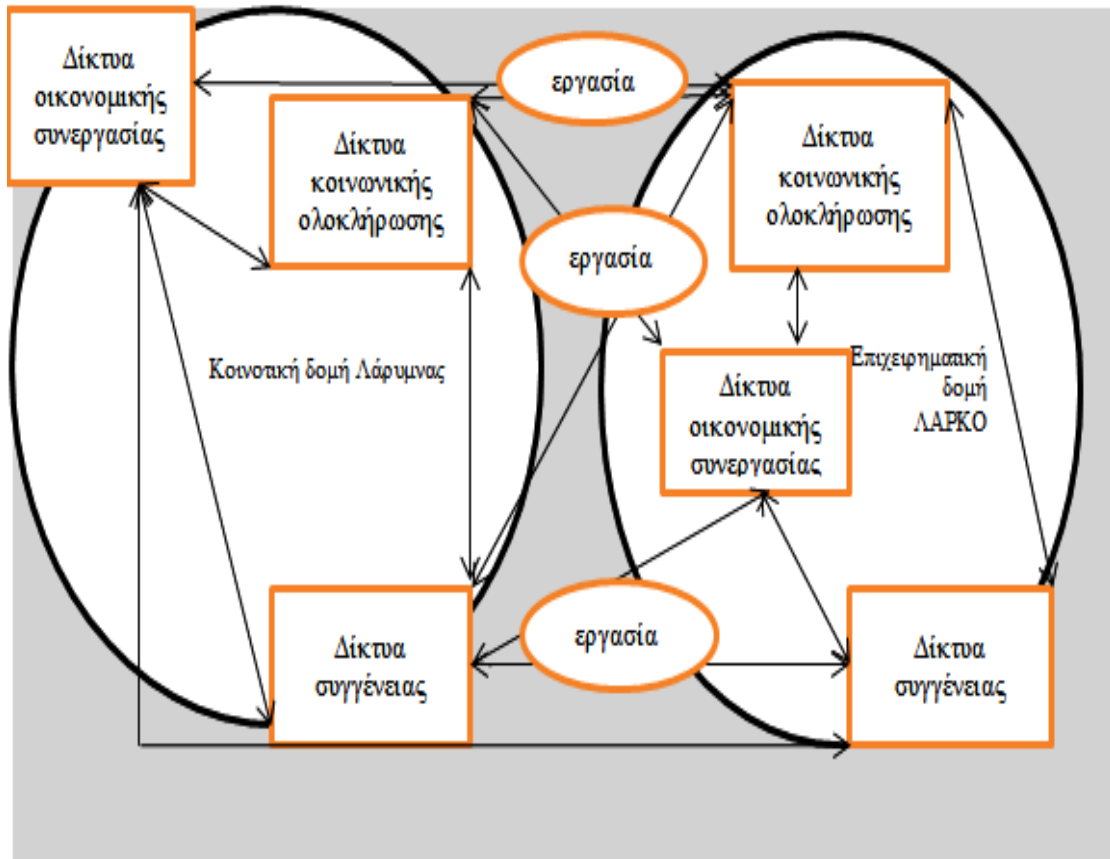
συνεργασίας, θα καταλάβει μια θέση εποπτείας⁴⁵ σε ζητήματα διοίκησης και οργάνωσης λιγότερο ή περισσότερο ισχυρή, θα αναζητήσει την ανέλιξη του μελλοντικά σε θέσεις που θα του δώσουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε περισσότερες πληροφορίες, μεγαλύτερη εξουσία και κύρος. Αρκετά από τα δίκτυα κοινωνικής ολοκλήρωσης στο εσωτερικό της επιχειρηματικής δομής δημιουργούνται ως αποτέλεσμα της δράσης δικτύων οικονομικής συνεργασίας. Οι εργατικές συσσωματώσεις αποτελούν μία περίπτωση. Η σύνθεση νέων συγγενικών δικτύων στην κοινότητα της Λάρυμνας επίσης ενδέχεται να επηρεάζεται από δίκτυα οικονομικής συνεργασίας ή κοινωνικής ολοκλήρωσης που διαμορφώνονται στο εσωτερικό της επιχειρηματικής δομής της ΛΑΡΚΟ. Αναζητώντας αρχικά τον βαθμό στον οποίο η εργασία στο εργοστάσιο αποτελεί σημαντικό πόλο έλξης ή άπωσης πληθυσμού από την κοινότητα, μελετάμε -μέσα από τη σύναψη γάμων και τη δημιουργία συγγενικών νοικοκυριών που εντάσσονται σε παλαιά ή συνθέτουν νέα οικογενειακά δίκτυα στον χώρο- τις συνάψεις που εμφανίζουν μεταξύ τους οι δράστες των συγγενικών δικτύων αναφορικά με τις θέσεις εργασίας και ιεραρχίας που κατέχουν στην επιχειρηματική δομή. Στο σχήμα 4.4, απεικονίζεται η αλληλεπίδραση μεταξύ των δικτύων των δύο δομών (κοινοτικής και επιχειρηματικής) μέσα από τις τρεις κατηγορίες δικτύων που έχουμε υιοθετήσει στην ανάλυσή μας:

---

⁴⁵ Ο Ε. Καρατζογιάννης κατανέμει τους εργαζομένους του εργοστασίου σε έντεκα ιεραρχικές ομάδες, προκειμένου να αποτυπώσει τις μεταβολές της οργανωτικής διάρθρωσης του εργοστασίου για τα έτη 1976, 1986 και 1995: i) Διευθυντές-Υποδιευθυντές-Επικεφαλής των κλάδων και των τομέων ii) Τμηματάρχες πανεπιστημιακής εκπαίδευσης iii) Προϊστάμενοι τμημάτων παραγωγής και διοίκησης χωρίς πανεπιστημιακή εκπαίδευση και επιστημονικά στελέχη των διοικητικών υπηρεσιών iv) Εργοδηγοί Α' v) Εργοδηγοί Β' vi) Επιστάτες vii) Αρχιτεχνίτες viii) Τεχνίτες ix) Τεχνίτες Β' x) Ειδικευμένοι εργάτες xi) Ανειδίκευτοι εργάτες. Βλ., Ε. ΚΑΡΑΤΖΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Σχέση ανάμεσα στη συνδικαλιστική δράση και τις άτυπες εργασιακές σχέσεις: το παράδειγμα της ΛΑΡΚΟ*, ό.π., σσ. 257-269.

Σχήμα 4.4

Αλληλεπίδραση των δικτύων επιχειρηματικής και κοινοτικής δομής μέσω της εργασίας

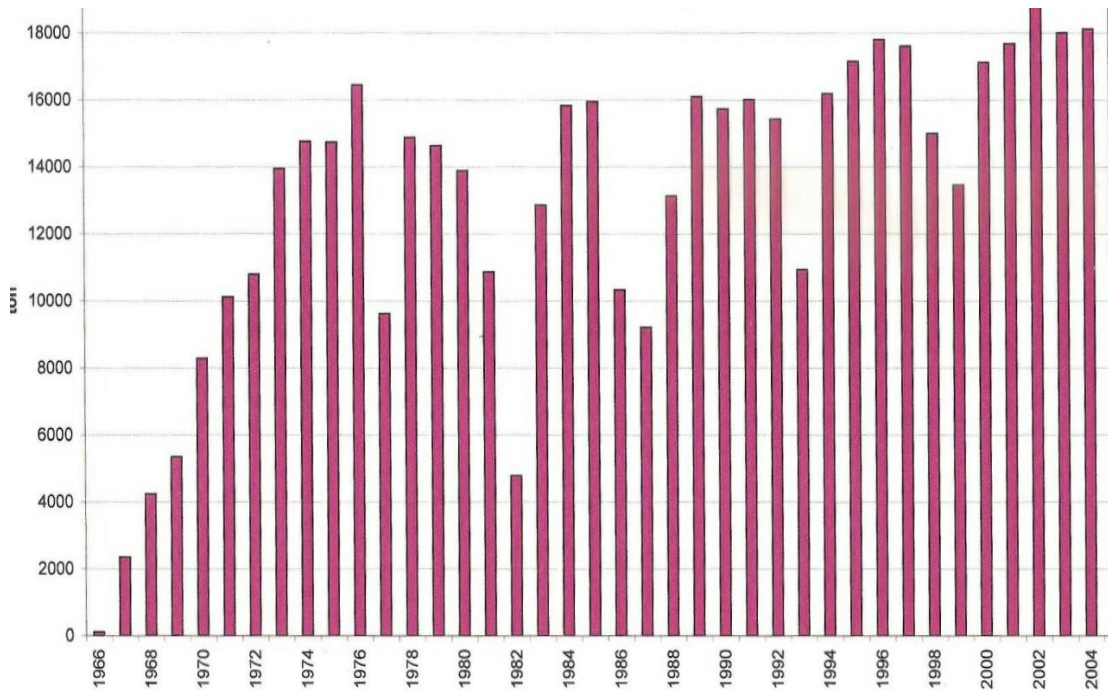
4.4 Επιχειρηματική δραστηριότητα και κοινωνική μεταβολή

Η Εταιρία στη δεκαετία του 1970 πραγματοποίησε σημαντικές δαπάνες με σκοπό να καλύψει λειτουργικές και κοινωνικές ανάγκες. Οι πόροι της προέρχονται κυρίως από τα έσοδα των δραστηριοτήτων της, δηλαδή την ετήσια παραγωγή νικελίου (διάγρ. 4.3) και σιδηρονικελίου (διάγρ. 4.4).

Διάγραμμα 4.3

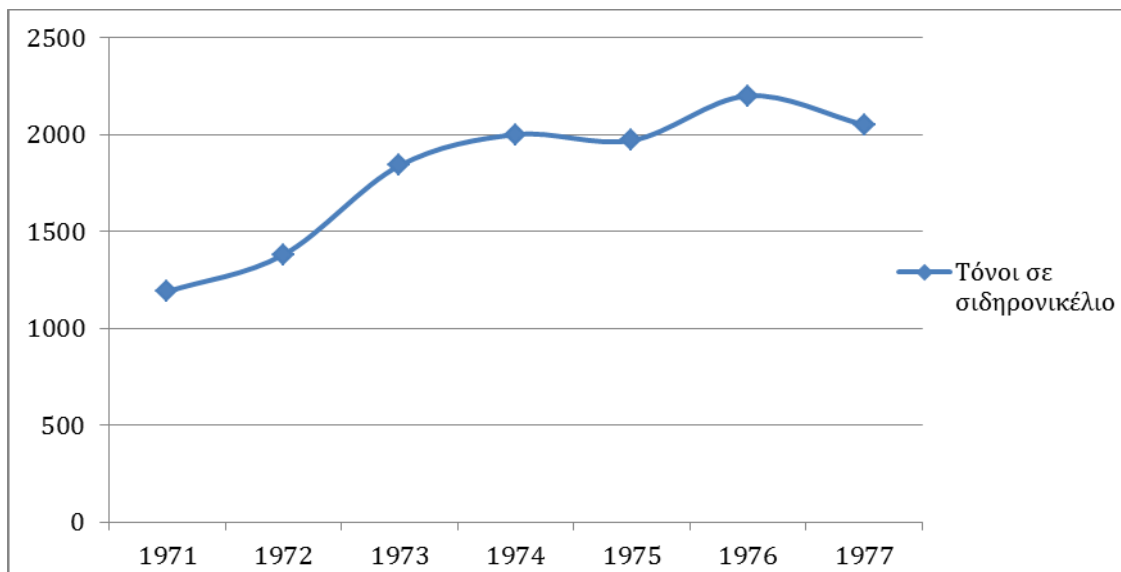
Ετήσια παραγωγή νικελίου σε τόνους (1966-2006)

Πηγή: ΔΑΡΚΟ ΓΜΜΑΕ, Γενική Διεύθυνση Μεταλλουργίας.

Διάγραμμα 4.4

Ετήσια παραγωγή σιδηρονικελίου σε τόνους (1971-1977)

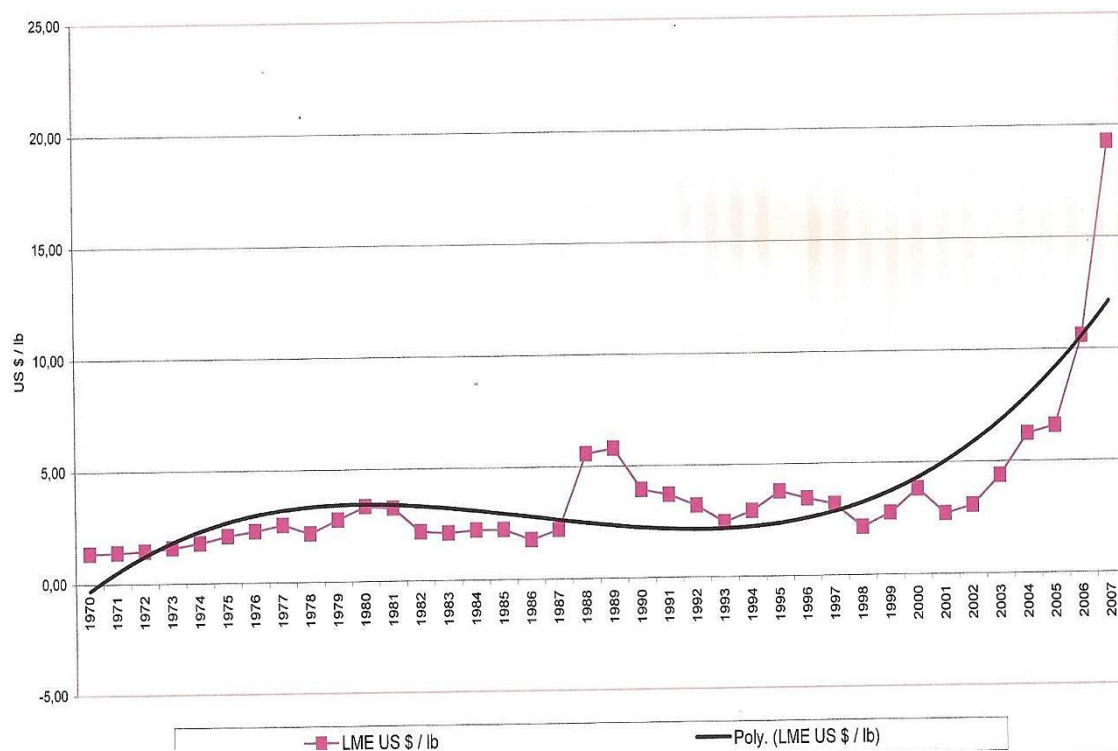

Πηγή: ΔΑΡΚΟ ΓΜΜΑΕ, Απολογισμός χρήσεων 1977, Αθήνα, 1978.

Η παραγωγή μόνο σε νικέλιο στο β' μισό του 20^{ου} αιώνα και για μία 40-ετία με εξαίρεση το 1982 κινείται γύρω στους 1.000- 1.800 τόνους νικελίου τον χρόνο με τη μέση τιμή της περιόδου να είναι γύρω στους 1.400 τόνους το χρόνο (διάγρ. 4.5). Η δεκαετία του 1970 έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς δείχνει ότι με το εξαγωγικό προσανατολισμό της η Εταιρία υπόκειται στη ζήτηση της διεθνούς αγοράς, η οποία φαίνεται ότι έχει μία κυκλικότητα 10 ετών περίπου διάρκειας. Η μεταβολή των διεθνών τιμών του μεταλλεύματος δείχνει να επηρεάζει τον κύκλο παραγωγής του, όπως συμβαίνει λ.χ. στην περίοδο 1988-89 ή 2001-2004:

Διάγραμμα 4.5

Διεθνής τιμή νικελίου ανά έτος (1970-2007)

Πηγή: ΔΑΡΚΟ ΓΜΜΑΕ, Γενική Διεύθυνση Μεταλλουργίας.

Θα εστιάσουμε την προσοχή μας στη δεκαετία του 1970 καθώς την περίοδο αυτή η κατακόρυφη πτώση της παραγωγής του έτους 1977 προβληματίζει τη

διεύθυνση της Εταιρίας, κάτι που φαίνεται στην Έκθεση⁴⁶ που συντάσσει για να παρουσιάσει στην έκτακτη γενική συνέλευση των μετόχων για το έτος 1977.

Σύμφωνα με την Έκθεση δύο αιτίες θεωρούνται κύριες για τα ζημιογόνα αποτελέσματα της οικονομικής χρήσης που άφηνε πίσω της το έτος 1977. Από τη μία πλευρά, γίνεται αναφορά στην αρνητική συγκυρία που είχε διαμορφωθεί εξαιτίας της μεγάλης κρίσης, διεθνώς, και για τον τομέα της σιδηροβιομηχανίας.⁴⁷ Η μείωση στη ζήτηση του νικελίου οδήγησε σε αναγκαστική σύναψη συμβολαίων των επιχειρήσεων παραγωγής νικελίου, οι οποίες καθόριζαν χαμηλές τιμές για την πώληση αποθέματος νικελίου, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η περίοδος της κρίσης που είχε ανακύψει συνολικά για τη βιομηχανία ανοξείδωτων χαλύβων. Την ίδια χρονιά όπως φαίνεται από την εισηγητική έκθεση του διοικητικού συμβουλίου της Εταιρίας, γίνονται εκτεταμένες επενδύσεις στο εργοστάσιο, μεταξύ των οποίων η εγκατάσταση «αποκονιώσεως» της νέας περιστροφική καμίνου, η παραλαβή και συναρμολόγηση «περιστροφικής καμίνου» και «ηλεκτροκαμίνου», η μερική εγκατάσταση «μονάδος κατεργασίας των κόνεων των περιστροφικών», ενώ ξεχωριστής σημασίας υπήρξε η κατασκευή καπνοδόχου «απαγωγής καπναερίων», η οποία ξεπερνούσε τα 150 μέτρα σε ύψος και μεταξύ άλλων είχε στόχο την άμβλυση της περιβαλλοντικής επιβάρυνσης του χώρου για το μέλλον.⁴⁸

Οι επενδύσεις αυτές και άλλες πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της σύμβασης που είχε υπογραφεί το 1976 μεταξύ της ΛΑΡΚΟ και του ελληνικού Δημοσίου. Το μεγαλύτερο μέρος των κεφαλαίων που δαπανήθηκαν δόθηκαν για την επέκταση του εργοστασίου. Η κάλυψη αυτών των αναγκών συνοδεύτηκε από πρόσθετη, συμπληρωματική χρηματοδότηση, κάτι που προέβλεπε μια σχετική σύμβαση που είχε υπογράψει η Εταιρία με το κράτος. Σύμφωνα με την ίδια Έκθεση τόσο οι βραχυπρόθεσμες όσοι και οι μακροπρόθεσμες υποχρεώσεις της Εταιρίας αυξήθηκαν μέσα στο 1977 εξαιτίας των διεθνών συνθηκών. Το

---

⁴⁶ Βλ., ΛΑΡΚΟ ΓΜΜΑΕ, *Απολογισμός χρήσεων 1977*, Αθήνα, 1978.

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 3.

⁴⁸ Στο ίδιο.

1977 θα πραγματοποιηθεί νέα σύμβαση με την ΕΤΕΒΑ, ύψους 20.000.000 δραχμών, με στόχο να καλυφθούν οι ανάγκες για την επέκταση των εργοστασιακών εγκαταστάσεων της.⁴⁹

Το 1977 θα προκαλέσει μια ακόμη δόνηση στην πορεία της Εταιρίας και την εξέλιξη της παραγωγικής της θέσης στη διεθνή αγορά μεταλλευμάτων: η απεργία που ξέσπασε στις αρχές του έτους και θα διαρκέσει 110 ημέρες. Την ίδια στιγμή τα επενδυτικά «ανοίγματα» της ήταν τέτοια που καθιστούσαν τη θέση της Εταιρίας ιδιαίτερα επισφαλή. Έχει ενδιαφέρον το ύφος με το οποίο μεταφέρει το κείμενο του «απολογισμού χρήσεως» για το 1977, το κλίμα ανάμεσα στην Εταιρία και τους εργαζομένους, μετά τη λήξη της απεργίας:⁵⁰

«[...]Όπως πάντοτε, ούτω και κατά την υπόλογον χρήσιν, το προσωπικόν ανταποκρινόμενον εις τας προσφοράς και την μέριμναν της επιχειρήσεως, επέδειξεν ζήλον και αφοσίωσιν εις το έργον του, δί'ο και προτεινόμεν όπως η Συνέλευσις εκφράση αυτώ τον έπαινον και τας ευχαριστίας της».

Την ίδια στιγμή, οι εργαζόμενοι μέσω του σωματείου τους, το οποίο μετά το 1975 παρουσιάζει περισσότερο οργανωμένη μορφή, έδειχναν ικανοποιημένοι από τις κατακτήσεις των διεκδικήσεών τους.⁵¹ Σε αυτό το πλαίσιο εξετάζουμε παράλληλα τα αιτήματα των απεργών με τις ποινές των εργαζομένων όπως προκύπτουν μέσα από τις καρτέλες των εργαζομένων.⁵² Αιτιολογήσεις για κυρώσεις ή απολύσεις που στηρίζονταν στην ελλιπή αποδοτικότητα των εργατών επί της παραγωγικής διαδικασίας, στην ασυνέπεια όσον αφορά στην ώρα ανάληψης εργασίας, στην ανυπακοή απέναντι σε προϊσταμένους ή στη λογομαχία με συναδέλφους τους που κατέληγε συχνά σε σωματικές διαμάχες,

⁴⁹ Βλ., Α. Α. ΒΟΥΣΒΟΥΝΗΣ, *ΕΤΕΒΑ: Εθνική Τράπεζα Επενδύσεων Βιομηχανικής Αναπτύξεως, 1963-2002*, ό.π., σσ. 103 και 164-165.

⁵⁰ Βλ., ΛΑΡΚΟ ΓΜΜΑΕ, *Απολογισμός χρήσεων 1977*, ό.π.

⁵¹ Σύμφωνα με το καταστατικό του «Σωματείου Εργαζομένων ΛΑΡΚΟ» του 1984, η ίδρυση του σωματείου έγινε το 1964 με την υπ' αριθμ. 806/1964 αποφ. Πολ. Πρ. Λαμίας με την ονομασία «Ένωσις Εργαζομένων Εταιρείας ΛΑΡΚΟ». Βλ., ΣΩΜΑΤΕΙΟ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΛΑΡΚΟ, *Καταστατικό του σωματείου*, Σωματείο Εργαζομένων ΛΑΡΚΟ, 1984, σσ. 5-9.

⁵² Βλ., ΓΡΑΦΕΙΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ, *Ατομικοί Φάκελοι Εργαζομένων*.

βρήκαν συντεταγμένο αντίλογο στα αιτήματα των απεργών. Μερικά από αυτά αφορούσαν στην επικινδυνότητα της φύσης της εργασίας, η οποία με τη σειρά της επιδειωνόταν από την αμέλεια της Εταιρίας. Ειδικότερα, οι άθλιες συνθήκες εργασίας σε κάποια τμήματα όπως το μηχανουργείο, η έλλειψη μέτρων προστασίας σε διαδικασίες επικίνδυνες όπως της απομετάλλωσης και της αποσκωρίωσης προκαλούσαν συχνά τραυματισμούς. Επίσης, τα αιτήματά τους αφορούσαν και στις απολαβές τους, τις οποίες έκριναν εξαιρετικά μικρές αναλογικά με τη φύση της εργασίας που εκτελούσαν.⁵³

Στις 15/5/1977, η απεργία έληξε, με τους εκπροσώπους του σωματείου να περιγράφουν ένα κλίμα «νίκης» έναντι της μέχρι πρότινος άκαμπτης διεύθυνσης. Σε κάθε περίπτωση, είναι διακριτή η πρόθεση για αποκλιμάκωση της έντασης από πλευράς Εταιρίας, καθώς, ανεξαρτήτως της εξέλιξης του αποτελέσματος των δικών, όσων είχαν κατηγορηθεί, δεσμεύτηκε για την επαναπρόσληψη όσων είχαν συμμετάσχει στην απεργία. Επίσης θα δινόταν αποζημίωση 15.000 δραχμών για τις χαμένες ώρες εργασίας στους απεργούς, ενώ θα καταβαλλόταν αύξηση σαράντα επτά δραχμές στα ημερομίσθια, δύο δραχμές επίδομα ανθυγιεινής εργασίας και δύο δραχμές αύξηση την ημέρα για το επίδομα συζύγου και θα χορηγούνταν ένα ποσοστό της τάξεως του 4% τρίτης τριετίας. Όλα τα παραπάνω επισφραγίσθηκαν από την υπογραφή σχετικής συμφωνίας ανάμεσα στο «Σωματείο Εργαζομένων ΛΑΡΚΟ» και διοίκησης την ημέρα λήξεως της απεργίας.⁵⁴

---

⁵³ Τα στοιχεία εμπεριέχονται σε σχετική μπροσούρα δημοσιευμάτων των εφημερίδων «Ριζοσπάστης» και «Οδηγητής», που δημοσιεύτηκε από το «Γραφείο Περιοχής Ανατολικής Στερεάς-Εύβοιας του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας». Περιλαμβάνονται συνεντεύξεις των απεργών, άρθρα των απεσταλμένων δημοσιογράφων και φωτογραφικό υλικό από το μεγαλύτερο διάστημα κατά το οποίο διήρκησε η απεργία. Βλ., ΓΡΑΦΕΙΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΣΤΕΡΕΑΣ-ΕΥΒΟΙΑΣ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΕΛΛΑΔΑΣ, ΛΑΡΚΟ '77, Αθήνα, 1977, σσ. 7-9 και 40.

⁵⁴ Αναφορές στον Τύπο για την απεργία του 1977 εντοπίζουμε σε μεταγενέστερα άρθρα: Βλ., ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ, «Εργαζόμενοι και λαϊκή συμμαχία. Η μεγάλη απεργία στη ΛΑΡΚΟ το 1977, α' μέρος», 25 Ιουν. 2015 (βλ., <http://www.rizospastis.gr/page.do?publDate=25/6/2015&id=15870&pageNo=16>, 14/2/2017), Χ. ΚΟΡΦΙΑΤΗΣ, «Η ιστορία και οι αμαρτίες της εταιρείας», Το Βήμα, 2 Ιουν. 2007 (βλ., <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=202663>, 14/2/2017), Ν. ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Αποστολή στη Λάρυμνα. Το χρονικό τριών προπωληθέντων θανάτων», Έψιλον, 25 Οκτ. 2009 (βλ., <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=94983>, 14/2/2017).

Η μαζικότητα στη συμμετοχή υπήρξε βασικό χαρακτηριστικό της απεργίας του 1977: κάτοικοι της Λάρυμνας και των γειτονικών χωριών, εργαζόμενοι του εργοστασίου από άλλες περιοχές της Ελλάδος που διέμεναν στους οικισμούς, εργάτριες, η μουσουλμανική μειονότητα των μεταλλωρύχων του Αγίου Ιωάννη, σωματεία και συλλογικότητες από ολόκληρη την Ελλάδα, υπήρξαν μερικές από τις ομάδες που στήριξαν για 110 ημέρες την απεργία. Αντιστρόφως, ανάμεσα σε εκείνους που δεν επιθυμούσαν να διακοπεί η λειτουργία του εργοστασίου, μπορούσε να διακρίνει κανείς επίσης ντόπιους, ετεροδημότες, εργαζόμενους χαμηλότερου ή υψηλότερου εισοδήματος, οι οποίοι ένιωθαν από την πλευρά τους ότι η απεργία διακύβευε τους δεσμούς που είχαν αναπτύξει με την Εταιρία το προηγούμενο διάστημα. Η μορφή, οι αξιώσεις και τα όρια, βάσει των οποίων όλοι οι «δράστες», άτομα και σύνολα (κοινότητα, οικογένειες, σωματείο εργαζομένων) επανακαθορίζουν τη σχέση τους με τον «επιχειρηματία», τον «Μποδοσάκη», την «εταιρία», το «εργοστάσιο», συνιστά κοινό σημείο αναφοράς στη δεδομένη συγκυρία, ανεξάρτητα από τη θέση που λαμβάνουν απέναντι σε αυτή. Επίσης, η απεργία του 1977 αποδεικνύει ότι από την αλληλεπίδραση μεταξύ επιχειρηματικής δραστηριότητας και εξωτερικού περιβάλλοντος προκύπτουν νέα κοινωνικά δίκτυα. Σε αυτήν την περίπτωση, παρακολουθούμε τη δημιουργία των εργατικών συσσωματώσεων, οι οποίες αν και εμφανίστηκαν σε μια πρώιμη μορφή τους κατά την περίοδο ιδρύσεως του εργοστασίου (1965-1966), η Εταιρία κατάφερε να καταστείλει τη δυναμική τους.⁵⁵ Η απεργία του 1977, παγιώνοντας τη νέα αυτή μορφή κοινωνικής δικτύωσης στον χώρο, θέτει καινούρια δεδομένα στις άτυπες και τυπικές εργασιακές σχέσεις, στον τρόπο με τον οποίο η Εταιρία αποδέχεται και διαχειρίζεται τη συνδικαλιστική δράση και στον οικονομικό και κοινωνικό ρόλο

---

⁵⁵ Στη διάρκεια των χρόνων 1976-1978 υπήρξε «έξαρση» στον αριθμό των σωματείων εργαζομένων (περίπου 200), με τα περισσότερα από αυτά να εντοπίζονται στις μεγάλες επιχειρήσεις. Εκτός από τα προβλήματα εσωτερικής οργάνωσής τους, είχαν να αντιμετωπίσουν και την άκαμπτη στάση των διοικήσεων των επιχειρήσεων, που είχε ως αποτέλεσμα συχνά την καταστολή της δράσης τους. Βλ., Α. Ν. ΛΥΤΡΑΣ, *Αναλύσεις περί κοινωνικής δομής. Κοινωνική οργάνωση και πολιτική στον εικοστό πρώτο αιώνα*, ό.π., σσ. 217-219.

που μπορεί να έχει το εργοστάσιο για τη Λάρυμνα και τις γειτονικές κοινότητες.⁵⁶

Η περιβαλλοντική μέριμνα και η αगाστή συνεργασία με το εργατικό προσωπικό που περιγράφεται στα τέλη του έτους από τη σχετική έκθεση του «Συμβουλίου της Εταιρίας» για τα πεπραγμένα της χρονιάς, αποτελούν εν πολλοίς απότοκο του κλίματος που είχε προηγηθεί.⁵⁷ Ωστόσο, η δεκαετία του 1980, συνεχίστηκε με την αύξηση στη συχνότητα των απεργιακών κινητοποιήσεων, όπως αποτυπώνεται στο διαγρ. 4.6.⁵⁸ Αρκετά πιο αποκλιμακωμένες από πλευράς διάρκειας, συνεχίστηκαν να υπάρχουν και τις επόμενες δύο δεκαετίες, έχοντας όμως πια αλλάξει αρκετά τόσο το ιδιοκτησιακό καθεστώς όσο και τη λειτουργία του εργοστασίου. Η απεργία εξακολουθεί να θεωρείται από τη διοίκηση της Εταιρίας στις αρχές της δεκαετίας του 1980 μία από τις αιτίες για ζημία.⁵⁹

---

⁵⁶ Βλ., Ε. ΚΑΡΑΤΖΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Σχέση ανάμεσα στη συνδικαλιστική δράση και τις άτυπες εργασιακές σχέσεις: το παράδειγμα της ΛΑΡΚΟ*, ό.π., σ. 439.

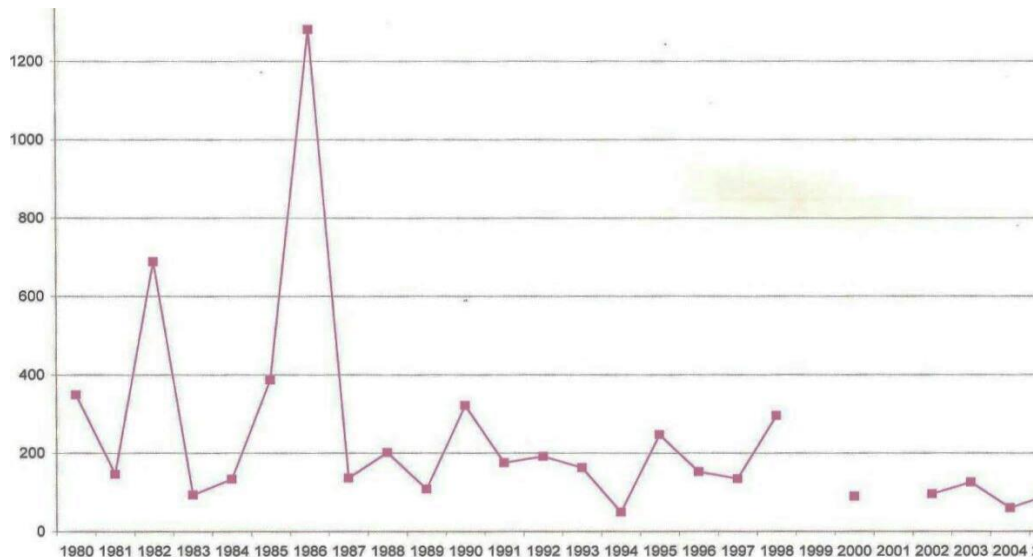
⁵⁷ Βλ., ΛΑΡΚΟ ΓΜΜΑΕ, *Απολογισμός χρήσεων 1977*, ό.π.

⁵⁸ Η απεργία του 1977 είναι ιδιαίτερος σημαντική για τη διάρκεια, την ένταση και τα αποτελέσματά της σε ό,τι αφορά στις διεκδικήσεις των εργαζομένων από την Εταιρία. Παρόλα αυτά, όπως διαπιστώνει ο Ε. Καρατζογιάννης στη μελέτη του, στις απεργιακές κινητοποιήσεις των χρόνων που ακολούθησαν η συνδικαλιστική πυκνότητα ξεπερνάει συχνά αυτή του 1977. Βλ., Ε. ΚΑΡΑΤΖΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Σχέση ανάμεσα στη συνδικαλιστική δράση και τις άτυπες εργασιακές σχέσεις: το παράδειγμα της ΛΑΡΚΟ*, ό.π., σσ. 443-444.

⁵⁹ Βλ., ΛΑΡΚΟ, *Έκθεση χρήσης 1982*, Αθήνα, 1983.

Διάγραμμα 4.6

Ωρες απεργιακών κινητοποιήσεων ανά έτος (1980-2006)

Πηγή: ΛΑΡΚΟ ΓΜΜΑΕ, Γενική Διεύθυνση Μεταλλουργίας.

Τα παραπάνω συμπίπτουν χρονικά με μια περίοδο καμπής για τη ΛΑΡΚΟ, η οποία θα βρεθεί αντιμέτωπη με ένα σύνολο δυσμενών εξελίξεων σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1980. Τα ολοένα αυξανόμενα προβλήματα από τη μακρά κρίση στη διεθνή τιμή του νικελίου σε συνδυασμό με το δανειακό βάρος των επενδύσεων που πραγματοποιήθηκαν τη δεκαετία του 1970 και ποικίλους ακόμη παράγοντες, όπως τα κλιμακούμενα αιτήματα του «πολυάριθμου και πλεονάζοντος» προσωπικού για ορισμένους, οδήγησαν μετά το 1982 την Εταιρία στον έλεγχο των τραπεζών.⁶⁰ Το μετοχικό κεφάλαιο της ΕΤΕ ήταν 55%, της Εμπορικής Τράπεζας 19% και της Ανώνυμης Ελληνικής Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠΛ) του Ομίλου Εταιρειών Μποδοσάκη 25%.⁶¹ Στις 21/10/1982 η «ΛΑΡΚΟ- Α.Ε.Μ.Μ. ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΛΑΡΥΜΝΑΣ» τίθεται σε

⁶⁰ Βλ., Α. Α. ΒΟΥΣΒΟΥΝΗΣ, *ΕΤΕΒΑ: Εθνική Τράπεζα Επενδύσεων Βιομηχανικής Αναπτύξεως, 1963-2002*, ό.π., σσ. 164-165.

⁶¹ Βλ., Ε. ΚΑΡΑΤΖΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Σχέση ανάμεσα στη συνδικαλιστική δράση και τις άτυπες εργασιακές σχέσεις: το παράδειγμα της ΛΑΡΚΟ*, ό.π., σ. 208.

καθεστώς «ειδικής εκκαθάρισης εν λειτουργία».⁶² Με τη συγκρότηση του Οργανισμού Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων (ΟΑΕ)⁶³ περνάει στον έλεγχο του και η ΛΑΡΚΟ. Η εκκαθάριση διήρκησε από τις 17/5/1987 έως τις 2/2/1989. Μέσα σε αυτό το διάστημα μειώνεται σημαντικά το προσωπικό της Εταιρίας με απόφαση του Κυβερνητικού Συμβουλίου.⁶⁴ Ανάμεσα στους μετόχους της νέας εταιρίας, διακρίνονται μερικοί από τους σημαντικότερους πιστωτές της προηγούμενης περιόδου. Στις 18/5/1989 ιδρύεται η νέα «Γ.Μ.Μ.Α.Ε. ΛΑΡΚΟ ΛΑΡΥΜΝΑΣ» με την παρακάτω μετοχική σύνθεση: ΟΑΕ (30%), ΔΕΗ (30%), ΕΤΕ (23%) και ΕΤΕΒΑ (17%).⁶⁵ Με το τέλος της εκκαθάρισης του ΟΑΕ το 2002, μεταβιβάστηκαν από τον Οργανισμό προς το ελληνικό Δημόσιο όλα τα στοιχεία του ενεργητικού του.⁶⁶ Τα διαθέσιμα των προηγούμενων ετών, ύστερα από την ανάκαμψη των τιμών του μεταλλεύματος, παρέμειναν στην «παλαιά» ΛΑΡΚΟ για να περάσουν τελικά στους πιστωτές της.⁶⁷ Μία νέα περίοδος άρχιζε τόσο για την επιχείρηση όσο και για την κοινωνία που ήταν οργανωμένη γύρω της.

Ο συνήθης διαχωρισμός της πεντηκονταετούς λειτουργίας της ΛΑΡΚΟ σε δύο βασικές περιόδους (10/4/1963 έως 17/5/1989 και 18/5/1989 έως σήμερα), στηρίζεται κατά κύριο λόγο στην αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος και την ίδρυση της «Γ.Μ.Μ.Α.Ε. ΛΑΡΚΟ-ΛΑΡΥΜΝΑΣ».⁶⁸ Στη δική μας προσέγγιση, η μακροχρόνια παρουσία του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη στην ιδιοκτησία και διοίκηση της Εταιρίας συνθέτει ένα ξεχωριστό πεδίο μελέτης,

---

⁶² Βλ., Χ. ΚΟΡΦΙΑΤΗΣ, «Η ιστορία και οι αμαρτίες της εταιρείας», ό.π.

⁶³ Ν. 1386/1983 (ΦΕΚ 107/Α/1983), «Οργανισμός Οικονομικής Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων» (βλ., <http://www.publicrevenue.gr/elib/view?d=/gr/act/1983/1386/5/2/2017>).

⁶⁴ Βλ., Ε. ΚΑΡΑΤΖΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Σχέση ανάμεσα στη συνδικαλιστική δράση και τις άτυπες εργασιακές σχέσεις: το παράδειγμα της ΛΑΡΚΟ*, ό.π.

⁶⁵ Στο ίδιο.

⁶⁶ Βλ., ΝΑΥΤΕΜΠΟΡΙΚΗ, «Οριστικό κλείσιμο του Οργανισμού Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων», 22 Αυγ. 2002, (βλ., <http://www.naftemporiki.gr/finance/story/34021/oristiko-kleisimo-tou-organismou-anasugkrotisis-epixeiriseon>, 16/2/2017).

⁶⁷ Βλ., Α. Α. ΒΟΥΣΒΟΥΝΗΣ, *ΕΤΕΒΑ: Εθνική Τράπεζα Επενδύσεων Βιομηχανικής Αναπτύξεως, 1963-2002*, ό.π.

⁶⁸ Ο Ε. Καρατζογιάννης χωρίζει σε δύο περιόδους τη λειτουργία της ΛΑΡΚΟ, στηριζόμενος στην αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Η δεύτερη φάση ξεκινά από το 1982 μέχρι σήμερα. Βλ., Ε. ΚΑΡΑΤΖΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Σχέση ανάμεσα στη συνδικαλιστική δράση και τις άτυπες εργασιακές σχέσεις: το παράδειγμα της ΛΑΡΚΟ*, ό.π.

ξεκινάει νωρίτερα με την εκχώρηση του δικαιώματος εκμετάλλευσης των μεταλλείων από το ελληνικό Δημόσιο (23/9/1952) και ολοκληρώνεται με τον θάνατό του (29/6/1979). Σε αυτό το διάστημα, η Εταιρία σχεδιάζεται, οργανώνεται και λειτουργεί υπό τον απόλυτο έλεγχο ενός επιχειρηματία, ο οποίος βρίσκεται στο πιο ώριμο στάδιο της επιχειρηματικής δράσης του. Οι επενδύσεις που πραγματοποίησε μέσα στη δεκαετία του 1970, με την προσθήκη νέων περιστροφικών καμίνων και την εγκατάσταση της μεγαλύτερης για την εποχή μεταφορικής ταινίας στην Ευρώπη (Μεταλλεία Εύβοιας) και κυρίως με όσες επεκτάσεις σκόπευε να ολοκληρώσει μελλοντικά, υπερθεματίζουν τη σημασία που είχε το συγκεκριμένο επιχειρηματικό εγχείρημα για τον ίδιο τον Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη.⁶⁹ Καινοτόμος ως προς την επιχειρηματική συμπεριφορά του, ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης, ανασυντάσσει στην πραγματικότητα έναν τομέα της ελληνικής μεταλλευτικής και μεταλλουργίας, δίνοντας τη ξεχωριστή δυναμική στο ελληνικό σιδηρονικέλιο να καλύπτει ένα σημαντικό μέρος των αναγκών των ευρωπαϊκών βιομηχανιών ανοξειδώτου χάλυβα τα επόμενα χρόνια, και να αποτελεί κύριο εξαγωγικό προϊόν στο σύνολο των μεταλλευτικών και μεταλλουργικών εξαγωγών της Ελλάδος.⁷⁰ Στο επίπεδο της ανάλυσης που πραγματοποιούμε εδώ, επικεντρωνόμαστε στις προεκτάσεις της δράσης ενός τολμηρού, ως προς την επενδυτική συμπεριφορά του επιχειρηματία, για κάθε κλίμακα κοινωνικού, οικονομικού, πολιτικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος με το οποίο ο ίδιος έρχεται σε επαφή. Κάθε στρατηγική που υιοθετεί για να ενισχύσει την ανταγωνιστικότητα της επιχειρηματικής δομής που διευθύνει, δημιουργεί άμεσες και έμμεσες συνδέσεις

⁶⁹ Στο επενδυτικό πρόγραμμα που ανήγγειλε ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης σε δημοσιογράφους το 1970, προέβλεπε επενδύσεις 625.000.000 δραχμών για τη ΛΑΡΚΟ. Βασικός στόχος του ήταν η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της Εταιρίας στη διεθνή αγορά, κάτι που θεωρούσε εφικτό, στηριζόμενος στις εξαγωγές του 1969, αξίας 35.000.000 δολαρίων. Βλ., Κ. Χ. ΧΑΤΖΙΩΤΗΣ, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, ό.π., σ. 388. Η δημιουργία μονάδας χάλυβα, που αποτελούσε για πολλούς επιθυμία του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη, επίσης θα περιόριζε τις δυσκολίες με τις οποίες ήρθε αντιμέτωπη η Εταιρία τα χρόνια μετά τον θάνατό του, καθώς θα την έκανε λιγότερο ευάλωτη στην κυκλικότητα των τιμών του νικελίου. Βλ., Α. Γ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗΣ, «Η χαμένη τιμή της ιστορικής βιομηχανίας ΛΑΡΚΟ», *Το Βήμα*, 14 Ιουν. 2008 (βλ., <http://www.tovima.gr/finance/finance-news/article/?aid=239849>, 16/2/2017).

⁷⁰ Βλ., ΣΜΕ, «Η εξελικτική πορεία της Ελληνικής Μεταλλείας» (βλ., <http://www.orykta.gr/istoria/istoria-ellinikis-metalleias/99-h-elliniki-metalleia-ston-20o-aiona>, 16/2/2017).

ανάμεσα στους δράστες που υπάρχουν στο εσωτερικό της και σε στοιχεία του εξωτερικού της περιβάλλοντος. Οι εισροές προς την επιχειρηματική δομή σε γνωστικό, τεχνικό, οικονομικό, ανθρώπινο, κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο αυξάνονται, εκκινώντας τη σύνθεση νέων δικτύων που ευνοούνται από τις συνδέσεις των δρώντων με το εξωτερικό περιβάλλον. Ένα παράδειγμα είναι οι ομάδες των εξειδικευμένων εργατοτεχνιτών, στους οποίους η Εταιρία παρέχει εκπαίδευση και τεχνογνωσία και εν συνεχεία τους κατανέμει βάσει σχεδιασμού σε ανάλογα τμήματα, προκειμένου να ανταποκριθούν στους στόχους που έχει θέσει η κεντρική διοίκηση για την επίτευξη κέρδους στις διεθνείς αγορές. Η εξοικείωση ενός εργάτη με ζητήματα παραγωγικής διαδικασίας όπως προκύπτει μέσα από τη συμμετοχή του στη μεταλλευτική εργασία, δημιουργεί για εκείνον ένα σύνολο έμμεσων γεφυρώσεων με το διεθνές εμπόριο, το διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα, με εθνικές στρατηγικές διάθεσης του προϊόντος, με μονοπώλια, άλλες βιομηχανίες παραγωγής ανοξείδωτου χάλυβα κ.α. Η «ΛΑΡΚΟ» του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη συνιστά στοιχείο που προκαλεί όχι μόνο περιβαλλοντικές και οικονομικές, αλλά και κοινωνικές μεταβολές, οι οποίες είναι περισσότερο διακριτές στη διαχρονική τους οπτική. Ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνική μεταβολή αποτυπώνεται στο κοινοτικό δίκτυο της Λάρυμνας μέσα από ενδεχόμενες αλλαγές που προκαλεί σε παγιωμένες σχέσεις των δρώντων όπως της συγγένειας, της κοινής καταγωγής και της εργασίας στο σύνολο της περιόδου που ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης ελέγχει τη ΛΑΡΚΟ, αποτελεί το κύριο ζήτημα που θα εξετάσουμε στην παρούσα μελέτη. Τα κυριότερα γεγονότα που αφορούν στη ΛΑΡΚΟ, περιέχονται στο χρονολόγιο που παρατίθεται παρακάτω, από τη στιγμή της υπογραφής σύμβασης μεταξύ ελληνικού Δημοσίου και Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη για την παραχώρηση του δικαιώματος εκμετάλλευσης των μεταλλείων, έως τον θάνατο του επιχειρηματία (βλ. Χρονολόγιο).

Χρονολόγιο ΛΑΡΚΟ

(1952-1979)

- 1952: Παραχώρηση του δικαιώματος εκμετάλλευσης των μεταλλείων της Λάρυμνας στην Α.Ε.Ε.Χ.Π. και Λιπασμάτων (Ανώνυμος Ελληνική Εταιρία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων) του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη, ύστερα από σχετικό διαγωνισμό του ελληνικού Δημοσίου.
- 1952-1954: Συμφωνία με τη γερμανική βιομηχανία KRUPP-RENN και οι πρώτες εγκαταστάσεις του εργοστασίου στη Λάρυμνα.
- 1958: Η μέθοδος KRUPP-RENN εγκαταλείπεται από την Εταιρία.
- 1963: Ίδρυση της ΛΑΡΚΟ Α.Ε.Μ.Μ.Ε. με μετόχους την Α.Ε.Ε.Χ.Π. και Λιπασμάτων (Ανώνυμος Ελληνική Εταιρία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων) του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη (79%) και της γαλλικής εταιρίας Le Nickel (21%).
- 1964-1965: Ίδρυση σωματείου εργαζομένων με την επωνυμία: «Ένωσις Εργαζομένων Εταιρείας ΛΑΡΚΟ». Μέσα σε αυτό το διάστημα πραγματοποιήθηκε η πρώτη μεγάλη απεργία των εργαζομένων στο εργοστάσιο.
- 1966: Αποχώρηση της Le Nickel και εξαγορά του μετοχικού μεριδίου της από τον Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη έναντι 1.500.000 δολαρίων. Το εργοστάσιο ξεκινά τη λειτουργία του. Κατασκευή οικισμού πλησίον του εργοστασίου της Λάρυμνας.
- 1968: Η ημερήσια παραγωγή υπολογίζεται στους 1.700 τόνους και το μέταλλευμα έχει περιεκτικότητα σε νικέλιο 1,3%-1,6%. Οι εξαγωγές φθάνουν τα 11.000.000 δολάρια, αποτελώντας το 13% των συνολικών ελληνικών εξαγωγών μεταλλευμάτων και ορυκτών.
- 1969: Το ύψος των εξαγωγών αγγίζει τα 30.000.000 δολάρια με καθαρά κέρδη άνω των 3.500.000 δολαρίων. Αρχίζει η εκμετάλλευση των μεταλλείων της Εύβοιας στην περιοχή Παγώνδα-Βέρτουρα που βρισκόταν στην ιδιοκτησία της Εταιρίας.
- 1970: Λειτουργία δεύτερης περιστροφικής καμίνου στο εργοστάσιο. Επίσης, το ιδιωτικό γυμνάσιο στον οικισμό της Εταιρίας στη Λάρυμνα, από τριτάξιο κατά το σχολικό έτος 1970-1971, γίνεται εξατάξιο.

- 1972: Εγκατάσταση τρίτης περιστροφικής καμίνου στο εργοστάσιο. Το μεταλλείο του Αγίου Ιωάννου Βοιωτίας αύξησε την παραγωγή μεταλλεύματος σε 485.000 από 72.000 τόνους το 1966.
- 1973: Ομαδική ασφάλιση των εργαζομένων στην Ασφαλιστική Εταιρία «ΛΑΪΚΗ» δίχως οικονομική επιβάρυνση των εργαζομένων. Επίσης, από το σχολικό έτος 1973-1974, ξεκινά τη λειτουργία της η «Σχολή Μαθητείας» του ΟΑΕΔ στον χώρο του εργοστασίου στη Λάρυμνα.
- 1976: Είναι η πρώτη μεταλλουργική εταιρία στον κόσμο που εισάγει το κοκκοποιημένο σιδηρονικέλιο στην αγορά. Η παραγωγή φθάνει περίπου στους 16.450 περίπου τόνους μεταλλεύματος. Εγκατάσταση της τέταρτης μεγάλης περιστροφικής καμίνου και πέμπτου ηλεκτροκάμινου.
- 1977: Επενδύσεις ύψους 837.500.000 δραχμών κατά κύριο λόγο στον μηχανολογικό εξοπλισμό του εργοστασίου της Λάρυμνας. Στα μεταλλεία της Εύβοιας εγκαθίσταται η μεγαλύτερη ταινία μεταφοράς μεταλλεύματος στην Ευρώπη με στόχο την εξοικονόμηση ενέργειας και τον περιορισμό των ρύπων (7.5 χιλιόμετρα). Στις 27/1/1977 ξέσπασε η μεγάλη απεργία που διήρκησε 110 ημέρες.
- 1978: Υποχώρηση παραγωγής περίπου στους 10.000 τόνους μεταλλεύματος.
- 1979: Πολύνεκρο δυστύχημα στο εργοστάσιο της Λάρυμνας ύστερα από έκρηξη στο τμήμα του Μηχανουργείου. Το ίδιο έτος φεύγει από τη ζωή ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης.

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ανθρώπινοι Πόροι: Δομή, Εξέλιξη και Απασχόληση

5.1 Η μεταπολεμική δημογραφία, σσ. 229-238 ~ 5.2 Η εργασία στο εργοστάσιο ως πόλος έλξης και άπωσης πληθυσμού, σσ. 239-246 ~ 5.3 Τα νοικοκυριά της δεκαετίας του '50, σσ. 246-259 ~ 5.4 Πληθυσμός και Εργοστάσιο στη δεκαετία του '60, σσ. 259-278 ~ 5.5 Μεγέθυνση Εργοστασίου και νοικοκυριά στη δεκαετία του '70, σσ. 278-296

5.1 Η μεταπολεμική δημογραφία

Α. Το δημοτολόγιο του έτους 1953: Σε συνέχεια των παραπάνω, πραγματοποιείται η ανάλυση ενός αρχαιακού υλικού, το οποίο κρίνεται ιδιαίτερος σημαντικό για τη σύνδεση όσων προηγήθηκαν με εκείνα που θα ακολουθήσουν, κυρίως για τους παρακάτω λόγους: Τα πληθυσμιακά δεδομένα που προέκυψαν από την επιτόπια έρευνα, συντελούν στην αποτύπωση γενικών και ειδικών συμπερασμάτων για τη δημογραφική συμπεριφορά των κατοίκων της Λάρυμνας. Ξεχωριστή αξία έχει η χρονική συγκυρία κατά την οποία κατεγράφησαν τα νοικοκυριά στο δημοτολόγιο, καθώς το έτος 1953 απέχει μόλις δύο χρόνια από την τελευταία απογραφή που πραγματοποιήθηκε. Επιπροσθέτως, τον Μάιο του 1952, παραχωρήθηκε το δικαίωμα εκμεταλλεύσεως των μεταλλείων της Λάρυμνας στην «Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων», που συνοδεύτηκε από την υπογραφή σχετικής σύμβασης τον Ιούλιο του ίδιου έτους και επικυρώθηκε με τον Ν.2207 στις 23/9/1952.¹ Ως προέκταση, το έτος 1953 μπορεί να θεωρηθεί εναρκτήριο

---

¹ Ν. 2207 (ΦΕΚ Α 262/23.9.1952), «Περί κυρώσεως της από 16 Ιουλίου 1952 Συμβάσεως μεταξύ του Δημοσίου και της Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων διά την μίσθωσιν των σιδηρονικελιούχων μεταλλείων της περιφέρειας Λαρυμνης», σσ. 1733-1737.

χρονικά σημείο για τη διαδικασία μιας μετάβασης² -όχι απαραίτητα συγχρονισμένης ανάμεσα στο περιβάλλον, την κοινωνία και τη φυσιογνωμία της τοπικής οικονομίας- από μια πρότερη, παγιωμένη, μορφή σε μια νέα· συνυπολογίζοντας πάντοτε και το ενδεχόμενο, σε καθεμία από τις προαναφερθείσες μεταβλητές, η ενσωμάτωση ενός οικονομικού στοιχείου να διαφέρει ως προς τον ρυθμό, την έκταση και το τελικό αποτέλεσμα.

Με δεδομένο ότι τα περισσότερα από τα νοικοκυριά συνδέονται μεταξύ τους με άμεσους ή έμμεσους συγγενικούς δεσμούς, δημιουργείται η ανάγκη γεφύρωσης των πληροφοριών με δημογραφικές παραμέτρους όπως της θνησιμότητας, της γεννητικότητας ή της γαμηλιότητας. Μια τέτοια ανάλυση απαιτεί τη δευτερεύουσα αλλά απαραίτητη επεξεργασία των στοιχείων, η οποία πραγματοποιήθηκε με την παραδοχή ότι, τα γενικά ή ειδικά πληθυσμιακά χαρακτηριστικά, δύνανται να εκκινήσουν πρώιμες εκτιμήσεις για ενδεχόμενες κοινωνικές μεταβολές. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το δείγμα αποτελεί το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού, η οικογενειακή μερίδα του οποίου είχε εγγραφεί στη Λάρυμνα. Αποκρίνεται στον μόνιμο και νόμιμο πληθυσμό, όχι όμως απαραίτητα και στον πραγματικό. Έτσι, η δημογραφική ανάλυση που πραγματοποιήθηκε, εξαρτάται άμεσα από τα όρια που θέτει η ίδια η πρωτογενής -και κύρια σε αυτό το σημείο- πηγή άντλησης πληροφοριών: το δημοτολόγιο.

Η σύνδεση με ορισμένες μεταβλητές (φύλο, ηλικία, επάγγελμα, τόπος καταγωγής) δεν έχει ως στόχο τη σύνθεση μιας μελέτης με αμιγώς δημογραφικό χαρακτήρα. Αντίθετα, οι πληροφορίες που προσφέρουν, έρχονται να συμβάλουν στην καλύτερη προσέγγιση του ερευνητέου: τη σκιαγράφιση των κύριων κοινωνικών χαρακτηριστικών της κοινότητας, μία δεκαετία σχεδόν πριν τη λειτουργία του εργοστασίου· σκιαγράφιση που έχει ως τελικό προσανατολισμό την ανάδειξη και τη σύνθεση μιας τυπολογίας δεσμών που προϋπήρχαν του 1953, των δικτύων που στηρίχτηκαν σε αυτούς τους δεσμούς, καθώς και της μικρότερης ή μεγαλύτερης ευελιξίας που επέδειξαν οι νόρμες, το συλλογικό

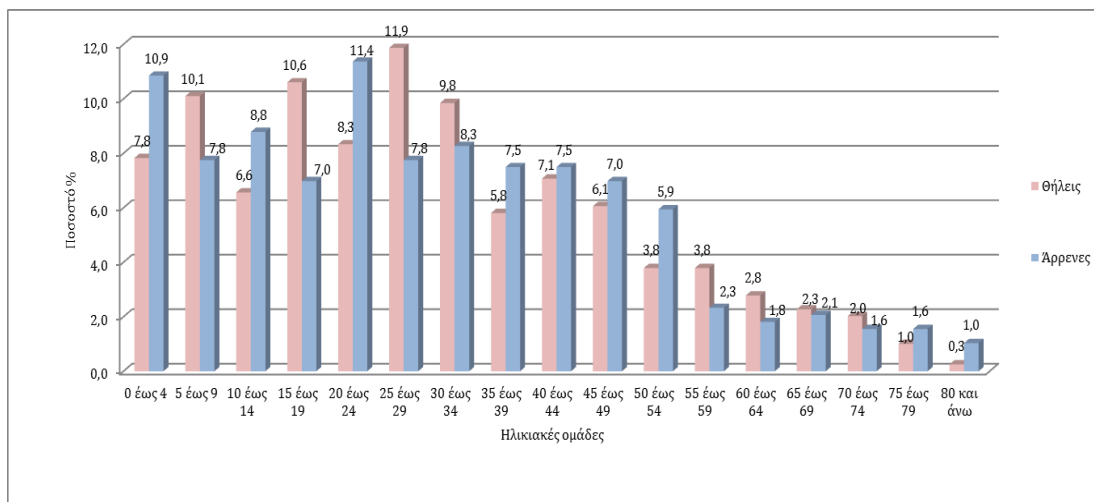
² Σχετικά με τη σύνδεση οικονομικής δυναμικής και δημογραφικής μετάβασης, πρβλ., Μ. ΤΟΜΑΡΑ-ΣΙΔΕΡΗ, «Οικονομική δυναμική και δημογραφική μετάβαση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1991, σσ. 70-84 (βλ., <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7218/6935>, 12/1/2017).

κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας της κοινότητας, απέναντι στο νέο οικονομικό στοιχείο.³

Β. Φύλο, ηλικία και τόπος προέλευσης: Σε ένα σύνολο 783 εγγραφών, η πληθυσμιακή διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα υπήρξε ελάχιστη, με ένα αριθμητικό πλεονέκτημα για τις θήλεις (396) έναντι των αρρένων (387). Η κατηγοριοποίηση ανά φύλο και πενταετή ηλικιακή ομάδα αποτυπώνεται ποσοστιαίως και ξεχωριστά για άνδρες και γυναίκες. Ξεκινώντας από τον γυναικείο πληθυσμό, είναι εμφανής η συγκέντρωση μεγάλων ποσοστών στις νεαρές ηλικίες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των κοριτσιών έως 14 ετών, τα οποία συγκεντρώνουν σχεδόν το 25% του συνόλου.

Διάγραμμα 5.1

Ανδρικός και γυναικείος πληθυσμός της Λάρυμνας ανά 5ετή ηλικιακή ομάδα το 1953 (%)

³ Η πρώτη επεξεργασία που πραγματοποιήθηκε, αφορούσε στον διαχωρισμό των ζώντων από τα θανόντα μέλη των νοικοκυριών. Στη συνέχεια, απομονώθηκαν οι εγγραφές μελών που προσετέθηκαν στα υπάρχοντα νοικοκυριά κατά τα επόμενα έτη. Από τους ζώντες για το 1953, μελετήθηκαν όσοι είχαν δηλώσει ως μόνιμη κατοικία τους τη Λάρυμνα, ήταν νόμιμοι δημότες της και τυπικά κάτοικοί της. Επιπροσθέτως, η καθεμία από τις περιπτώσεις των γυναικών που διαγράφηκαν από τα νοικοκυριά στα οποία ήταν έως πρότινος προστατευόμενα μέλη (θυγατέρες), αντιστοιχήθηκε με εκείνα στα οποία εμφανίζονταν πια ως σύζυγοι των αρχηγών τους. Σκοπό μιας τέτοιας ενέργειας, αποτέλεσε η αποφυγή διπλών εγγραφών και λανθασμένου υπολογισμού του αριθμού των γυναικών. Τέλος, δεν συμπεριελήφθη στο δείγμα, ένα μικρό σύνολο εγγραφών, στις οποίες δεν ήταν ευδιάκριτο το φύλο των μελών.

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης έτους 1953. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

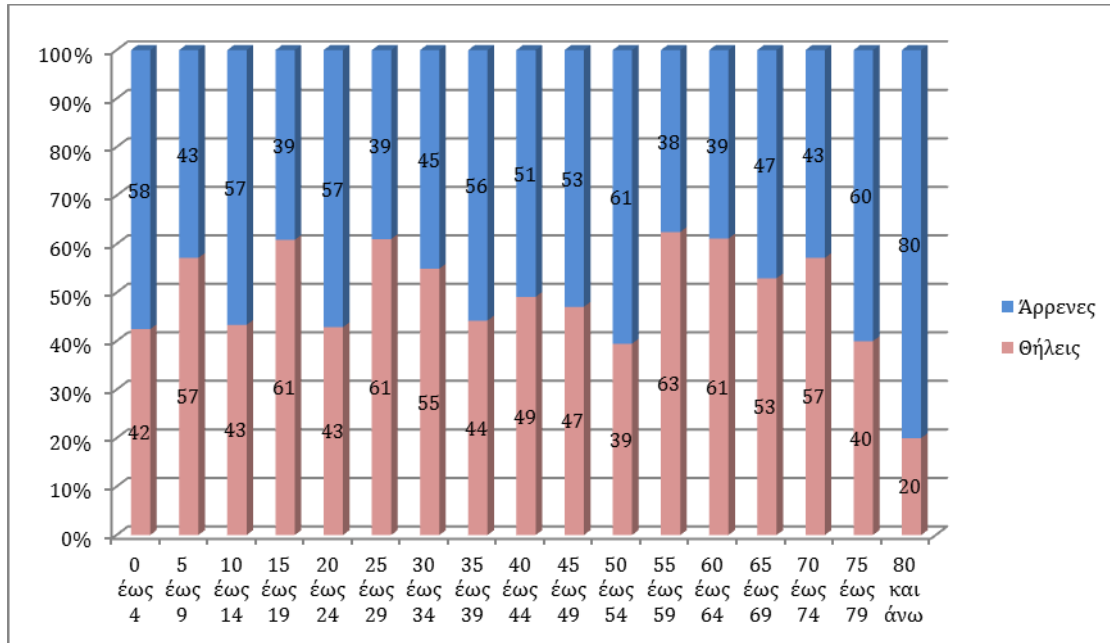
Η μεγαλύτερη πυκνότητα όμως του πληθυσμού παρατηρείται στο ηλικιακό φάσμα μεταξύ 15 και 34 ετών, ηλικίες στις οποίες μια γυναίκα της εποχής συνήθως είχε νυμφευθεί και δημιουργήσει το δικό της νοικοκυριό. Αντιθέτως, από τις ομάδες των 40 και άνω, τα ποσοστά μικραίνουν. Όσον αφορά στον άρρενα πληθυσμό, διακρίνεται ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό στα παιδιά από 0 έως 4 ετών (10,9 %), αλλά και η μείωσή του (7,8%) στην αμέσως επόμενη πενταετή ηλικιακή ομάδα. Το μεγαλύτερο μέγεθος καταγράφεται από 20 έως 24 ετών, όπου ξεπερνάει το 10%. Από 30 έως 34 ετών, τα ποσοστά δεν αυξάνονται ξανά, ενώ μέχρι την ηλικιακή κατηγορία των 45-49 παρατηρείται διατήρησή τους κοντά στο 7%. Ραγδαία πτώση σημειώνεται ύστερα από τα 55 έτη (έως 2,3 %).

Η σύγκριση όμως ανάμεσα στα δύο φύλα επιτυγχάνεται στο διάγρ. 5.2, όπου για κάθε πενταετή ηλικιακή ομάδα αμφοτέρων των φύλων, απεικονίζεται ποσοστιαίως ο πληθυσμός που της αναλογεί. Μέχρι 4 ετών, ο αριθμός των αγοριών (58%) υπερκερνάει των κοριτσιών (42%) με σχετικά μικρή διαφορά. Αυτή διατηρείται και στην επόμενη ηλικιακή κατηγορία, με την αντίστροφη όμως κατεύθυνση. Ένα τέτοιο αποτέλεσμα επιβεβαιώνει την εκτίμηση ότι, σε περιόδους με υψηλή βρεφική και περιγεννητική θνησιμότητα, γεννιούνται περισσότερα αγόρια, επιβιώνουν όμως λιγότερα σε σύγκριση με τα κορίτσια. Σε σχέση με τους άνδρες, οι γυναίκες υπερισχύουν αριθμητικά σε τρεις από τις πιο παραγωγικές -από πλευράς γονιμότητας και απασχόλησης- ομάδες, αυτές ανάμεσα στα 15-19, 25-29 και 30-34 έτη. Στις δύο πρώτες περιπτώσεις, η ποσοστιαία διαφορά καταγράφεται στο ίδιο ποσοστό, ενώ στην τελευταία είναι οριακή (5%). Σε μεγαλύτερες ηλικίες τώρα, από 55 έως 74 ετών, οι γυναίκες υπερισχύουν των ανδρών. Ωστόσο, αυτή η διαφορά δεν ξεπερνάει πάντοτε τα δύο με τρία άτομα, σε πραγματικούς αριθμούς.

Διάγραμμα 5.2

Διαφορά μεταξύ ανδρικού και γυναικείου πληθυσμού της Λάρυμνας

ανά 5ετή ηλικιακή ομάδα το 1953 (%)

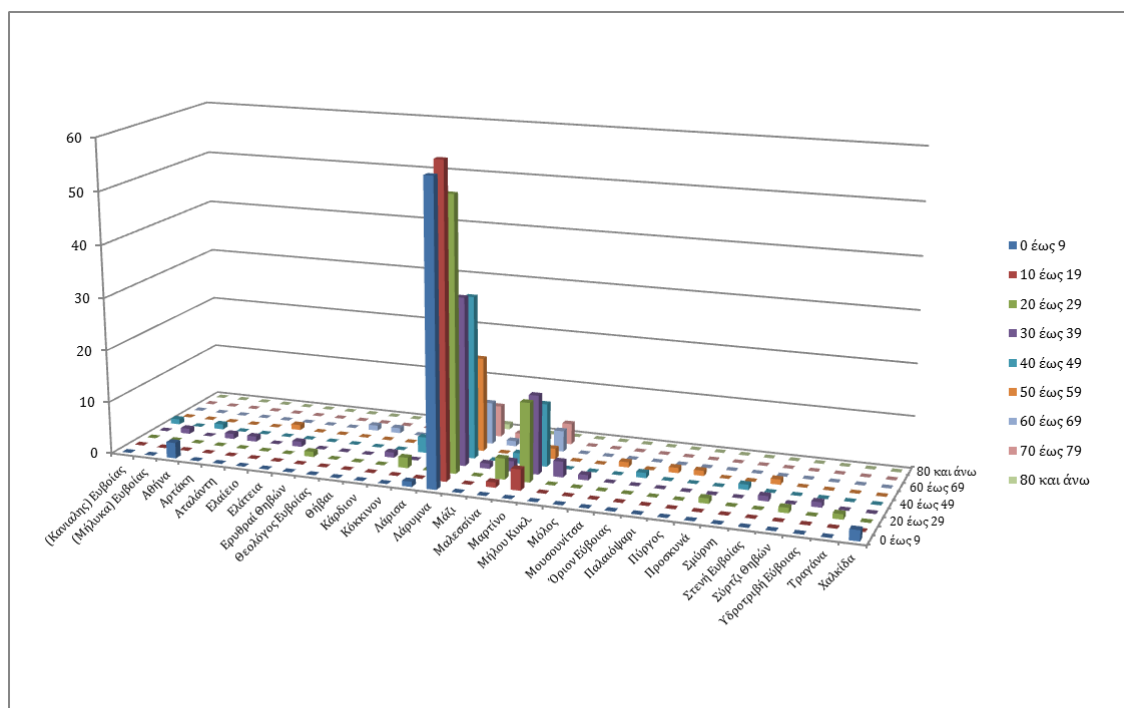
Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης έτους 1953. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Το ίδιο παρατηρείται και στην τελευταία κατηγορία. Διαπιστώνουμε ότι, στο σύνολό του ο παραγωγικός ανδρικός πληθυσμός, είναι μικρότερος από τον γυναικείο στις περισσότερες από τις αντίστοιχες ηλικιακές ομάδες (με εξαίρεση αυτή των 15-19 ετών, όπου σε πραγματικούς αριθμούς, η διαφορά δεν ξεπερνάει τα 15 άτομα). Το τελευταίο, συμπεραίνουμε ότι ισχύει γενικότερα για τις περισσότερες ηλικιακές ομάδες, αφού άρρενες και θήλειες που κατοικούσαν μόνιμα ή ήταν δημότες Λάρυμνας και είχαν καταγραφεί στο δημοτολόγιο το 1953, είχαν μεταξύ τους ελάχιστες αριθμητικές αποκλίσεις.

Τα παραπάνω, αποτυπώνουν την πρώτη εικόνα σχετικά με τον πληθυσμό της Λάρυμνας για το 1953, καθώς μεμονωμένα η παράμετρος της ηλικίας δεν αρκεί για να δώσει απαντήσεις σε μια σειρά από ερωτήματα που προκύπτουν.⁴

Διάγραμμα 5.3

Τόπος καταγωγής γυναικών ανά 10ετή ηλικιακή ομάδα το 1953

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης έτους 1953. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

⁴ Για παράδειγμα, ακόμη κι αν εξαιρέσει κανείς τις μικρότερες ηλικιακές ομάδες που θα μπορούσαν να έχουν καταγωγή από το εν λόγω χωριό, θα παρουσίαζε ξεχωριστό ενδιαφέρον να μελετηθεί εάν η προέκταση μιας τέτοιας εκτίμησης και στις επόμενες θα ήταν επισφαλής. Επίσης, στην περίπτωση που υπάρχει εισροή πληθυσμού, καθώς το δείγμα περιορίζεται μόνο σε όσους είχαν δηλώσει ως μόνιμο τόπο κατοικίας τους τη Λάρυμνα τη δεδομένη χρονική στιγμή, θα μπορούσε να εξεταστεί εάν αποτυπώνονται τόσο το αριθμητικό μέγεθος του όσο και η προέλευσή του. Ως προέκταση, θα μπορούσε να μελετηθεί εάν ένα τέτοιο γεγονός αφορά εξίσου τα δύο φύλα. Μια αντίστοιχη προσέγγιση, επιτρέπει μόνον η ένταξη του τόπου καταγωγής των μελών των νοικοκυριών, ως μίας ακόμη παραμέτρου στην ανάλυση. Σε συνδυασμό μάλιστα με μια δεύτερη, όπως η ηλικία, τα αποτελέσματα δύνανται να δώσουν απαντήσεις σε ερωτήματα όπως αυτά που προηγήθηκαν.

Αντίθετα, από τα 20 έως τα 59 έτη, όπου εντοπίζεται και το μεγαλύτερο τμήμα του γυναικείου πληθυσμού, αντιστοιχούν περισσότερες περιοχές. Οι γειτονικοί τόποι προέλευσης παρουσιάζουν μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης, παρότι διακρίνεται ένας αριθμός τοπωνυμίων σε χωριά και δήμους, που εκτείνονται πια σε όλους τους γειτονικούς νομούς. Περισσότερα χωριά του νομού Φθιώτιδος, Βοιωτίας και Εύβοιας, αλλά και μέρη που δεν έχουν γεωγραφική εγγύτητα τόσο με τη Λάρυμνα όσο και μεταξύ τους και εμφανίζονται στο διάγρ. 5.3, υποδηλώνουν μια μετακίνηση της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας προς την κοινότητα της Λάρυμνας, που οφείλεται ενδεχομένως σε κοινή αιτία. Με δεδομένο ότι η κινητικότητα στις θήλεις, οι οποίες έχουν δηλώσει καθολικά ως επάγγελμά τους τα οικιακά, δεν σχετίζεται άμεσα με την αναζήτηση εργασίας από τις ίδιες και συνυπολογίζοντας το γεγονός ότι αποτελούσαν είτε συζύγους είτε θυγατέρες των αρχηγών των νοικοκυριών, κρίνεται σκόπιμη μια σύνδεση των ανωτέρω, με τα αντίστοιχα στοιχεία για τον άρρενα πληθυσμό.

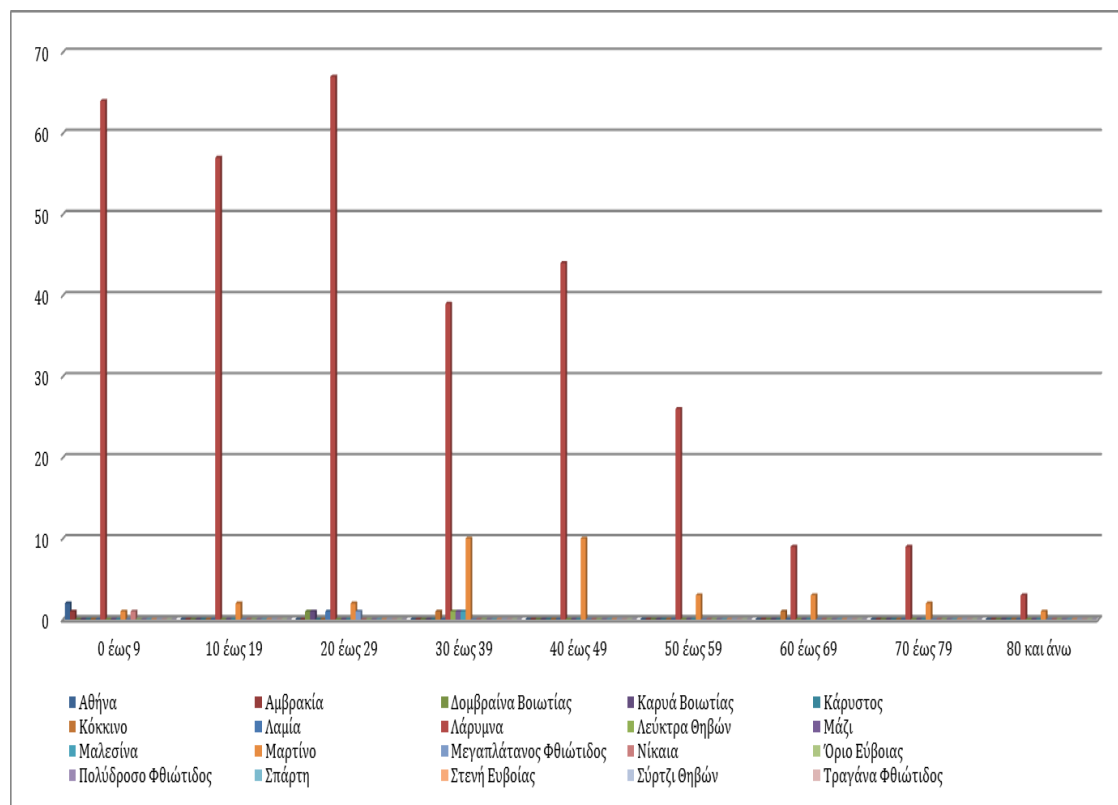
Στο διάγρ. 5.4, αποτυπώνεται το σύνολο του ανδρικού πληθυσμού ανά δεκαετή ηλικιακή ομάδα και τόπο προέλευσης. Και σε αυτήν την περίπτωση, στο σύνολο των κατηγοριών, οι άρρενες που είχαν δηλώσει ως τόπο γέννησης τη Λάρυμνα, είναι και οι πλέον πολυπληθείς. Ειδικότερα, οι τρεις νεώτερες από αυτές (0-9, 10-19, 20-29), παρουσιάζουν έκαστες, έναν αριθμό κοντά στα 60 άτομα. Αντιθέτως, αθροιστικά οι (3) τρεις τελευταίες, ξεπερνούν στο ελάχιστο το σύνολο των 20 εγγραφών. Η δεύτερη πιο συχνή καταχώριση σε τόπο καταγωγής είναι εκείνη του γειτονικού χωριού Μαρτίνο, το πληθυσμιακό μέγεθος του οποίου, μπορεί να είναι πολύ μικρότερο σε σχέση με εκείνο της Λάρυμνας, ωστόσο είναι αξιοσημείωτη η εμφάνισή του σε όλες τις ηλικιακές ομάδες. Το ίδιο ισχύει και για τις θήλεις: κάτι, που υποδηλώνει μια διαχρονική εισροή ατόμων από τη γειτονική κοινότητα, αν και τη δεδομένη χρονική συγκυρία δεν μπορούμε να θεωρήσουμε μαζική. Πιο συγκεκριμένα, στις ηλικιακές ομάδες 30-39 και 40-49 ετών εμφανίζονται οι περισσότεροι εξ αυτών, με άθροισμα τα 20 άτομα (από κοινού).

Στις τέσσερις πρώτες δεκαετείς ηλικιακές ομάδες, παρατηρείται και η μεγαλύτερη ποικιλία στους τόπους καταγωγής. Επίσης, τα υπόλοιπα γειτονικά χωριά όπως και εκείνα των όμορων νομών Βοιωτίας και Εύβοιας έχουν τη

μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης. Το ενδιαφέρον σε αυτό το σημείο επικεντρώνεται στα κίνητρα που οδήγησαν στην εισροή ατόμων νεαρής ηλικίας στη Λάρυμνα τη συγκεκριμένη περίοδο. Συνδέοντας το παραπάνω με τη χρονική συγκυρία, δηλαδή την έναρξη των εργασιών για την εγκατάσταση της βιομηχανικής μονάδας στο αγροτικό πεδίο, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι επρόκειτο για ένα ανθρώπινο κεφάλαιο που εισέρχεται στην *κοινοτική δομή* για να ενσωματωθεί ως εργατικό κεφάλαιο στην *επιχειρηματική δομή*. Εάν μια τέτοια υπόθεση αποτελεί παραδοχή, παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον να μελετηθεί η προέκτασή της στην κανονικότητα, στον κυκλικό χρόνο, στη μορφή του πλήρους κοινοτικού δικτύου, βάσει των οποίων οργάνωνε τις λειτουργίες της μια αγροτική κοινότητα όπως η Λάρυμνα το 1953.

Διάγραμμα 5.4

Τόπος καταγωγής ανδρών ανά 10ετή ηλικιακή ομάδα το 1953

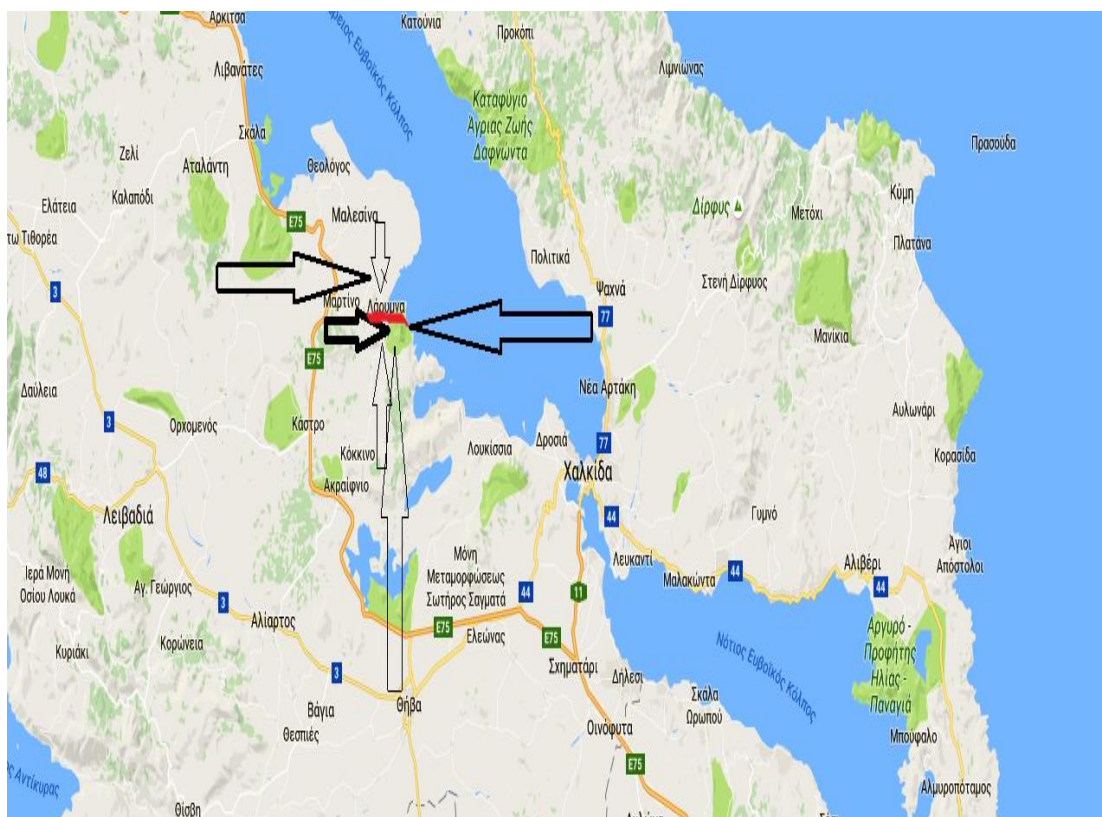

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης έτους 1953. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Επίσης, δημιουργείται το ερώτημα εάν δημογραφικές παράμετροι όπως η γαμηλιότητα, θα μπορούσαν να αποτελέσουν δείκτες ενδεχόμενης αντίστασης ή προσαρμογής στους νεοεισαχθέντες όρους διαβίωσης που επέτασσε η εδραίωση του νέου οικονομικού δεδομένου πλησίον της κοινοτικής δομής. Σε όλες τις περιπτώσεις, η απάντηση αποτελεί προϊόν περάτωσης μιας συλλογιστικής διαδρομής, η οποία απαιτεί την αξιοποίηση των περισσότερων δυνατών μεταβλητών ή τον συνδυασμό αυτών, μέσα από την τεκμηρίωση των στοιχείων του δημοτολογίου.

Χάρτης 5.1

Εισροές ανθρώπινου δυναμικού το 1953 (Άρρηνες αρχηγοί νοικοκυριών)

Πηγή: www.maps.google.gr (βλ., <https://www.google.gr/maps/@38.4515174,23.5616774,10z>, 4/2/2017), ίδια επεξεργασία.

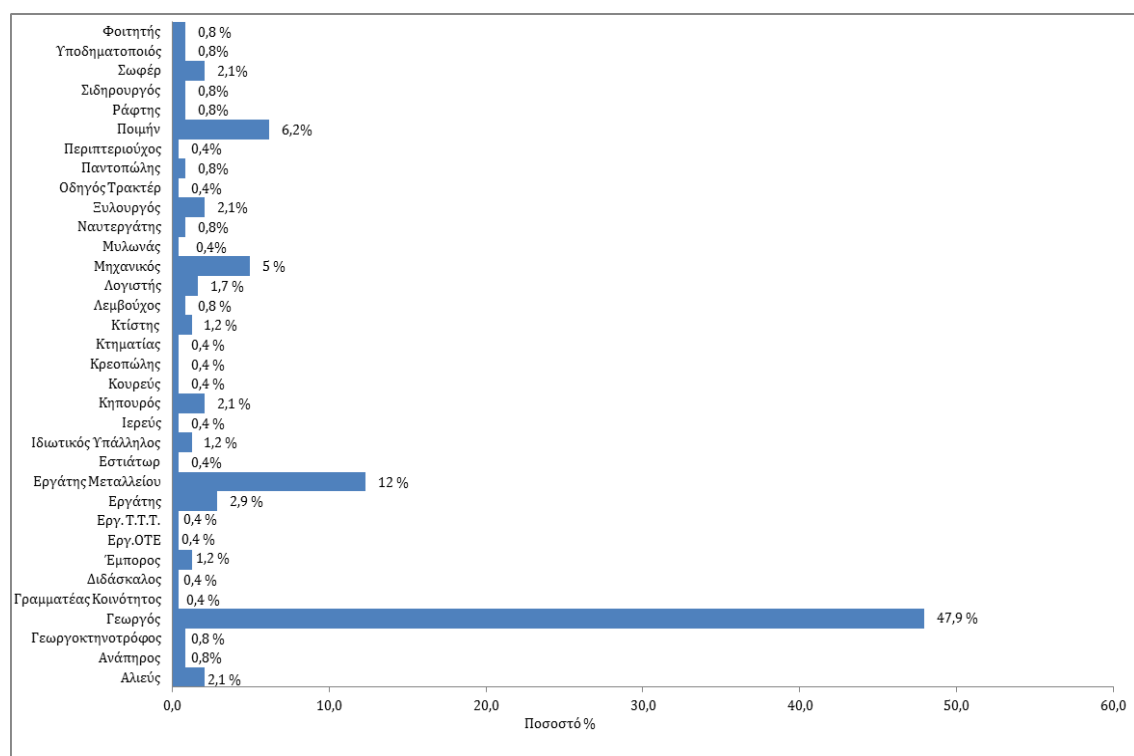
Ο χάρτης 5.1 προέκυψε από τα στοιχεία του διάγρ. 5.4 και περιγράφει τις μεγαλύτερες πληθυσμιακές εισροές αρρένων το έτος 1953 στην κοινότητα της Λάρυμνας. Όσο πιο σκούρο είναι το μαύρο χρώμα των βελών τόσο πυκνότερες είναι οι εισροές από τους συγκεκριμένους τόπους προέλευσης. Μετά το Μαρτίνο, ανδρικός πληθυσμός εγκαθίσταται στη Λάρυμνα από γειτονικά χωριά της Λοκρίδας, από το βοιωτικό Κόκκινο και από αρκετές ακόμη κοινότητες των νομών Βοιωτίας και Εύβοιας αντιστοίχως.

5.2 Η εργασία στο εργοστάσιο ως πόλος έλξης και άπωσης πληθυσμού

Στο διάγρ. 5.5 συμπεριλαμβάνεται στην ανάλυση η μεταβλητή της εργασίας. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι, τα στοιχεία αφορούν αποκλειστικά στον άρρενα πληθυσμό και ειδικότερα στο σύνολο όσων δήλωσαν ότι ασκούν κάποιο επάγγελμα. Όπως απεικονίζεται σε ποσοστιαίες μονάδες, σχεδόν οι μισοί άνδρες εμφανίζονται ως γεωργοί (47,9%). Αθροιστικά, ο αγροτικός τομέας ξεπερνάει το 50% των επαγγελμάτων, καθώς αγροτικά επαγγέλματα συνιστούν και αυτά του ποιμένα, του γεωργοκτηνοτρόφου, του κηπουρού και του αλιέα. Τα υπόλοιπα επαγγέλματα, ανήκουν είτε στον τομέα της μεταποίησης και της βιοτεχνίας είτε της βιομηχανίας. Η μικρότερη πληθυσμιακή πυκνότητα διακρίνεται στις δημόσιες υπηρεσίες και τα ελεύθερα επαγγέλματα.

Διάγραμμα 5.5

Σύνολο δηλωθέντων επαγγελμάτων αρρένων το 1953

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας; Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης έτους 1953. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Μια τέτοια απεικόνιση του πληθυσμού δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση, καθώς ο κεντρικός πυρήνας της οικονομίας της Λάρυμνας, είναι ταυτισμένος με κάθε μορφή του πρωτογενούς τομέα και ιδιαίτερος με τη γεωργία. Ωστόσο, ξεχωρίζουμε το 12% των δηλωμένων ως «εργάτες μεταλλείου», που αντιπροσωπεύει τουλάχιστον 30 άνδρες σε πραγματικούς αριθμούς. Σε αυτό το σύνολο συνυπολογίστηκε και το 2,9% που είχε δηλώσει ως επάγγελμα «εργάτης» (7 άτομα). Είναι χρήσιμο για την ανάλυσή μας να αναφερθούμε σε όσα όριζαν τα σχετικά άρθρα της σύμβασης μεταξύ ελληνικού Δημοσίου και «Ανωνύμου Εταιρείας Ελληνικών Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων». Η Εταιρία ήταν υποχρεωμένη να προβεί εντός εξαμήνου από την έναρξη της συμβάσεως, στην εκ νέου ενεργοποίηση των μεταλλείων, σε διεξαγωγή ερευνών για τον ίδιο σκοπό, αλλά και σε εκμετάλλευσή τους στους εικοσιτέσσερις μήνες που θα ακολουθούσαν τη δημοσίευση του νόμου.⁵

Ένα τέτοιο δεδομένο υποδηλώνει την έναρξη προσλήψεων από την Εταιρία, επιστημονικού, τεχνικού και κυρίως εργατικού δυναμικού για τη στελέχωση μιας σειράς έργων που επέτασαν ταχείς ρυθμούς για την ολοκλήρωσή, τους πριν τη λήξη της προθεσμίας που όριζε η σχετική σύμβαση. Έως ένα βαθμό, το ποσοστό όσων είχαν δηλώσει ότι ήταν εργάτες μεταλλείου, μπορεί να αιτιολογηθεί με αυτόν τον τρόπο, μολονότι το εργοστάσιο δεν ήταν σε θέση να λειτουργήσει μέχρι το 1953. Έτσι, το τμήμα του πληθυσμού που δείχνει να απασχολείται αποκλειστικά στη βιομηχανία, αποτελεί κομβικό σημείο για την έρευνά μας, παρά το γεγονός ότι δεν αποκαλύπτεται ενδεχομένως με ακρίβεια η τάξη μεγέθους του· κυρίως, διότι αφορά μόνο σε εκείνους, οι οποίοι αφενός δήλωσαν ως βασική επαγγελματική δραστηριότητά τους την ενασχόληση με τη βιομηχανική εκμετάλλευση και αφετέρου, είχαν εγγράψει την οικογενειακή μερίδα τους στο δημοτολόγιο της Λάρυμνας. Από την παρούσα πηγή δεν μπορεί

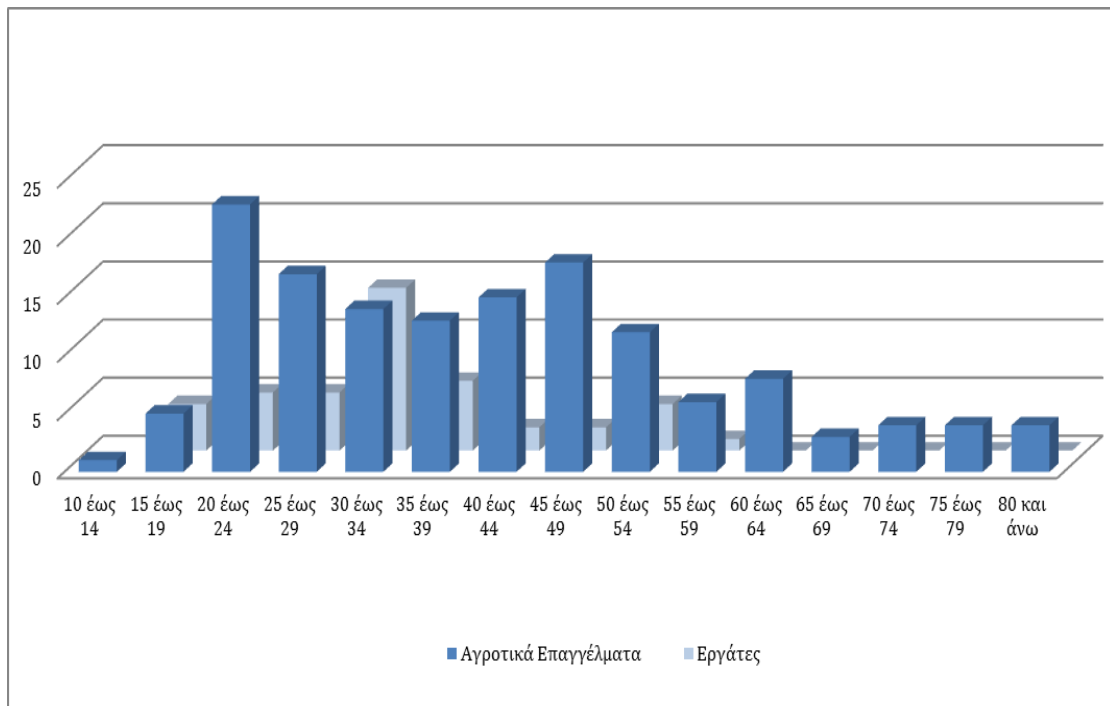
---

⁵ «[...] Ο μισθωτής υποχρεούται όπως, εντός 6 μηνών από της κατά τ' ανωτέρω ενάρξεως της ισχύος της συμβάσεως, προέλθη εις επανάληψιν της λειτουργίας των μεταλλείων και προβή εις έρευνας και μελέτας υπό την παρακολούθησιν της Υπηρεσίας Μεταλλείων του Υπουργείου Βιομηχανίας.[...] Ο μισθωτής υποχρεούται όπως έχη περαιωμένας και εν λειτουργία τας περί των πρόκειται εγκαταστάσεις επεξεργασίας, εντός εικοσιτεσσάρων μηνών από της κατά τω ανωτέρω οριζομένης χρονολογίας αποδοχής περί συνεχίσεως της μισθώσεως [...]» Βλ., Ν. 2207, (ΦΕΚ 262 Α/1952), «Περί κυρώσεως της από 16 Ιουλίου 1952 Συμβάσεως μεταξύ του Δημοσίου και της Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων διά την μίσθωσιν των σιδηρονικελιούχων μεταλλείων της περιφερείας Λαρύμνης», σσ. 1734-1735.

να προκύψει ο αριθμός ανδρών (ή γυναικών), οι οποίοι απασχολήθηκαν ευκαιριακά στα έργα της εγκατάστασης των μονάδων του εργοστασίου και παράλληλα με τις αγροτικές εργασίες τους αναζητούσαν ένα συμπληρωματικό εισόδημα για την ενίσχυση του βιοτικού τους επιπέδου. Επιμέρους κατηγοριοποιήσεις που περιλαμβάνουν την παράμετρο του επαγγέλματος και πραγματοποιούνται παρακάτω, έρχονται να σκιαγραφήσουν τη φυσιογνωμία του παραγωγικού πληθυσμού της Λάρυμνας για το έτος 1953.

Διάγραμμα 5.6

Κατανομή παραγωγικού ανδρικού πληθυσμού ανά 5ετή ηλικιακή κατηγορία και επάγγελμα το 1953

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας; Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης έτους 1953. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Μία από αυτές τις κατηγοριοποιήσεις είναι η σύνδεση της ηλικίας με το δηλωθέν επάγγελμα. Ωστόσο, όπως δείχνει το διάγρ. 5.6, για την ευκρινή αποτύπωση των στοιχείων κρίθηκε σκόπιμος ο περαιτέρω διαχωρισμός των επαγγελματιών σε δύο μεγάλες ομάδες. Η πρώτη περιλαμβάνει τα ανήκοντα στον πρωτογενή

τομέα επαγγέλματα, ενώ η δεύτερη όσες εγγραφές αποκρίνονται αθροιστικά στην καταχώριση «εργάτες» και ειδικότερα «βιομηχανικοί εργάτες». Ξεκινώντας με τα αγροτικά επαγγέλματα, διακρίνουμε τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις στις παραγωγικές ηλικίες των 20-54 ετών. Η φθίνουσα πορεία που ακολουθείται από την ηλικιακή ομάδα των 20-24 έως εκείνη των 35-39 ετών δεν έχει ιδιαίτερη αξία, εφόσον η μέγιστη αριθμητική διαφορά εκτείνεται από 1 (ελάχιστη) έως 10 (μέγιστη) άτομα. Το ίδιο ισχύει και για τις ηλικιακές κατηγορίες που ακολουθούν χρονικά, παρότι είναι ακόμη πιο ολιγοπληθείς. Από την άλλη πλευρά, την πρώτη θέση ανάμεσα στις πολυπληθείς ομάδες καταλαμβάνει εκείνη των 20-24 (24 άτομα) και την τρίτη (18 άτομα) των 25-29 ετών (18 άτομα), γεγονός που υποδηλώνει ότι η έγγεια εκμετάλλευση αποτελεί ακόμη την κύρια οικονομική δραστηριότητα. Το ίδιο θα μπορούσαμε να εκτιμήσουμε με τον αντίστροφο τρόπο, παρατηρώντας δηλαδή τα αντίστοιχα μεγέθη στην καταχώριση «εργάτες», όπου προκύπτει και πάλι ο μικρότερος αριθμός των τελευταίων έναντι των πρώτων. Ωστόσο, οι συγκεντρώσεις στις νέες ηλικιακά ομάδες είναι αξιοσημείωτη· ιδιαιτέρως, αυτής των 25-29 ετών.

Στο διάγρ. 5.7, απεικονίζονται έξι επαγγέλματα που ανήκουν στον πρωτογενή τομέα. Στην εν λόγω μεταβλητή, είναι καταχωρισμένοι όσοι στο δημοτολόγιο του 1953 (αρχηγοί και μέλη νοικοκυριών) δήλωναν «ποιμένες», «κτηματίες», «κηπουροί», «γεωργοί», «γεωργοκτηνοτρόφοι», «αλιείς». Για τη μεταβλητή «τόπος γεννήσεως», παρατέθηκαν έξι από τις εγγραφές που εν πρώτοις ήταν εμφανείς κατά τη διαδικασία της μετεγγραφής τους στη βάση δεδομένων και εμφανίζουν τουλάχιστον ένα (1) αποτέλεσμα· η γεωγραφική απόσταση ανάμεσα στον τόπο καταγωγής και τη μόνιμη κατοικία, ειδικότερα για τη δεδομένη περίοδο και τη συγκεκριμένη κατηγορία επαγγελματιών, παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον για την έρευνά μας.⁶ Στο διάγρ. 5.7, η

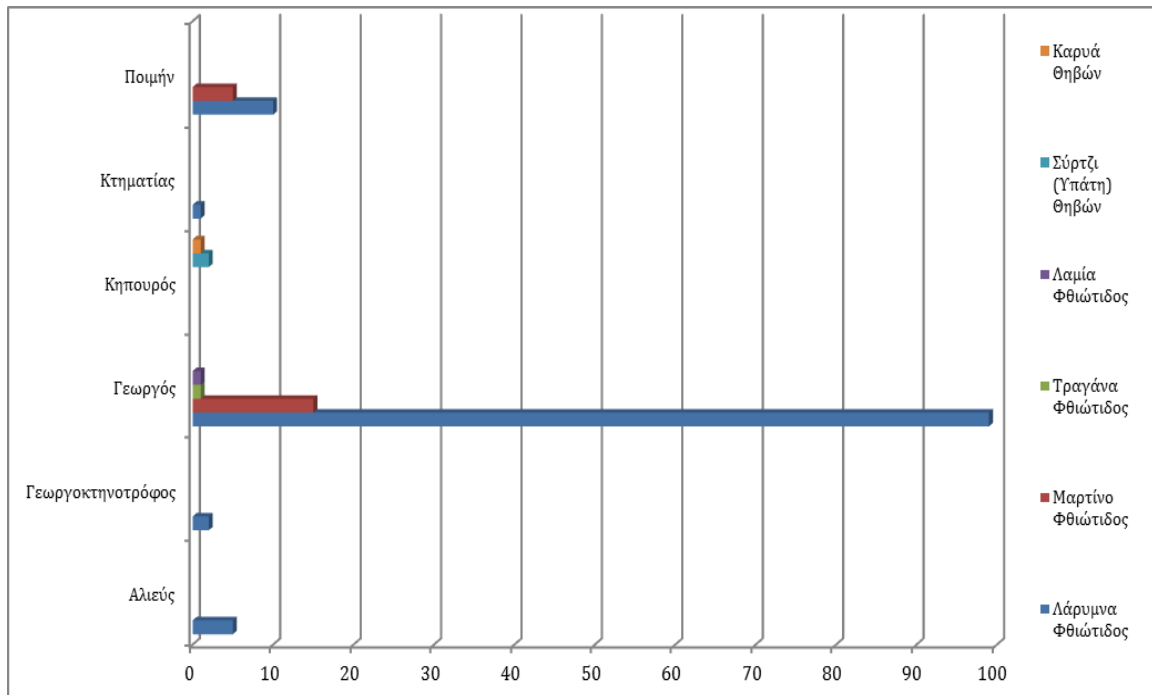
---

⁶ Το έτος 1953 υπήρξε ιδιαιτέρως σημαντικό για τον αγροτικό πληθυσμό της Λάρυμνας και των γειτονικών της περιοχών, λόγω της απαλλοτρίωσης των κωπαϊδικών γαιών και της διανομής τους σε ακτήμονες γεωργούς, με το Ν.Δ 2643/1953, «Περί παραχωρήσεως προς αποκατάστασιν καλλιεργητών των γαιών του Κωπαϊδικού πεδίου». Επιμέρους ζητήματα όπως ο καθορισμός των κληροτεμαχίων επιλύθηκαν επτά χρόνια αργότερα, με τον Ν.4097/1960, «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσεως της νομοθεσίας περί των γαιών του κωπαϊδικού πεδίου και του «Οργανισμού Κωπαΐδος», ως και άλλων τινών διατάξεων». Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης, ότι στο εν λόγω έγγραφο συμπεριλαμβάνεται κατάλογος, στον οποίο εμφανίζεται και η Λάρυμνα ανάμεσα στα χωριά που τους διανεμήθηκε κλήρος. Έτσι, παρατηρείται ότι αρθρώνονται και ωριμάζουν στον χώρο δύο οικονομικά δεδομένα

πλειονότητα των εγγραφών εμφανίζονται στην καταχώριση «γεωργός» ως δηλωθέν επάγγελμα και στη «Λάρυμνα Φθιώτιδος» ως δηλωθείς τόπος καταγωγής τους.⁷

Διάγραμμα 5.7

Αγροτικά επαγγέλματα ανά δηλωθέντα τόπο καταγωγής των εγγεγραμμένων
αρρένων αρχηγών στο Δημοτολόγιο το 1953

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης έτους 1953. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

παράλληλα. Σε συνάρτηση μάλιστα με τα στοιχεία του δημοτολογίου που παρατίθενται στην παρούσα ενότητα, ασκούν από κοινού επιρροή στους κατοίκους της περιοχής, θέτοντάς τους το δίλημμα: μικροκαλλιεργητής ή βιομηχανικός εργάτης. Βλ. Ν. Δ. 4097 (ΦΕΚ 133 Α/1960), «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως της νομοθεσίας περί των γαιών του Κωπαιδικού Πεδίου και του Οργανισμού Κωπαϊδός ως και των άλλων τινών διατάξεων», σσ. 1501-1504.

⁷ Συγκεκριμένα, ο αριθμός των 100 περίπου ατόμων, απέχει κατά πολύ αριθμητικά από τα αντίστοιχα 15 με τόπο καταγωγής το Μαρτίνο Φθιώτιδος, και μόλις ένα (1) για την Τραγιάνα και τη Λαμία Φθιώτιδος ξεχωριστά. Εάν εξαιρέσει την περίπτωση των «κηπουρών» όπου δεν εμφανίζεται καμία εγγραφή για τη Λάρυμνα, στις υπόλοιπες πέντε (5) κατηγορίες έχει συνεχή και την πλέον πολυπληθή παρουσία: ακόμη κι αν τα αριθμητικά μεγέθη είναι κατά πολύ μικρότερα. Δέκα (10) άρρενες δήλωσαν «κτηνοτρόφοι» έναντι των μισών ακριβώς με καταγωγή το γειτονικό Μαρτίνο, δύο (2) γεωργοκτηνοτρόφοι, ενώ εντύπωση προκαλεί η μοναδική περίπτωση κτηματία που συναντήσαμε.

Η πλειονότητα του αγροτικού πληθυσμού και δη του γεωργικού, έχει ως τόπο καταγωγής τη Λάρυμνα με μεγάλες συγκεντρώσεις στις παραγωγικές, από πλευράς απασχόλησης, ηλικιακές ομάδες. Ως προέκταση, το ενδεχόμενο να έχει πραγματοποιηθεί τη δεδομένη περίοδο η εισροή ανθρώπινου δυναμικού με κύριο χαρακτηριστικό της, την εύρεση εργασίας στον αγροτικό τομέα παραγωγής (κινητικότητα), είναι μάλλον απίθανη. Ακόμη και οι περιορισμένες περιπτώσεις αρρένων με καταγωγή από τις κοντινές κοινότητες (Μαρτίνο) μπορούν να σχετίζονται με διαφορετικούς παράγοντες, κοινωνικού περιεχομένου, όπως η σύναψη γάμου και η περαιτέρω προικοδότησή τους με κληροτεμάχια, που επιφέρουν τελικά τη μετεγκατάστασή τους στον χώρο καταγωγής της συζύγου (Λάρυμνα).

Η προσέγγιση των αγροτικών επαγγελματιών σε συσχετισμό με τον τόπο καταγωγής και την ηλικία των αρρένων ευνοεί ενδεχομένως τη διεξαγωγή γρήγορων συμπερασμάτων, κάτι που δεν συμβαίνει με τα αντίστοιχα στοιχεία που αφορούν δυνητικά στον τομέα της βιομηχανίας και απεικονίζονται στο διάγρ. 5.8.⁸ Παρόλα αυτά, εκτός από την καταχώριση «εργάτης μεταλλείου» όπου με σαφήνεια προσδιορίζεται η σχέση εργαζόμενου και επιχείρησης, τα υπόλοιπα επαγγέλματα θα μπορούσαν να ασκούνται και εκτός του εργοστασίου. Τη μεγαλύτερη πυκνότητα πληθυσμού συγκεντρώνει η κατηγορία «εργάτης μεταλλείου» σε όλους τους τόπους καταγωγής των καταγεγραμμένων αρρένων. Ακολουθούν με έντεκα (11) άτομα όσοι δήλωσαν «μηχανικοί» και στη συνέχεια με επτά (7) οι ανήκοντες στην κατηγορία «εργάτης». Τα υπόλοιπα επαγγέλματα συγκεντρώνουν μικρότερους αριθμούς, με μέγιστο πλήθος εγγραφών τις πέντε (5).

Σχετικά με τον δηλωθέντα τόπο καταγωγής, η Λάρυμνα εμφανίζει αποτελέσματα σε όλες τις κατηγορίες επαγγελματιών. Η πλέον πολυπληθής είναι εκείνη του «εργάτης μεταλλείου» με δεκαοκτώ (18) άτομα και ακολουθούν οι «μηχανικός» με δέκα (10) και «εργάτης» με έξι (6) εγγραφές αντιστοίχως. Το Μαρτίνο έπεται αριθμητικά, εμφανίζοντας αποτελέσματα για τέσσερις (4) από

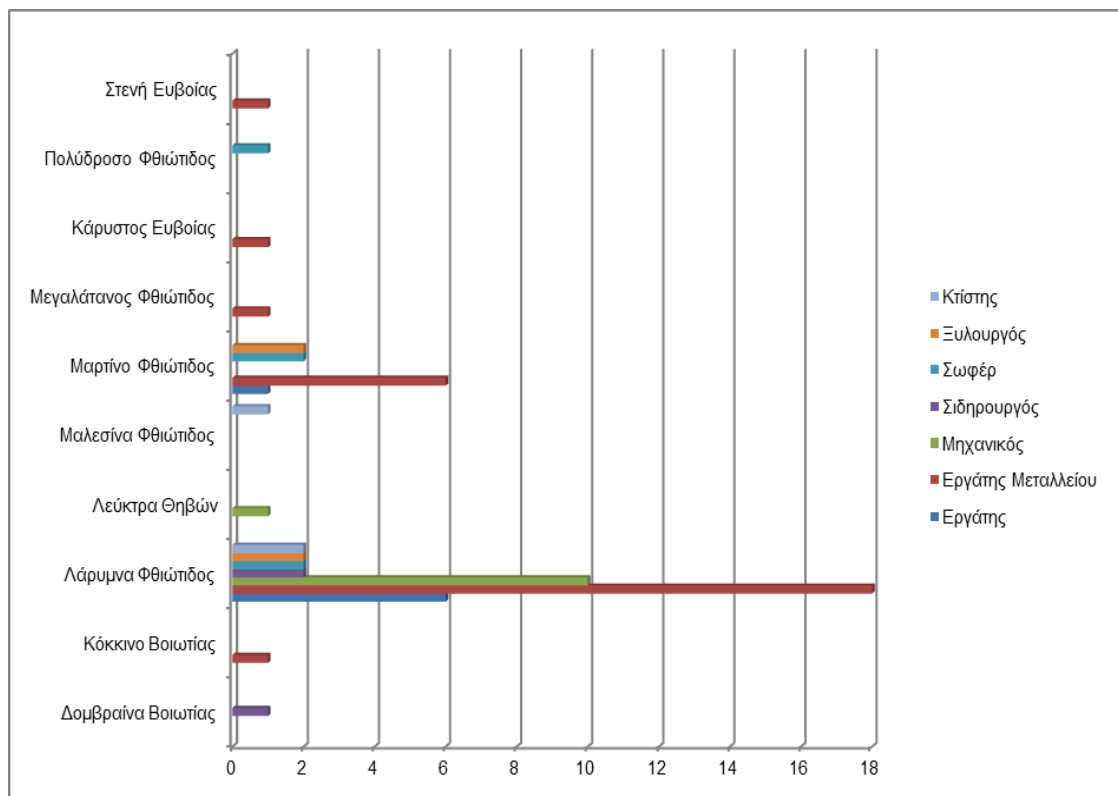
---

⁸ Η τελική παράθεσή τους, πραγματοποιήθηκε μετά από σχετική συσχέτιση με όσα αναπαρίστανται στο διάγρ. 5.5 και παρόμοιων ή ίδιων ειδικοτήτων που εντοπίστηκαν από τη μελέτη του αρχείου της ΛΑΡΚΟ κατά την πρώιμη και μεταγενέστερη λειτουργία του εργοστασίου.

τις επτά (7) κατηγορίες επαγγελματιών, με την καταχώριση «εργάτης μεταλλείου» να αποτελεί την πολυπληθέστερη με έξι (6) άτομα. Αν και για τα υπόλοιπα μέρη που εμφανίζονται στην παραπάνω κατανομή δεν παρατηρούνται μεγάλες αριθμητικές συγκεντρώσεις, κρίνεται ως ξεχωριστής σημασίας το γεγονός ότι υπάρχει μια ισχνή εισροή ανδρικού πληθυσμού στον χώρο, ο οποίος στρέφεται ή έχει εξ αρχής ως κύριο προσανατολισμό του την ένταξή του σε ένα από τα παραπάνω επαγγέλματα.

Διάγραμμα 5.8

Κατανομή των (εν δυνάμει) ανηκόντων επαγγελματιών στον βιομηχανικό τομέα, ανά τόπο καταγωγής των αρρένων (1953)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης έτους 1953. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Οι τόποι καταγωγής που έχουν δηλωθεί είναι γειτονικά χωριά: το Μαρτίνο, η Μαλεσίνα, το Κόκκινο Θηβών, όπως και άλλα των όμορων νομών της Βοιωτίας και της Εύβοιας. Μάλιστα, η σύνδεση με το διάγρ. 5.6, υποδηλώνει ότι η πλειονότητα της συγκεκριμένης μερίδας του ανδρικού πληθυσμού εντοπίζεται στις πλέον παραγωγικές-εργασιακά-ηλικιακές ομάδες, μεταξύ δηλαδή των 25-29 και 30-34 ετών.

5.3 Τα νοικοκυριά της δεκαετίας του '50

Α. Φύλο, ηλικία και τόπος προέλευσης: Από το 1954 έως το 1959 τα νεοσυσταθέντα νοικοκυριά που καταγράφηκαν στο δημοτολόγιο, δεν ξεπερνούσαν τα τριάντα (30). Παρόλα αυτά, ο πληθυσμός δείχνει σταθερά αυξανόμενος τόσο με τη συγκρότηση οικιακών μονάδων από κατοίκους που εμφανίζονταν παλαιότερα ως μέλη (τέκνα) σε κάποιο άλλο νοικοκυριό όσο και με την εισροή ανθρώπινου δυναμικού, που προέρχεται από κάποιο γειτονικό χωριό ή άλλη περιοχή της Ελλάδος. Από το 1953, που πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά η συνολική καταγραφή των νοικοκυριών, αναζητήσαμε τα σχετικά αποτελέσματα για τον πληθυσμό από το 1954 και ύστερα, με το έτος 1957 να συγκεντρώνει τα περισσότερα από αυτά. Στο διάγρ. 5.9 απεικονίζεται η πρώτη ομαδοποίηση (βάσει φύλου) του καταγεγραμμένου στο δημοτολόγιο πληθυσμού με τη μορφή ποσοστών. Όπως απεικονίζεται, το πληθυσμιακό πλεονέκτημα για τη συγκεκριμένη περίοδο ανήκει στους άρρενες. Παρόλα αυτά, θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε πραγματικούς αριθμούς, η διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα, είναι οριακή. Στην αντίστοιχη περίπτωση για το έτος 1953, παρατηρείται και πάλι η ίδια τάση, με τις θήλεις όμως να είναι περισσότερες από τους άρρενες. Πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την πληθυσμιακή διαστρωμάτωση των κατοίκων που είναι καταγεγραμμένοι στο δημοτολόγιο, δίνουν οι ειδικές παραμετροποιήσεις που ακολουθούν. Η πρώτη σχετίζεται με την ηλικία και το φύλο.

Στο διάγρ. 5.10 ο πληθυσμός έχει χωριστεί σε πενταετείς ομάδες βάσει του έτους γέννησης των απογραφομένων. Στο αντίστοιχο διάγραμμα του 1953 η

παραμετροποίηση αφορούσε σε πενταετείς ηλικιακές ομάδες.⁹ Παρατηρούμε ότι πρόκειται για μικρό αριθμητικά δείγμα για αμφότερα τα φύλα, καθώς το αριθμητικό εύρος της πολυπληθέστερης ομάδας δεν ξεπερνά τα 15 άτομα. Οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις σημειώνονται στους πιο παραγωγικούς εργασιακά πληθυσμούς (γεννημένους την περίοδο 1925-1939), ενώ μένει να αποδειχτεί στη συνέχεια εάν ένα τέτοιο γεγονός συνδέεται με το πρώιμο και πειραματικό στάδιο λειτουργίας του εργοστασίου. Μικτά, για όλα τα έτη, ο πληθυσμός στα δύο φύλα δείχνει ισοδύναμος πληθυσμιακά, κάτι που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για συζυγικά ζεύγη στην πλειονότητά τους. Στις νεότερες ηλικιακές ομάδες, που κατά κύριο λόγο αποτελούνται από προστατευόμενα μέλη των νοικοκυριών (τέκνα), προκύπτει η πληθυσμιακή υπεροχή των αρρένων έναντι των θηλέων. Όσο εγγύτερα στο έτος απογραφής βρίσκεται μια ηλικιακή ομάδα (1955-1959) τόσο μεγαλύτερα αριθμητικά αποτελέσματα φέρει. Ως προέκταση, οι γεννήσεις μπορούν να είναι τόσες ώστε να ανανεώνουν τον πληθυσμό, δεδομένου ότι το παρόν δείγμα αφορά σε νεοσύστατα νοικοκυριά κυρίως, κάποια εκ των οποίων, αποκτούν ένα ακόμη τέκνο μέσα στην επόμενη δεκαετία.

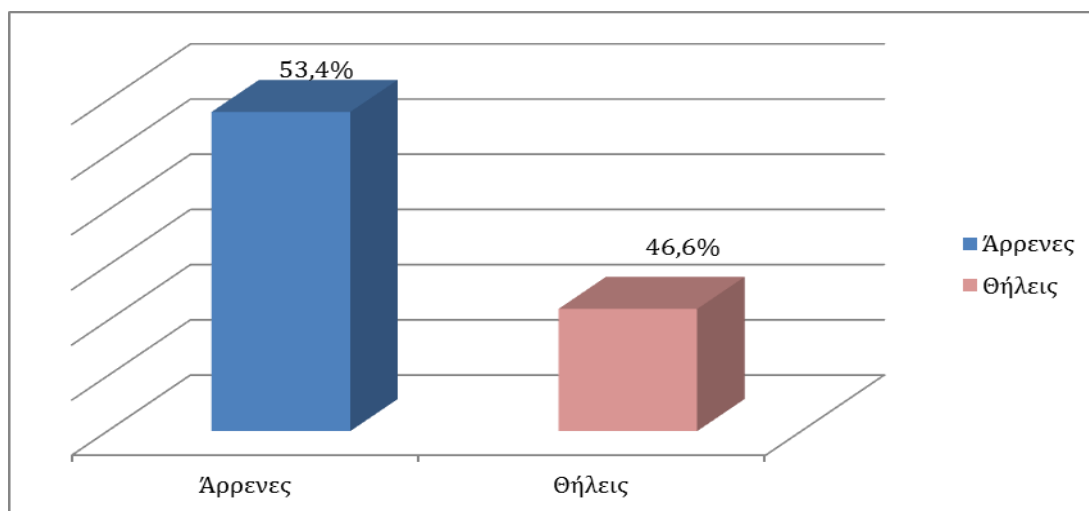
---

⁹ Η παραμετροποίηση των στοιχείων κατέστη εφικτή, αφενός λόγω του μεγαλύτερου πληθυσμιακού δείγματος για το έτος 1953 σε σύγκριση με αυτό του διαστήματος 1954-1959 αφετέρου, εξαιτίας του γεγονότος ότι η μελέτη για μόνο ένα έτος μπορεί να αποτυπώσει τις ηλικίες των ατόμων τη στιγμή της απογραφής τους στο δημοτολόγιο.

Διάγραμμα 5.9

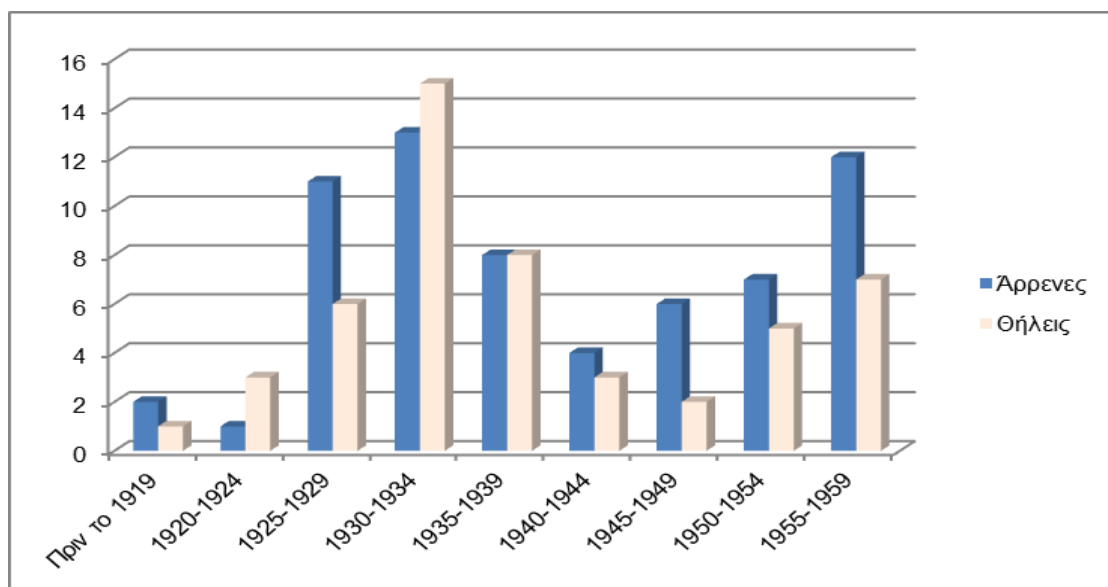
Πληθυσμιακή κατανομή των νοικοκυριών ανά φύλο (1954-1959)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1954-1959. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Διάγραμμα 5.10

Πληθυσμιακή κατανομή των νοικοκυριών ανά φύλο και έτος γέννησης των απογραφομένων (1954-1959)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1954-1959. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Αντίθετα, οι μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες έχουν μικρότερη πληθυσμιακή δυναμική, καθώς δεν ξεπερνούν τον μέγιστο αριθμό των τριών (3) ατόμων. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι πρόκειται στις περισσότερες περιπτώσεις για άτομα που τυπικά δεν θεωρούνται ακατάλληλα για εργασία.¹⁰ Συμπεραίνουμε, ότι τα νοικοκυριά του δημοτολογίου για το διάστημα από το 1954 έως το 1959 αποτελούν είτε νεοσυσταθέντα από ντόπιους είτε νεοεισαχθέντα, με αρχηγούς και μέλη σε νεαρές κυρίως ηλικίες προερχόμενα από άλλες περιοχές. Την αντίστοιχη εικόνα αποτυπώνει και η πληθυσμιακή κατανομή των δύο φύλων για το έτος 1953. Το γεγονός ότι υπάρχουν αρκετοί απογραφόμενοι (άρρενες και θήλεις) άνω των 30 ετών, συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την πρώτη μαζική καταγραφή των νοικοκυριών που πραγματοποιήθηκε το 1953. Υπό αυτήν την άποψη, στα χρόνια που ακολούθησαν του 1950 και αποκλειστικά μέσω της συγκεκριμένης κατανομής, είναι πιο ευδιάκριτη η παρουσία νέων οικογενειακών μονάδων στον χώρο. Όσον αφορά σε γεννήσεις που εμμέσως αποτυπώνονται στο διάγρ. 5.10, παρουσιάζουν σχετικά όμοιες αυξητικές τάσεις με το έτος 1953, την ίδια στιγμή που οι μεγαλύτερες σε ηλικία πληθυσμιακές ομάδες (μετά τα 60 έτη) έχουν και σε αυτήν την περίπτωση ισχυρή παρουσία.

Περαιτέρω χαρακτηριστικά στη φυσιогνωμία των νέων νοικοκυριών που εμφανίζονται στον χώρο, επιχειρούν τα διαγράμματα που ακολουθούν.¹¹

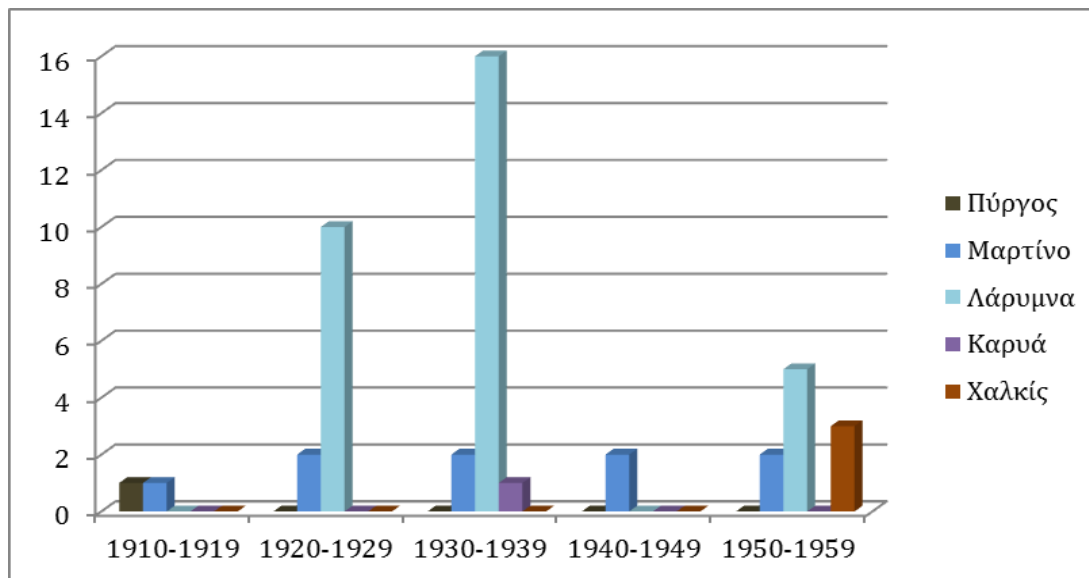
---

¹⁰ Ένας άνδρας για παράδειγμα, που γεννήθηκε το 1920, δεν θα είχε κλείσει τα σαράντα (40) έτη της ζωής του, εάν είχε απογραφεί το 1959.

¹¹ Ο πληθυσμός έχει διαιρεθεί αρχικά σε ανδρικό και γυναικείο. Στη συνέχεια, χωρίστηκε εκατέρωθεν σε δεκαετείς ομάδες βάσει της ημερομηνίας γέννησης και των τόπων καταγωγής σε όσες περιπτώσεις αυτοί έχουν καταγραφεί.

Διάγραμμα 5.11

10ετείς ηλικιακές ομάδες ανδρικού πληθυσμού βάσει του τόπου προέλευσης
(1954-1959)

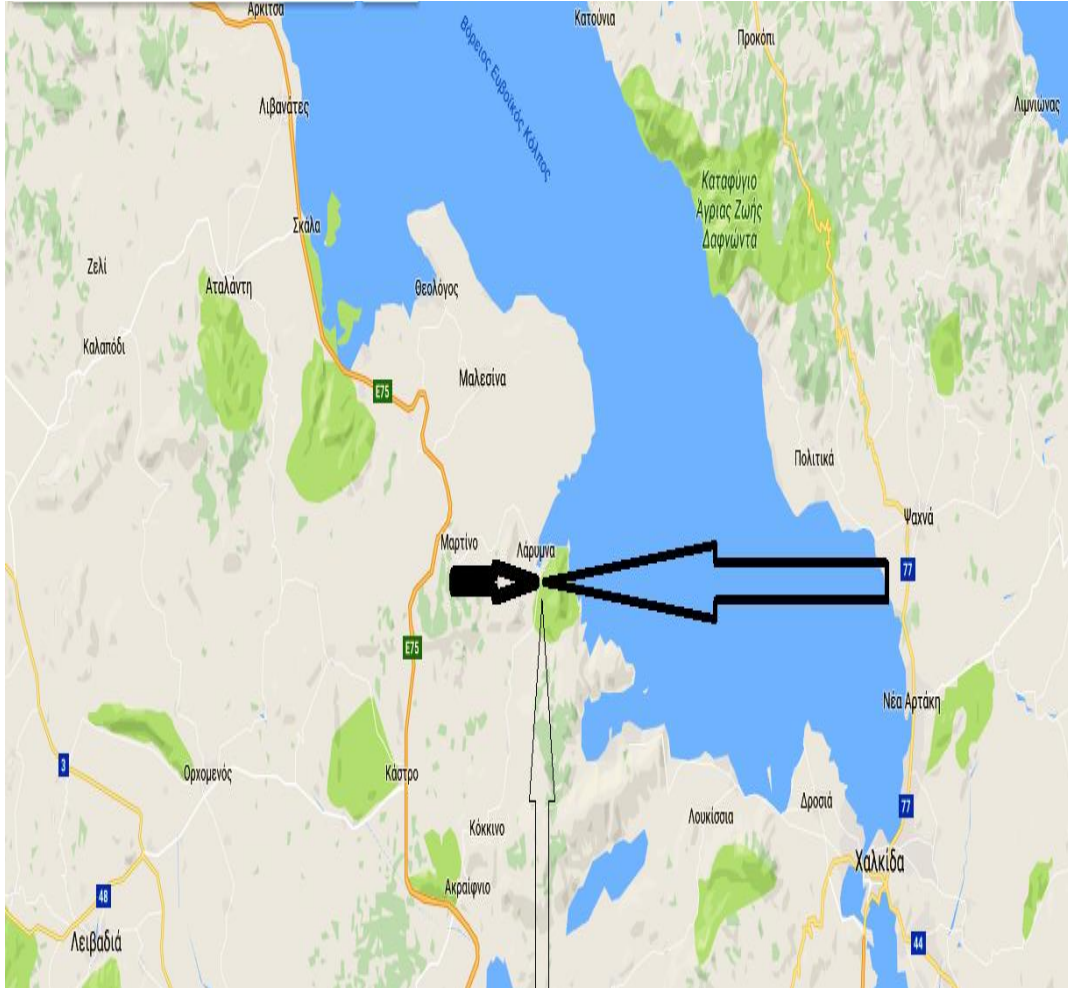

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1954-1959. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Στο παραπάνω διάγραμμα, αποδεικνύεται εμφανώς ότι η πλειονότητα των αρρένων έχει δηλώσει ως τόπο καταγωγής τη Λάρυμνα. Αν εξαιρεθεί η μεγαλύτερη ηλικιακή ομάδα (1910-1919), παρατηρείται ότι ο παραγωγικός πληθυσμός αυτής της περιόδου είναι ντόπιος, με εξαίρεση τις ολιγάριθμες εγγραφές που απαντώνται στο γειτονικό Μαρτίνο. Οι υπόλοιπες εγγραφές που αντιστοιχούν σε άλλες περιοχές έχουν περιορισμένη παρουσία στον χώρο, ώστε να τις θέσουμε σε ένα ξεχωριστό πλαίσιο ανάλυσης. Ανάλογα αποτελέσματα η αντίστοιχη ταξινόμηση για το έτος 1953, με τη Λάρυμνα να συγκεντρώνει τις περισσότερες εγγραφές σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες και το Μαρτίνο να ακολουθεί αριθμητικά, με την ίδια όμως συχνότητα στην εμφάνιση αποτελεσμάτων για όλες τις ηλικιακές ομάδες.

Χάρτης 5.2

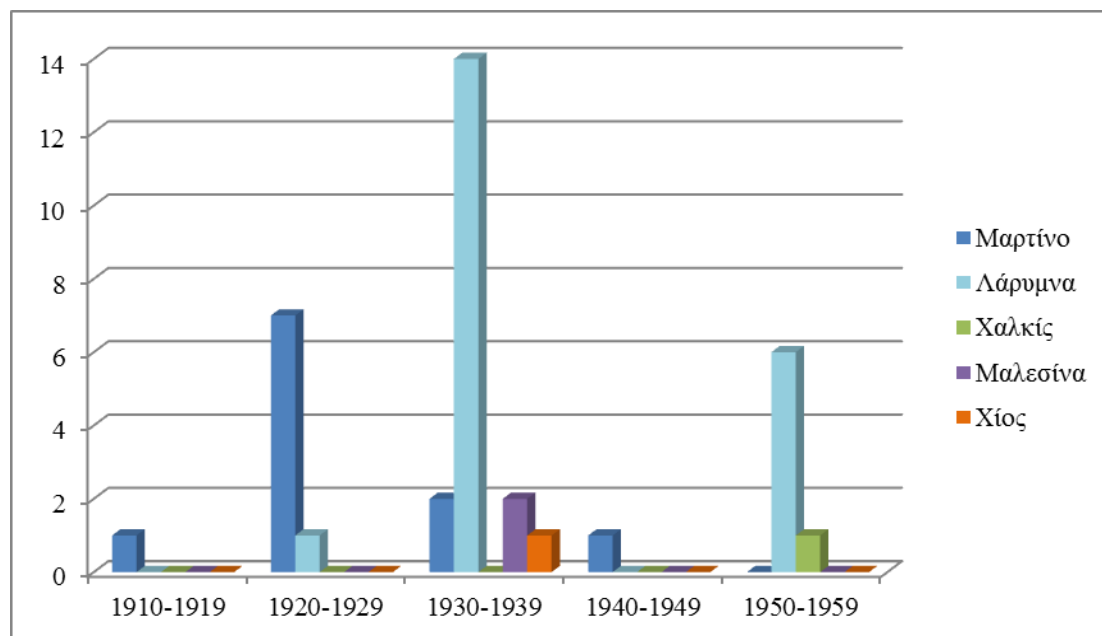
Εισροές ανθρώπινου δυναμικού 1954-1959 (Άρρηνες αρχηγοί νοικοκυριών)

Πηγή: www.maps.google.gr (βλ. <https://www.google.gr/maps/@38.5671115,23.3127968,10.75z>, 4/2/2017), ιδία επεξεργασία.

Διάγραμμα 5.12

10ετείς ηλικιακές ομάδες γυναικείου πληθυσμού βάσει του τόπου προέλευσης
(1954-1959)

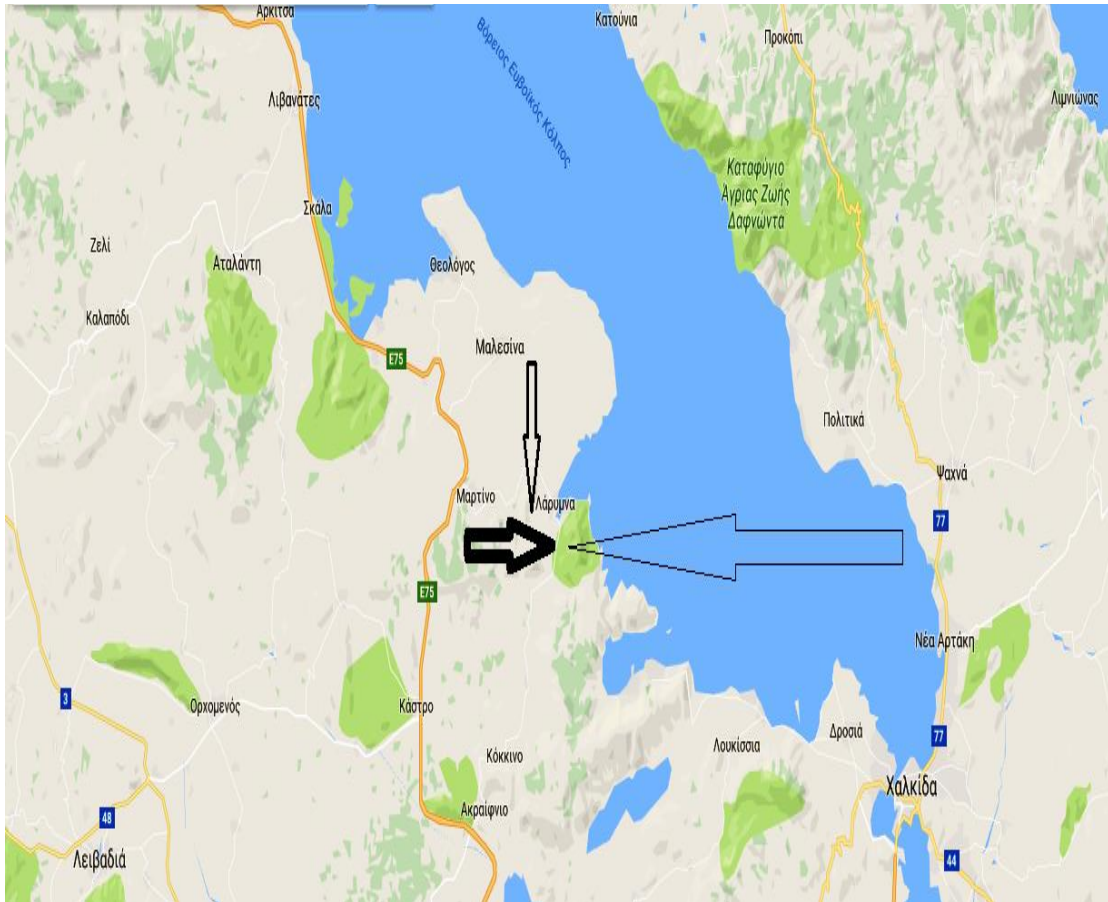

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνο. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1954-1959. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Στην περίπτωση του γυναικείου πληθυσμού τα αποτελέσματα διαφοροποιούνται έως ένα βαθμό. Αν και οι εγγραφές με τόπο προέλευσης τη Λάρυμνα είναι και πάλι οι περισσότερες, η συχνότητα εμφάνισης δεν είναι όμοια με εκείνη των ανδρών. Σε δύο (2) από τις πέντε (5) ηλικιακές ομάδες απουσιάζει (1910-1919 και 1940-1949), ενώ για όσες θήλεις γεννήθηκαν μεταξύ 1920-1929, εντοπίζεται μία (1). Οι περισσότερες περιοχές που έχουν δηλωθεί ως τόπος προέλευσης των γυναικών εκτός Λαρυμνης είναι κάποιο από τα γειτονικά χωριά. Το Μαρτίνο βρίσκεται στην πλειονότητα των κατηγοριών. Η ηλικιακή ομάδα που συγκεντρώνει το μεγαλύτερο πλήθος διαφορετικών τόπων προέλευσης είναι εκείνη για τις γυναίκες που γεννήθηκαν ανάμεσα στα 1930 και 1939. Πρόκειται στην πλειονότητά τους για συζύγους αρχηγών των νοικοκυριών. Αντίστοιχα αποτελέσματα προέκυψαν και για το έτος 1953.

Χάρτης 5.3

Εισροές ανθρώπινου δυναμικού 1954-1959 (Σύζυγοι αρχηγών νοικοκυριών)

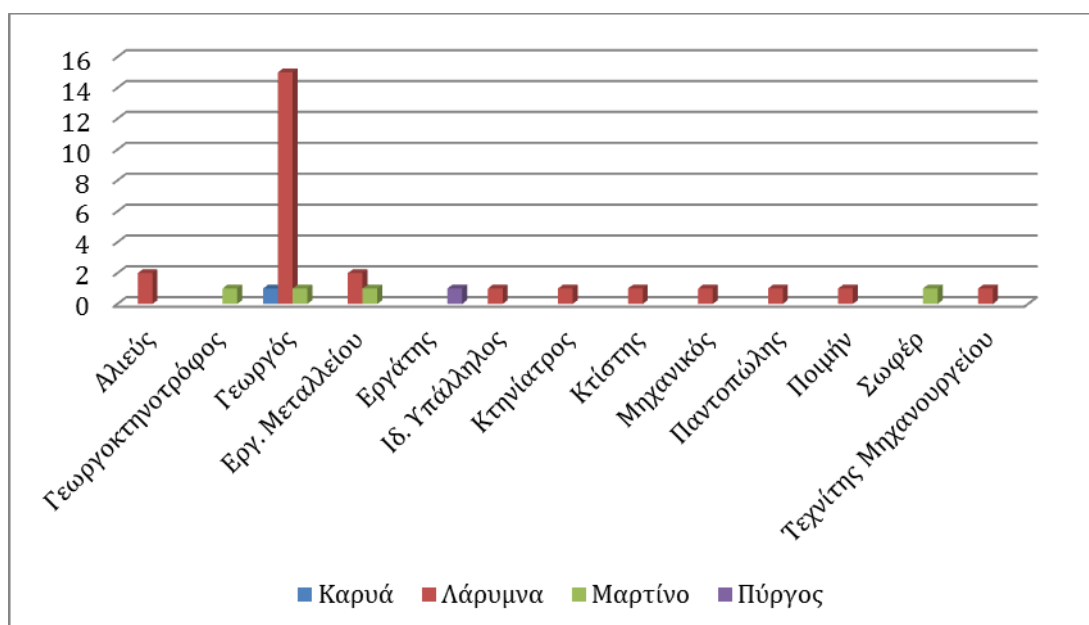
Πηγή: www.maps.google.gr (βλ.,

<https://www.google.gr/maps/@38.5671115,23.3127968,10.75z/5/1/2017>), ιδία επεξεργασία.

B. Η εργασία στο εργοστάσιο ως πόλος έλξης και άπωσης πληθυσμού: Μια επόμενη κατανομή του πληθυσμού απεικονίζεται στο διάγρ. 5.13. Αφορά μεμονωμένα στον ανδρικό πληθυσμό, βάσει του τόπου προέλευσής του και του δηλωθέντος επαγγέλματος τη στιγμή που απογράφηκε στο δημοτολόγιο. Ο σκοπός αυτής της παραμετροποίησης είναι να καταστεί εμφανής η έδραση του νέου οικονομικού δεδομένου στην τοπική κοινωνία στα χρόνια που ακολούθησαν του 1953. Δεδομένου ότι, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού που μελετάται, αποτελείται από κατοίκους της κοινότητας με ελάχιστους νεοεισαχθέντες από γειτονικά κυρίως χωριά.

Διάγραμμα 5.13

Ομάδες επαγγελματιών ανδρικού πληθυσμού ανά τόπο προέλευσης (1954-1959)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1954-1959. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Η πρώτη παρατήρηση σχετικά με τον τόπο προέλευσης, αφορά στις μεγάλες συγκεντρώσεις της Λάρυμνας για όλες τις ομάδες επαγγελματιών. Η πλέον πολυπληθής εξ αυτών είναι όσοι δήλωσαν ως βασικό επάγγελμα «γεωργός». Στο σύνολό τους τα επαγγέλματα που ανήκουν στα αγροτικά (γεωργοί, ποιμένες, γεωργοκτηνοτρόφοι, αλιείς) παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη πυκνότητα πληθυσμού. Αντιθέτως, όσα ανήκουν ή δυνητικά ανήκουν στα βιομηχανικά επαγγέλματα (εργάτες μεταλλείου, ιδιωτικοί υπάλληλοι, μηχανικοί, τεχνίτες μηχανουργείου, κτίστες, σοφέρ) εντοπίζονται και εδώ, με πολύ μικρή όμως συχνότητα σε σύγκριση με τον αγροτικό τομέα. Παρόλα αυτά, η ποικιλία που εμφανίζουν είναι μεγαλύτερη. Παρά το γεγονός ότι, ολόένα περισσότεροι έλκονται από τη δυνατότητα απασχόλησης που προσφέρει το εργοστάσιο, η εγκαθίδρυση του νέου οικονομικού δεδομένου στην κοινοτική δομή δεν έχει

πραγματοποιηθεί μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1950. Στο δημοτολόγιο δεν παρατηρούνται μαζικές πληθυσμιακές εισροές, ενώ οι νεότερες ηλικιακές ομάδες εξακολουθούν να δραστηριοποιούνται στις μικρές ιδιόκτητες καλλιέργειες. Δεν θα πρέπει να λησμονείται ότι την ίδια χρονική περίοδο ένας σημαντικός αριθμός απαλλοτριωμένων εκτάσεων στην Κωπαΐδα, διανέμεται σε αρκετές οικογένειες της Λάρυμνας. Συνεπώς, εκτός του γεγονότος ότι το εργοστάσιο λειτουργεί σε πειραματικό ακόμη στάδιο, η ενδεχόμενη επιφυλακτική στάση από τους κατοίκους για το νέο «έργο», μπορεί να αιτιολογηθεί με αυτόν τον τρόπο.¹²

Γ. Δημογραφικά συμβάντα και πληθυσμιακή κινητικότητα: Το κυρίαρχο πρότυπο ενός αρχηγού νοικοκυριού στην περιοχή, την περίοδο 1954-1959, είναι εκείνο του γεωργού, με καταγωγή από τη Λάρυμνα, που γεννήθηκε μεταξύ των ετών 1925-1939. Πρόκειται για ένα σύνολο πυρηνικών οικογενειών, με μέσο όρο 1,3 τέκνα ανά νοικοκυριό. Δώδεκα (12) αποτελούν συζυγικές μονάδες δίχως τέκνα, ενώ διαπιστώνεται η απουσία μονομελών νοικοκυριών και νοικοκυριών διευρυμένων οικογενειών.¹³ Ξεκινώντας από τις γεννήσεις για το σύνολο πια της δεκαετίας, πραγματοποιείται η σχετική κατανομή τους ανά φύλο στο διάγρ. 5.14 που ακολουθεί:

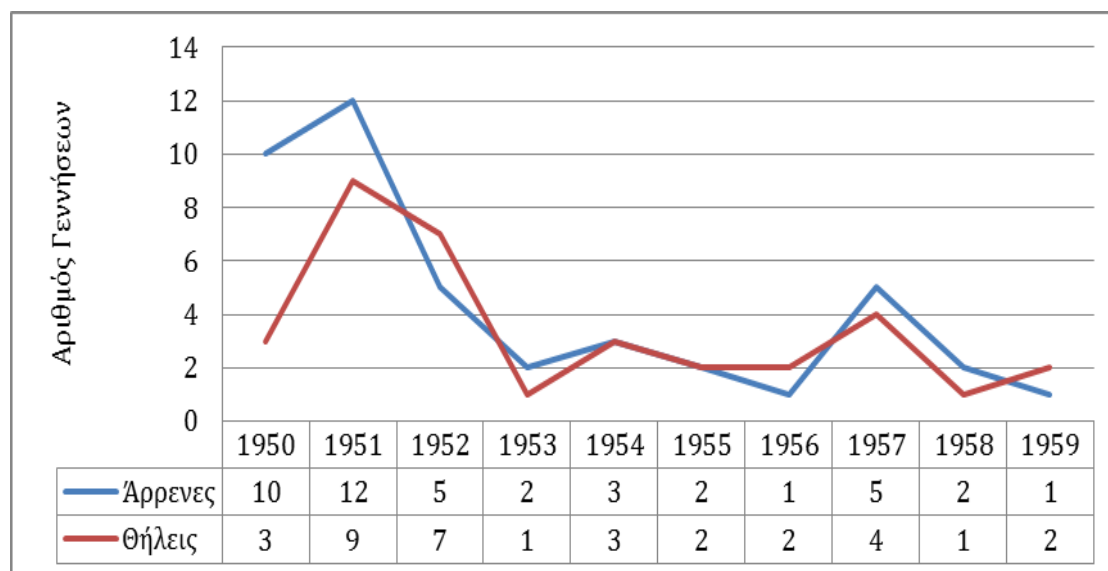
¹² Ο χαρακτηρισμός «έργο» για τις πρώτες μονάδες λειτουργίας του εργοστασίου τη δεδομένη περίοδο, προκύπτει ως στοιχείο από μία σειρά συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο παλαιότερης έρευνας στον χώρο με εργαζομένους, εκπροσώπους τοπικών φορέων και κατοίκους της Λάρυμνας. Αν και η έρευνά μας στηρίζεται εξ ολοκλήρου στη συγκέντρωση και τεκμηρίωση αρχειακού υλικού, χρησιμοποιούμε τα παραπάνω επικουρικά, ως δευτερεύουσα πηγή πληροφοριών. Δεν είναι ωστόσο τυχαίο, ότι στις προσωπικές σημειώσεις του ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης χρησιμοποιεί επίσης τη λέξη «έργο», για να περιγράψει το υπό εγκατάσταση εργοστάσιο στη Λάρυμνα. Βλ., Κ. Χ. ΧΑΤΖΙΩΤΗΣ, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης 1891-1979*, ό.π., σ. 285.

¹³ Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειωθεί, ότι η παραμετροποίηση των στοιχείων διαφέρει σημαντικά σε σύγκριση με εκείνη που υιοθετήθηκε για το 1953, όπου κύριο στόχο μας αποτελούσε ο διαχωρισμός ανάμεσα στα νεοσυσταθέντα και τα παλαιότερα νοικοκυριά, καθώς για πρώτη φορά απογράφηκε το σύνολό τους, είτε κάποια εκ των μελών τους ήταν ζώντα είτε θανόντα κατά τη στιγμή της καταχώρισής τους. Μια τέτοια μεθοδολογική μεταβολή δεν παρεκβάνει από τον κεντρικό στόχο, που δεν είναι άλλος από την καταγραφή των πληθυσμιακών μεταβολών στην κοινότητα. Οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις δεν περιορίζονται σε νοικοκυριά που απεγράφησαν την περίοδο 1954-1959, αλλά επεκτείνονται και σε εκείνα του 1953, συνοδευόμενες από τις απαραίτητες προσθήκες γεννήσεων και διαγραφών λόγω θανάτου, γάμου ή μεταδημότευσης μελών, προκειμένου να αποδοθεί το ορθότερο αποτέλεσμα για τα αντίστοιχα δημογραφικά συμβάντα.

Διάγραμμα 5.14

Διαχρονική εξέλιξη των γεννήσεων ανά φύλο
για το σύνολο της δεκαετίας του 1950

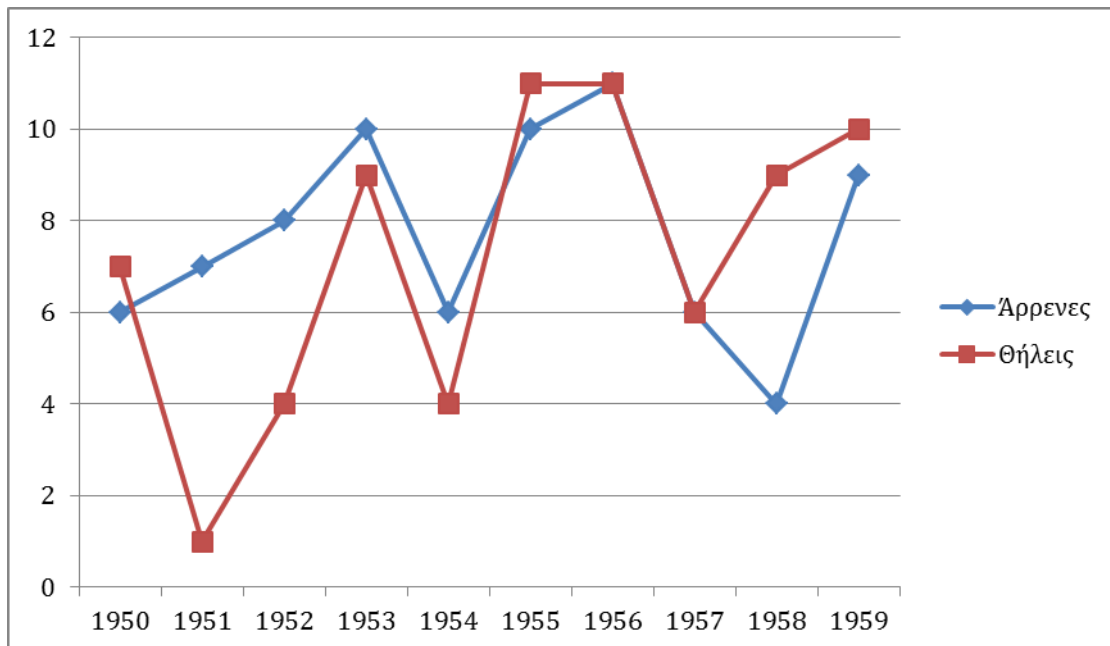

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1950-1959. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Αν και ο μικρός αριθμός των γεννήσεων συνολικά δεν επιτρέπει τη διατύπωση ασφαλών συμπερασμάτων, διαπιστώνεται μια τάση για μείωσή τους μετά το 1951. Σε ό,τι αφορά στα απογραφόμενα για πρώτη φορά νοικοκυριά την περίοδο 1954-1959, παρατηρούμε ότι, ο αριθμός των τέκνων που αποκτούν τα νεότερα ηλικιακά ζευγάρια, μέσα στο δεδομένο χρονικό πλαίσιο, δεν ξεπερνά σε πολλές περιπτώσεις το ένα (1). Το ίδιο ισχύει και για τα αντίστοιχα της πρώτης καταγραφής (1953). Η γενική απεικόνιση του πληθυσμού βάσει φύλου του διάγρ. 5.14 μπορεί να δημιουργήσει λανθάνουσες εκτιμήσεις για την αύξηση των γεννήσεων. Από τα στοιχεία που παρατίθενται στο διάγρ. 5.14, φαίνεται ότι επρόκειτο περισσότερο για αύξηση των συζυγικών μονάδων (άρα αύξηση των γάμων), παρά για την απόκτηση πολλών τέκνων σε καθεμία από αυτές. Το συμπέρασμα αφορά αμφότερα στα φύλα.

Διάγραμμα 5.15

Διαγραφέντα μέλη νοικοκυριών ανά φύλο για το σύνολο της δεκαετίας του 1950

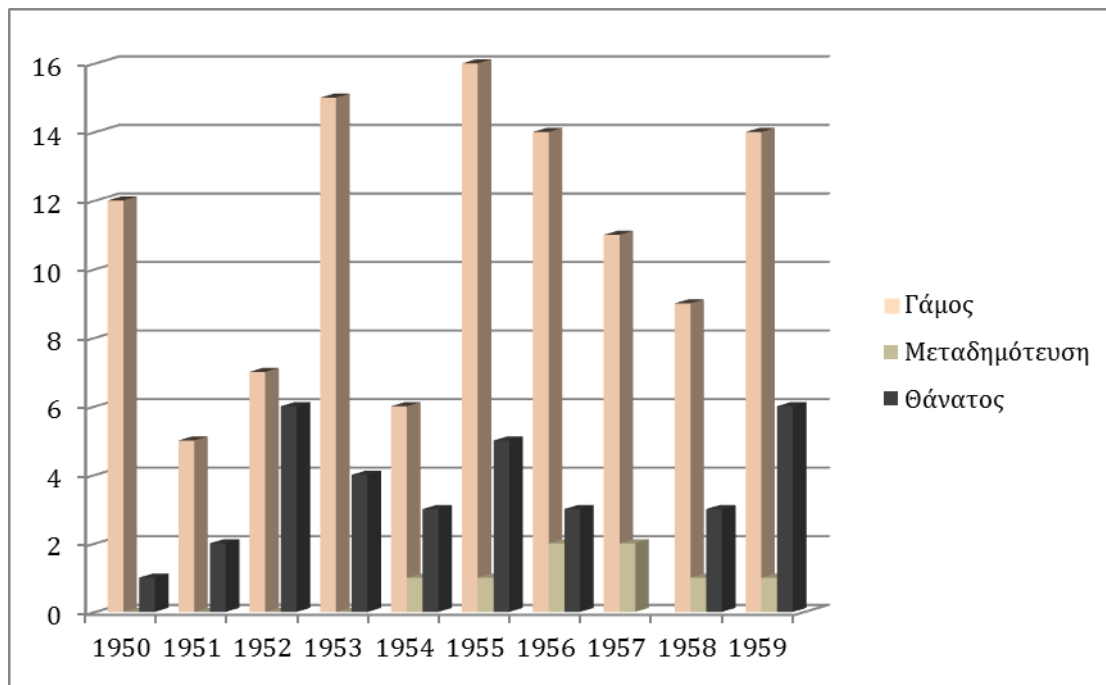
Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1950-1959. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Αν οι γεννήσεις αποτελούν ένα είδος φυσικής πληθυσμιακής εισροής για μια κοινότητα, τότε ένα σύνολο άλλων δημογραφικών συμβάντων όπως ο θάνατος, ο γάμος και η μετεγκατάσταση κάποιου τέκνου ή η μετακίνηση ενός οικογενειακού σχηματισμού προς μια άλλη περιοχή, μπορούν να συνθέσουν τη φυσιογνωμία των εκροών της.¹⁴ Αν και για κάποια έτη οι διαγραφές μελών των νοικοκυριών που αποτυπώνουν αντίστοιχα τα διάγρ. 5.15 και 5.16 ξεπερνούν οριακά τις γεννήσεις, οι αριθμοί εξακολουθούν να είναι μικροί. Όσον αφορά στο τελευταίο, παρατηρείται ένα είδος διακύμανσης στις τιμές, παρόμοια για τα δύο φύλα, μολονότι για κάποια έτη, όπως για παράδειγμα το 1954 και το 1958, συμβαίνει το αντίθετο.

¹⁴ Το διάγρ. 5.15 του κειμένου, απεικονίζει τις εκροές από τα νοικοκυριά, όχι όμως απαραίτητα τις πληθυσμιακές εκροές από τη Λάρυμνα.

Διάγραμμα 5.16

Αιτία διαγραφής από το δημοτολόγιο ανά έτος για τη δεκαετία του 1950 (σύνολο πληθυσμού)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1950-1959. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Την αιτία διαγραφής από κάποιο νοικοκυριό ανά έτος, δίνει το διάγρ. 5.16: Από το 1951 έως το 1954, οι διαγραφές των γυναικών από τα νοικοκυριά στα οποία ανήκαν μέχρι πρότινος, είναι περισσότερες από των ανδρών· κάτι που δείχνει να αλλάζει από το επόμενο κιόλας έτος, όπου σε πολλές περιπτώσεις όταν δεν υπερτερούν, είναι τουλάχιστον ίσες. Για το σύνολο των ετών που εξετάζονται, κύρια αιτία διαγραφής, είναι οι γάμοι. Οι συγκεκριμένες εγγραφές αντιστοιχούν σε προστατευόμενα τέκνα, που εγκαταλείπουν το νοικοκυριό των γονέων τους, προκειμένου να δημιουργήσουν το δικό τους. Το γεγονός αυτό συνδέεται με το συμπέρασμα που καταγράφηκε παραπάνω, ότι δηλαδή τη δεδομένη χρονική περίοδο παρατηρείται περισσότερο αύξηση στη γαμηλιότητα, παρά στη γονιμότητα των νοικοκυριών. Αν εξαιρέσει κανείς το έτος 1952, οι γάμοι ως αιτία διαγραφής από κάποιο νοικοκυριό, είναι πολλαπλάσια των άλλων δύο (μεταδημότευση, θάνατος). Οι γάμοι όμως δεν σηματοδοτούν απαραίτητα και

την εκροή οικογενειών από τον χώρο. Σε ό,τι αφορά στον αριθμό των θανάτων, δεν ξεπερνά στο σύνολό του τον αντίστοιχο των γεννήσεων. Από αυτήν την άποψη συντελείται θετική φυσική κίνηση του πληθυσμού. Τέλος, τις μικρές εκροές λόγω μετεγκατάστασης των διαγεγραμμένων από το δημοτολόγιο μελών των νοικοκυριών, για τα έτη 1954-1959, δεν αποδίδουμε με ασφάλεια σε συγκεκριμένα αίτια, όπως για παράδειγμα στην ασταθή πρώιμη περίοδο της λειτουργίας του εργοστασίου.

5.4 Πληθυσμός και Εργοστάσιο στη δεκαετία του '60

Α. Δημογραφικά χαρακτηριστικά των νοικοκυριών στα πρώτα χρόνια λειτουργίας του εργοστασίου: Σε μία γενική αποτίμηση για την εξέλιξη του πληθυσμού της κοινότητας Λάρυμνας τη δεκαετία του 1960, θα λέγαμε ότι αυτός αυξάνεται. Μια τέτοια διαπίστωση υπερθεματίζει τόσο η διαφορά ανάμεσα στις δύο απογραφές πληθυσμών του 1951 και 1961 όσο και οι καταχωρίσεις στο δημοτολόγιο νέων νοικοκυριών και μελών στα ήδη υπάρχοντα. Σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουν προκύψει από τη μελέτη του τελευταίου, αποδεικνύεται ότι οι νέοι οικογενειακοί σχηματισμοί μέχρι το τέλος της υπό εξέταση περιόδου, ξεπέρασαν τους 90. Αντιστοίχως, μαζί με τις γεννήσεις που καταγράφηκαν εντός του συγκεκριμένου χρονικού φάσματος από τα νοικοκυριά της περιόδου που είχε προηγηθεί, υπολογίζεται ότι το νεοεισελθέν στοιχείο ξεπερνούσε τα 300 άτομα, με τους άρρενες να αποτελούν την πλειονότητα των κατοίκων (20 περίπου εγγραφές παραπάνω από τις θήλεις). Η απογραφή πληθυσμού της 19^{ης} Μαρτίου 1961, αποτυπώνει ακόμη μία αλλαγή. Για πρώτη φορά συνυπολογίζεται στον συνολικό πληθυσμό της Λάρυμνας, εκτός από αυτόν της κοινότητας Λάρυμνας, και ο εγκατεστημένος στις κατοικίες του συνοικισμού πλησίον του εργοστασίου της ΛΑΡΚΟ. Αθροιστικά, από τους 661 το 1951, ο πραγματικός πληθυσμός έχει ανέλθει δέκα χρόνια μετά στους 988 και ο νόμιμος στους 900 κατοίκους. Εκ των 988 του πραγματικού πληθυσμού, οι ετεροδημότες αριθμούν τους 245 και οι αλλοδαποί μόλις 2. Αυτό το στοιχείο αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία, όταν κανείς το συγκρίνει με τα αντίστοιχα πληθυσμιακά δεδομένα των γειτονικών

χωριών.¹⁵ Η Λάρυμνα, αποτελεί μικρή πληθυσμιακά κοινότητα, με ένα σύνολο όμως ετεροδημοτών αρκετά υψηλό αναλογικά με το μέγεθός της. Αυτό το γεγονός συνιστά ένδειξη ότι το εργοστάσιο είναι πόλος έλξης ανθρώπινου δυναμικού στον χώρο, από τα πρώτα κιόλας χρόνια λειτουργίας των βιομηχανικών μονάδων.¹⁶

Β. Φύλο, ηλικία και τόπος προέλευσης: Προβαίνουμε στην κατανομή των δύο φύλων βάσει του έτους γέννησης. Για λόγους διευκόλυνσης της επεξεργασίας των στοιχείων, οι γεννήσεις χωρίστηκαν σε δεκαετείς ομάδες. Το διάγρ. 5.17, απεικονίζει τα σχετικά ευρήματα. Υπό μία πρώτη θεώρηση των τιμών, μπορεί να παρατηρηθεί η αριθμητική υπεροχή των αρρένων έναντι των θηλέων στις περισσότερες από τις δεκαετείς ομάδες του διαγράμματος. Επίσης, είναι εμφανές ότι οι μεγαλύτερες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις των νεοεισαχθέντων κατοίκων της κοινότητας, αφορούν στις νεότερες ηλικιακές ομάδες. Στο χρονικό φάσμα μεταξύ των ετών 1920 και 1969, διακρίνονται καινούριοι οικογενειακοί σχηματισμοί, στους οποίους περιλαμβάνεται τουλάχιστον η συζυγική μονάδα. Όσοι γεννήθηκαν μέσα στις δεκαετίες του 1950 και 1960, αποτελούν στην πλειονότητά τους τέκνα αυτών των νοικοκυριών. Αντίθετα, όσοι γεννήθηκαν μετά το 1920 (που θα μπορούσαν να ενταχθούν τόσο στον ενεργό εργασιακά όσο και στον γόνιμο πληθυσμό) είναι πολύ λιγότεροι.

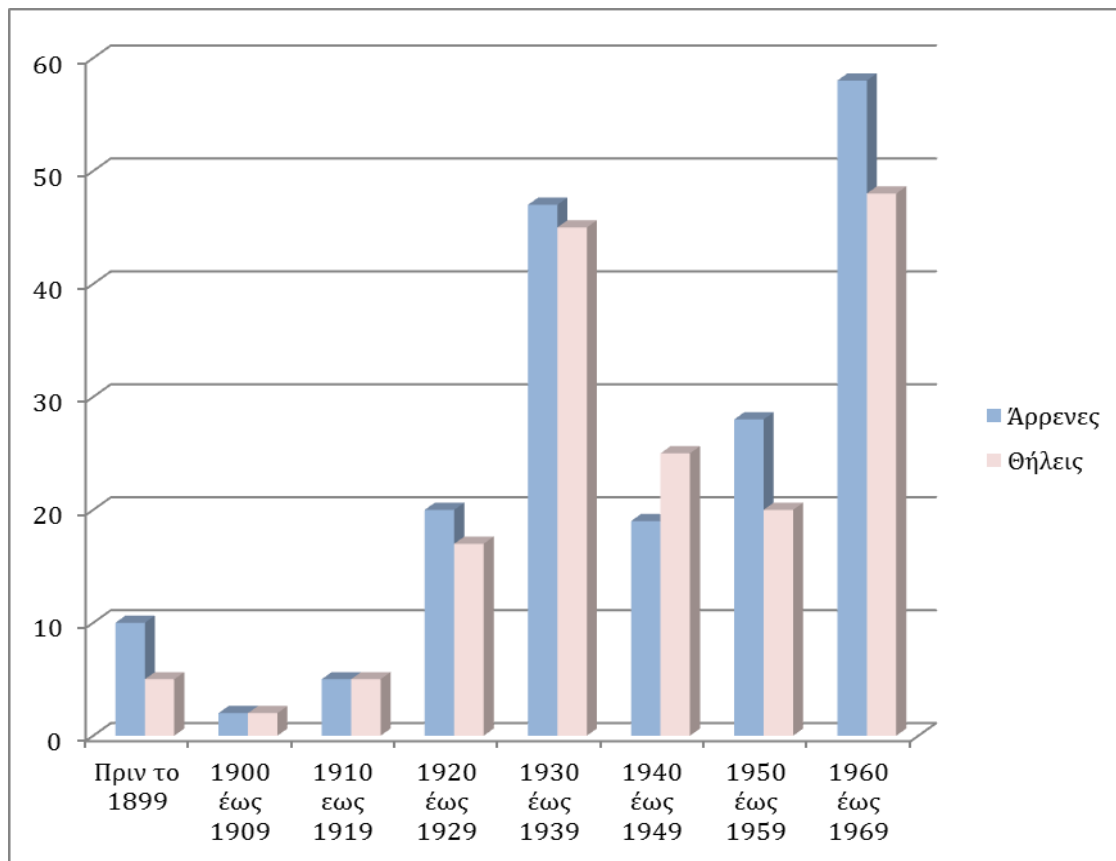
---

¹⁵ Από 3.251 κατοίκους της Μαλεσίνας, οι 269 ήταν ετεροδημότες και ένας (1) αλλοδαπός. Από 2.134 κατοίκους του Μαρτίνου, οι 136 ήταν ετεροδημότες, και δύο (2) οι αλλοδαποί. Βλ., ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού-κατοικιών της 16^{ης} Μαρτίου 1961, πληθυσμός κατά γεωγραφικές και υποδιοικητικές υποδιαιρέσεις*, Τ.1, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1964, σ. 43.

¹⁶ Στο ίδιο.

Διάγραμμα 5.17

Νεοεισαχθέν πληθυσμιακό στοιχείο βάσει του φύλου και της ημερομηνίας γέννησης των απογραφομένων (1960-1969)

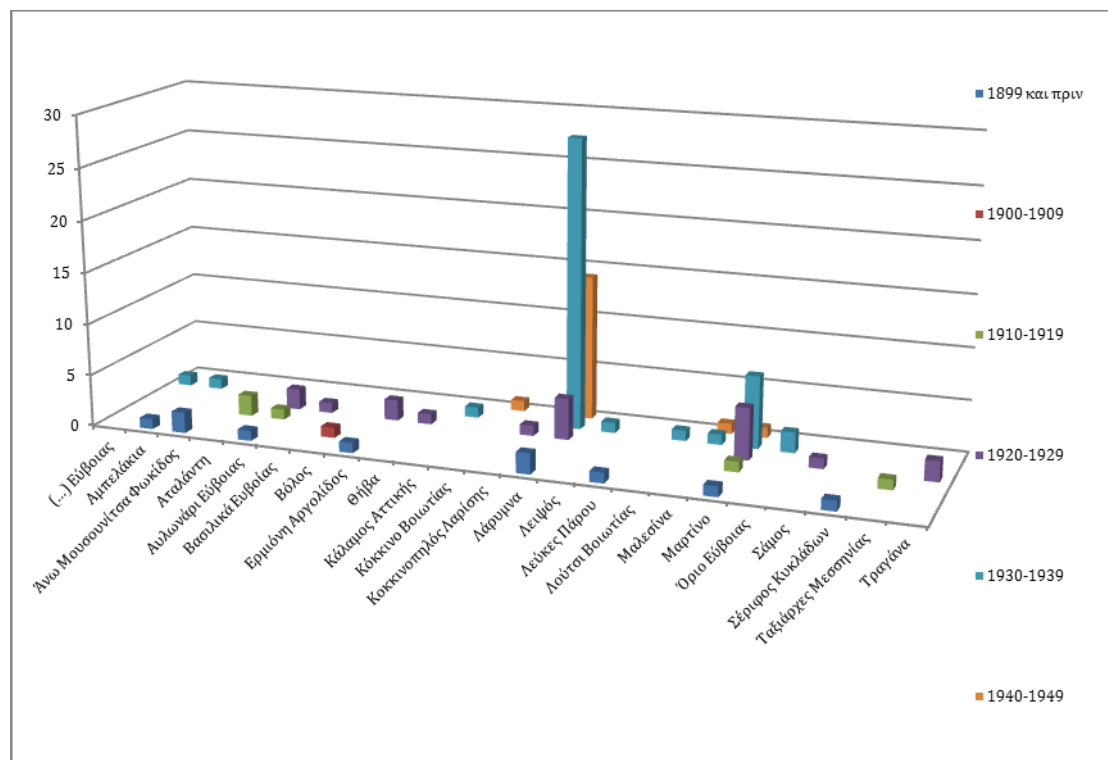
Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1960-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Οι τιμές για όσους γεννήθηκαν πριν το 1920 είναι μικρότερες. Αντιστοίχως, τα αποτελέσματα συνολικά για τη δεκαετία του 1950 παρουσίασαν κοινή εικόνα, παρότι στο πλήθος των νοικοκυριών της Λάρυμνας που κατεγράφησαν για πρώτη φορά μετά το 1953, υπήρχαν και τα πλέον μακροχρονίως διαμένοντα σε αυτήν.

Στο διάγρ. 5.18 που ακολουθεί, κατανέμεται ο αριθμός των αρρένων αρχηγών των νοικοκυριών βάσει των παραμέτρων της ημερομηνίας γέννησης και τόπου προέλευσής τους.

Διάγραμμα 5.18

Κατανομή αρρένων αρχηγών βάσει της ημερομηνίας γέννησης και του τόπου καταγωγής (1960-1961)

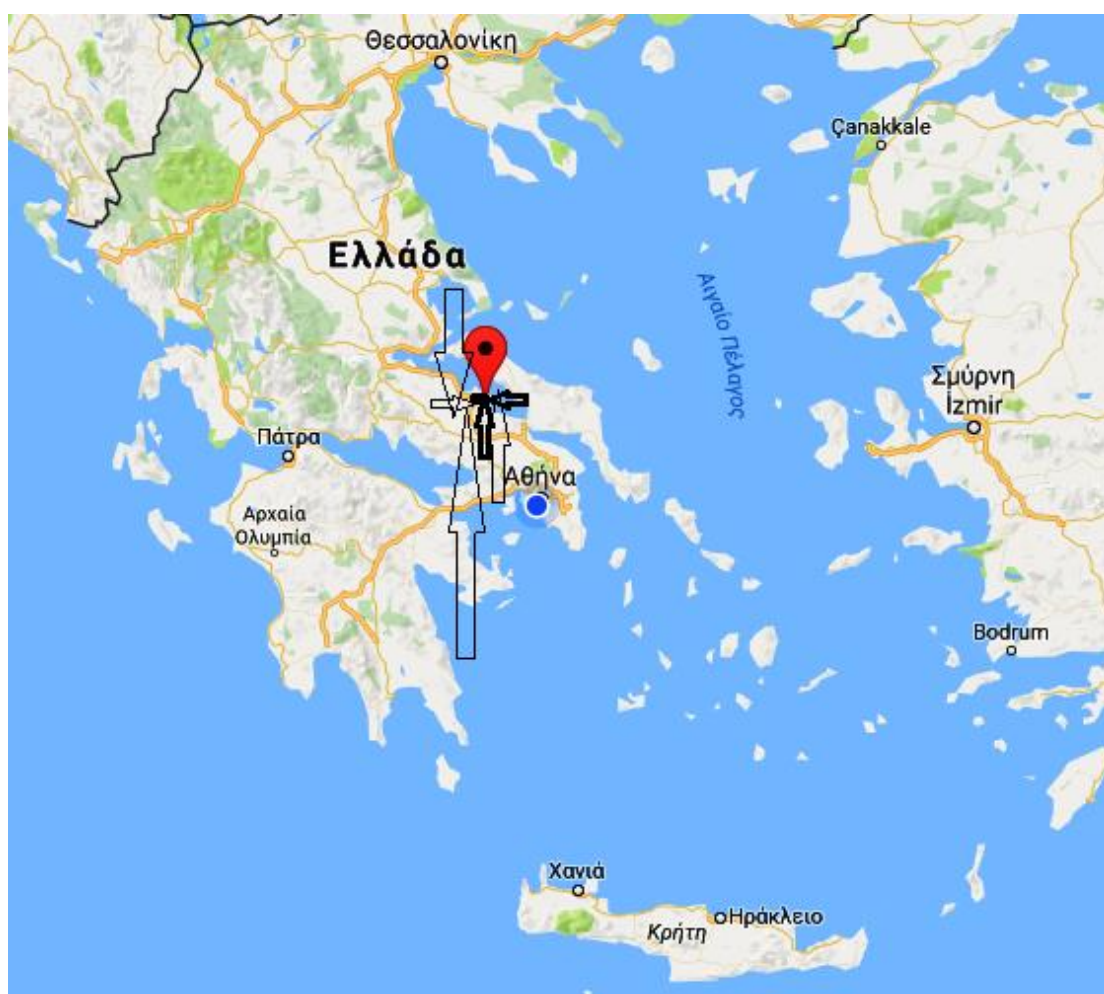
Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1960-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Γενικά, αν και εντοπίζονται διαφορετικές περιοχές προέλευσης των αρρένων αρχηγών από εκείνες που καταγράφηκαν την προηγούμενη περίοδο που εξετάστηκε (1950-1959), η πλειονότητά τους αφορά και πάλι σε γειτονικές κοινότητες ή κωμούς όμορων νομών (Βοιωτία, Εύβοια). Σε κάποιες περιπτώσεις, ο τόπος γέννησης αντιστοιχεί και σε συγγενικούς δεσμούς. Σε μεγαλύτερες ηλικίες (για παράδειγμα στην εγγραφή με δηλωθείσα προέλευση τη «Σέριφο Κυκλάδων»), φαίνεται ότι πρόκειται για γονείς που εγκαθίστανται στη Λάρυμνα, ακολουθώντας κάποια χρόνια αργότερα τα παιδιά τους. Σε νεότερες ηλικίες (π.χ. «Όριον Ευβοίας») στις οποίες διακρίνεται συγγένεια, πρόκειται κυρίως για αδερφούς. Σε ό, τι αφορά στις νεότερες ηλικιακές ομάδες (γεννημένοι

από το 1920 έως το 1940) οι περισσότερες εγγραφές αντιστοιχούν στη Λάρυμνα και αμέσως μετά στο Μαρτίνο. Στο ίδιο ηλικιακό φάσμα, διακρίνεται όμως και η μεγαλύτερη διασπορά στους δηλωθέντες τόπους προέλευσης, με τις περισσότερες καταχωρίσεις του οριζόντιου άξονα να εμφανίζονται στην ομάδα των γεννημένων μεταξύ των ετών 1930-1939.

Χάρτης 5.4

Εισροές ανθρώπινου δυναμικού 1960-1969 (Άρρηνες αρχηγόί νοικοκυριών)

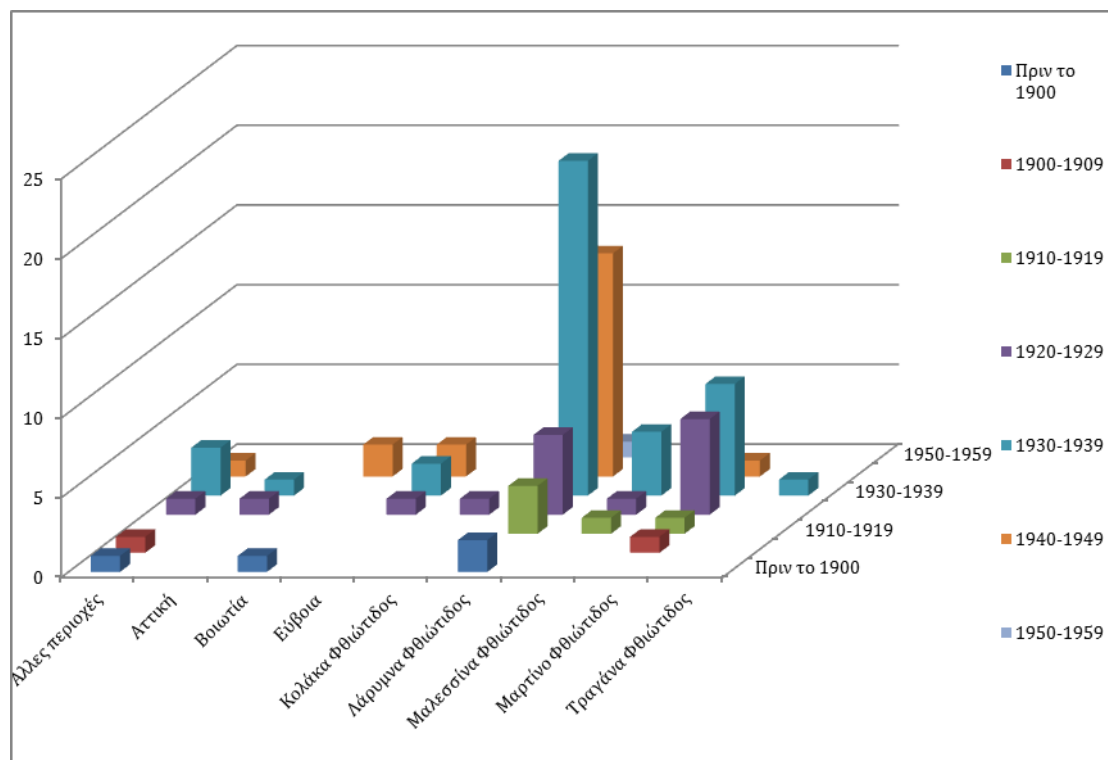
Πηγή: www.maps.google.gr

(βλ., <https://www.google.gr/maps/place/%CE%9B%CE%AC%CF%81%CF%85%CE%BC%CE%BD%CE%B1/@39.2041641,21.9686662,7.58z/data=!4m5!3m4!1s0x14a0e7559f0b03f5:0xf83b7049ddd64968!8m2!3d38.5658197!4d23.284911, 4/2/2017>), ίδια επεξεργασία.

Διάγραμμα 5.19

Κατανομή συζύγων των αρρένων αρχηγών βάσει της ημερομηνίας γέννησης και του τόπου καταγωγής (1960-1969)

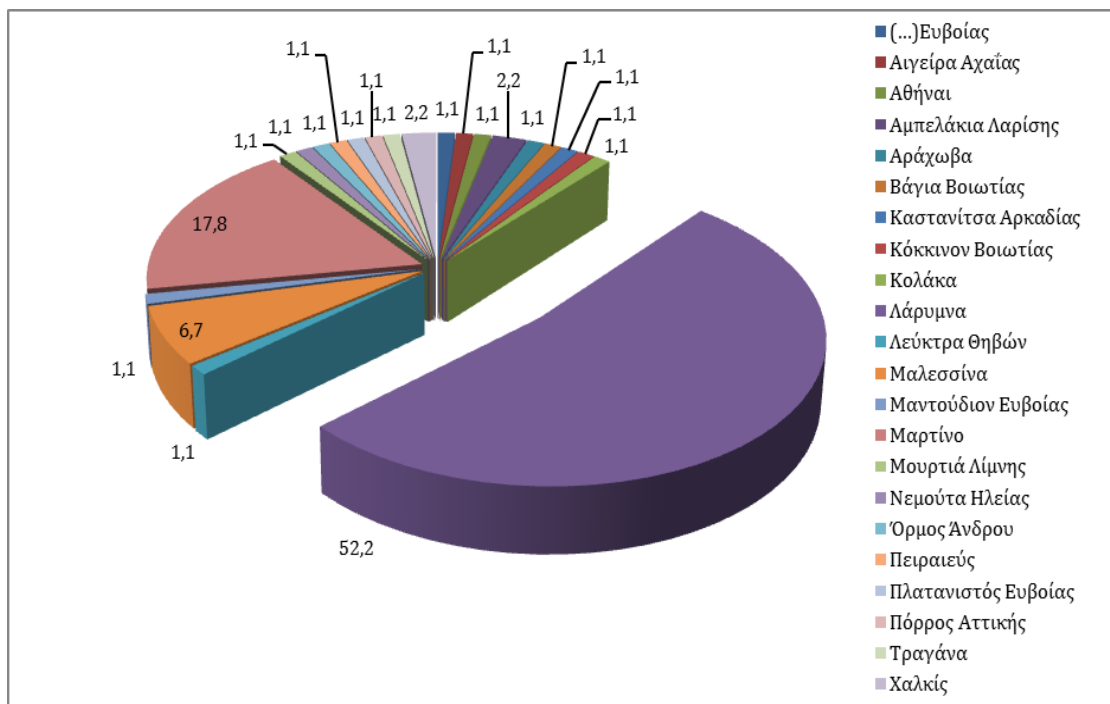
Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας; Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1960-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Τα αντίστοιχα αποτελέσματα για τις συζύγους των αρρένων αρχηγών, έχουν περιληφθεί στο διάγρ. 5.19. Τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουμε είναι παρόμοια με αυτά του διάγρ. 5.18. Οι μεγαλύτερες αριθμητικές συγκεντρώσεις παρατηρούνται στις νεότερες ηλικίες και σε περιοχές που βρίσκονται πολύ κοντά στη Λάρυμνα. Οι δηλωθέντες ως τόποι προέλευσης εκτός Λάρυμνας είναι συχνά οι ίδιοι με εκείνους των ανδρών, κάτι που μαρτυρά και τη σχεσιακή σύνδεση μεταξύ συγκεκριμένων περιοχών. Όταν πια κάτι τέτοιο παρατηρείται ως συνέχεια των προηγούμενων δεκαετιών, η σύνδεση αυτή λαμβάνει διαχρονική βαρύτητα. Άλλες φορές και τα δύο μέλη της συζυγικής μονάδας

έχουν κοινό τόπο προέλευσης, υπάρχουν όμως πολλές περιπτώσεις στις οποίες ένα εκ των δύο κατάγεται από τη Λάρυμνα. Παρά το γεγονός ότι η πλειονότητα των συζύγων προέρχεται από τη Λάρυμνα (διάγρ. 5.18), η διαφορά τους είναι οριακή. Επιπροσθέτως, η διασπορά στα αποτελέσματα του τόπου καταγωγής είναι αρκετά μεγάλη, καθώς, μολονότι το Μαρτίνο συγκεντρώνει αρκετές εγγραφές, αθροιστικά οι σύζυγοι από τις υπόλοιπες περιοχές είναι περισσότερες.

Διάγραμμα 5.20

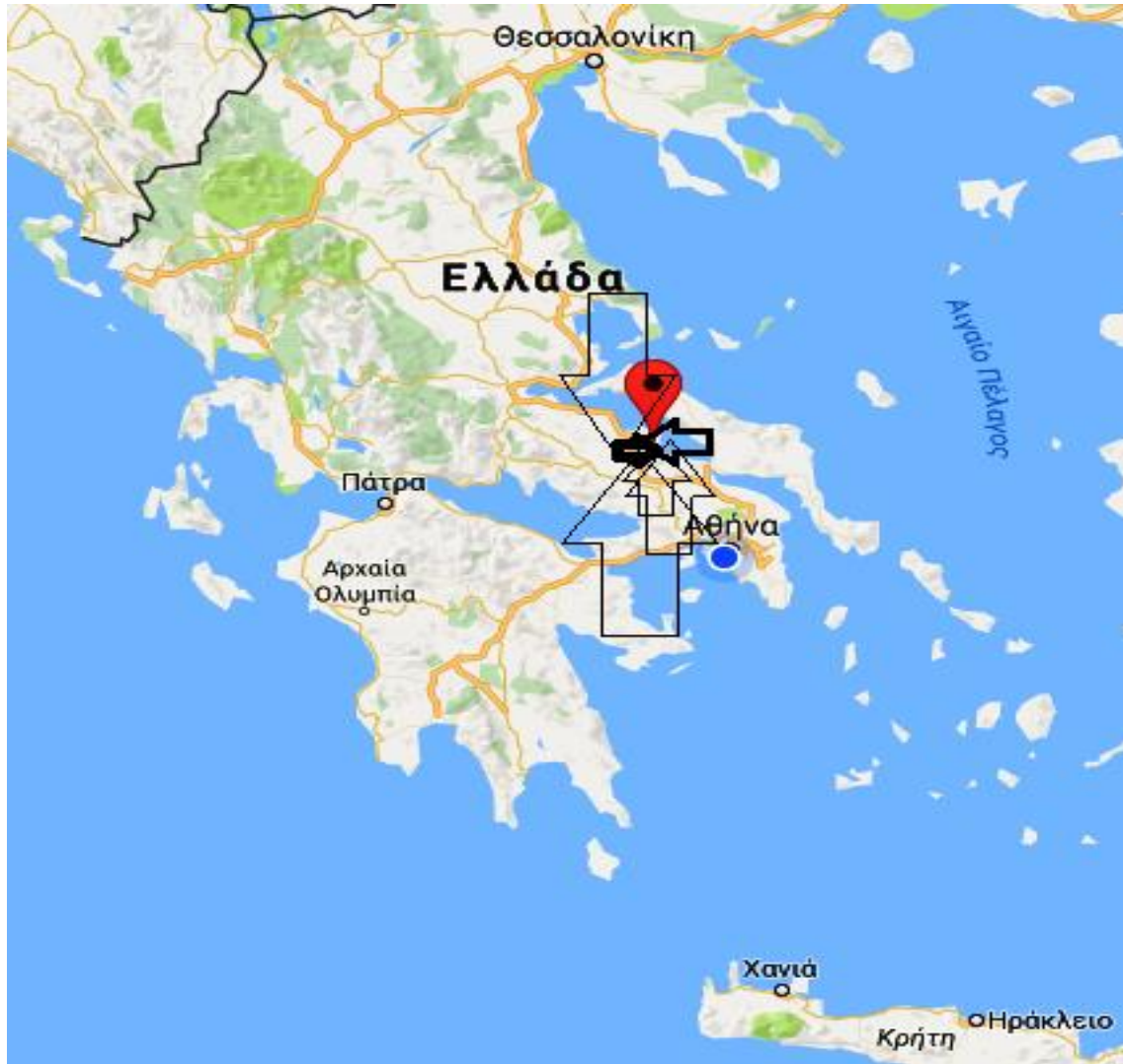
Κατανομή συζύγων των αρρένων αρχηγών βάσει της προέλευσης στο σύνολο της δεκαετίας του 1960 (%)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1960-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Χάρτης 5.5

Εισροές ανθρώπινου δυναμικού 1960-1969 (Σύζυγοι αρχηγών νοικοκυριών)

Πηγή: www.maps.google.gr

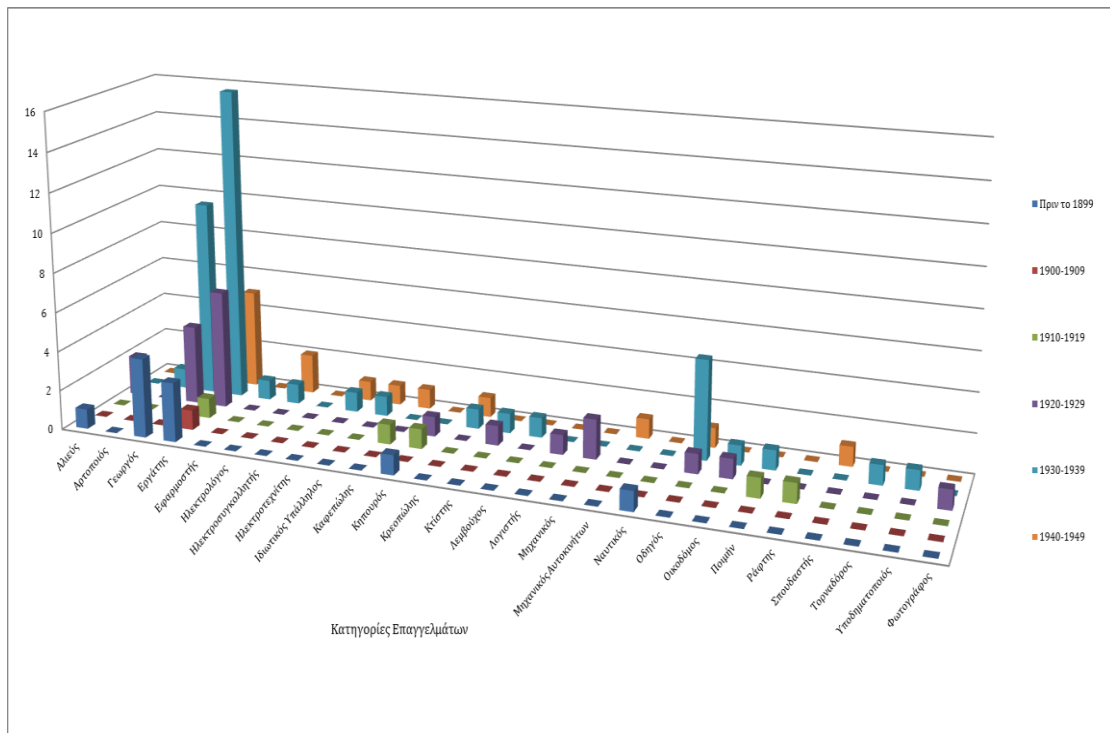
(βλ., <https://www.google.gr/maps/place/%CE%9B%CE%AC%CF%81%CF%85%CE%BC%CE%BD%CE%B1/@39.2041641,21.9686662,7.58z/data=!4m5!3m4!1s0x14a0e7559f0b03f5:0xf83b7049ddd64968!8m2!3d38.5658197!4d23.284911, 4/2/2017>), ίδια επεξεργασία.

Γ. Η εργασία στο εργοστάσιο ως πόλος έλξης και άπωσης πληθυσμού: Η ανάλυσή μας επικεντρώνεται ξανά στον άρρενα πληθυσμό και συγκεκριμένα στους αρχηγούς των νεοσυσταθέντων και νεοεισερχομένων νοικοκυριών για την

περίοδο 1960-1969. Στα διαγράμματα που ακολουθούν, εξετάζεται η παράμετρος της ηλικίας και της προέλευσης παράλληλα με του επαγγέλματος. Με αυτόν τον τρόπο, επιχειρείται αρχικά να αποδειχτεί το μέγεθος έλξης ενεργού πληθυσμού από το εργοστάσιο, το οποίο εμφανίζεται για πρώτη φορά ως οργανωμένη επιχειρηματική δομή στο αγροτικό τοπίο. Επίσης, η βιομηχανική εργασία ως δηλωθέν επάγγελμα από νεοεισαχθέντα νοικοκυριά στην κοινότητα, αναδεικνύει εν πολλοίς και τον σκοπό εγκατάστασής τους.

Διάγραμμα 5.21

Κατανομή αρρένων αρχηγών των νοικοκυριών βάσει της ηλικίας και του επαγγέλματος (1960-1969)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης έτους 1960-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

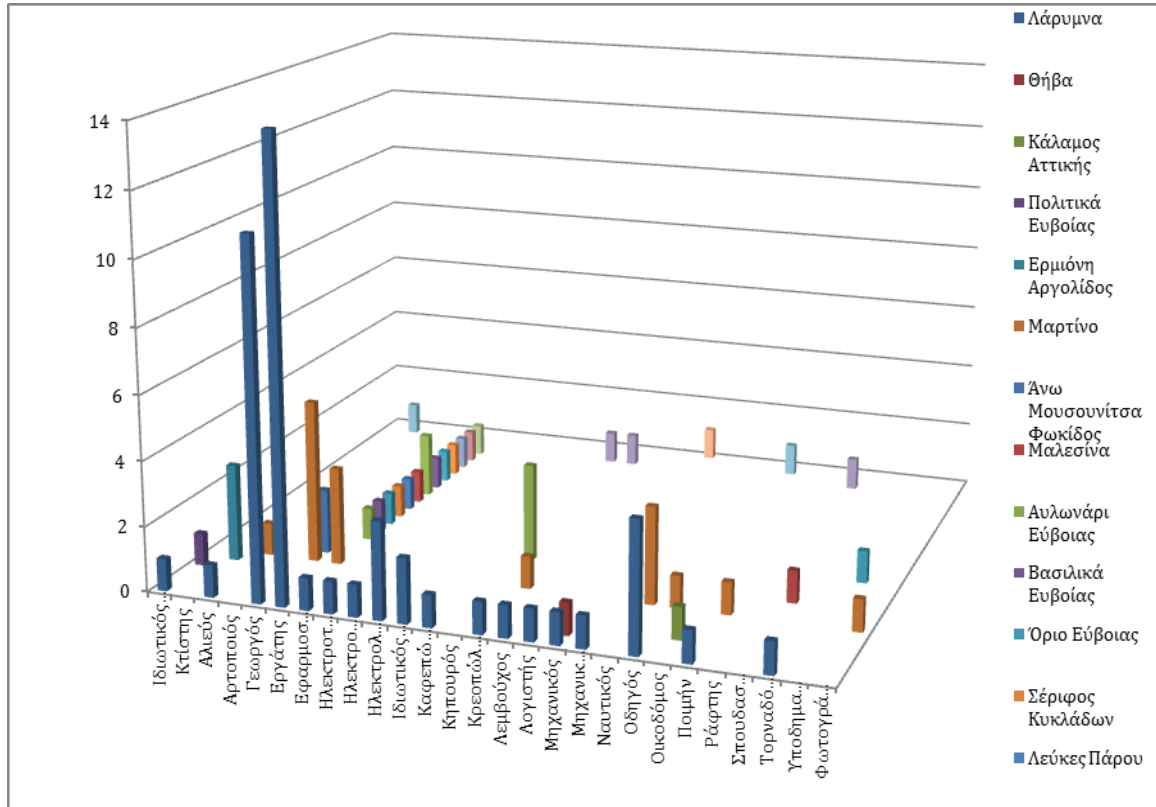
Εάν το νεότερο τμήμα του συγκεκριμένου πληθυσμιακού δείγματος προσανατολίζεται με μαζικό τρόπο και πάλι στο εργοστάσιο, τότε το νέο οικονομικό δεδομένο έχει ξεκινήσει να αλληλεπιδρά δυναμικά με την κοινοτική

δομή· όταν, την ίδια στιγμή, η επαγγελματική κινητικότητα εκδηλώνεται αντιστρόφως, ως αντανακλαστικό των δρώντων της κοινοτικής δομής στις νέες συνθήκες που διαμορφώνει η εκτεταμένη βιομηχανική δραστηριότητα.

Η πρώτη κατανομή αφορά στην ηλικία και το δηλωθέν επάγγελμα. Ήδη στο διάγρ. 5.21 διαφαίνεται η αλλαγή που έχει αρχίσει να συντελείται στην κοινότητα, καθώς αποτυπώνονται τα αντίστροφα αποτελέσματα από αυτά της προηγούμενης δεκαετίας. Η πλειονότητα των αρχηγών είναι στραμμένη σε κάποιο από τα βιομηχανικά επαγγέλματα. Ειδικότερα, στη γενική κατηγορία του «εργάτη» παρατηρούνται οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις εγγραφών. Διάσπαρτα, εντοπίζεται και ένα πλήθος διάφορων ειδικοτήτων που συναντάται σε μεταλλευτικές εργασίες όπως «εφαρμοστής» και «τορναδόρος». Ο αγροτικός τομέας, αν και περιορισμένος σε σχέση με το προηγούμενο διάστημα, δεν απουσιάζει. Το επάγγελμα του «γεωργού» έχει τις περισσότερες εγγραφές και ακολουθούν αυτά του «κηπουρού», «αλιέα» και του «κτηνοτρόφου». Η μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης εγγραφών εντοπίζεται για την ομάδα όσων είχαν γεννηθεί μεταξύ 1930-1939. Η μόνη ηλικιακή ομάδα στην οποία το επάγγελμα του γεωργού υπερσχύει του εργάτη, είναι της μεγαλύτερης όλων των υπολοίπων (έτος γέννησης πριν το 1899). Το ενδιαφέρον μας όμως επικεντρώνεται στους νεότερους αρχηγούς (1940-1949), καθώς αποτυπώνεται μια τάση που μένει να επιβεβαιωθεί στη δεκαετία του 1970: η σχεδόν μηδαμινή ενασχόληση με τα αγροτικά επαγγέλματα.

Διάγραμμα 5.22

Κατανομή αρρένων αρχηγών των νοικοκυριών βάσει της προέλευσης και του επαγγέλματος (1960-1969)

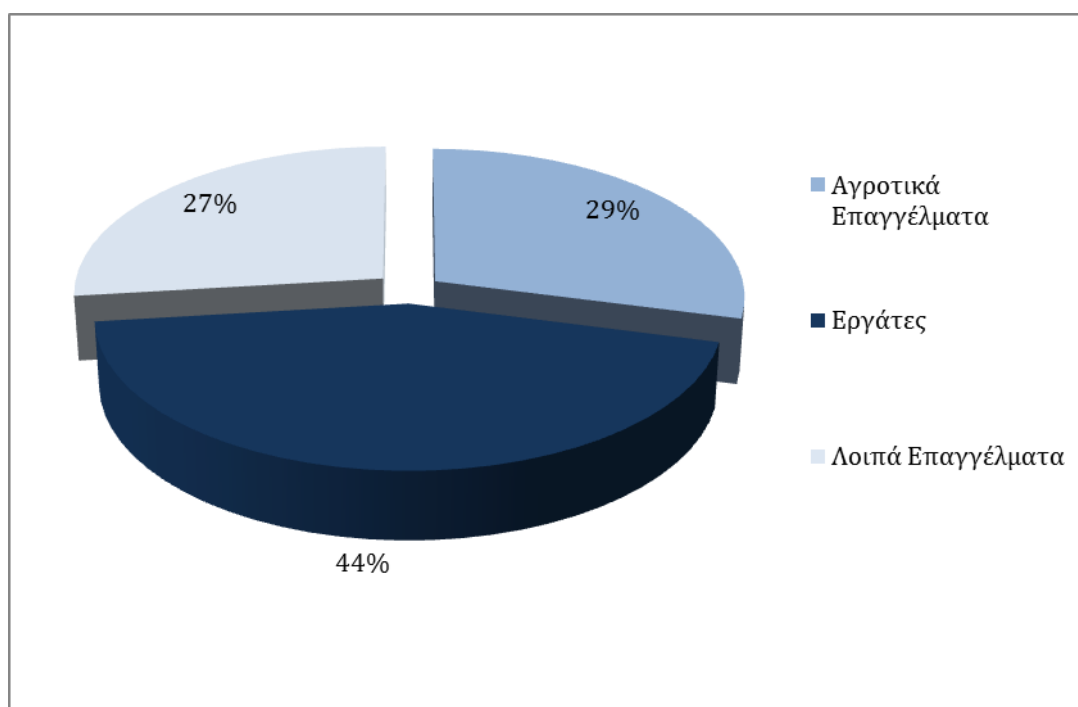
Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1960-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Στο διάγρ. 5.22, απεικονίζεται η κατανομή του ενεργού πληθυσμού ανάμεσα στους αρχηγούς των νοικοκυριών βάσει του επαγγέλματος και του τόπου καταγωγής τους. Όσοι κατάγονταν από τη Λάρυμνα, ήταν προσανατολισμένοι κυρίως σε βιομηχανικά και αγροτικά επαγγέλματα. Εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι, σε αρκετά που δεν ανήκουν σε μία από τις προαναφερθείσες μεγάλες κατηγορίες, αλλά στα λεγόμενα «ελεύθερα επαγγέλματα» («αρτοποιός», «υποδηματοποιός», «φωτογράφος»), δεν εντοπίζονται εγγραφές με τόπο προέλευσης τη Λάρυμνα. Επίσης, η πλειονότητα των δηλωθέντων τόπων προέλευσης αντιστοιχούν τουλάχιστον μία φορά στο επάγγελμα «εργάτης».

Ποσοστιαίως, μια γενική κατανομή επαγγελματιών για το σύνολο της δεκαετίας του 1960, μπορεί να είναι αυτή που ακολουθεί:

Διάγραμμα 5.23

*Κατανομή αρρένων αρχηγών των νοικοκυριών
βάσει της γενικής ομάδας επαγγέλματος (1960-1969)*

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1960-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία..

Στα «αγροτικά επαγγέλματα» βρίσκουμε αυτά του «γεωργού», του «κηπουρού», του «κτηνοτρόφου» και του «αλιέα». Στην κατηγορία των «εργατών», συμπεριελήφθησαν μόνον όσα έχουν άμεση σχέση με τη βιομηχανική παραγωγή («εργάτης», «τορναδόρος», «ηλεκτροσυγκολλητής», «ηλεκτροτεχνίτης», «ηλεκτρολόγος», «εφαρμοστής», «μηχανικός»). Για όσα δεν προκύπτει ότι έχουν άμεση σχέση με την παραγωγική διαδικασία του εργοστασίου βάσει του τίτλου που φέρουν, εντάσσονται στην τρίτη κατηγορία των «άλλων επαγγελματιών». Σε αυτήν την περίπτωση θα πρέπει να σημειωθεί ότι ανήκαν ελεύθεροι επαγγελματίες, έμποροι, δημόσιοι ή ιδιωτικοί υπάλληλοι. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η τελευταία αυτή μερίδα επαγγελματιών (ιδιωτικοί

υπάλληλοι) που εμφανίζεται ολοένα συχνότερα στις εγγραφές και έχει περιληφθεί στο 27% των «άλλων επαγγελματών». Σε συνδυασμό με τα στοιχεία που μελετήσαμε από την εταιρία, προκύπτει ότι, ιδιωτικός υπάλληλος την εποχή εκείνη, ήταν συνήθως υπάλληλος σε κάποιο τμήμα του εργοστασίου. Υπό αυτήν την έννοια, ένας κτίστης, ένας μηχανικός αυτοκινήτων ή ένας οδηγός αποτελούν ειδικότητες που μπορούσε να συναντήσει κανείς στη βιομηχανική δομή. Συνεπώς, το ποσοστό όσων εργάζονταν πλησίον του εργοστασίου είναι προφανώς πιο μεγάλο από το προκείμενο. Πολλώ δε μάλλον, εάν αναλογιστούμε ότι το δημοτολόγιο αντικατοπτρίζει τον νόμιμο πληθυσμό στον χώρο, αλλά όχι απαραίτητα και τον μόνιμο.

Δ. Δημογραφικά συμβάντα και πληθυσμιακή κινητικότητα: Εξετάζοντας πια τα επιμέρους δημογραφικά χαρακτηριστικά όχι μεμονωμένα των νέων οικογενειακών σχηματισμών, αλλά του συνόλου των νοικοκυριών που έχουν καταγραφεί στο δημοτολόγιο, προβαίνουμε σε περαιτέρω συμπεράσματα για τις ροές του πληθυσμού εντός και εκτός της κοινότητας. Πολύ περισσότερο, όταν οι ενδεχόμενες αυξομειώσεις στο μέγεθος της φυσικής και της πραγματικής κίνησης του πληθυσμού αποδεικνύεται ότι οφείλονται ολοένα στην ίδρυση και λειτουργία του εργοστασίου. Πρώτα, κρίνεται απαραίτητη η αναφορά σε στοιχεία που κατέγραψε η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος για τα νοικοκυριά της Λάρυμνας, στην αρχή της δεκαετίας του 1960. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο ανάλυσης, πραγματοποιήθηκε η σύγκριση με τον αριθμό των νοικοκυριών που καταγράφηκε στο δημοτολόγιο την ίδια περίοδο. Το αποτέλεσμα που προέκυψε δείχνει την ελάχιστη απόκλιση ανάμεσα στις τιμές που δίνει καθεμία από τις δύο πηγές.¹⁷ Στη συνέχεια, ξεχωριστής αξίας

---

¹⁷ Σύμφωνα με την απογραφή της 18^{ης} Μαρτίου του έτους 1961, τα νοικοκυριά στην κοινότητα της Λάρυμνας ήταν 278. Στο δημοτολόγιο, μέχρι και πριν τον Απρίλιο του 1966 είχαν καταγραφεί λιγότερα από το 1965. Ωστόσο, έως τον Νοέμβριο του 1961, ήταν 281. Ένας σύντομος έλεγχος στις ημερομηνίες γάμου των συζυγικών ζευγών, δείχνει ότι η σύνθεση και η διαμονή των νοικοκυριών στον χώρο, είχε προηγηθεί της καταγραφής τους στο δημοτολόγιο, καθώς σε όλες τις περιπτώσεις οι γάμοι είχαν τελεστεί πριν τον Μάρτιο του 1963. Σε αυτό υπερθεματίζει το γεγονός ότι, πολλά από τα μέλη των συζυγικών μονάδων αυτών των νοικοκυριών είχαν καταγραφεί στο δημοτολόγιο κατόπιν μεταδημότευσης, ενώ για πολλά εκ των τέκνων που είχαν γεννηθεί νωρίτερα από την 18^η Μαρτίου του 1961, είχε δηλωθεί ως τόπος γέννησής τους η Λάρυμνα. Τέλος, εάν αφαιρεθούν και τα λιγοστά από τα παλαιότερα

αποδεικνύονται τα ποιοτικά στοιχεία που αποτυπώνει η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, προσφέροντας για πρώτη φορά μέχρι τότε πληροφορίες για τον χώρο.

Πίνακας 5.1
Κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των νοικοκυριών
βάσει της απογραφής του 1961

Νοικοκυριά διαμένοντα σε κανονικές κατοικίες		Νοικοκυριά διαμένοντα σε μη κανονικές κατοικίες	Νοικοκυριά διαμένοντα σε κανονικές κατοικίες έχοντα κατά δωμάτιο άτομα			Μη διαθέσιμα				Νοικοκυριά έχοντα οικοτεχνία
Σύνολο	Μοιράζονται την κατοικία με άλλα νοικοκυριά		2 και άνω	3 και άνω	4 και άνω	Μαγειρεία	Λουτρό ή ντους	Ηλεκτρικό φως	Αποχωρητήριο	
278	22	18	141	77	41	89	204	39	138	8

Πηγή: ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού - Κατοικιών της 19 Μαρτίου 1961, Δημογραφικά κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, συνθήκαι στεγάσεως των νοικοκυριών- Λοιπή Στερεάς και Εύβοια, Τ II, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1964, Πίνακας 4, 2.6.21.*

Αρχικά, σε ό,τι αφορά στο μέγεθος των νοικοκυριών, προκύπτει ότι τα περισσότερα αποτελούνταν από μικρότερες ή μεγαλύτερες πυρηνικές οικογένειες στις οποίες συγκατοικούσαν γονείς και παιδιά. Ελάχιστες ήταν οι κατοικίες στις οποίες το 1961 συγκατοικούσαν παραπάνω από ένα (1) νοικοκυριά (διευρυμένα). Συγκεκριμένα, σε ένα σύνολο 278, μόλις 22 ανήκαν σε αυτήν την κατηγορία. Από την άλλη πλευρά, στο δημοτολόγιο έχει καταγραφεί ένας μικρός αριθμός μονομελών νοικοκυριών, που αντιστοιχεί κυρίως σε άγαμους άντρες (5 από 6).¹⁸ Επιστρέφοντας στα στοιχεία του πίν. 5.1, περιγράφεται η οικονομική κατάσταση για τα νοικοκυριά της Λάρυμνας των αρχών του 1960. Στις περισσότερες από τις κατοικίες απουσίαζαν τα λουτρά, ενώ ένας αρκετά μεγάλος αριθμός δεν διέθετε αποχωρητήριο και μαγειρείο. Λιγότερα ήταν όσα δεν είχαν ηλεκτρικό ρεύμα, κάτι που δύναται να συνδεθεί με

νοικοκυριά που είχαν μέχρι τη συγκεκριμένη ημερομηνία διαγραφεί από το δημοτολόγιο, η τάξη μεγέθους που αποτυπώνουν οι δύο πηγές για τον αριθμό τους, είναι σχεδόν ο ίδιος.

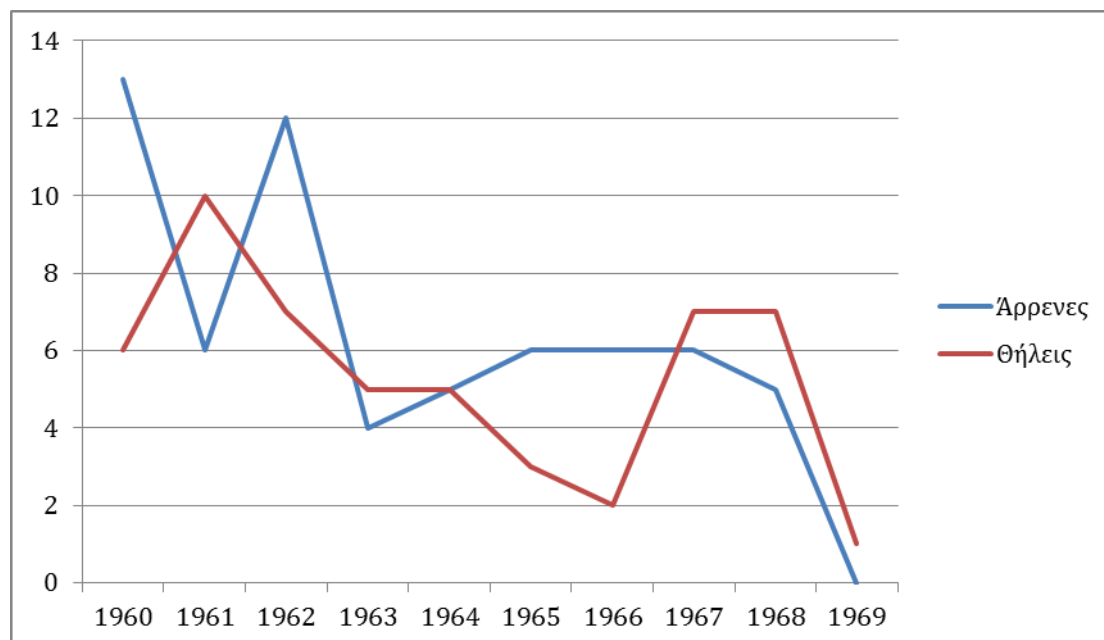
¹⁸ Τα τέσσερα (4) από τα εν λόγω νοικοκυριά έχουν μεταφερθεί στο δημοτολόγιο ύστερα από αίτημα των απογραμμένων για μεταδημότευση, δύο (2) συνδέονται με συγγένεια εξ αίματος β' βαθμού (αδέρφια) και η συχνότητα εμφάνισης των εγγραφών καλύπτει συνολικά τη δεκαετία του 1960.

τη λειτουργία του δικτύου ηλεκτροδότησης και την ύπαρξη υποσταθμού στην περιοχή. Επίσης, το γεγονός ότι σχεδόν για τον μισό πληθυσμό αναλογούσε ένα (1) δωμάτιο σε περισσότερα από τρία (3) άτομα, ενισχύει την υπόθεση ότι στην πλειονότητά τους αποτελούσαν μικρές και φτωχικές οικίες που μπορούσε να συναντήσει κάποιος στην ελληνική περιφέρεια κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Η κατοικία, συνιστά δείκτη μιας διαδικασίας προσέγγισης που επιχειρούμε στα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού της κοινότητας.

Σε συνέχεια της ανάλυσης των δημογραφικών φαινομένων που πραγματοποιήθηκε για προηγούμενες περιόδους (1953 και 1954-1959) ακολουθεί μία ακόμη απεικόνιση των δημογραφικών συμβάντων (γεννήσεις, γάμοι, θάνατοι) για τη δεκαετία του 1960. Πρόκειται για διαμήκη (διαχρονική) και όχι εγκάρσια (συγχρονική) μελέτη, καθώς για κάθε έτος ξεχωριστά αποτυπώνεται το μέγεθός τους. Στόχο μας δεν αποτελεί η εμβάθυνση στα δημογραφικά φαινόμενα (γεννητικότητα, γονιμότητα, θνησιμότητα), αλλά η διερεύνηση των πληθυσμιακών ροών, οι οποίες αντανακλούν με τη σειρά τους μια ενδεχόμενη κοινωνική μεταβολή.

Διάγραμμα 5.24

Διαχρονική εξέλιξη των γεννήσεων ανά φύλο για το σύνολο της δεκαετίας του 1960

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας; Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1960-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

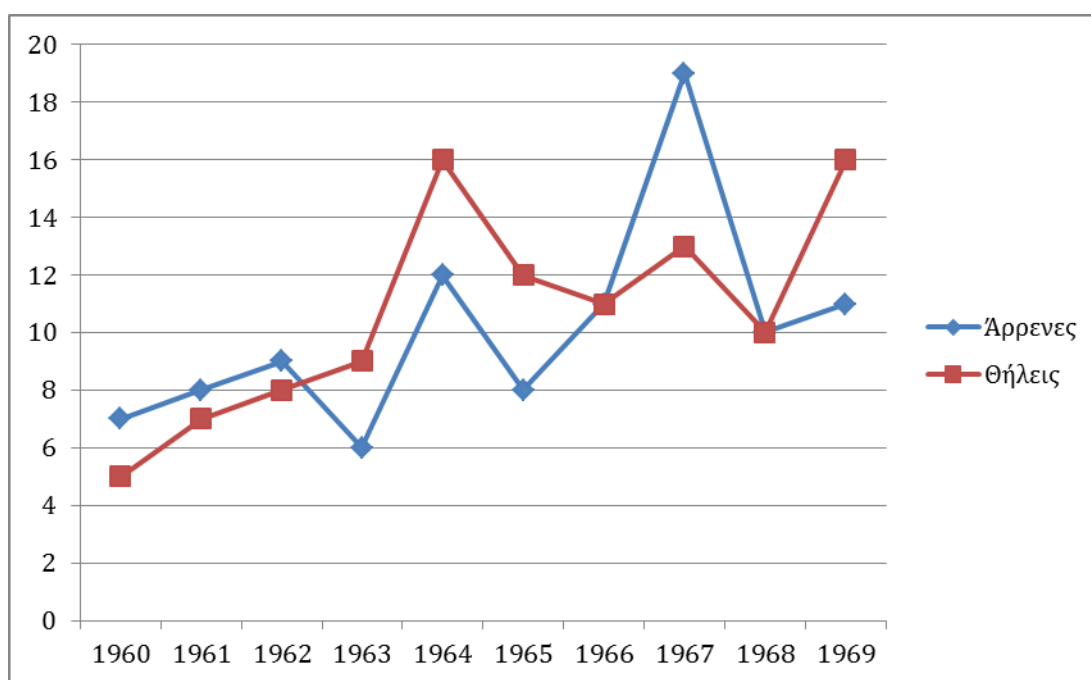
Τα στοιχεία που εξετάσαμε, αφορούν στο σύνολο των νοικοκυριών και όχι μόνο σε όσα καταγράφηκαν για πρώτη φορά μέσα στη δεκαετία του 1960. Έτσι, έχουν συνυπολογιστεί οι γεννήσεις τέκνων σε νοικοκυριά που είχαν απογραφεί στο δημοτολόγιο την προηγούμενη δεκαετία, όπως και το ύψος των θανάτων, των γάμων και των μεταδημοτεύσεων μελών τους, ως αιτία εκροής από τους μέχρι πρότινος καταγεγραμμένους οικογενειακούς σχηματισμούς. Το διάγρ. 5.24 δείχνει τη διαχρονική εξέλιξη των γεννήσεων αμφοτέρων των φύλων ανά έτος, για το σύνολο της δεκαετίας.

Οι γεννήσεις έχουν ελαφρώς αυξηθεί σε σύγκριση με την προηγούμενη δεκαετία για κάθε έτος ξεχωριστά. Κάτι που δείχνει να συνδέεται περισσότερο με τις εισροές του πληθυσμού, παρά με περισσότερες γεννήσεις ανά νοικοκυριό. Επίσης, διακρίνεται μια σταθερή αλλά καθοδική πορεία στον αριθμό γεννήσεων των αγοριών από το 1963 έως το 1969. Αντιστοίχως, οι γεννήσεις των

κοριτσιών μειώνονται από το 1962 μέχρι το 1967, όπου και παρατηρείται μια επιστροφή στις ίδιες τιμές (7 γεννήσεις), ενώ το 1969 ο δείκτης σημειώνει νέα πτώση. Φαίνεται να παγιώνεται κάτι που εντοπίστηκε και στις γεννήσεις της προηγούμενης δεκαετίας: η πλειονότητα των νοικοκυριών δεν περιλαμβάνει πολλά τέκνα. Αν και αποτελεί χαρακτηριστικό των «αστικών κοινωνιών», μια ανάλογη εκτίμηση δεν θα διατυπώναμε με ασφάλεια στην περίπτωση της Λάρυμνας. Έναν επιπλέον λόγο για τον μικρό αριθμό μελών σε πολλά από τα νοικοκυριά, θα μπορούσε να αποτελεί το γεγονός ότι πρόκειται για νεοσυσταθέντες οικογενειακούς σχηματισμούς, οι οποίοι έχουν βιολογικά περιθώρια μεγέθυνσης τα επόμενα χρόνια.

Διάγραμμα 5.25

Διαγραφθέντα μέλη νοικοκυριών ανά φύλο για το σύνολο της δεκαετίας του 1960

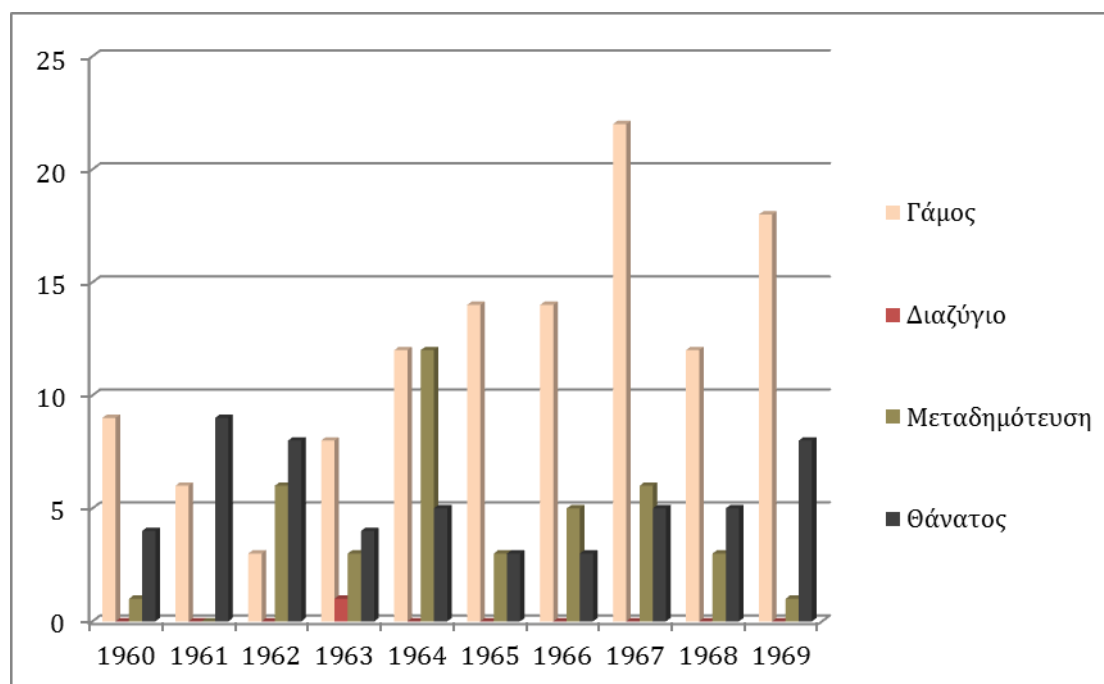
Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1960-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Στο διάγρ. 5.25, απεικονίζονται τα διαγραφμένα μέλη των νοικοκυριών για κάθε έτος στο σύνολο της δεκαετίας. Τα αποτελέσματα αφορούν αμφότερα τα φύλα.

Οι άρρενες τα πρώτα χρόνια είναι περισσότεροι από τις θήλεις, κάτι που αλλάζει από το 1963 έως το 1965. Το 1966 ο αριθμός των διαγραμμένων είναι κοινός και για τις δύο κατηγορίες. Το 1967 εμφανίζεται η μεγαλύτερη εκροή ανδρικού πληθυσμού συνολικά για την περίοδο, ξεπερνώντας κατά πολύ τον αντίστοιχο γυναικείο· κάτι που αντιστρέφεται με την ίδια περίπου αναλογία το έτος 1969. Το διάγρ. 5.25, απεικονίζει την αρνητική κίνηση του πληθυσμού (όχι απαραίτητα φυσική κίνηση, διότι μέσα στα σύνολα του εκρέοντος πληθυσμού έχουν ενταχθεί και όσοι έχουν αλλάξει τόπο διαμονής), καθώς οι γεννήσεις στο πέρασμα των χρόνων και για τα δύο φύλα ακολουθούν την ακριβώς αντίθετη τροχιά. Στο διάγρ. 5.26, συμπεριλαμβάνεται και η αιτία διαγραφής των μελών από τα νοικοκυριά τους.

Διάγραμμα 5.26

Αιτία διαγραφής από το δημοτολόγιο ανά έτος για τη δεκαετία του 1960 (σύνολο πληθυσμού)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1960-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Οι αιτίες διαγραφής των μελών από τα νοικοκυριά ήταν τέσσερις (4): γάμος, διαζύγιο, μεταδημότευση, θάνατος. Η μόνη προσθήκη είναι η μεταβλητή

«διαζύγιο» που, μολονότι έχει ισχνή αποτύπωση εδώ, ενδεχομένως αποτελεί ένδειξη για ένα φαινόμενο με δημογραφικές και κοινωνικές προεκτάσεις σε επόμενες δεκαετίες. Σε ό,τι αφορά στις υπόλοιπες μεταβλητές, παρατηρούνται αθρόες συγκεντρώσεις εγγραφών στους γάμους, κάτι που τους καθιστά την κύρια αιτία διαγραφής από τα νοικοκυριά του δημοτολογίου. Η συχνότητα εμφάνισης των γάμων ως δημογραφικό γεγονός είναι συνεχής, ενώ το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα ξεπερνούν σε αριθμό τους δέκα (10) ανά έτος. Αυτή η διαπίστωση αφορά στην περίοδο 1964-1969. Οι θάνατοι περιορίζονται σε λιγότερους από πέντε (5), ενώ αυτός ο αριθμός αυξάνεται μερικώς τα έτη 1961, 1962 και 1969. Η δημογραφική μεταβλητή όμως που διαφοροποιείται σημαντικά από τα αποτελέσματα της προηγούμενης δεκαετίας είναι η «μεταδημότευση». Εκτός από τη συνεχή παρουσία της, διαδέχεται συχνά τους θανάτους, ως δεύτερη αιτία διαγραφής στο δημοτολόγιο. Το 1964 σημειώνεται η μεγαλύτερη εκροή μελών (12), από το επόμενο έτος όμως, παρατηρείται η απότομη αποκλιμάκωσή της. Δεν προκύπτει η αρνητική κίνηση του πληθυσμού, καθώς οι μεγαλύτερες τιμές που καταγράφονται στους γάμους ως κύρια αιτία διαγραφής μελών από τα νοικοκυριά τους, δεν σημαίνει απαραίτητα και αιτία διαγραφής από το δημοτολόγιο. Η δεκαετία που ακολουθεί άλλωστε, αποδεικνύει, ότι πολλά τέκνα επιλέγουν ως τόπο σύστασης του νοικοκυριού τους τη Λάρυμνα. Επίσης, οι θάνατοι αθροιστικά δεν ξεπερνούν τις γεννήσεις, κάτι που συνεπάγεται εν πρώτοις τη θετική φυσική κίνηση του πληθυσμού.

Όσον αφορά στις μεταδημοτεύσεις, σε αρκετές περιπτώσεις συγκεντρώνεται ο αριθμός τους σε νεοεισαχθέντα νοικοκυριά από μακρινές περιοχές, τα οποία εγκαταστάθηκαν στον χώρο εξαιτίας της εργασίας που προσέφερε το εργοστάσιο. Μάλιστα, αυτό αποδεικνύεται από το δηλωθέν επάγγελμα των αρχηγών τους. Κάτι τέτοιο είναι μάλλον αναμενόμενο καθώς η διαδικασία της βιομηχανικής παραγωγής δεν έχει τεθεί σε ομαλούς ακόμη ρυθμούς, με αποτέλεσμα την ανισορροπία στην ευρυθμία της απασχόλησης. Εάν παρατηρήσει κανείς τις τιμές μετά το 1964, ένα έτος σχεδόν μετά την ίδρυση της ΛΑΡΚΟ, θα εντοπίσει τις σταθερά μικρές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις. Άλλωστε, το γεγονός ότι, τόσο από την απογραφή στις αρχές της δεκαετίας όσο

και από τα στοιχεία του δημοτολογίου, εστιάζουμε στην εισροή ανθρώπινου δυναμικού στη Λάρυμνα και, ως προέκταση, στη συνολική αύξησή του.

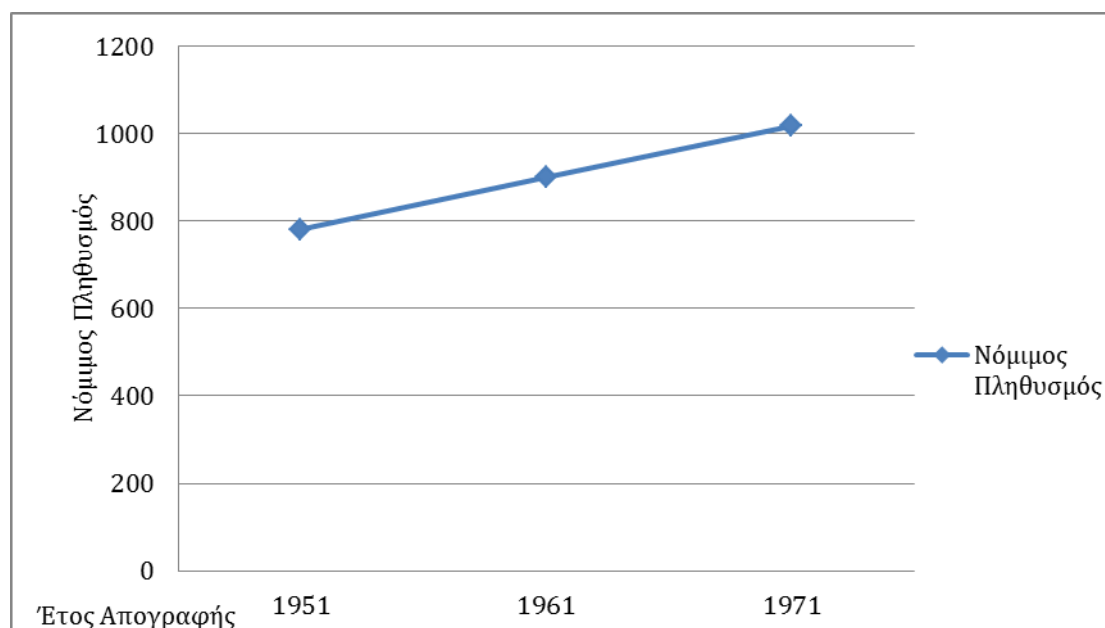
5.5 Μεγέθυνση Εργοστασίου και νοικοκυριά στη δεκαετία του '70

Α. *Εξέλιξη πληθυσμού:* Στο τέλος της δεκαετίας του 1970, ο πληθυσμός της κοινότητας αυξάνεται συνεχώς, όπως παρουσιάζεται στο διάγρ. 5.27. Σχεδόν 100 νέα νοικοκυριά ενεγράφησαν στο δημοτολόγιο μέχρι το 1979. Η ΕΣΥΕ στην απογραφή για το έτος 1971, περιλαμβάνει για πρώτη φορά ξεχωριστά στοιχεία για τον πληθυσμό της κοινότητας Λάρυμνας και τον οικισμό του εργοστασίου που βρίσκεται πλησίον της.

Διάγραμμα 5.27

Διαχρονική εξέλιξη του νόμιμου πληθυσμού της κοινότητας

κατά την περίοδο των ετών 1951,1961 & 1971

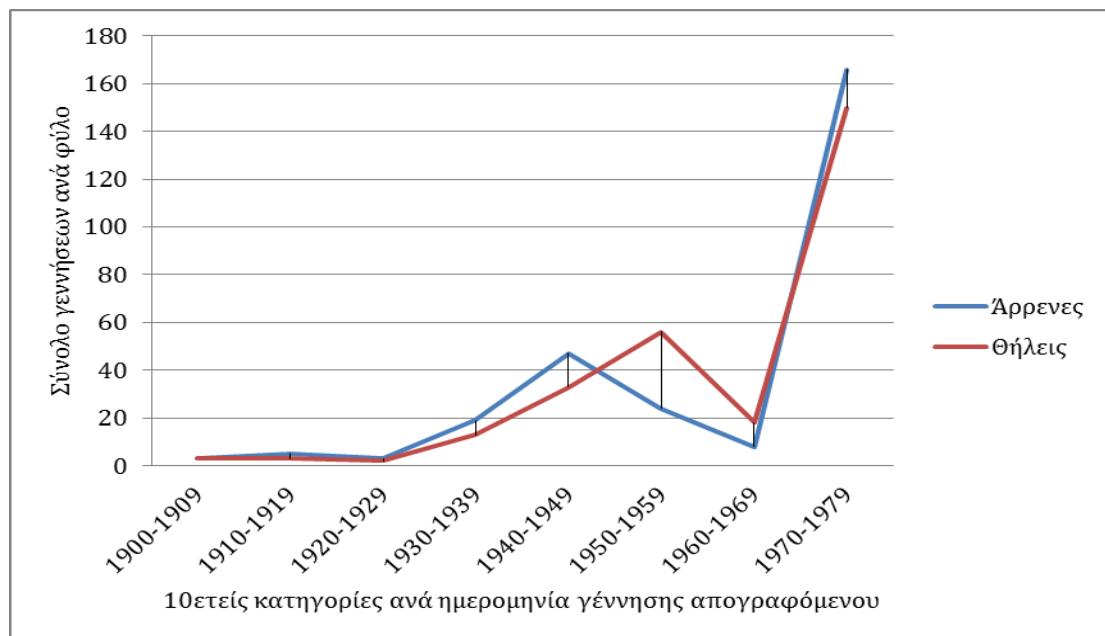
Πηγή: ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Νόμιμος πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 14ης Μαρτίου 1971-Κατά νομούς, επαρχίας, δήμους και κοινότητας*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1975, σ. 63· ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού-κατοικιών της 16ης Μαρτίου 1961, πληθυσμός κατά γεωγραφικές και υποδιοικητικές υποδιαιρέσεις*, ό.π.· ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός κατά την*

απογραφών της 7ης Απριλίου 1951-Νόμιμος πληθυσμός, κυρωθείς διά του υπ' αριθ. 4173 61 Νόμου, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1961, σ. 56.

Είναι αξιοπρόσεκτη η μικρή αριθμητική διαφορά ανάμεσά τους, γεγονός που αποδεικνύει ότι η μεγάλη εισροή ανθρώπινου δυναμικού στις αρχές της δεκαετίας απορροφούταν κυρίως από τις νεοεμφανισθείσες δομές των δύο οικισμών. Η τάξη μεγέθους που δίνεται για τον οικισμό της Λάρυμνας κατά το έτος 1971 είναι 774 άτομα, αυξάνοντας τον συνολικό πληθυσμό στους 1.139 κατοίκους. Παρατηρείται ότι, μόνον ο πληθυσμός του οικισμού της Λάρυμνας, είναι σχεδόν ισάριθμος με εκείνον της κοινότητας είκοσι χρόνια πριν, χαρακτηριστικό που μαρτυρά τις κοινωνικές διεργασίες που πραγματοποιήθηκαν μέσα σε αυτό το χρονικό πλαίσιο. Το διάγρ. 5.28 απεικονίζει ειδικά χαρακτηριστικά των νεοεισελθέντων ή νεοσυσταθέντων νοικοκυριών, κατηγοριοποιώντας τα βάσει του φύλου και της ημερομηνίας γέννησής τους:

Διάγραμμα 5.28

10ετείς κατηγορίες αμφοτέρων των φύλων των νέων νοικοκυριών βάσει της ημερομηνίας γέννησής τους (1970-1979)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1970-1979. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

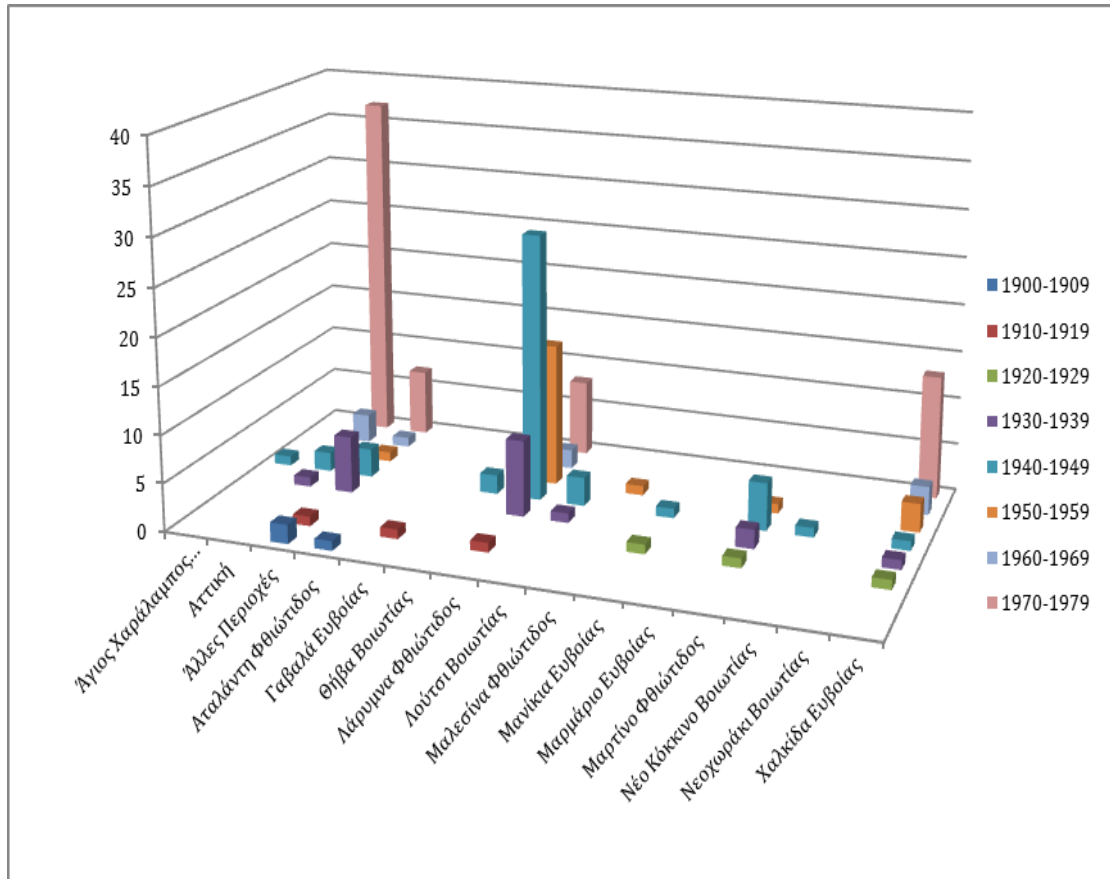
Β. Φύλο, ηλικία και τόπος προέλευσης: Σε ό,τι αφορά στην αριθμητική διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα, παρατηρούμε και εδώ ότι τα περισσότερα από τα νέα νοικοκυριά που απογράφησαν στο δημοτολόγιο της Λάρυμνας την περίοδο 1970-1979, αποτελούνταν από νεαρότερης ηλικίας μέλη. Όσο πλησιάζει κανείς στους γεννημένους μεταξύ 1940-1949, οι τιμές αυξάνονται βαθμιαία. Στους γεννημένους μετά το 1969 σημειώνουν ιστορικό υψηλό. Αυτό, οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι πρόκειται για τέκνα ανδρών και γυναικών που βρίσκονταν στις ηλικιακές ομάδες των γεννημένων στα 1940-1949 και 1950-1959 αντιστοίχως. Αφενός, διότι υπερέχουν σημαντικά των υπολοίπων αφετέρου, γιατί εντάσσονται σε ένα ηλικιακό φάσμα που θα τους επέτρεπε να είναι εν δυνάμει γονείς όσων γεννήθηκαν τη δεκαετία του 1970. Αντιθέτως, αν και όχι απαραίτητα ανέφικτο εκείνα τα χρόνια, γυναίκες και άνδρες γεννημένοι τη δεκαετία του 1950, δύσκολα θα μπορούσαν να έχουν κάνει οικογένεια με παιδιά γεννημένα τη δεκαετία του 1960, η οποία αποτελεί και την ολιγοπληθέστερη ομάδα της συγκεκριμένης κατηγοριοποίησης. Αντίστοιχες τάσεις παρατηρήθηκαν και στις προηγούμενες περιόδους που εξετάστηκαν, με διαφορετικές όμως τιμές, οι οποίες μπορεί να οφείλονται σε μία σειρά δημογραφικών, κοινωνικών, εθιμικών και οικονομικών παραμέτρων που επικρατούσαν ανά εποχή.

Σε ό,τι αφορά στην πληθυσμιακή διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα, δεν είναι ιδιαιτέρως μεγάλη, παρά μόνο σε ειδικές περιπτώσεις όπως αυτή για τους γεννημένους μέσα στη δεκαετία του 1950. Στις δύο νεότερες ομάδες του διάγρ. 5.29 παρατηρούνται ελαφρώς αυξημένες τιμές στους άρρενες σε σχέση με τις θήλεις για την κατηγορία 1970-1979, κάτι που αντιστρέφεται με μικρή και πάλι διαφορά στην αμέσως επόμενη (1960-1979). Σχετικά με τον δηλωθέντα τόπο καταγωγής, οι τρεις μεγαλύτερες ηλικιακά ομάδες εμφανίζουν σχετική ανομοιογένεια. Σε μια γενική θεώρηση, παρατηρείται ότι οι περισσότεροι έχουν προέλθει από την Εύβοια, ορισμένοι από τα γειτονικά χωριά, ενώ λίγοι (3) από περιοχές της Μ. Ασίας. Στις νεότερες ηλικίες εντοπίζονται μεγαλύτερες συγκεντρώσεις στη Χαλκίδα, το Μαρτίνο και σε «Άλλες περιοχές». Ακόμη μία φορά η Λάρυμνα εμφανίζει μεγάλη συχνότητα εγγραφών, κυρίως στις ηλικιακές κατηγορίες των γεννημένων μεταξύ των δεκαετιών 1930, 1940 και 1950,

γεγονός που αποδεικνύει ότι πρόκειται για ένα σημαντικό αριθμό τέκνων των νοικοκυριών που καταγράφηκαν το προηγούμενο διάστημα στο δημοτολόγιο και επέλεξαν τη Λάρυμνα ως τόπο εγκατάστασής τους. Επίσης, τα δηλωθέντα επαγγέλματα (εργάτες, αγρότες) υποδηλώνουν ότι παραμένει στον χώρο η μεγάλη πλειονότητά τους. Αντίθετα, παρατηρούνται μικρότερες συγκεντρώσεις στους γεννημένους κατά την τρέχουσα περίοδο, όταν για την δεκαετία του 1970 διακρίνονται πολλές εγγραφές σε κοντινές πόλεις όπως η Χαλκίδα και κυρίως δήμοι της Αττικής. Το γεγονός αυτό αποτελεί νέο χαρακτηριστικό για την κοινότητα της Λάρυμνας, μαρτυρώντας ότι οι περισσότερες γεννήσεις δεν πραγματοποιούνται στους τόπους προέλευσης των γονέων (κυρίως του πατέρα), αλλά σε κάποιο αστικό κέντρο που διέθετε μαιευτική κλινική. Υπό αυτήν την έννοια, μέσα στη δεκαετία του 1970 συντελείται μια σημαντική κοινωνική μεταβολή, η οποία συνδέεται άμεσα με τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και της σχετικής μεγέθυνσης της αγοραστικής δυνατότητας των νοικοκυριών με την απόκτηση αγαθών και υπηρεσιών, που πριν από δέκα χρόνια, δεν μπορούσαν να έχουν. Εφόσον οι περισσότεροι από τους γονείς είχαν ως τόπο προέλευσης τη Λάρυμνα, η σύνδεση με την εργασία στο εργοστάσιο ως σημείο που εκκινεί αυτήν την μεταβολή, είναι αναπόφευκτη.

Διάγραμμα 5.29

Κατανομή αρρένων βάσει της ημερομηνίας γέννησης και του τόπου καταγωγής
(νέα νοικοκυριά, 1970-1979)

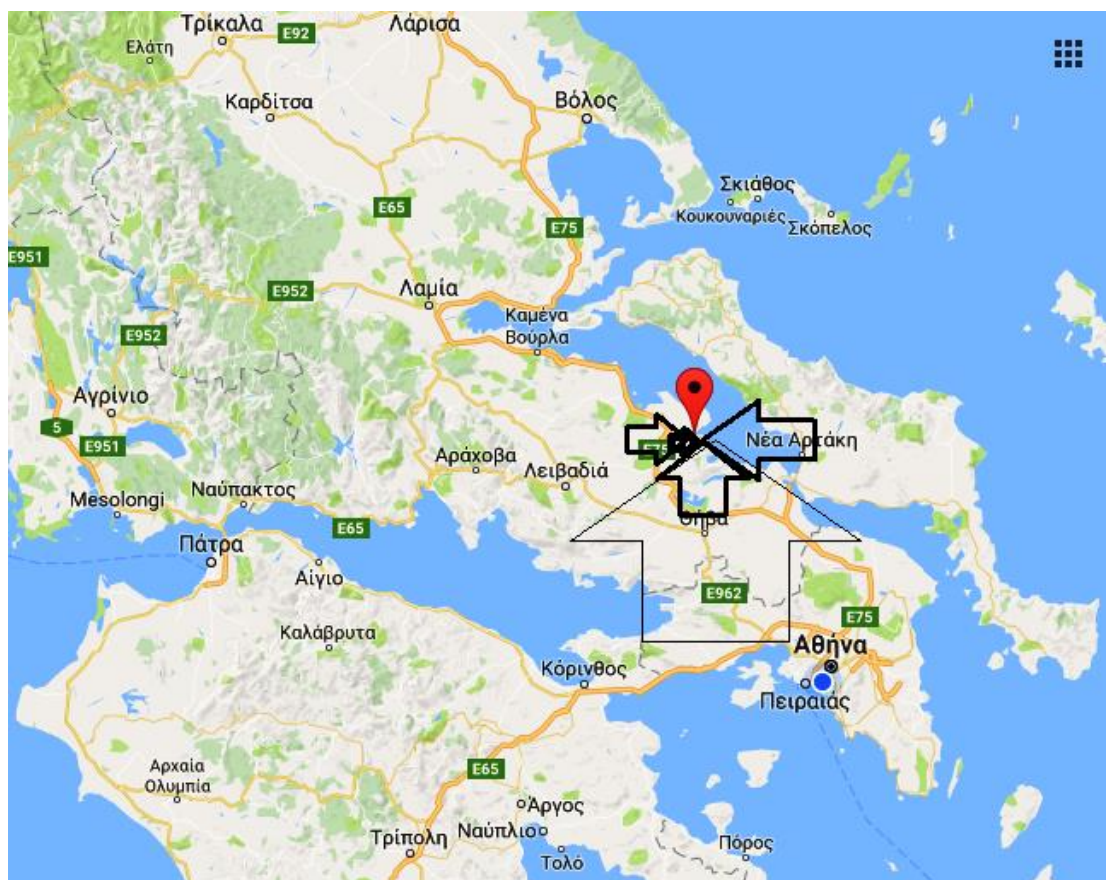
Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1970-1979. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Στο διάγρ. 5.30, επιλέχθηκε να παρουσιαστεί η αντίστοιχη κατηγοριοποίηση για τον γυναικείο πληθυσμό και ειδικότερα για τις συζύγους των αρχηγών. Σε ό,τι αφορά στις θήλεις που γεννήθηκαν τη δεκαετία του 1970, και δεν ανήκουν στην παραπάνω κατηγορία, εντοπίστηκαν κοινοί τόποι γέννησης με τους άρρενες. Αναφορικά με τα αποτελέσματα που απεικονίζονται παρακάτω, διακρίνονται διαχρονικά οι περισσότερες εγγραφές για τη Λάρυμνα ως δηλωθέντος τόπου καταγωγής. Ακολουθούν με μικρότερες συγκεντρώσεις στις νεαρότερες ηλικίες τα γειτονικά χωριά, ενώ ακόμη λιγότερες παρουσιάζουν χωριά του Νομού

Ευβοίας. Παρά ταύτα, εάν εξαιρέσουμε τη Λάρυμνα, παρατηρείται διασπορά των αποτελεσμάτων σε πολλές περιοχές. Όσες είχαν γεννηθεί μετά το 1930, είναι εκείνες για τις οποίες διακρίνονται και οι υψηλότερες τιμές. Πολύ περισσότερο στην περίπτωση της Λάρυμνας, όπου δείχνει να συγκρατεί σημαντικό αριθμό του ανθρώπινου δυναμικού της, τόσο σε άρρηνες όσο και σε θήλεις.¹⁹

Χάρτης 5.6

Εισροές ανθρώπινου δυναμικού 1970-1979 (Άρρηνες αρχηγοί νοικοκυριών)

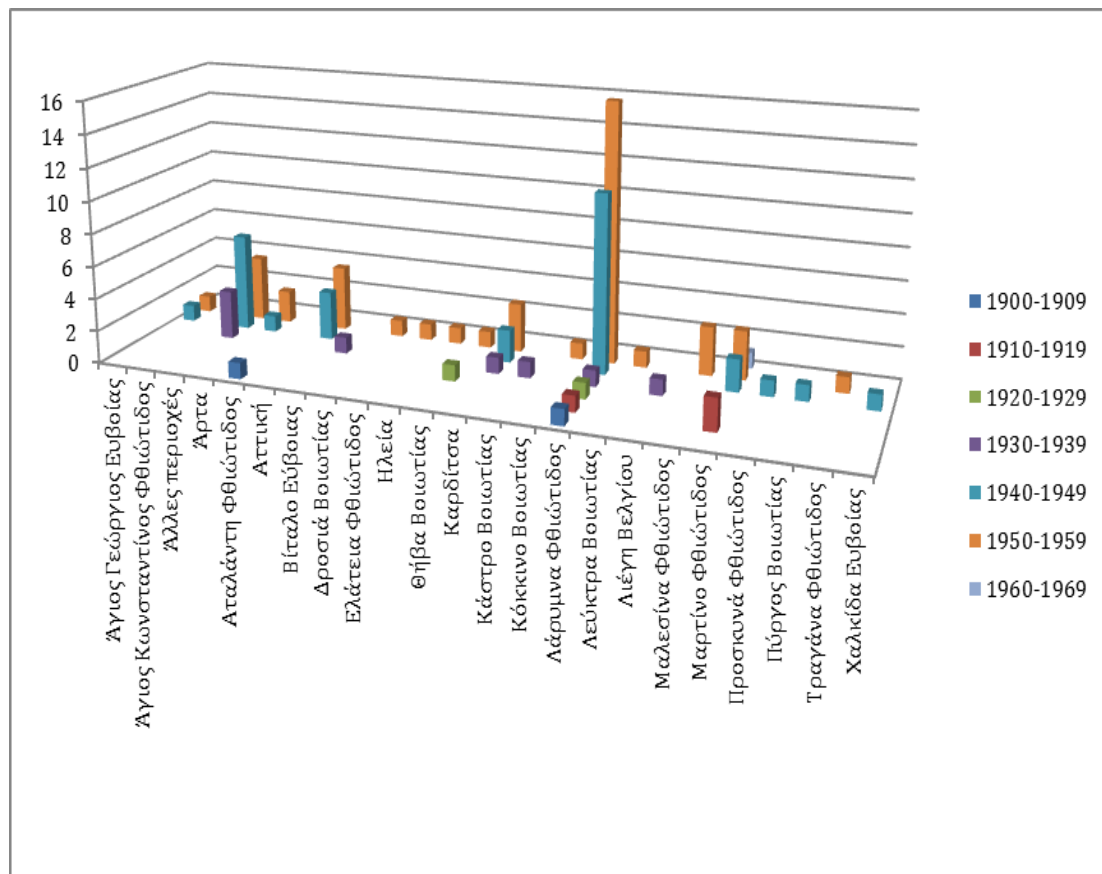

Πηγή: www.maps.google.gr (βλ.,

[¹⁹ Παρόλα αυτά, μια τέτοια διαπίστωση δεν θα πρέπει να δημιουργεί λανθάνουσα διαπίστωση για τις πληθυσμιακές εισροές, διότι τα αποτελέσματα αφορούν μεμονωμένα στην κοινότητα της Λάρυμνας. Όπως παρατέθηκε ήδη, η δυναμική της εισροής αποτυπώνεται κυρίως στους οικισμούς της Εταιρίας, καθώς εκεί πραγματοποιείται και το μεγαλύτερο μέρος της εγκατάστασης. Τηρουμένων των αναλογιών, δεν θα μπορούσε να αμφισβητηθεί εύκολα η εκτίμηση ότι, όσα καταγράφονται στο δημοτολόγιο για την κοινότητα της Λάρυμνας, δεν συνιστούν δείγμα της κοινωνικής μεταβολής που συντελείται τη δεδομένη χρονική περίοδο στον χώρο.](https://www.google.gr/maps/place/%CE%9B%CE%AC%CF%81%CF%85%CE%BC%CE%BD%CE%B1/@39.2041641,21.9686662,7.58z/data=!4m5!3m4!1s0x14a0e7559f0b03f5:0xf83b7049ddd64968!8m2!3d38.5658197!4d23.284911, 4/2/2017), ίδια επεξεργασία.</p>
</div>
<div data-bbox=)

Διάγραμμα 5.30

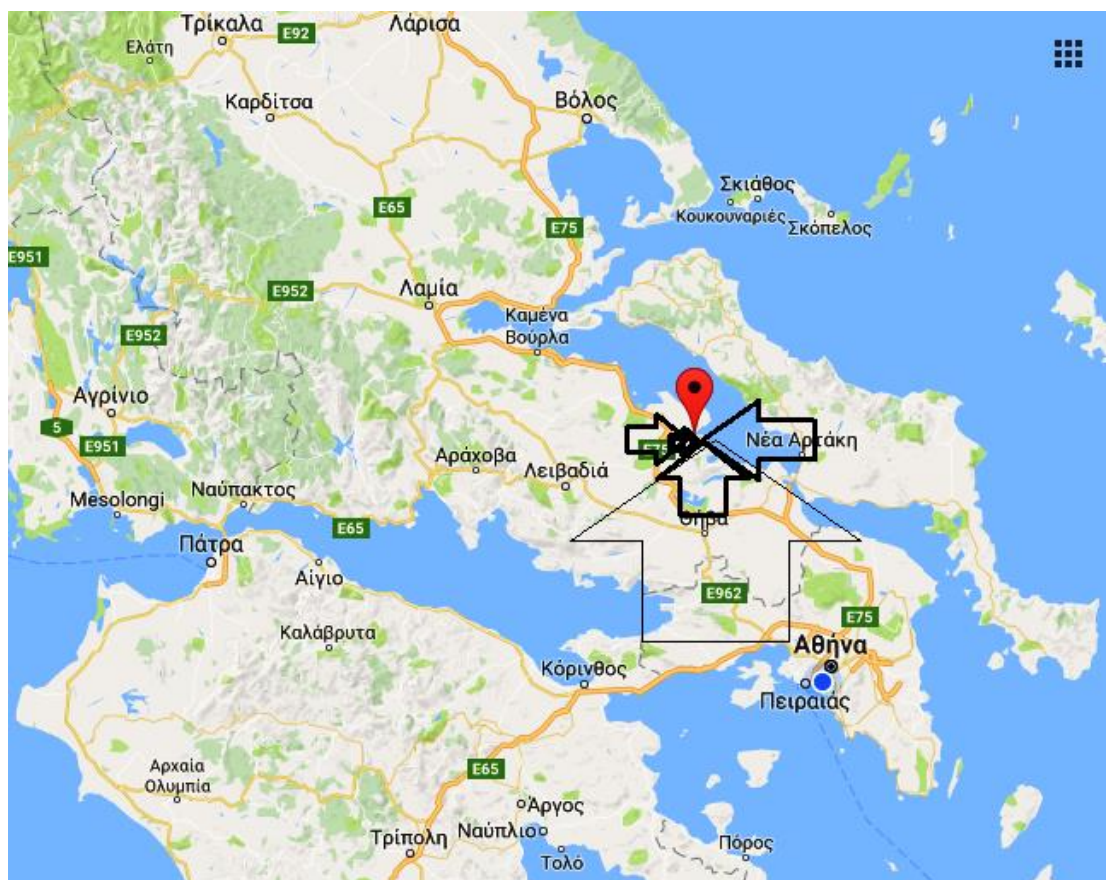
Κατανομή συζύγων αρρένων αρχηγών βάσει της ημερομηνίας γέννησης και του τόπου καταγωγής (νέα νοικοκυριά, 1970-1979)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας; Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1970-1979. (αφ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Χάρτης 5.7

Εισροές ανθρώπινου δυναμικού 1970-1979 (Σύζυγοι αρχηγών νοικοκυριών)

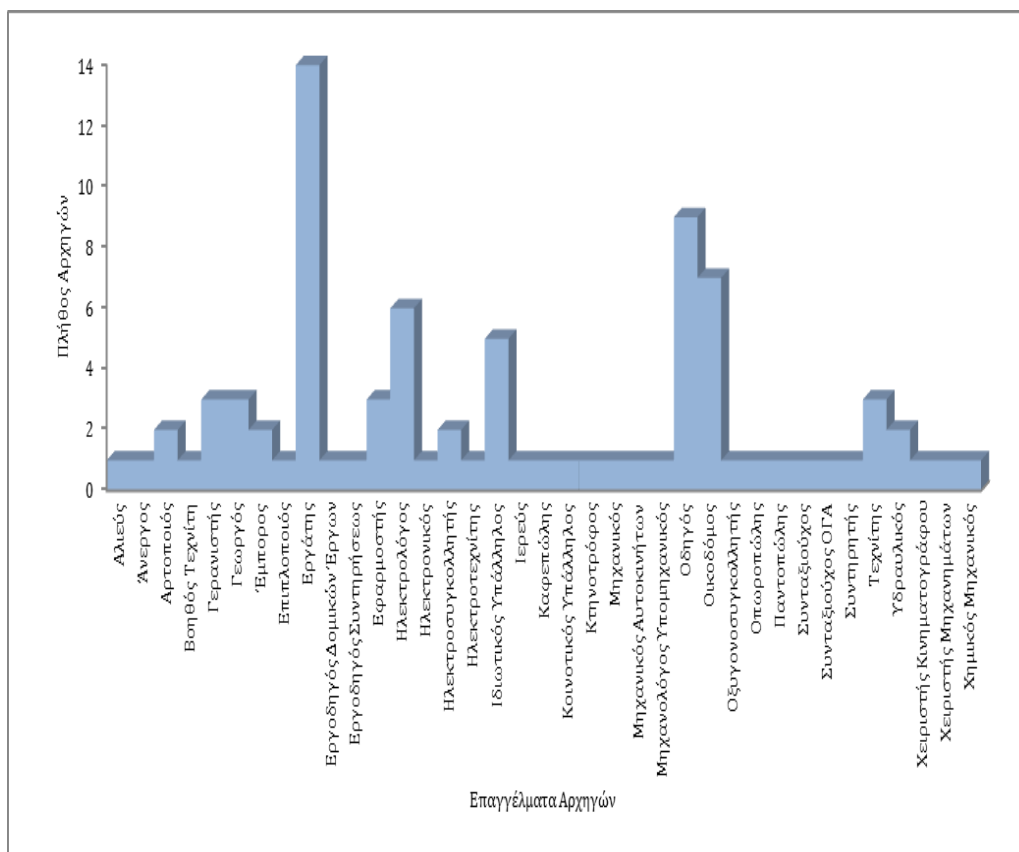

Πηγή: www.maps.google.gr (βλ.,

[Γ. Η εργασία στο εργοστάσιο ως πόλος έλξης και άπωσης πληθυσμού: Η επόμενη κατηγοριοποίηση αφορά στην τάξη μεγέθους του άρρενος πληθυσμού βάσει του δηλωθέντος επαγγέλματος. Για τον γυναικείο πληθυσμό δεν έχει πραγματοποιηθεί σχετική κατανομή, καθώς η συντριπτική πλειονότητα των γυναικών δείχνει να ασχολείται με τις οικιακές εργασίες. Αν και υπάρχουν μόλις τέσσερις \(4\) εγγραφές που υποδηλώνουν την ένταξή τους στο δυναμικό του εργοστασίου, για τις περισσότερες είτε δεν έχει επιτευχθεί ακόμη η ευρεία πρόσβαση στον εργοστασιακό χώρο είτε δεν έχουν εκδηλώσει συντεταγμένη δυναμική ενδιαφέροντος προς μια τέτοια κατεύθυνση.](https://www.google.gr/maps/place/%CE%9B%CE%AC%CF%81%CF%85%CE%BC%CE%BD%CE%B1/@39.2041641,21.9686662,7.58z/data=!4m5!3m4!1s0x14a0e7559f0b03f5:0xf83b7049ddd64968!8m2!3d38.5658197!4d23.284911, 4/2/2017), ιδία επεξεργασία.</p></div><div data-bbox=)

Διάγραμμα 5.31

Κατανομή αρρένων αρχηγών των νοικοκυριών βάσει του δηλωθέντος επαγγέλματος (νέα νοικοκυριά, 1970-1979)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1970-1979. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Το διάγρ. 5.31, επιβεβαιώνει τις υποθέσεις που διατυπώθηκαν παραπάνω, αναφορικά με την οικονομική μεταβολή που παρατηρείται στην κοινοτική δομή. Η αλλαγή στο επάγγελμα, δύναται να ενεργοποιήσει περαιτέρω ανακατατάξεις, μικρότερης ή μεγαλύτερης εμβέλειας, σε κοινωνικό επίπεδο. Οι τιμές που απεικονίζονται, έρχονται ως φυσική απόληξη μίας κλιμακούμενης διαδικασίας που ξεκίνησε είκοσι (20) χρόνια περίπου πριν, με τα ακριβώς αντίστροφα αποτελέσματα. Αν και τα επαγγέλματα που αποκρίνονταν στη μεταλλευτική εργασία επίσης εμφανίζονταν σε αντίστοιχες ομαδοποιήσεις για τη δεκαετία του 1950, έπονταν κατά πολύ εκείνων του αγροτικού τομέα. Ένα

πλήθος ανειδίκευτων εργατών, αλλά και εξειδικευμένων εργατοτεχνιτών, έρχεται να διαδεχθεί κυρίως την ενασχόληση με τη γεωργία, η οποία ήταν η συνήθης μορφή εργασίας στον χώρο. Οι αρχηγοί των νεοσυσταθέντων ή νεοεισελθέντων νοικοκυριών στρέφονται στο εργοστάσιο, ανεξαρτήτως ειδικότητας, κατάρτισης και τεχνογνωσίας. Αν και ο όρος «εργάτης» είναι αρκετά γενικός για να προσδιορίσει με ακρίβεια τις αρμοδιότητες που τον συνοδεύουν, το πλέον πιθανόν είναι να αντιστοιχεί σε εργατικό προσωπικό γενικών καθηκόντων στο εργοστάσιο. Σταδιακά, ο πληθυσμός που εγκαθίσταται στην κοινότητα της Λάρυμνας αποζητά εργασία εγγύτερα στην οικία του, ενδεχομένως σε ευνοϊκότερες θέσεις (ή σε εν δυνάμει ευνοϊκότερες θέσεις) που μπορεί και του προσφέρει το εργοστάσιο. Αν και αρκετοί από τους ντόπιους στράφηκαν τα προηγούμενα χρόνια ως ημερομίσθιοι εργάτες στα μεταλλεία του Αγίου Ιωάννη, σε μια περίοδο κατά την οποία το εργοστάσιο βρισκόταν υπό κατασκευή και πειραματική λειτουργία, φαίνεται ότι σταδιακά αυτό είναι κάτι που αλλάζει. Στα μεταλλεία του Αγίου Ιωάννη τοποθετείται νεοεισελθέν ανθρώπινο δυναμικό, το οποίο και διαμένει στον κοντινό και ομώνυμο οικισμό της Εταιρίας.

Τη γενική παρουσίαση των επαγγελματιών που πραγματοποιήθηκε παραπάνω, θα ακολουθήσουν επιμέρους κατηγοριοποιήσεις του ίδιου πληθυσμιακού συνόλου, που αφορούν στην αντιστοίχιση των δηλωθέντων επαγγελματιών με τον τόπο προέλευσης και των δηλωθέντων επαγγελματιών με την ημερομηνία γέννησης των αρχηγών. Σε ό,τι αφορά στην πρώτη περίπτωση, τα σχετικά αποτελέσματα απεικονίζονται στο διάγρ. 5.32 όπου προκύπτει ότι, το μεγαλύτερο τμήμα των αρχηγών των νέων νοικοκυριών που είναι και το ηλικιακά νεότερο, έχει στραφεί για εργασία στο εργοστάσιο. Οι περισσότεροι εξ αυτών έχουν δηλώσει ως κύριο επάγγελμα «εργάτες», «ιδιωτικοί υπάλληλοι», «οδηγοί», «ηλεκτροτεχνίτες» κ.α. Αντίθετα, παραδοσιακά επαγγέλματα του πρωτογενούς τομέα της οικονομίας όπως γεωργοί, κτηνοτρόφοι ή αλιείς, εμφανίζουν τις ελάχιστες συγκεντρώσεις και αφορούν, ως αποδεικνύεται, τις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες. Απουσιάζει δε παντελώς, ο συνδυασμός γεωργίας και κτηνοτροφίας («γεωργοκτηνοτρόφου»), την οποία συναντούσε κανείς- αν και σε μικρά σύνολα- είκοσι (20) χρόνια πριν. Στα πολλά βιομηχανικά

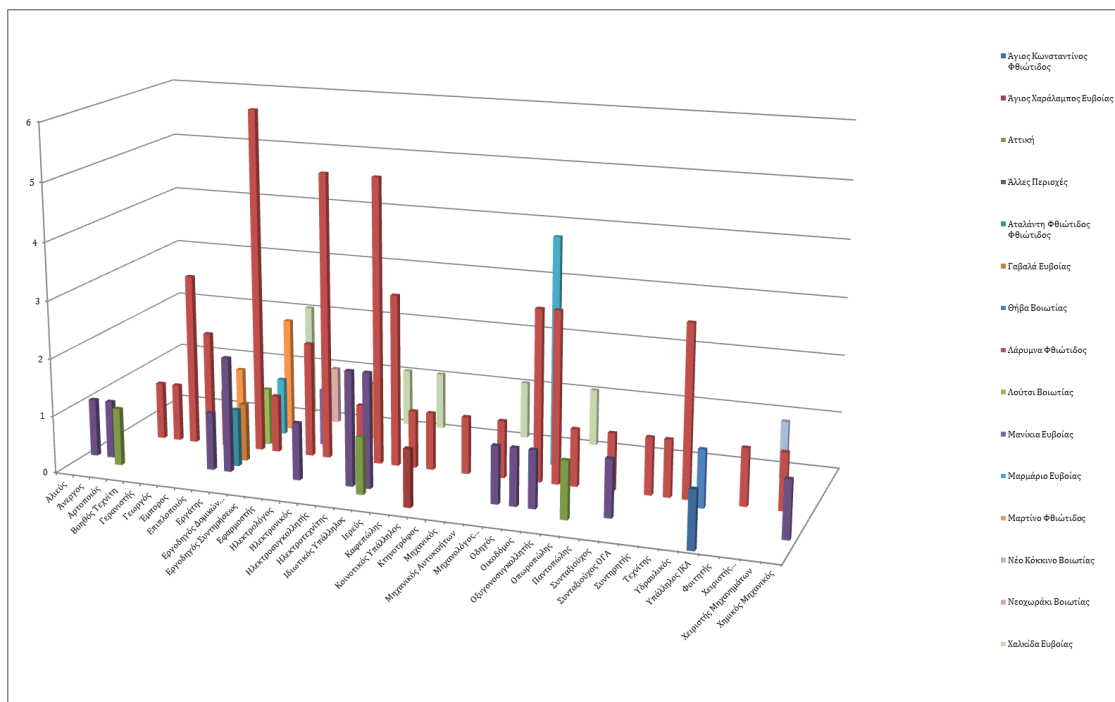

μεγαλύτερος δυνατός αριθμός δηλωθέντων επαγγελματιών και τόπων προέλευσης των εγγεγραμμένων στο δημοτολόγιο κατά τη δεκαετία του 1970. Εκεί συναντάμε τις περισσότερες ειδικότητες που σχετίζονται με τη μεταλλευτική δραστηριότητα στη Λάρυμνα, αν και η διασπορά των αποτελεσμάτων είναι επίσης εμφανής, λόγω της μεγάλης παραμετροποίησης που απαιτεί το πλήθος των δηλωθέντων επαγγελματιών. Το ίδιο ισχύει και για τις υπόλοιπες περιοχές που έχουν ενταχθεί στο εν λόγω σχήμα, ανάμεσα στις οποίες, αν και με μικρότερη συχνότητα εμφάνισης, διακρίνονται τα γειτονικά χωριά της Φθιώτιδος και Βοιωτίας, ορισμένα της Εύβοιας και κάποια μακρινότερα.

Διάγραμμα 5.33

Κατανομή αρρένων αρχηγών των νέων νοικοκυριών βάσει του τόπου προέλευσης και του επαγγέλματος (1970-1979)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1970-1979. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Το πρότυπο του αρχηγού των νέων νοικοκυριών που προκύπτει από τα διαγράμματα που προηγήθηκαν έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά: Αφορά

κατά κύριο λόγο σε κατοίκους της Λάρυμνας ή όμορων περιοχών που μέχρι πρότινος ανήκαν ως μέλη σε κάποια άλλη οικογενειακή μονάδα, βρίσκονται στο ηλικιακό φάσμα των 20-40 ετών, ενώ γίνονται ολοένα περισσότερο εξειδικευμένοι (εν συγκρίσει με τους παλαιότερους) στον τομέα της βιομηχανικής εργασίας, ακολουθώντας συχνά το παράδειγμα ή την υπόδειξη κάποιου άλλου (μεγαλύτερου ηλικιακά και ήδη στραμμένου προς αυτή) μέλους του στενού ή ευρύτερου συγγενικού ή ακόμη και του κοινοτικού δικτύου. Η συνειδητοποίηση της νέας επαγγελματικής ταυτότητας με την επιλογή του «βιομηχανικού εργάτη» ως κύρια εργασία, δρομολογεί περαιτέρω κοινωνικές μεταβολές. Η δομή δείχνει να έχει ενσωματώσει το οικονομικό δεδομένο.

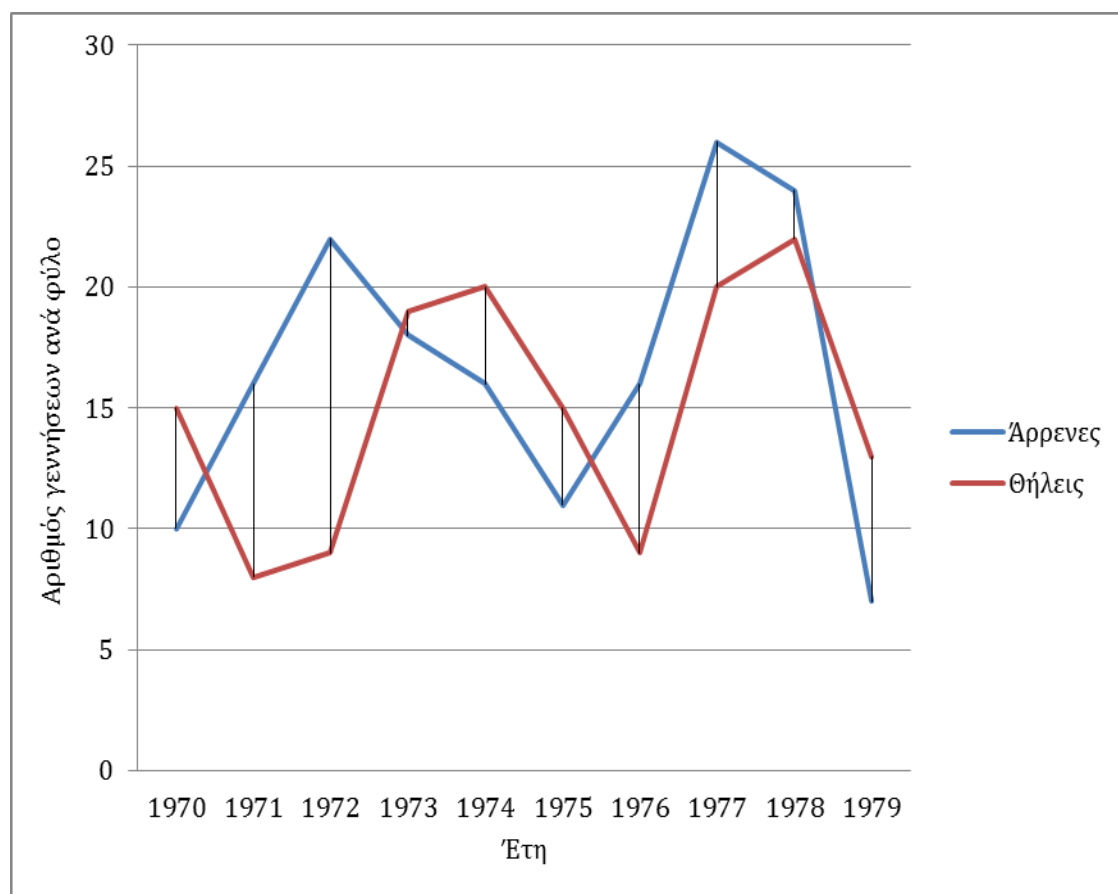
Δ. Δημογραφικά συμβάντα και πληθυσμιακή κινητικότητα: Ο τρόπος κατηγοριοποίησης των στοιχείων που προέκυψε από την ανάλυση του δημοτολογίου, ακολούθησε το μοντέλο οργάνωσης που υιοθετήθηκε για τη δεκαετία του 1960 και του υπολοίπου της δεκαετίας του 1950 (1954-1953). Έτσι, η γεννητικότητα αποτυπώνεται μέσα από την καταγραφή των γεννήσεων ανά έτος, τόσο για τους άρρενες όσο και για τις θήλεις, ενώ άλλα δημογραφικά φαινόμενα για τη φυσική κίνηση (θνησιμότητα, γαμηλιότητα) αποδίδονται εμμέσως από την παρουσίαση των δημογραφικών δεδομένων (θάνατοι, γάμοι) ως αιτιών εκροής από τα προϋπάρχοντα και νέα νοικοκυριά της κοινότητας. Παρομοίως, καταχωρίσθηκε το πλήθος όσων μεταδημότευσαν, μεταφέροντας την εικόνα μιας αξιοπρόσεκτης απόσχισης μελών, όχι από τα νοικοκυριά στα οποία ανήκαν μέχρι τότε, αλλά από την ίδια την κοινότητα. Οι αιτίες διαγραφής από τα νοικοκυριά παρουσιάζονται και πάλι διαχρονικά σε ύψος δεκαετίας, ενώ τα αποτελέσματα αφορούν αμφότερα τα φύλα.

Ο αριθμός των γεννήσεων ανά έτος και φύλο απεικονίζεται στο διάγρ. 5.34. Στα αποτελέσματα που καταγράφονται έχουν υπολογιστεί και τα τέκνα των παλαιότερων οικογενειακών μονάδων που γεννήθηκαν μέσα στο δεδομένο χρονικό φάσμα. Αντίθετα, δεν έχουν περιληφθεί οι γεννήσεις τέκνων που πραγματοποιήθηκαν μετά το 1979. Μια πρώτη εκτίμηση αναφορικά με τα αποτελέσματα της γραφικής παράστασης, είναι οι σημαντικές διακυμάνσεις των

τιμών τόσο για τους άρρενες όσο και για τις θήλεις. Αν και τα αριθμητικά μεγέθη είναι μικρά, ώστε να γίνει εφικτή η σύνδεση με κοινωνικούς ή οικονομικούς παράγοντες, δεν θα μπορούσε να μην παρατηρηθεί εν πρώτοις η απόκλιση στις τιμές ανάμεσα στα δύο φύλα. Αν εξαιρεθούν τα έτη 1973 και 1978 που είναι αριθμητικά κοντά, σε ολόκληρη την υπόλοιπη περίοδο, οι υψηλές τιμές για τις γεννήσεις αρρένων συνοδεύονταν από χαμηλότερες για τις θήλεις. Η μεγαλύτερη απόκλιση ανάμεσα στα δύο φύλα παρατηρείται για το έτος 1972, ενώ στα περισσότερα έτη ο αριθμός των αρρένων είναι μεγαλύτερος σε σχέση με τις θήλεις.

Διάγραμμα 5.34

Διαχρονική απεικόνιση των γεννήσεων ανά φύλο
για το σύνολο της δεκαετίας του 1970

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1970-1979. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

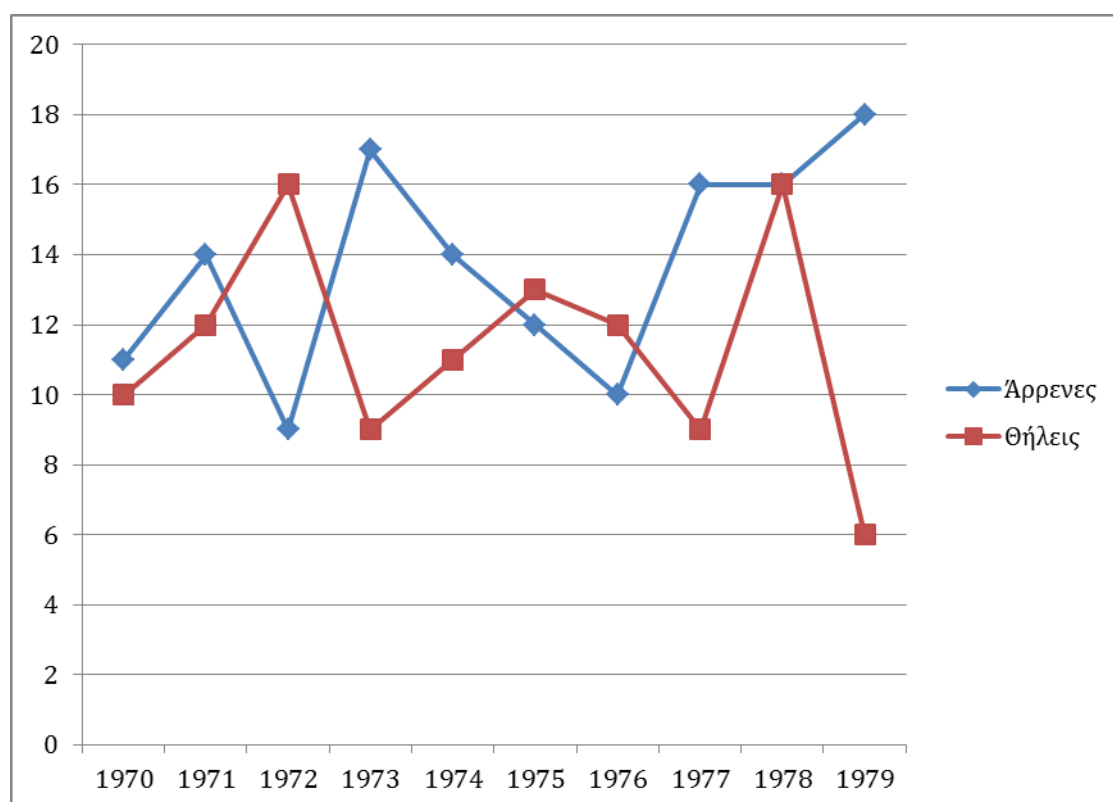
Συγκριτικά με τα αποτελέσματα των προηγούμενων δεκαετιών παρατηρείται η αύξηση του ρυθμού των γεννήσεων. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι οι μικρότερες τιμές για το διάστημα 1970-1979 αποτελούν μερικές από τις μεγαλύτερες της προηγούμενης δεκαετίας, τη στιγμή που στη δεκαετία του 1970, παρατηρήθηκε άνοδος αναφορικά με το σύνολο των ετών του 1950. Διαπιστώνουμε ότι το μέγεθος των νοικοκυριών είναι μεσαίο (2-3 στην πλειονότητά τους), σε αντίθεση με τις μεγάλες πυρηνικές οικογένειες είκοσι χρόνων πριν, κάτι που υποδηλώνει ότι η αύξηση των γεννήσεων οφείλεται περισσότερο στην εισροή ανθρώπινου δυναμικού που βρισκόταν σε γόνιμη ηλικία, αλλά και σε μία συγκράτηση του νεότερου τμήματος του ντόπιου πληθυσμού από πιθανή μεταδημότευση και εκροή του από την κοινότητα. Αναφορικά με το τελευταίο, σημαντικό ρόλο στη συγκράτηση του πληθυσμού διαδραμάτισε τα προηγούμενα χρόνια η μερική, αλλά προοδευτικά αυξανόμενη, βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και των συνθηκών υγιεινής, που συνέβαλλαν με τη σειρά τους στη μείωση της περιγεννητικής, βρεφικής και παιδικής θνησιμότητας. Ένα μέρος των τέκνων που γεννήθηκαν κάποιες δεκαετίες πριν, επέλεξαν να παραμείνουν στη Λάρυμνα, σε μία χρονική συγκυρία κατά την οποία η μαζική εκροή πληθυσμού από μικρές κοινότητες προς τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας ή το εξωτερικό ήταν συνήθης. Σε αυτό το φαινόμενο, το εργοστάσιο φαίνεται να λειτούργησε ευνοϊκά.

Ειδικότερα για τις εκροές των μελών από τα νοικοκυριά στα οποία ανήκαν μέχρι τη στιγμή της διαγραφής τους από το δημοτολόγιο, απεικονίζονται τα σχετικά αποτελέσματα στα δύο διαγράμματα που ακολουθούν. Στο διάγρ. 5.35 εμφανίζεται η διαχρονική εξέλιξη της δεκαετίας για αμφότερα τα φύλα, δίχως να αναφέρονται οι αιτίες διαγραφής. Αυτές έρχονται να αποτυπωθούν συνολικά στο διάγρ. 5.36, περιλαμβάνοντας τις τέσσερις (4) αιτίες που εντοπίστηκαν στις καταχωρίσεις του δημοτολογίου για τα έτη της περιόδου που εξετάζουμε. Σε ό,τι αφορά στις διαγραφές των μελών πρώτα, παρατηρούνται και σε αυτήν την περίπτωση διακυμάνσεις των τιμών και για τα δύο φύλα, συχνά σε τιμές διπλάσιες από τις αντίστοιχες της προηγούμενης δεκαετίας. Οι διαγραφές των αρρένων συνολικά για τη δεκαετία είναι περισσότερες από των θηλέων, με αποκορύφωμα το έτος 1979 όπου η διαφορά

είναι μεγαλύτερη από τη διπλάσια. Κοινές τάσεις των τιμών για τα δύο φύλα παρατηρούνται το 1970, 1971 και 1976. Το 1978, η τιμή είναι παρόμοια και για τα δύο φύλα. Επίσης, συγκριτικά με την προηγούμενη δεκαετία οι διαγραφές έχουν αυξηθεί και τα μεγέθη σε κάποιες περιπτώσεις υπερδιπλασιάζονται. Καταγράφεται η μεγαλύτερη απόκλιση στις τιμές ανάμεσα στις δύο δεκαετίες, όταν το 1969 δεν υπάρχει καμία σχεδόν διαγραφή μελών, ενώ την επόμενη αμέσως χρονιά εκτοπίζονται συνολικά στις είκοσι (20). Η διαγραφή από ένα νοικοκυριό του δημοτολογίου δεν σημαίνει απαραίτητα και τη μεταδημότευση του ατόμου σε άλλη περιοχή. Στη γενική κατηγορία «διαγραφές» συμπεριλαμβάνεται ο γάμος, που προοιωνίζει δυνητικά τη δημιουργία ενός νέου οικογενειακού σχηματισμού στη Λάρυμνα

Διάγραμμα 5.35

Διαγραφέντα μέλη νοικοκυριών ανά φύλο για το σύνολο της δεκαετίας του 1970

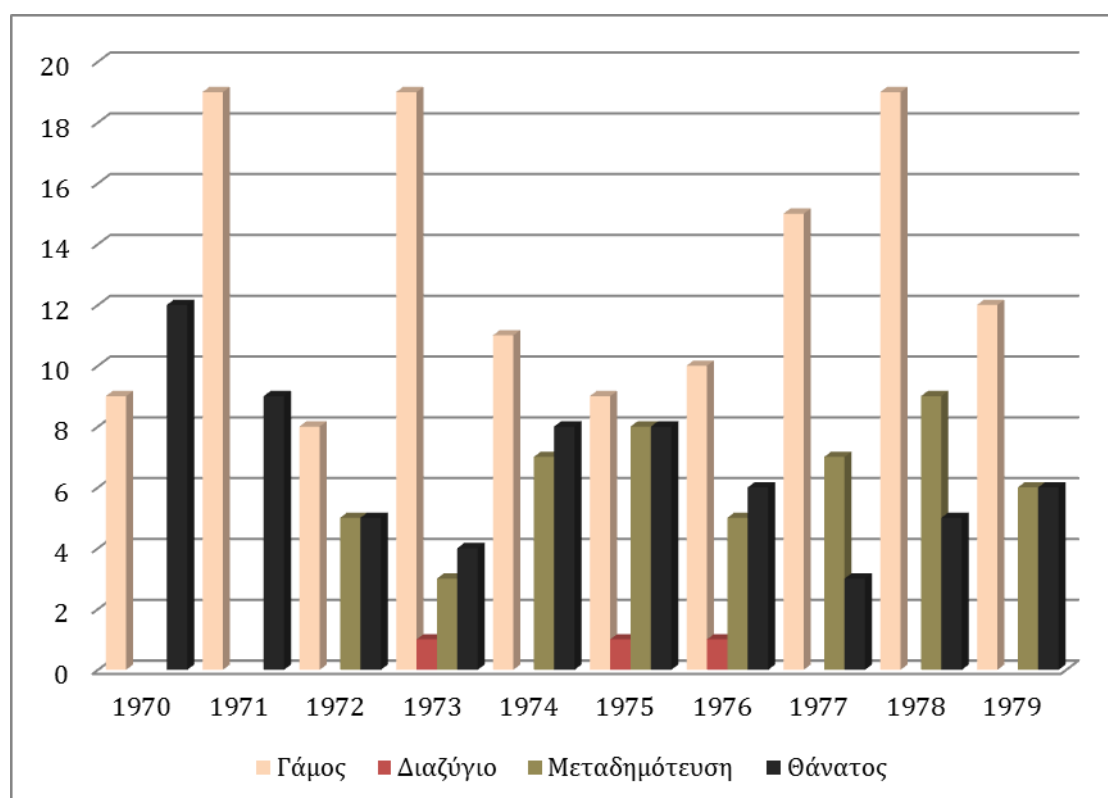

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1970-1979. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Τον ξεχωριστό ρόλο κάποιων δημογραφικών γεγονότων όπως η σύναψη γάμων ή οι θάνατοι στη δημογραφική συμπεριφορά ενός πληθυσμού, επιχειρεί το διάγρ. 5.36. Ξεκινώντας από τους γάμους που τελέστηκαν στη δεκαετία του 1970 και αποτέλεσαν αιτία διαγραφής μελών από τα νοικοκυριά στα οποία ανήκαν μέχρι τότε, εντοπίζεται για ακόμη μία φορά η δυναμική που αναπτύσσεται. Αν και υπάρχουν διακυμάνσεις στις τιμές καθ' έτος, αποτελεί την κατηγορία με τη μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης εγγραφών, ξεπερνώντας στο σύνολό της την αντίστοιχη για τη δεκαετία του 1960. Παρά ταύτα, δεν προκύπτει τις περισσότερες φορές από τα στοιχεία άμεσα, εάν ένας γάμος συνοδεύεται και από πιθανή μεταδημότευση του μέλους ή την παραμονή του στον χώρο.

Διάγραμμα 5.36

*Αιτία διαγραφής από το δημοτολόγιο ανά έτος για τη 1970 δεκαετία του
(σύνολο πληθυσμού)*

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1970-1979. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Αύξηση στις τιμές, μικρότερη ή μεγαλύτερη παρατηρείται και στις υπόλοιπες τρεις κατηγορίες. Ως νέο δημογραφικό και εν δυνάμει κοινωνικό φαινόμενο για την προηγούμενη δεκαετία, εμφανίζονται τα διαζύγια. Ωστόσο, ο αριθμός τους από 1 έφθασε μόλις τα 3. Οι θάνατοι αυξάνονται περίπου κατά δέκα (10) κάτι που δηλώνει τον σταθερό ρυθμό στη θνησιμότητα, εάν συνυπολογιστεί η ενίσχυση του πληθυσμού από την εισροή νέου ανθρώπινου δυναμικού και την παραμονή σημαντικού τμήματος των ντόπιων στον χώρο. Όπως δείχνουν τα στοιχεία του δημοτολογίου, η πλειονότητα αυτών αφορά άτομα μεγαλύτερων ηλικιών. Ως δημογραφικό φαινόμενο η θνησιμότητα, φαίνεται να αντισταθμίζεται από την αύξηση των γεννήσεων, κάτι που δείχνει να απωθεί μια ενδεχόμενη γήρανση του πληθυσμού. Σε αυτό διαδραματίζει σημαντικό ρόλο και η μετανάστευση του πληθυσμού και ειδικότερα, στο τμήμα που θεωρείται παραγωγικά ενεργό. Σε αυτό το πλαίσιο έχει ενταχθεί η μεταδημότευση ως αιτία διαγραφής από τα νοικοκυριά, αλλά αυτήν τη φορά (σε αντίθεση με την περίπτωση των γάμων) ως αιτία διαγραφής και από την κοινότητα. Ανεξαρτήτως των λόγων που οδηγούσαν τα άτομα σε αλλαγή τόπου κατοικίας, το φαινόμενο εδώ δείχνει να έχει αυξανούσα τάση, κυρίως μετά τα πρώτα έτη της δεκαετίας.

Η σύνδεση με την εργασία και εν προκειμένω με το εργοστάσιο είναι διακριτή. Σε αυτό συνομολογεί το γεγονός ότι πρόκειται συχνά για νοικοκυριά τα οποία ενεγράφησαν σχετικά πρόσφατα στο δημοτολόγιο, και από την ηλικία των αρχηγών τους, θα μπορούσαν να αναζητήσουν κάπου αλλού εργασία. Δεν θεωρούμε ήσσοнос σημασία ότι, όποτε παρατηρούνται κρίσιμες εξελίξεις για το εργοστάσιο, οι εκροές από την κοινότητα μεγαλώνουν. Στην προηγούμενη δεκαετία, τα έτη 1964 και 1967, πριν και μετά την απεργία του 1965 δηλαδή, στις τιμές των μεταδημοτεύσεων παρατηρήθηκε άνοδος. Αν η απεργία αποτυπώνει ένα κλίμα δυσαρέσκειας των εργαζομένων ή κρίσης σε μια επιχείρηση, που εκφράζεται με αποχώρηση ή απόλυση αντιστοίχως, τότε μπορεί να παρατηρηθεί το ίδιο στην παρούσα περίοδο. Ενώ, μετά τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1960 σημειώνεται η αποκλιμάκωση έως και η εξαφάνιση του φαινομένου τα πρώτα έτη της δεκαετίας του 1970, από το 1972 και ύστερα καταγράφεται η συνεχόμενη παρουσία του (διάγρ. 5.36). Παρά τα

αποτελέσματα που έφερε η λήξη της απεργίας του 1977, που εν πολλοίς κρίθηκαν ικανοποιητικά για τους εργαζόμενους, από το επόμενο κιόλας έτος αποτυπώνεται η μεγαλύτερη τιμή μεταδημοτεύσεων για ολόκληρη τη δεκαετία, μετατρέποντάς την, μέχρι το τέλος σχεδόν της περιόδου, τη συχνότερη αιτία διαγραφής από το δημοτολόγιο. Εξάλλου, πρόκειται για μία περίοδο κατά την οποία οι μεταλλευτικές επιχειρήσεις συνολικά καλούνται να αντιμετωπίσουν τις πτωτικές τάσεις των τιμών των μεταλλευμάτων, συνεπεία των πετρελαϊκών κρίσεων της δεκαετίας του 1970. Ένα τουλάχιστον τμήμα της κοινωνίας της Λάρυμνας, δείχνει να είναι έμμεσα συνδεδεμένο με τις επιταγές όχι της εγχώριας, αλλά της διεθνούς αγοράς. Σε αυτήν την περίπτωση το εργοστάσιο επιδρά εκ νέου στην κοινοτική δομή, αποτελώντας όχι πόλο έλξης για αυτήν, αλλά άπωσης ανθρώπινου δυναμικού.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Κοινωνικά δίκτυα στην
Οικονομία της Κοινότητας

ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Κοινωνικά δίκτυα:

πριν και μετά την ίδρυση του εργοστασίου

6.1 Εννοιολογικά ζητήματα και υπολογισμοί, σσ. 299-318 ~ 6.2 Εμφάνιση νέων συγγενικών δικτύων και η εργασία στη βιομηχανία, σσ. 319-325 ~ 6.3 Δίκτυα συγγένειας και οικονομικής συνεργασίας κατά το στάδιο εγκατάστασης του εργοστασίου στο αγροτικό πεδίο, σσ. 326-336 ~ 6.4 Δίκτυα συγγένειας και οικονομικής συνεργασίας τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του εργοστασίου, σσ. 337-362

6.1 Εννοιολογικά ζητήματα και υπολογισμοί

A. Η οικογένεια: Στο προηγούμενο κεφάλαιο, κύριο πεδίο της ανάλυσής μας αποτέλεσαν τα οικογενειακά νοικοκυριά που συγκροτήθηκαν στην κοινότητα της Λάρυμνας μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Η δημογραφική συμπεριφορά τους μέσα στον χρόνο, εξετάστηκε υπό την παράμετρο της εργασίας πριν και μετά την εμφάνιση του εργοστασίου στον χώρο, το οποίο υπήρξε πόλος έλξης και άπωσης του πληθυσμού από την κοινότητα. Η *οικογένεια*, ως ένα ιδιότυπο «κοινωνικό μόρφωμα», συνιστά ξεχωριστό πεδίο ανάλυσης, καθώς η εξελικτική πορεία της οργανωσιακής δομής της μέσα στον χρόνο, αλλά και οι δεσμοί με τους οποίους τα μέλη της είναι συνδεδεμένα μεταξύ τους έχουν συχνά προεκτάσεις που υπερβαίνουν τα στενά όρια του «οίκου». Διαχωρίζουμε το «νοικοκυριό» και τη «συγγένεια». Κοινωνιολόγοι, ανθρωπολόγοι, ιστορικοί και κοινωνικοί δημογράφοι, μέσα από συγκλίσεις και αποκλίσεις κατάφεραν να προσδιορίσουν μια γνωστική περιοχή που για πολλά χρόνια υπήρξε είτε συγκεχυμένη είτε προσανατολιζόταν σε άλλες κατευθύνσεις. Δίχως να υποτιμάται το σώμα των μελετών που προηγήθηκε, θα πρέπει να σημειωθεί ότι με τη δημοσίευση του «Household and Family in Past Times» των

P. Laslett και R. Wall, δημιουργήθηκαν οι συνθήκες για την προσέγγιση της εξέλιξης των οικογενειών από το «χθες» στο «σήμερα».¹

Μια οικογενειακή ομάδα, τα μέλη της οποίας συνδέονται με συγγενικούς δεσμούς και συνθέτουν οικιακή μονάδα, συνιστά διαφορετικό «νοικοκυριό» από μιαν άλλη, τα μέλη των οποίων δε συνδέονται ή συνδέονται μερικώς με συγγενικούς δεσμούς. Το «νοικοκυριό» ως έννοια μπορεί να εμπεριέχει και τις δύο αυτές περιπτώσεις. Αντίθετα, όπως παρατηρεί ο D. Kertzer, η «οικογένεια» είναι ένας όρος περισσότερο διφορούμενος από εκείνον του «νοικοκυριού» και δεν περιορίζεται σε ένα σύνολο ατόμων τα οποία μοιράζονται την κοινή στέγη και την κατανάλωση αγαθών.² Η «οικογένεια», μπορεί να έχει ως βασικό χαρακτηριστικό της την «κλειστή συγγένεια», είναι όμως συνδεδεμένη με παραμέτρους που καθορίζονται από πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, δημογραφικές μεταβλητές, συγκεκριμένο τρόπο ζωής.³

---

¹ Βλ., P. LASLETT, «Οικογένεια και νοικοκυριό. Ιστορικές προσεγγίσεις», στο P. ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ (επιμ.), *Οικογένειες του παρελθόντος-Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1996, σσ. 35-70.

² Βλ., P. ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ, *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου Συρράκο, 1898-1930*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1997, σσ. 16-17. Της ίδιας, «Εισαγωγή. Ιστορία και ανθρωπολογία - Η συνάντηση των δύο επιστημών στο πεδίο της ιστορίας της οικογένειας», στο P. ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ (επιμ.), *Οικογένειες του παρελθόντος-Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, ό.π., σσ. 18-20. Η. ΤΕΑΖΗ-ΑΝΤΩΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Η μελέτη της οικογένειας από κοινωνικοϊστορικής και ανθρωπολογικής σκοπιάς», στο ΓΡ. ΓΡΙΖΕΛΗΣ (επιμ.), *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας*, Τ.1, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1987, σσ. 43-65. D. I. KERTZER, «Household and Sociological Theory», *Annual Review of Sociology*, 17/ (1991), σσ. 155-157.

³ Ως προέκταση, παράλληλα με το ευρύτερα ερευνητέο φάσμα του χρόνου -στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και ο παράγοντας «συγκυρία»- μελέτες του είδους εξετάζουν και τον έτερο «ισότιμο» παράγοντα, τον «χώρο». Σε ένα περαιτέρω στάδιο ταξινόμησής τους τώρα, τα νοικοκυριά, συγγενικά και μη, θα μπορούσαν να καταταχθούν σε: ευρωπαϊκού, μεσογειακού ή ασιατικού τύπου, βλ., Η. GERBER, «Ανθρωπολογία και ιστορία της οικογένειας», στο P. ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ (επιμ.), *Οικογένειες του παρελθόντος-Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, ό.π., σσ. 161-183. Μια διαφορετική ταξινόμηση μπορεί να πραγματοποιηθεί με παράμετρο τον βαθμό εκβιομηχάνισής τους, ανά χώρο και χρόνο: προβιομηχανικές-παραδοσιακές, πρωτοβιομηχανικές, βιομηχανικές και μεταβιομηχανικές, βλ., K. T. HAREVEN, «The impact of Family History and the Life Course on Social History», στο R. WALL, T. K. HAREVEN, J. EHMER (επιμ.), *Family History Revisited-Comparative Perspectives*, Λονδίνο, Associated University press, 2001, σσ. 21-23 και J. HAJINAL, «Two kinds of pre-industrial household formation system», στο R. WALL (επιμ.), *Family forms in historic Europe*, Κέμπριτζ, Cambridge University press, 1983, σσ. 65-104. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί η επισήμανση μελετητών, όπως της S. Yanagisako, οι οποίες, αν και δέχεται ότι όροι όπως «οικογένεια», «νοικοκυριό», «συγγένεια» είναι χρήσιμοι, δεν μπορούν να χρησιμοποιούνται ad hoc ως γενικευμένα «εργαλεία ανάλυσης και σύγκρισης» (S. YANAGISAKO, «Family and household: the analysis of domestic groups», *Annual Review of Anthropology*, 8/ (1979), σσ. 161-205).

Η «κυκλική εξέλιξη της οικογένειας», ο διαχωρισμός των οικιακών ομάδων σε εκείνες που οργανώνονται βάσει μιας οικογενειακής δομής και εκείνες των οποίων τα μέλη δεν συνδέονται με συγγενικούς δεσμούς κ.α., αποτελούν ορισμένα από τα ευρήματα μελετών που επηρέασαν με τα αποτελέσματα και τις τεχνικές τους, εν πολλοίς, ένα σύνολο περισσότερων ερευνών οι οποίες διεξήχθησαν τα χρόνια που ακολούθησαν. Η προσπάθεια ομαδοποίησης των οικιακών μονάδων που βασίζονται στη συγγένεια, αναδεικνύει τους πολλαπλούς και, σε πολλές περιπτώσεις, σύνθετους τύπους νοικοκυριών που μπορούν να προκύψουν. Η οικιακή μονάδα λογίζεται και σε αυτήν την περίπτωση ως ένα στοιχείο που επηρεάζει και επηρεάζεται από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο· ως φορέας ενός πλέγματος πολιτισμικών χαρακτηριστικών, τα οποία σε καθορισμένο χωροχρονικό πλαίσιο, δύνανται να υπαγορεύουν συγκεκριμένες συλλογικές συμπεριφορές στα άτομα.

B. Νοικοκυριά, συγγένεια και εργασία: Έχοντας εντάξει στον πυρήνα της ανάλυσης μας, τις σχετικές με τον ρόλο του συγγενικού δεσμού στις παραδοσιακές κοινωνίες βιβλιογραφικές αναφορές, ταξινομήσαμε τις οικιακές ομάδες, υπό τις τεχνικές υποδείξεις των P. Laslett και R. Wall με τις αναγκαίες προσαρμογές τις οποίες επιτάσσει το δείγμα και οι κεντρικοί στόχοι της μελέτης. Το ενδιαφέρον μας περιορίζεται αρχικά στα νοικοκυριά που εγγράφηκαν στο δημοτολόγιο το έτος 1953.⁴ Οργανώνοντάς τα βάσει συγκεκριμένων χαρακτηριστικών τους, επιχειρήσαμε να διακρίνουμε τη φυσιογνωμία της κοινοτικής δομής πριν τη λειτουργία του εργοστασίου, υποθέτοντας ότι, οι πιο πυκνοί και συνεκτικοί δεσμοί με τους οποίους συνδέονται μεταξύ τους τα μέλη της, είναι οι συγγενικοί. Επίσης, αναζητήσαμε εάν οι δεσμοί με ανάλογη συνεκτικότητα και πυκνότητα που ενυπάρχουν στην κοινοτική δομή της Λάρυμνας, εκτείνονται σε γειτονικά χωριά και κωμούς, αντλώντας περαιτέρω πληροφορίες από περισσότερες πηγές, όπως τους εκλογικούς καταλόγους παρελθόντων ετών. Τα ονόματα όσων εμφανίζονται ως ψηφοφόροι το 1874 και

---

⁴ Ο συγκεκριμένος χρονικός διαχωρισμός κρίνεται απαραίτητος, καθώς ένα μόλις έτος πριν, είχε παραχωρηθεί το δικαίωμα εκμετάλλευσης των μεταλλείων της Λάρυμνας στον Π. Μποδοσάκη Αθνασιάδη από το ελληνικό Δημόσιο, ύστερα από προκήρυξη σχετικού διαγωνισμού.

το 1892, συνδέθηκαν με αυτά των αρχηγών των νοικοκυριών που καταγράφηκαν από το 1953 και ύστερα στο δημοτολόγιο της κοινότητας.⁵ Οι εκλογικοί κατάλογοι, μπορεί να μην παρέχουν εν γένει τις προϋποθέσεις για μια τέτοιου τύπου ανάλυση, ωστόσο προσφέρουν τη δυνατότητα διατύπωσης συμπερασμάτων και εκτιμήσεων μέσα από τα ονοματολογικά ευρήματα των αρρένων ψηφοφόρων από τη μία συλλογή στην επόμενη. Σε μικρά πληθυσμιακά σύνολα, όπως το προκείμενο, η αναζήτηση και περαιτέρω καταχώριση στοιχείων βάσει των ονομάτων, παρουσιάζει λιγότερες δυσχέρειες· μία διαδικασία που κρίνουμε απαραίτητη για την έρευνά μας, καθώς η ενδεχόμενη «επιβίωση» ονομάτων, πατρωνύμων, επωνύμων στο πέρασμα των χρόνων, μπορεί να συνδεθεί με την εξέλιξη των στενά συνδεδεμένων με συγγένεια νοικοκυριών του 1953. Η παραπάνω διαδικασία παύει στο σημείο που αρχίζει η αποκωδικοποίηση των ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού, όπως προέκυψαν από την ανάλυση του δημοτολογίου. Από δημογραφικής πλευράς, το παρόν τμήμα της ανάλυσής μας, αξιώνει την ταξινόμησή του σε μία κατηγορία συγχρονικών (εγκάρσιων) μελετών, καθόσον ερευνάται ένα μεγάλο δείγμα πληθυσμού σε δεδομένο χρόνο. Αντιθέτως, η μέθοδος βάσει της οποίας θα εξετάσουμε τα πληθυσμιακά δεδομένα παρακάτω, εμφανίζει περισσότερο τα χαρακτηριστικά μιας διαχρονικής (διαμήκουσ) μελέτης με ασυνεχή παρακολούθηση (συγκριτική προσέγγιση), αφού καλύπτεται το χρονικό φάσμα των τριάντα περίπου ετών.⁶

Το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στα σχεσιακά δεδομένα που προκύπτουν από την ανάλυση των πηγών. Αν και κύριο στόχο μας αποτελεί όχι τόσο η ανάδειξη των ατομικών, αλλά των σχεσιακών χαρακτηριστικών των δραστών, σε κάποιες περιπτώσεις η κεντρικότητα της θέσης ορισμένων από

---

⁵ Σε ό,τι αφορά στα πληθυσμιακά δεδομένα πριν το 1950, η εικόνα που διαμορφώνεται, προκύπτει μέσα από τις επίσημες απογραφές που είχαν πραγματοποιηθεί έως τότε. Υπό αυτήν την έννοια, τα εν λόγω στοιχεία δεν συνθέτουν μια μελέτη που προσανατολίζεται στην ανάλυση των δημογραφικών μεταβλητών, αλλά περισσότερο στην παρουσίαση ενός δείγματος της διαχρονικής εξέλιξης του μόνιμου πληθυσμού της Λάρυμνας, με τις όποιες αριθμητικές αυξομειώσεις και αυτοδιοικητικές μεταβολές τον συνοδεύουν. Αντιστοίχως, σε επίπεδο ανάλυσης των οικιακών ομάδων, μια διαχρονική παρουσίασή τους θα ήταν ανεπιτυχής, αφενός ελλείψει της απαραίτητης στοιχειοθέτησής τους από τις πηγές αφετέρου, λόγω των μεγάλων χρονικών αποκλίσεων μεταξύ τους. Βλ., Ρ. Κ. ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ, *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου-Συρράκο, 1898-1930*, ό.π., σσ. 18-19.

⁶ Βλ., Μ. ΤΟΜΑΡΑ-ΣΙΔΕΡΗ, *Ιστορική Δημογραφία. Από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές*, ό.π., σσ. 30 και 33.

αυτούς στο πλήρες δίκτυο ενδέχεται να αποδεχτεί ιδιαιτέρως κρίσιμη για την επιρροή τους στην κοινοτική δομή.⁷ Τα σχεσιακά δεδομένα, ως κατηγορία των κοινωνικών δεδομένων, δύνανται να περιγράφουν μεταξύ άλλων μορφώματα συγγένειας (στενής ή ευρύτερης) ή ακόμη και κοινοτήτων· η ανάλυση του πληθυσμού που προηγήθηκε, εκτός από το προφανές -τη δυναμική ή μη παρουσία του σε δεδομένο χρονικό πλαίσιο, τις αριθμητικές αυξομειώσεις του, τα επιμέρους χαρακτηριστικά του βάσει συγκεκριμένων μεταβλητών που εξετάστηκαν -αποτελεί σημείο εκκίνησης για τη σχεσιακή ανάλυση που ακολουθεί. Την πληθυσμιακή-δημογραφική προσέγγιση και τη σχεσιακή, γεφυρώνει το σύνολο των «δεσμών» μεταξύ δραστών, οι οποίοι με τη σειρά τους συνθέτουν έναν συγκεκριμένο και παρόμοιο τύπο «σχέσεων». Πρόκειται για τις σχέσεις που νομιμοποιούνται με τον γάμο, κάτι που για τον χωροχρόνο που εξετάζουμε έχει ποικίλες προεκτάσεις. Από την μία, είτε ως δημογραφική μεταβλητή (αριθμός γάμων) είτε ως δημογραφική παράμετρος (γαμηλιότητα) συμβάλλει καθοριστικά στην επίτευξη αρνητικής ή θετικής φυσικής κίνησης του πληθυσμού.⁸ Χωρίς να υποτιμούνται παράμετροι όπως η μετανάστευση ή η παλιννόστηση πληθυσμιακών συνόλων προς και από την περιοχή που θα μπορούσαν να επηρεάσουν με τη σειρά τους σημαντικά και τη φυσική κίνηση, η αύξηση των γάμων υποδηλώνει τη δημιουργία νέων δεσμών, που αναπτύσσονται κατά το διάστημα πριν και μετά την τέλεσή τους.

---

⁷ Γίνεται αναφορά σε κατηγορίες μεταβλητών, όπου στη θεωρία των δικτύων, ονομάζονται «μεταβλητές των χαρακτηριστικών». Μερικές από αυτές μπορεί να είναι το εισόδημα, το επάγγελμα ή το επίπεδο εκπαίδευσης και κατάρτισης των δραστών, όταν αυτοί είναι άτομα. Βλ., S. WASSERMAN, K. FAUST, «Social Network Analysis-Methods and applications», ό.π., σ. 29. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μια αντιστοίχιση με το εισρέον πληθυσμιακό δυναμικό προς την περιοχή που εξετάζουμε, από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 και ύστερα. Για παράδειγμα, ένα σύνολο δρώντων (άτομα) που δηλώνει κοινό τόπο καταγωγής σε συνδυασμό με την ίδια μορφή εργασίας που ασκεί στον τόπο μετεγκατάστασής του, προσφέρεται για περαιτέρω διερεύνηση. Ακόμη περισσότερο, όταν τέτοιου τύπου ατομικά χαρακτηριστικά επιδεικνύουν ισχυρές αντιστάσεις στις επιταγές της προϋπάρχουσας κοινοτικής δομής, μέσα από τη δημιουργία νέων ή τροποποιημένων δεσμών και δικτύων· διαδικασίες, στις οποίες αυτά τα στοιχεία (π.χ. καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία, ιεραρχία στον χώρο εργασίας) λογίζονται ως απαραίτητα κριτήρια σε μια τέτοια διαδικασία.

⁸ Σε περισσότερο παραδοσιακές κοινωνίες όπως της Λάρυμνας του 1950, ο γάμος αποτελεί ταυτόχρονα προϋπόθεση και ένδειξη για την αυξομείωση του πληθυσμού, καθώς οι επιτρεπτές από τις κοινωνικές συμβάσεις εγκυμοσύνες, ήταν μόνον όσες είχαν επιτευχθεί μέσα σε αυτόν.

Δημογραφική Μεταβλητή → Γάμος ← Σχισιακή/Δομική Μεταβλητή

Ο γάμος μεταξύ δύο ατόμων, προωθεί αλυσιδωτά, τη δημιουργία ενός συνόλου διαφορετικών δεσμών. Η συγγένεια, μπορεί να είναι στενή, αλλά και ευρύτερη, ενώ το ξεχωριστό στοιχείο που διακρίνεται σε παραδοσιακές κοινωνίες όπως αυτήν που εξετάζουμε, είναι το γεγονός ότι η δυναμική της επεκτείνεται και σε κοινοτικό επίπεδο. Στις κοινότητες, όπου τα πληθυσμιακά σύνολα είναι μικρά, η συγγένεια μαρτυρά την κοινή προέλευση των μελών της: την παραδοχή ότι, κάποια στιγμή στο παρελθόν οι δρώντες, είτε παραμένουν είτε έχουν αποσχιστεί από τον πυρήνα της κοινοτικής δομής, ήταν συνδεδεμένοι με κάποια μορφή συγγένειας. Εάν λοιπόν, η σύναψη των γάμων αποκρυσταλλώνει ένα σύνολο κοινωνικών συμβάσεων, συλλογικά αποδεκτών αξιακών κωδίκων και στρατηγικών, ηθών και εθίμων που ωθούν τα υποκείμενα σε συγκεκριμένες επιλογές, παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον να εντοπιστεί ο ρόλος που μπορεί να διαδραματίζουν ατομικά χαρακτηριστικά των δρώντων, όπως η συμπάθεια προς άλλους δρώντες, οι προσωπικές επιδιώξεις και η κοινωνικοοικονομική κινητικότητα τους. Επίσης, εάν η συγγένεια και η κοινή καταγωγή αποτελούν ισχυρά κριτήρια για την πραγμάτωση συγκεκριμένων μορφών σύναψης διαπροσωπικών (γάμοι) και ευρύτερων κοινωνικών σχέσεων (συνεργασία, από κοινού σύνθεση συλλογικοτήτων και φορέων καθώς και συμμετοχή σε αυτούς), επιχειρούμε να αποδείξουμε εάν λειτουργούν ως φορείς αποκλεισμού για εξωγενή, και μη αναγνωρισθέντα από τη δομή, στοιχεία. Όταν παρατηρείται το αντίθετο, με την τέλεση ολοένα περισσότερων γάμων μεταξύ δρώντων που ανήκουν στη δομή και εκείνων που προέρχονται από το εξωτερικό περιβάλλον της, αναζητούμε την εμφάνιση και εδραίωση νέων στοιχείων στον χώρο, όπως η λειτουργία μιας μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας και οι κοινωνικοοικονομικές μεταβολές που επιφέρει σε παγιωμένες κοινοτικές λειτουργίες, οι οποίες επιταχύνουν αντίστοιχες συμπεριφορές.

Σε συνέχεια της δημογραφικής ανάλυσης που προηγήθηκε, τα νοικοκυριά που κατεγράφησαν στο δημοτολόγιο του 1953, ήταν 213 συνολικά.⁹ Σε ό,τι αφορά στα επαγγέλματα των νοικοκυριών, όπως απεικονίζεται στο διάγρ. 6.1, το μεγαλύτερο ποσοστό ανήκει σε όσους δήλωσαν «γεωργοί» (39,4%). Σημαντικό είναι και το ποσοστό όσων εγγράφηκαν ως εργάτες μεταλλείου (13%), ενώ ακολουθούν οι υπόλοιπες τρεις εκ των πλέον πολυπληθών επαγγελματικών κατηγοριών σε μικρότερα όμως ποσοστά. Στο 29,3 % για τα «άλλα επαγγέλματα», βρίσκονται μικρές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις δηλωθέντων επαγγελμάτων μεταξύ των οποίων και εγγραφές που θα μπορούσαν να ενταχθούν σε κάποιες από τις προηγούμενες, όπως «γεωργοκτηνοτρόφος», «αλιεύς» ή «εργάτης» και «εργάτης λιμανιού».¹⁰

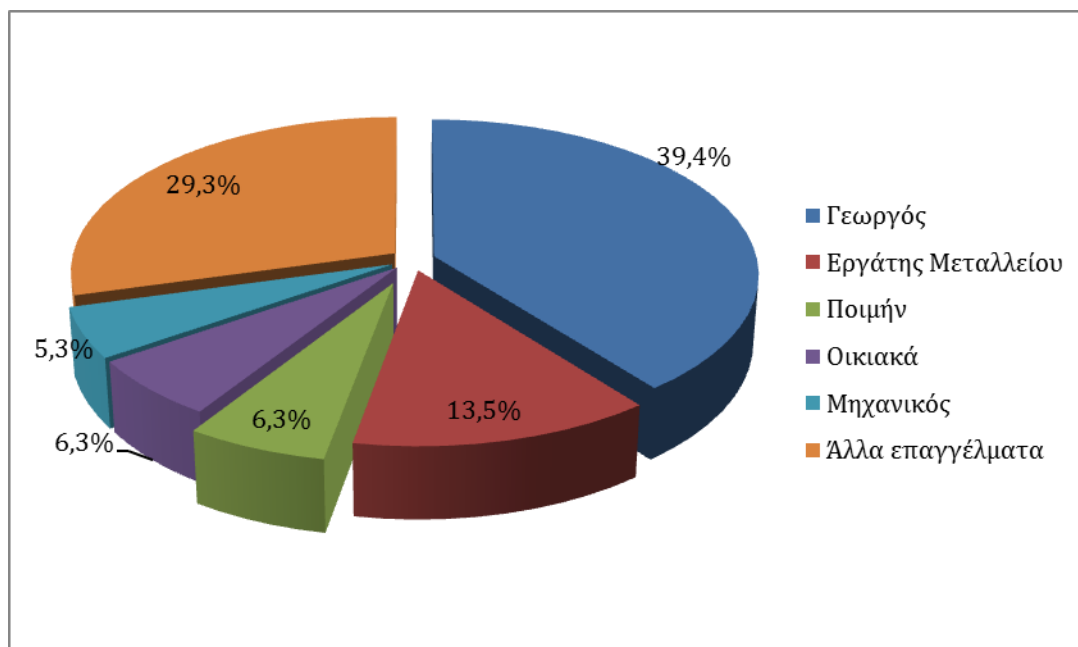
---

⁹ Για τον ορθό υπολογισμό των ζώντων, αφαιρέθηκαν όσοι είχαν αποβιώσει από το σύνολο των εγγραφών βάσει της ημερομηνίας θανάτου. Αντιστρόφως, δεν υπολογίστηκαν τα ονόματα που προσετέθησαν στα νοικοκυριά τα επόμενα έτη. Στο σύνολό τους, αφορούν σε συγγενικά νοικοκυριά, τα οποία αποτελούνταν τουλάχιστον από το πυρηνικό ζευγάρι. Από αυτά, υπολογίστηκαν 12 μονομελή νοικοκυριά: πέντε (5) με αρχηγό άγαμο άνδρα, τέσσερα (4) με αρχηγό χήρα και τρία (3) με αρχηγό χήρο. Αν εξαιρεθούν κάποιες ακόμη περιπτώσεις χηρείας, τα υπόλοιπα αποτελούνταν από πυρηνικές οικογένειες, το μέγεθος των οποίων, διέφερε από δεκαετία σε δεκαετία. Τα παλαιότερα χρόνια, όπως ήδη περιγράφηκε, ο αριθμός των μελών μιας πυρηνικής οικογένειας ήταν ιδιαίτερα μεγάλος, κάτι που μέχρι το 1953 άρχιζε να αλλάζει. Το δημοτολόγιο δεν μαρτυρά την παρουσία διευρυμένων οικογενειών, με περισσότερα από ένα (1) πυρηνικά νοικοκυριά να συγκατοικούν (π.χ. ένα ή περισσότερα έγγαμα τέκνα μαζί με τους γονείς ή δύο έγγαμα αδέρφια μαζί). Κάτι τέτοιο άλλωστε, θα μπορούσε να γίνει εμφανές με την παράλληλη απογραφή των οικιών στις οποίες ζούσαν οι οικογένειες τη δεδομένη περίοδο, μια προέκταση όμως που δεν καθιστά εφικτό το ενδεχόμενο να μελετηθεί από την παρούσα ή άλλη πηγή.

¹⁰ Κάτι που πραγματοποιήθηκε συγκεντρωτικά σε δύο μεγάλες κατηγορίες, για τα αγροτικά επαγγέλματα και για εκείνα που θα μπορούσαν να ανήκουν εν δυνάμει στον κλάδο της βιομηχανίας, στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Διάγραμμα 6.1

Ποσοστιαία κατανομή (%) αρχηγών των νοικοκυριών βάσει των δηλωθέντων επαγγελμάτων (1953)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας; Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης έτους 1953. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Στο διάγρ. 6.1, επιλέχθηκε να διατηρηθούν οι ομάδες επαγγελμάτων στη μορφή που δηλώθηκαν από τους ίδιους τους αρχηγούς των νοικοκυριών. Ακόμη κι έτσι, η δυναμική που δείχνει να έχει το πρώτο επάγγελμα (82 αρχηγοί) ξεπερνά κατά πολύ του δεύτερου (28). Συμπερασματικά, ο κύριος τύπος νοικοκυριού που μπορούσε να συναντήσει κάποιος στη Λάρυμνα του 1953, ήταν εκείνος του πυρηνικού (βάσει της διάταξης των μελών του μέσα σε αυτό) που στηριζόταν κυρίως στη γεωργική εργασία (βάσει του δηλωθέντος επαγγέλματος του αρχηγού του).

Γ. Τύποι συγγενικών δεσμών στην κοινότητα: Η εμβάθυνση σε σχεσιακά δεδομένα απαιτεί αφενός τη μελέτη μεταβλητών που να μαρτυρούν την ύπαρξη

«σχέσης» μεταξύ δύο (δυναδικότητα) ή περισσότερων δραστών. Το δημοτολόγιο προσφέρεται για τέτοιου είδους ανάλυση, αφού προηγουμένως έχει πραγματοποιηθεί κάποια τυπολογία των «σχέσεων». Η πρώτη σχεσιακή οντότητα που διακρίνεται είναι η συγγένεια, στενή ή ευρεία, και υποδηλώνεται πρωτίστως από το «επώνυμο» και δευτερευόντως από το «όνομα» και το «πατρώνυμο» των δραστών, είτε αυτοί συνιστούν μέλη είτε αρχηγούς των νοικοκυριών. Για τις ανάγκες της συγκεκριμένης διαδικασίας, χρειάστηκε να γίνει αναπροσαρμογή των ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων του δημοτολογίου και η περαιτέρω μεταφορά τους σε νέο πίνακα, προκειμένου η συγγένεια να είναι περισσότερο ευδιάκριτη. Στον οριζόντιο άξονα, τοποθετήθηκαν έξι (6) είδη δεσμών που υποδηλώνουν άμεση ή έμμεση συγγένεια μεταξύ των νοικοκυριών: «υιός-πατέρας», «αδέρφια», «υιός-μητέρα», «νύφη-πεθερός», «νύφη-κουνιάδος», «χήρες συνυφάδες». Επίσης, έχει περιληφθεί ακόμη μία για τα νοικοκυριά που υπήρχαν το 1953 και βάσει των παραμέτρων «επώνυμο», «όνομα», «πατρώνυμο» του αρχηγού τους, δεν προκύπτει εμφανής συγγενικός δεσμός με κάποιο άλλο. Στον κατακόρυφο άξονα, διακρίνουμε το σύνολο των νοικοκυριών που εμφανίζονται στο δημοτολόγιο του 1953, αποκλειστικά βάσει της παραμέτρου «επώνυμο». Ως προέκταση, κάθε κωδικός συμβολίζει και ένα ξεχωριστό επώνυμο, ανεξαρτήτως της συχνότητας των εγγραφών που αποκρίνονται σε αυτό.¹¹

---

¹¹ Η κωδικοποίηση των ονομάτων πραγματοποιήθηκε με κριτήριο το αρχικό γράμμα των επωνύμων και ο αριθμός που τα συνοδεύει αποτελεί, ουσιαστικά, έναν αύξοντα αριθμό βάσει της αλφαβητικής σειράς.

Πίνακας 6.1

Ταξινόμηση συγγενικών δεσμών των νοικοκυριών βάσει του κοινού επωνύμου (1953)

Κωδικός	Αποτελέσματα	Υιός- Πατέρας	Αδέρφια	Υιός- Μητέρα	Νύφη- Πεθερός	Νύφη- Κουνιάδος	Χήρες- Συνυφάδες	Αδήλωτες σχέσεις
A1	2	1	0	0	0	0	0	0
A2	1	0	0	0	0	0	0	1
A3	1	0	0	0	0	0	0	1
B1	4	0	1	1	0	0	0	0
B2	1	0	0	0	0	0	0	1
B3	1	0	0	0	0	0	0	1
B4	1	0	0	0	0	0	0	1
Γ1	2	0	1	0	0	0	0	0
Γ2	1	0	0	0	0	0	0	1
Γ3	1	0	0	0	0	0	0	1
Γ4	2	0	0	0	0	0	0	2
Γ5	1	0	0	0	0	0	0	1
Γ6	1	0	0	0	0	0	0	1
Δ1	6	2	0	0	0	0	0	2
Δ2	8	1	3	0	0	0	0	0
Δ3	14	5	2	1	1	1	0	1
Δ4	2	0	0	1	0	0	0	0
Δ5	1	0	0	0	0	0	0	1
Δ6	1	0	0	0	0	0	0	1
Θ1	1	0	0	0	0	0	0	1
K1	3	1	1	0	0	0	0	0
K2	4	1	0	0	0	0	0	2
K3	1	0	0	0	0	0	0	1
K4	1	0	0	0	0	0	0	0

Κωδικός	Αποτελέσματα	Υιός- Πατέρας	Αδέρφια	Υιός- Μητέρα	Νύφη- Πεθερός	Νύφη- Κουνιάδος	Χήρες- Συνυφάδες	Αδήλωτες σχέσεις
K5	1	0	0	0	0	0	0	1
K6	6	1	2	0	1	1	0	0
K7	1	0	0	0	0	0	0	1
K8	1	0	0	0	0	0	0	1
K9	1	0	0	0	0	0	0	1
K10	2	0	0	1	0	0	0	0
K11	9	2	2	0	0	0	0	2
K12	8	2	2	1	0	1	1	0
K13	1	0	0	0	0	0	0	1
Λ1	6	1	2	0	0	0	0	0
Λ2	2	0	0	0	0	0	0	2
Λ3	9	1	2	1	0	1	0	1
M1	2	0	0	0	0	0	0	2
M2	4	0	1	1	0	0	0	0
M3	6	0	2	0	0	0	0	1
M4	1	0	0	0	0	0	0	1
M5	1	0	0	0	0	0	0	1
M6	1	0	0	0	0	0	0	1
M7	1	0	0	0	0	0	0	1
M8	11	3	2	0	0	0	0	2
M9	1	0	0	0	0	0	0	1
N1	3	0	0	0	0	1	0	1
Π1	4	0	1	0	0	0	0	0
Π2	3	0	1	0	0	0	0	0
Π3	3	1	1	0	0	0	0	0
Π4	6	2	2	0	0	0	0	1
Π5	5	1	0	1	0	0	0	1
Π6	2	0	1	0	0	0	0	0
P1	1	0	0	0	0	0	0	1

Κωδικός	Αποτελέσματα	Υιός- Πατέρας	Αδέρφια	Υιός- Μητέρα	Νύφη- Πεθερός	Νύφη- Κουνιάδος	Χήρες- Συνυφάδες	Αδήλωτες σχέσεις
P2	1	0	0	0	0	0	0	1
P3	4	0	1	0	0	0	0	2
Σ1	17	1	3	1	0	0	0	5
Σ2	1	0	0	0	0	0	0	1
Σ3	9	1	2	0	0	0	0	1
Σ4	2	0	0	0	0	0	0	2
T1	1	0	0	0	0	0	0	1
T2	1	0	0	0	0	0	0	1
T3	10	4	2	0	0	0	0	0
T4	1	0	0	0	0	0	0	1
T5	2	1	0	0	0	0	0	0
X1	1	0	0	0	0	0	0	1

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας; Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης έτους 1953. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Στον πίν. 6.1 παραθέτουμε τα είδη συγγένειας στην κοινότητα.¹² Οι αριθμοί που εμφανίζονται στα κελιά του πίνακα είναι το σύνολο των αποτελεσμάτων για κάθε επώνυμο. Στα «Αποτελέσματα», τα κωδικοποιημένα επώνυμα παρατίθενται αθροιστικά και με την κατάλληλη επεξεργασία που πραγματοποιήθηκε, διαχέονται αναλόγως στις υπόλοιπες επτά (7) κατηγορίες.¹³ Η μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης δεσμών μεταξύ των αρχηγών των νοικοκυριών, παρουσιάζεται στις δύο πρώτες κατηγορίες (πρώτου και δευτέρου βαθμού συγγένειας εξ αίματος). Τα νοικοκυριά για τα οποία δεν προκύπτουν συγγενικοί δεσμοί με άλλα, παρά το κοινό επώνυμο των αρχηγών τους, επίσης έχουν μεγάλη συχνότητα εμφάνισης. Η προσεκτική θεώρηση των στοιχείων του δημοτολογίου, αποδεικνύει ότι ο αρχηγός των νοικοκυριών στα περισσότερα από αυτά, έχει καταγωγή από κάποιο γειτονικό χωριό και κυρίως από το Μαρτίνο. Από τα 65 συνολικά κωδικοποιημένα ονόματα, δεν προκύπτουν συγγενικοί δεσμοί με άλλα νοικοκυριά για 35, βάσει των παραμέτρων «επώνυμο», «όνομα», «πατρώνυμο».¹⁴ Το γεγονός ότι, ένας αρκετά μεγάλος αριθμός επωνύμων απαντάται στην τελευταία αυτήν κατηγορία, υποδηλώνει είτε την ύπαρξη κάποιας άλλης συγγενικής σύνδεσης που δεν αποτυπώνεται στον ονοματικό κατάλογο των αρχηγών των νοικοκυριών είτε την ένταξή τους σε ένα σύνολο νεοεισερχόμενων νοικοκυριών που εγκαταστάθηκε ή διαμορφώθηκε κατά την πρόσφατη έλευσή του στον χώρο.

¹² Όσον αφορά στην κατ' ευθείαν γραμμή, υπάρχει συγγένεια εξ αίματος πρώτου βαθμού μεταξύ γονέων και τέκνου, αλλά και εκ πλαγίου συγγένεια εξ αίματος δευτέρου βαθμού μεταξύ αδερφών. Ο βαθμός της συγγένειας εξ αίματος, βάσει της οποίας συνδέονται τα μέλη των νοικοκυριών μπορεί να προεκταθεί και σε τρίτου βαθμού (θείος και ανίψια), τετάρτου βαθμού (ξαδέρφια) κ.ο.κ. Επίσης, διακρίνονται και συγγένειες εξ αγχιστείας ανάμεσα στους αρχηγούς των νοικοκυριών, όπως για παράδειγμα πρώτου βαθμού κατ' ευθείαν γραμμή (πεθερός-νύφη) καθώς και δευτέρου βαθμού εκ πλαγίου (νύφη-κουινιάδος). Οι σύζυγοι δύο αδερφών, αν και δεν συνδέονται με κάποιο είδος άμεσης συγγένειας, τα τέκνα αυτών έχουν μεταξύ τους συγγένεια εξ αίματος τετάρτου βαθμού. Βλ., Ν.3089/02, «Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή», Άρθρα 1461-1462, ΦΕΚ 327/Α, σσ. 6560 (βλ., <http://www.cazlaris.gr/Files/3089.2002.pdf>, 4/2/2017).

¹³ Αν στα αθροιστικά αποτελέσματα υπάρξουν «x» εγγραφές με το ίδιο κωδικοποιημένο όνομα, ο αριθμός που βρίσκεται σε μία τουλάχιστον από τις κατηγορίες του οριζόντιου άξονα, υποδεικνύει το σύνολο των συγγενικών δεσμών που τους αντιστοιχεί. Για παράδειγμα, ο κωδικός «Τ3» εμφανίζεται δέκα (10) φορές. Από αυτές, οι τέσσερις (4) αποκρίνονται σε συγγένεια εξ αίματος πρώτου βαθμού και δύο (2) σε εκ πλαγίου συγγένεια εξ αίματος δευτέρου βαθμού σε νοικοκυριά μίας οικογένειας που απαντούν στο εν λόγω κωδικοποιημένο επώνυμο.

¹⁴ Από αυτά, πέντε (5) εμφανίζονται από δύο (2) φορές έκαστο και από μία (1) τα υπόλοιπα.

Στον οριζόντιο άξονα, η συχνότητα εμφάνισης των κωδικοποιημένων επωνύμων που ξεπερνά τις πέντε (5) φορές έκαστη, αφορά σε 15 σε ένα σύνολο 35 εγγραφών. Διακρίνουμε ότι υπάρχουν νοικοκυριά που συνδέονται με συγγενείς δεσμούς μεταξύ τους, αλλά και ορισμένα για τα οποία δεν προκύπτει τέτοιου τύπου σχέση.¹⁵ Υποθέτουμε, ότι οι μεγαλύτερες αριθμητικά οικογένειες, είναι και εκείνες που έχουν τη μακροβιότερη παρουσία στον χώρο, συμμετέχοντας παράλληλα σε ένα ευρύτερο συγγενικό δίκτυο με ισχυρούς δεσμούς για τα μέλη του. Παρόλα αυτά, και τα ολιγοπληθή νοικοκυριά με παρόμοιους δεσμούς θα μπορούσαν να έχουν σταθερή παρουσία στη Λάρυμνα μέσα στον χρόνο, και αντιστρόφως, πολυπληθή συγγενικά δίκτυα θα μπορούσαν να έχουν εισρεύσει μεταγενέστερα στην περιοχή μαζικά (λ.χ. για εύρεση εργασίας). Επιπροσθέτως, αν και δεν αμφισβητείται η δυναμική που αναπτύσσεται από την αλληλεπίδραση των «πολλών» -οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους με εμφανείς δεσμούς συγγένειας όπως υποδηλώνεται από το επώνυμο των αρχηγών- δεν θα πρέπει να υποτιμώνται και άλλες παράμετροι για τη δημιουργία ισχυρών δεσμών. Μερικές από αυτές είναι τα συναισθήματα που μπορεί να νιώθει ένα πρόσωπο για άλλα, όπως η συμπάθεια, η αλληλεγγύη, η φιλία. Ωστόσο, η ιδιαιτερότητα των συγγενικών δικτύων είναι το είδος της σχέσης βάσει του οποίου είναι συνδεδεμένα τα μέλη τους, που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση. Όλοι οι δράστες του δικτύου είναι συνδεδεμένοι με τον ίδιο τρόπο μεταξύ τους, αν και η αμοιβαιότητα ή η αλληλεγγύη που διέπει τους δεσμούς μπορεί να μην είναι αμφίδρομες. Χρησιμοποιώντας στοιχεία από τη θεωρία των δικτύων, συμπεραίνουμε ότι μια συγγενική σχέση δεν συνιστά «κατευθυνόμενη σχέση», διότι δεν στηρίζεται σε συναισθήματα ή άλλα κριτήρια επιλογής, αλλά μια «μη κατευθυνόμενη σχέση».

Οι σχέσεις συγγένειας, ειδικότερα σε παραδοσιακές κοινωνίες, έχουν ξεχωριστό ρόλο καθώς συνδυάζονται με τη διάρκεια παραμονής μιας οικογένειας στον χώρο (ένας κόμβος σε γράφο) ή ενός δικτύου συνδεσιμότητας μεταξύ πολλών νοικοκυριών που ανήκουν στην ευρύτερη οικογένεια (δίκτυο σε γράφο, με μη διατεταγμένες σειρές ένωσης των κόμβων). Κατά αντιστοιχία, εστίασαμε στη διάρκεια της παραμονής των οικογενειών στον χώρο, όπως αυτή

---

¹⁵ Αυτά είναι τα: Δ1, Δ2, Δ3, Κ6, Κ11, Κ12, Λ1, Λ3, Μ3, Μ8, Π3, Π5, Σ1, Σ3, Τ3.

καταγράφεται μέσα από τη συνεχή παρουσία ενός κωδικοποιημένου επωνύμου σε παραπάνω από μία πηγές. Καθώς το δημοτολόγιο του 1953 δεν οδηγεί σε ασφαλή συμπεράσματα για μια σχετική προσέγγιση, η έρευνα προσανατολίστηκε στην εύρεση συμπληρωματικών πληροφοριών, που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν επικουρικά για αυτόν τον σκοπό. Δύο εκλογικοί κατάλογοι, του 1892 και του 1874 αντιστοίχως, αξιοποιήθηκαν για την αναζήτηση των περισσότερων δυνατών αποτελεσμάτων σε κωδικοποιημένα επώνυμα που εντοπίστηκαν στον τροποποιημένο πίνακα του δημοτολογίου του 1953.¹⁶

Η σύζευξη των κωδικοποιημένων επωνύμων με τη συχνότητα εμφάνισής τους σε μια χρονική κλίμακα 80 περίπου ετών, διαμορφώνει ένα νέο σχεσιακό δεδομένο, είτε μεταξύ των δραστών (ανά άτομο ή ανά νοικοκυριό) είτε ανάμεσα στους δράστες και τον χώρο διαμονής. Αυτό το σχεσιακό δεδομένο, για τη διευκόλυνση της ανάλυσης, θα ονομάζουμε «καταγωγή» ή «προέλευση». Η περίπτωση που περιγράφηκε παραπάνω, υποδηλώνει την καταγωγή του αρχηγού ενός νοικοκυριού και μία τουλάχιστον οικογενειακή μονάδα από όπου προήλθε αρκετές δεκαετίες πρωτύτερα. Η συνέπεια της εμφάνισης μιας οικογένειας στο πέρας των χρόνων, συνοδεύεται και από μία σειρά άλλων ποιοτικών χαρακτηριστικών, όπως για παράδειγμα το είδος της επαγγελματικής δραστηριότητας. Εάν μάλιστα η τελευταία επιδεικνύει στο ίδιο χρονικό φάσμα παρόμοια ανθεκτικότητα με τη συχνότητα εμφάνισης ενός επωνύμου,

¹⁶ Η διαφορά συνίσταται στο γεγονός, ότι πρόκειται για διαφορετικού τύπου αρχεία, καθώς οι εκλογικοί κατάλογοι δεν περιλαμβάνουν ποιοτικά και ποσοτικά στοιχεία των νοικοκυριών στα οποία ανήκουν οι εκλογείς, τη θέση τους σε αυτά (αρχηγοί ή απλά μέλη), ονόματα συζύγων, τέκνων κ.α. Αντιθέτως, και μόνο για τον μεταγενέστερο εξ αυτών, υπάρχουν οι ηλικίες, τα επαγγέλματα και τα πατρώνυμα. Επιπροσθέτως, τα στοιχεία αντιστοιχούν μόνο σε άρρενες, των οποίων η οικογενειακή κατάσταση δε γνωστοποιείται. Ακόμη μια διαφοροποίηση, ανάμεσα πια στους δύο καταλόγους, είναι το γεγονός ότι, εκείνος του 1874, δεν αφορά μεμονωμένα στη Λάρυμνα (συννοικισμός «Καστρί» την περίοδο εκείνη), αλλά στο σύνολο των εκλογέων του δήμου Λαρυμνής. Σε ένα άλλο επίπεδο ανάλυσης, μια τέτοια εξέλιξη θα μπορούσε να καταστήσει την πηγή προβληματική, ωστόσο το ζητούμενο στη διαδικασία που τελικά ακολουθήθηκε, ήταν η εύρεση των επωνύμων που μαρτυρούν συγγένεια ανάμεσα στα τρία αυτά -τυχαία- χρονικά σημεία. Σε μικρές πληθυσμιακές ομάδες, και με την κατάλληλη διαδικασία, κάτι τέτοιο απεδείχθη τελικώς εφικτό. Η χρονική απόσταση ανάμεσα στις τρεις πηγές, είναι αρκετά μικρή ώστε ένας εκλογέας του 1874 να ξαναεμφανίζεται το 1892, ενώ ως αποβιώσας πλέον πατέρας ενός αρχηγού νοικοκυριού το 1953, να αποτελεί το μεγαλύτερο ηλικιακό μέλος στο γενεαλογικό δέντρο μιας οικογένειας και, συνεπώς, τον επισήμως καταγεγραμμένο γεννήτορά της.

υποθέτουμε ότι, μια ενδεχόμενη επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα που προκύπτει για τα μέλη της εν λόγω οικογένειας, είναι σχεδόν μηδαμινή.¹⁷

Από την προσαρμογή των κωδικοποιημένων επωνύμων στα στοιχεία που προσφέρει ο μεταγενέστερος εκλογικός κατάλογος, προκύπτουν δώδεκα (12) αποτελέσματα σε ένα σύνολο 35 εγγραφών από την αντιστοίχιση με το δημοτολόγιο του 1953.¹⁸ Δύο (2) από αυτά, δεν εντοπίζονται στον επόμενο χρονικό κόμβο (1953). Ένα από τα επώνυμα εμφανίζεται δύο (2) φορές, μαρτυρώντας σχέση πατέρα-γιού. Αναφορικά με τα υπόλοιπα, προκύπτουν για όλα συγγενικοί δεσμοί με επώνυμα που έχουν καταχωρισθεί στο δημοτολόγιο.¹⁹ Ο μέσος όρος ηλικίας είναι τα 37, με μέγιστο τα 79 και ελάχιστο τα 23 έτη. Όσον αφορά στην επαγγελματική και οικονομική κατάσταση των αρρένων ψηφοφόρων, πρόκειται στο σύνολό τους για γεωργούς (21) και ποιμένες (8). Παρατηρώντας μάλιστα ότι υπάρχουν αρκετές σχέσεις πατέρα-γιου, συμπεραίνουμε τη διαδοχή στο είδος της εργασίας ανάμεσα στις γενεές, δίχως να εντοπίζουμε μια ενδεχόμενη τάση επαγγελματικής κινητικότητας στους άρρενες του δείγματος.²⁰ Την απουσία ενός μεγάλου αριθμού επωνύμων, τα οποία συναντάμε αργότερα στο δημοτολόγιο του 1953, θα πρέπει να συνδέσουμε πρωτίστως με ποικίλες υποθέσεις, προτού καταλήξουμε στο

---

¹⁷ Ωστόσο, υπάρχει η πιθανότητα ένα επώνυμο να εμφανίζεται στον εκλογικό κατάλογο του 1874, να απουσιάζει από εκείνον του 1892 και να επανέρχεται στο δημοτολόγιο του 1953. Αντιστοίχως, στο δημοτολόγιο του 1953, θα μπορούσε να συναντάται ένα σύνολο κωδικοποιημένων επωνύμων, τα οποία απουσιάζουν και από τις δύο παλαιότερες πηγές. Σε αυτές τις περιπτώσεις τα συμπεράσματα μπορούν να ποικίλουν, όταν προηγουμένως, κρίνουμε απαραίτητη τη ξεχωριστή διερεύνηση όλων των δεδομένων.

¹⁸ Βλ., ΓΑΚ, «Εξέλεξις Εκλογών-Επαρχία Λοκρίδος», *Εκλογικά Αρχείου Βουλής των Ελλήνων (1844-1893, 1915)*, Σ1,1,Φ.30b,8.

¹⁹ Τη μεγαλύτερη συχνότητα εμφανίζει και σε αυτήν την περίπτωση το επώνυμο Σ1, όπου διακρίνεται δύο φορές συγγένεια μεταξύ αδερφών, ακολουθούν το Π3 με σχέση παππού-πατέρα-εγγονών, το Μ8 με σχέση αδερφών από δύο φορές, το Κ6 με σχέση πατέρα και δύο γιων και τα Κ12 και Τ3 με σχέση αδερφών. Όταν δεν εμφανίζονται οι πατέρες τους ως ψηφοφόροι, προκειμένου να ελεγχθεί και το δικό τους πατρώνυμο, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι οι δύο δράστες Μ8 για παράδειγμα, συνδέονται με τους άλλους δύο δράστες Μ8 με συγγένεια εξ αίματος τετάρτου βαθμού. Τα ολιγοπληθή σύνολα που απαντώνται στην περιοχή την περίοδο εκείνη άλλωστε, υπερθεματίζουν ένα τέτοιο συμπέρασμα.

²⁰ Ξεχωρίζουμε τη μοναδική διαφορετική από τα αγροτικά επαγγέλματα καταχώριση «φοιτητής», για έναν από τους δύο υιούς της οικογένειας Π3, σε αντίθεση με τον παππού, τον πατέρα, αλλά και τον κοντινό στην ηλικία, αδερφό του, για τους οποίους έχει καταχωρισθεί το επάγγελμα «γεωργός». Οι σπουδές μπορεί να μην είναι επάγγελμα, αλλά υποδηλώνουν τη δυνατότητα επαγγελματικής και κοινωνικής κινητικότητας για το άτομο.

συμπέρασμα ότι οφείλεται *ad hoc* στην αθρόα εισροή ανθρώπινου δυναμικού στον χώρο λόγω της εργασίας που προσφέρει το εργοστάσιο.²¹

Η παλαιότερη εκ των τριών πηγών, εμφανίζει διαφορετικά αποτελέσματα εν συγκρίσει με εκείνη του 1892.²² Η ιδιαιτερότητά της να αποτυπώνει τα επώνυμα για το σύνολο των χωριών του δήμου Λαρύμνης, μπορεί να μην αποδεικνύει με τον πλέον ευδιάκριτο τρόπο τη μετακίνηση πληθυσμού βάσει του ονόματος και του τόπου καταγωγής-διαμονής, ωστόσο δύναται να την καταστήσει ικανή να οδηγήσει στις κατάλληλες διαπιστώσεις που θα διευκολύνουν τη διεξαγωγή της έρευνάς μας. Σε αυτήν τη διαδικασία συνεπικουρούν τα στοιχεία του πίν. 6.1, τα οποία αποδίδουν τα πληθυσμιακά μεγέθη σε περιόδους που συγχρονίζονται εν μέρει με εκείνες των εκλογικών καταλόγων. Έτσι, από το 1879 έως το 1896, ο πληθυσμός αυξάνεται ελαφρώς, καταλήγοντας στα σχεσιακά δεδομένα που προέκυψαν από τη μελέτη του εκλογικού καταλόγου του 1892.

Από την αναζήτηση της συγγενικής σύνδεσης με κάποιο από τα κωδικοποιημένα ονόματα των δύο μεταγενέστερων πηγών, καταλήξαμε στα εξής αποτελέσματα:

α. Πιθανότατα συνωνυμία: Σε αυτήν την περίπτωση, απαντάται ο κωδικός επωνύμου Α3, ο οποίος, αν και υπάρχει μόνο στο δημοτολόγιο του 1953, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται πιθανότατα για συνωνυμία, καθώς ο τόπος γέννησης του απογραφόμενου αρχηγού στο τελευταίο είναι το «Όριον Ευβοίας». Επίσης, δεν προκύπτει κάποια σύνδεση με άλλο νοικοκυριό βάσει του επωνύμου, γεγονός που υποδηλώνει ότι πρόκειται όχι μόνο για ένα νέο νοικοκυριό, αλλά για μια νέα οικογένεια στον χώρο.

β. Χωρίς συγγενική σύνδεση με κωδικοποιημένα επώνυμα του 1892 & 1950: Το συγκεκριμένο αποτέλεσμα αφορά σε δύο εγγραφές του 1874 με τον κωδικό Β1.

²¹ Για παράδειγμα, ένα νοικοκυριό με άρρενα ανήλικα τέκνα και θανόντα πατέρα θα ήταν απόν από τον εκλογικό κατάλογο του 1892. Επίσης, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να υπάρχουν συμπληρωτικές λίστες με ονόματα, τα οποία δεν περιλαμβάνονται στην παρούσα συλλογή των ΓΑΚ.

²² Βλ., ΓΑΚ, «Εκλογικοί κατάλογοι Επαρχίας Λοκρίδος-Δήμος Λαρύμνης», *Εκλογικά Συλλογής Γιάννη Βλαχογιάννη (1864-1925)*, Σ.1, Φ.28,3.

Μοιάζει αρκετά με την προηγούμενη περίπτωση, μια και παρουσιάζει τα ίδια χαρακτηριστικά: απουσιάζει από το 1892 και ξαναεμφανίζεται το 1950. Η διαφορά επικεντρώνεται στο γεγονός ότι, για τον τόπο γέννησης των τριών καταχωρίσεων που υπάρχουν στο δημοτολόγιο έχει δηλωθεί η Λάρυμνα, αλλά τα ονόματα αρχηγών και τέκνων (με την υπόθεση ότι κληροδοτούνται από τον παππού στα εγγόνια) δεν έχουν καμία ταύτιση μεταξύ τους. Για τους λόγους αυτούς, θεωρήθηκε ότι οι δύο εγγραφές για το Β1 του 1874 δεν συνδέονται συγγενικά, τουλάχιστον στενά, με εκείνες του 1953.

γ. *Σύνδεση με εκλογείς του 1892, όχι όμως και με αρχηγούς στο δημοτολόγιο του 1953*: Υπάρχουν μόνο δύο εγγραφές που αντιστοιχούν στο ίδιο επώνυμο. Χωρίς να επιβεβαιώνεται η συγγένεια μεταξύ των δύο ατόμων ελλείψει λοιπών στοιχείων, εντοπίζουμε ξανά το ένα από τα δύο μετά από είκοσι σχεδόν χρόνια σε ηλικία 65 ετών. Η απουσία του επωνύμου από το δημοτολόγιο του 1953, αποδεικνύει ότι η συγκεκριμένη οικογένεια για άγνωστους λόγους, παύει τους δεσμούς της με τον χώρο.²³

δ. *Σύνδεση με κάποια άλλη περιοχή του Δήμου Λαρύμνης, εκτός Μαρτίνο*: Έξι (6) από τα κωδικοποιημένα επώνυμα του δημοτολογίου, εμφανίζονται και στον εκλογικό κατάλογο του 1874, δίχως όμως ο τόπος γέννησης να είναι η Λάρυμνα ή το Μαρτίνο-το χωριό από το οποίο παρατηρείται η μεγαλύτερη εισροή πληθυσμού στον χώρο. Πρόκειται για γειτονικά χωριά, που το 1874 ανήκαν στον δήμο Λαρύμνης και όπως προκύπτει συνιστούν σχετικά μεταγενέστερα νοικοκυριά το έτος 1953. Αυτό αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι, τα περισσότερα από τα επώνυμα αντιστοιχούν σε ένα μόνο νοικοκυριό(εκτός από το Ρ2 που εμφανίζεται δύο φορές). Πρόκειται για τα κωδικοποιημένα επώνυμα Β3, Γ3, Δ5, Κ4, Σ4.

ε. *Σύνδεση με το Μαρτίνο*. Σε αυτήν την περίπτωση αντιστοιχούν πέντε (5) νοικοκυριά του δημοτολογίου του 1953, των οποίων ο αρχηγός έχει δηλώσει ως τόπο γέννησης το Μαρτίνο, ενώ το επώνυμο εμφανίζεται και στον κατάλογο του 1874. Επίσης, η απουσία του επωνύμου από τον κατάλογο του 1892,

---

²³ Για τις οικογένειες με μικρό αριθμό νοικοκυριών ή ακόμη περισσότερο με μικρό αριθμό έγγαμων αρρένων και/ή μεγαλύτερο αριθμό θηλέων, είναι πιθανότερη η απουσία τους σε βάθος χρόνου από το δημοτολόγιο μιας περιοχής.

υποδηλώνει για ακόμη μία φορά ότι πρόκειται για νέα νοικοκυριά στη Λάρυμνα, η καταγωγή των οποίων εντοπίζεται στο γειτονικό χωριό. Πρόκειται για μία (1) εγγραφή με τον κωδικό Β2, δύο (2) για το Γ4, ένα (1) για το Γ6, ένα (1) για το Κ13 και ένα (1) για το Μ5.

Παραπάνω, παρουσιάστηκαν τέσσερις (4) διαφορετικοί μεταξύ τους τύποι αποτελεσμάτων, για τους οποίους δεν προκύπτουν μακροχρόνιοι συγγενικοί δεσμοί με τη Λάρυμνα. Στη συνέχεια, παρατίθενται οι ανάλογες γεφυρώσεις ανάμεσα στις πηγές που περιλαμβάνουν τη Λάρυμνα ως τόπο γέννησης, συνοδευόμενες από τις απαραίτητες κατηγοριοποιήσεις

στ. Σύνδεση μόνο με τα νοικοκυριά του 1953, οι αρχηγοί των οποίων έχουν δηλώσει ως τόπο γέννησης τη Λάρυμνα: Πρόκειται για περιπτώσεις που απουσιάζουν από τον κατάλογο του 1892, αλλά εμφανίζονται στις άλλες δύο πηγές, και στη μεταγενέστερη έχει δηλωθεί η Λάρυμνα ως τόπος γέννησης του αρχηγού. Αφορά στους κωδικούς Γ5, Κ3(1 νοικοκυριά), Λ1(6 νοικοκυριά), Μ1 και Π6 (από 2 νοικοκυριά έκαστο). Τα συμπεράσματα μπορεί να ποικίλλουν από τη γενική διαπίστωση ότι πρόκειται για νεοσυσταθέντα νοικοκυριά, εγγύτερα στο 1953 χρονικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το Λ1, που στον εκλογικό κατάλογο του 1874 εμφανίζει ένα (1) μόνο αποτέλεσμα ψηφοφόρου, αλλά στο 1953 υπάρχουν έξι (6) άρρενες αρχηγοί. Σε αυτήν την περίπτωση, ενδέχεται να υπερισχύουν άλλοι λόγοι, οι οποίοι δεν σχετίζονται απαραίτητα με την απουσία της συγκεκριμένης οικογένειας από τον χώρο το 1892 και την έλευσή της αργότερα.

ζ. Σύνδεση ψηφοφόρων του 1974 μόνο με τα νοικοκυριά του 1953, οι αρχηγοί των οποίων έχουν δηλώσει ως τόπο γέννησής τους τη Λάρυμνα και το Μαρτίνο: Πρόκειται για την πιο πολυπληθή κατηγορία αποτελεσμάτων που προκύπτει από τη γεφύρωση των δύο πηγών. Οι κωδικοί Δ3, Δ4, Κ1, Κ2, Κ11, Λ2, Μ1, Μ7, Μ8, Δ1, Π2, Π5, Ρ1, Ρ3 και Σ3 που εμφανίζουν αρκετές εγγραφές στον εκλογικό κατάλογο του 1874, αντιστοιχούν σε νοικοκυριά, για τα οποία ως τόπος γέννησης των αρχηγών είναι δηλωμένη άλλοτε η Λάρυμνα, άλλοτε το Μαρτίνο. Πρόκειται για παλαιότερα νοικοκυριά από εκείνα που εμφανίζονται για πρώτη φορά στο δημοτολόγιο του 1953, των οποίων οι γεννήτορες έχουν προέλθει από

το γειτονικό χωριό και κάποια στιγμή εγκαταστάθηκαν στη Λάρυμνα. Πολλοί από αυτούς που δηλώνουν τη Λάρυμνα ως τόπο γέννησης, είναι τέκνα όσων έχουν δηλώσει ως τόπο καταγωγής το Μαρτίνο. Το γεγονός αυτό, επιβεβαιώνει για ακόμη μία φορά τη στενή σχέση μεταξύ των δύο κοινοτήτων.

η. Σύνδεση ανάμεσα στις τρεις πηγές για άρρενες που έχουν δηλώσει ως τόπο καταγωγής τους στο Δημοτολόγιο του 1953 τη Λάρυμνα: Η συγκεκριμένη παραμετροποίηση, αποτελεί και τη δεύτερη σε αριθμό, όσον αφορά στην ποικιλία των κωδικοποιημένων επωνύμων που εμφανίζονται από τη σύγκλιση των τριών πηγών. Ουσιαστικά, πρόκειται για τις οικογένειες που έχουν την πλέον μακροχρόνια καταγωγή δίχως να αποδεικνύεται κάποια αντιστοιχία με το Μαρτίνο, με άλλο γειτονικό χωριό ή οποιαδήποτε άλλη περιοχή της Ελλάδος. Τα κωδικοποιημένα επώνυμα είναι τα Δ2, Δ6, Κ12, Λ3, Ν10, Π1, Π2, Π3, Π4, Σ1, Σ3, Τ3. Στην παλαιότερη πηγή τα πιο πολυπληθή σε συγκεντρώσεις εγγραφών είναι τα Κ12, Σ1 και Τ3. Στον επόμενο εκλογικό κατάλογο, σε αρκετά από αυτά (με εξαίρεση το Κ12) είτε διατηρείται είτε αυξάνεται ο αριθμός των αποτελεσμάτων, κάτι που παρατηρείται σε μεγαλύτερο βαθμό αρκετά χρόνια μετά, στο δημοτολόγιο του 1953. Στην τελευταία κατηγοριοποίηση των αποτελεσμάτων, το σχεσιακό δεδομένο της «καταγωγής» αναδεικνύει τα γενεαλογικά δένδρα των οικογενειών, ξεπερνώντας συχνά σε έκταση το χρονικό φάσμα των 80 χρόνων περίπου που καλύπτει τις τρεις πηγές.

6.2 Εμφάνιση νέων συγγενικών δικτύων και η εργασία στη βιομηχανία

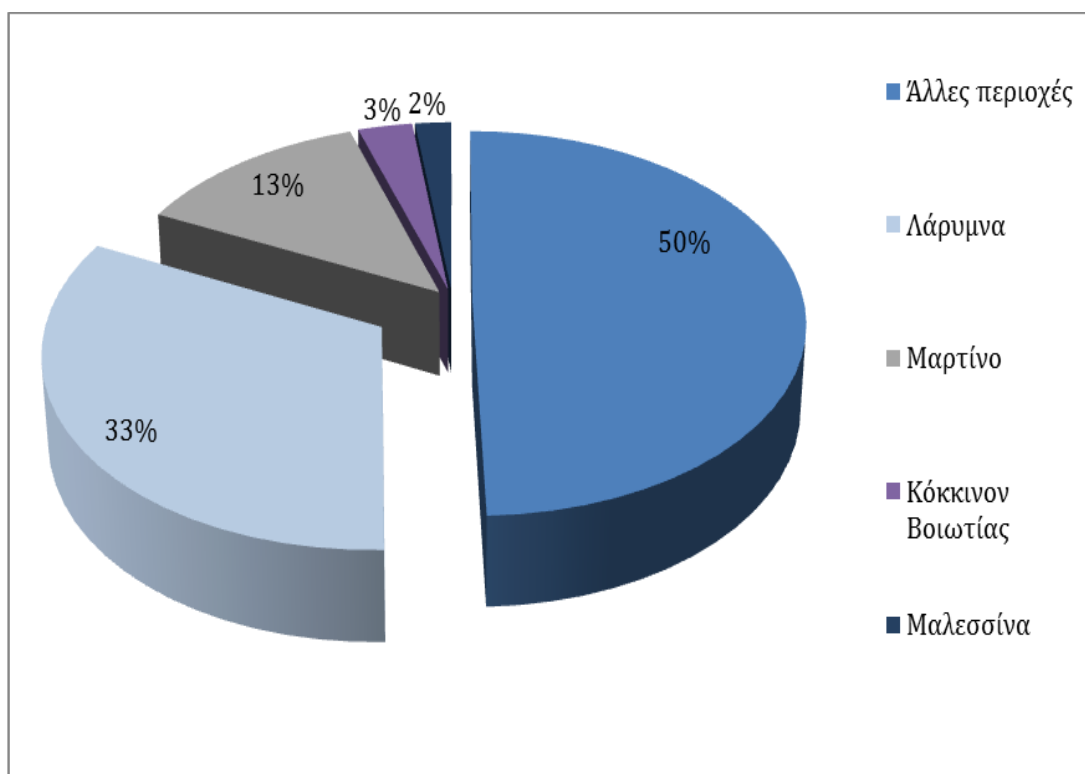
Εάν το επώνυμο, το όνομα και το πατρώνυμο αποδεικνύουν το προφανές, τη συγγενική σύνδεση δηλαδή με νοικοκυριά που είχαν άλλοτε μακροβιότερη και άλλοτε πιο βραχύβια παρουσία στον χώρο που μελετάμε, θα πρέπει να καταστεί σαφές ότι δεν αποτελεί τον μοναδικό τρόπο βάσει του οποίου διαμορφώνονται δεσμοί αυτού του τύπου. Εδώ, εξετάστηκε κυρίως η συγγένεια μιας πατρογραμμικής προσέγγισης, καθώς απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στον γυναικείο πληθυσμό και στον ρόλο που παίζει αυτός στη διαμόρφωση συγγενικών δικτύων στην κοινότητα. Οι δύο παλαιότερες πηγές, δεν δίνουν σχετικές πληροφορίες, μια και η καταγραφή των εκλογέων αφορά αποκλειστικά άρρενες οι οποίοι είχαν δικαίωμα ψήφου. Το δημοτολόγιο αντιθέτως, προσφέρεται για μια τέτοιου τύπου προσέγγιση, καθώς για κάθε σύζυγο των αρχηγών δεν παραλείπονται στις περισσότερες περιπτώσεις τα στοιχεία που συνθέτουν μια γενική, αλλά περιεκτική εικόνα για τις ίδιες. Έτσι, εκτός των πληροφοριών για την ημερομηνία γέννησης ή την τέλεση γάμου, από όπου προέκυψαν τα δεδομένα για τους μέσους όρους ηλικίας γάμου ανά δεκαετία, υπάρχουν και όσες αφορούν στον τόπο γέννησης, την επαγγελματική δραστηριότητα και το ονοματεπώνυμο του πατρός. Στη δεδομένη περίπτωση, μελετήθηκε το σύνολο των συζύγων των αρχηγών που καταγράφηκαν το 1953, είτε βρίσκονταν οι ίδιες ή ο σύζυγός τους εν ζωή είτε όχι. Τα παραπάνω, είναι αρκετά ώστε να πραγματοποιηθεί μια περαιτέρω ανάλυση βάσει σχεσιακών δεδομένων, ανάλογη με εκείνη που προηγήθηκε για τους άνδρες: μια προσέγγιση, που θα βασίζεται στην αναζήτηση της συγγένειας μέσα από το επώνυμο που φέρει ο πατέρας, και της προέλευσης, μέσα από τον τόπο γέννησης που έχει δηλωθεί για τον ίδιο.

Αρχικά, κρίνεται σκόπιμη μια ταξινόμηση των συζύγων των αρχηγών των νοικοκυριών, ανάλογα με τον τόπο γέννησης έκαστης, με κύριο στόχο να αναδειχθεί το μέγεθος της σύναψης γάμων των ανδρών της Λάρυμνας με γυναίκες από το ίδιο χωριό ή άλλες περιοχές. Το διάγρ. 6.2 που ακολουθεί, απεικονίζει σε ποσοστιαίες μονάδες αυτές τις τιμές:

Διάγραμμα 6.2

Τόπος καταγωγής των συζύγων των νοικοκυριών
βάσει του δημοτολογίου του 1953 (%)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης έτους 1953. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Όπως αποτυπώνεται παραπάνω, οι άνδρες της Λάρυμνας επέλεξαν κατά 33% για συζύγους, γυναίκες από την ίδια κοινότητα. Ακολουθεί με 33% το Μαρτίνο και με πολύ μικρότερα ποσοστά το Κόκκινο και η Μαλεσσίνα, μέρη που επίσης βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τη Λάρυμνα. Οι υπόλοιπες περιοχές που έχουν δηλωθεί ως τόποι καταγωγής των συζύγων των αρχηγών, συγκεντρώνουν ξεχωριστά η καθεμία ποσοστό μικρότερο του 2%. Το πρώτο συμπέρασμα που προκύπτει, αφορά σε ένα γενικό χαρακτηριστικό αναφορικά με το βασικότερο ίσως κριτήριο επιλεξιμότητας των συζύγων: η πιο κοντινή απόσταση από τον τόπο διαμονής των αρχηγών. Όσο απομακρύνεται κανείς από τον πυρήνα εγκατάστασης των νοικοκυριών τόσο μικρότερες συγκεντρώσεις παρατηρεί στη συχνότητα εμφάνισης των τόπων καταγωγής

των συζύγων. Μέχρι ενός σημείου μια τέτοια εξήγηση μοιάζει αναμενόμενη, καθώς η κινητικότητα των ανδρών από την κοινότητα προς μια μακρινότερη με στόχο την εύρεση εργασίας για παράδειγμα, δείχνει μάλλον περιορισμένη. Αυτό το συμπέρασμα ενισχύει και η τακτική που ήταν ιδιαίτερος διαδεδομένη σε παραδοσιακές κοινωνίες, με τη σύναψη γάμων που βασιζόταν περισσότερο στη συντήρηση και λειτουργία ενός άτυπου δικτύου μεταξύ ευρύτερων συγγενών, συγχωριανών και γνωστών, ως ενδιάμεσου κρίκου δύο οικογενειών που θα συνδέονταν μελλοντικά μέσω του γάμου των τέκνων τους (προξενιά).

Μια διαφορετική ανάγνωση των ποσοστών που αποτυπώνονται στο διάγρ. 6.2 όμως, μπορεί να οδηγήσει στις εκ διαμέτρου αντίθετες διαπιστώσεις. Αν και οι σύζυγοι με καταγωγή από τη Λάρυμνα συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ποσοστό από οποιονδήποτε άλλον τόπο καταγωγής, αθροιστικά οι υπόλοιπες πλησιάζουν το 70% (συμπεριλαμβανομένων του Μαρτίνου, του Κοκκίνου και της Μαλεσίνας). Αφενός, μια τέτοια διαπίστωση δημιουργεί την εικόνα ότι ο μεγαλύτερος αριθμός των συζύγων των αρχηγών του 1953 τελικώς, καταγόταν από κάποιο μέρος της Ελλάδος εκτός της Λάρυμνας, αφετέρου, εγείρει ερωτήματα για τους λόγους που ευνόησαν μια τέτοια εξέλιξη. Όπως έχει παρουσιαστεί σε διαφορετικά στάδια ανάλυσης (δημογραφικού και σχεσιακού περιεχομένου) ήδη, διαφαίνεται ότι την εν λόγω περίοδο στην περιοχή εμφανίζονται όχι μόνο νέα νοικοκυριά, αλλά και νέες οικογένειες. Αυτό αποδείχτηκε με ποικίλους τρόπους, όπως από το νεαρό της ηλικίας ή το επάγγελμα των αρχηγών που ήταν προσανατολισμένο στη βιομηχανική εργασία, ακόμη και με την αδυναμία μακράς ή βραχείας σύνδεσής τους με κάποιο άλλο νοικοκυριό της Λάρυμνας. Τα παραπάνω δικαιολογούν εν μέρει τα συγκεκριμένα ποσοστά για γυναίκες που δεν προέρχονταν από την κοινότητα της Λάρυμνας, αλλά από κάποια εκ των γειτονικών περιοχών. Μια τέτοια εξήγηση, ενισχύει το γεγονός ότι ορισμένες εμφάνιζαν κοινό τόπο καταγωγής με τον σύζυγό τους, κάτι που αποδεικνύει ότι ως νεοσυσταθέντα νοικοκυριά σε κάποιον άλλο χώρο (πιθανότατα στον τόπο γέννησής τους), εγκαταστάθηκαν σχετικά όψιμα στη Λάρυμνα. Το ίδιο παρατηρείται και στις περιπτώσεις των

δεύτερων και τρίτων γάμων, αν και η αριθμητική διαφορά σε σχέση με την προηγούμενη παραμετροποίηση είναι εμφανώς μικρότερη.²⁴

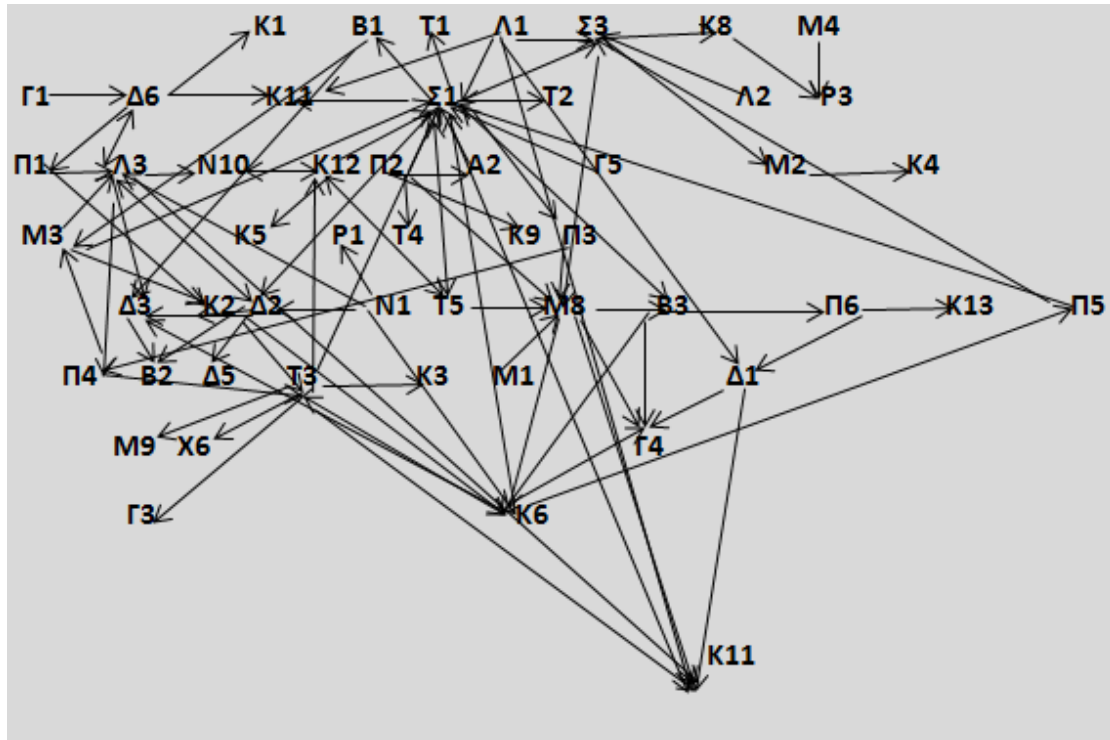
Ένας ακόμη λόγος όπου τα μεγαλύτερα ποσοστά βάσει του τύπου καταγωγής των συζύγων των αρχηγών, συγκεντρώνονται εκτός Λάρυμνας, υποθέτουμε ότι είναι ο έλεγχος της ενδογαμίας από το κανονιστικό πλαίσιο της κοινοτικής δομής. Σε παραδοσιακές κοινωνίες με μικρό σχετικά πληθυσμό, η σύναψη γάμων μεταξύ οικογενειών που έχουν μακροχρόνια παρουσία στον χώρο, θα αποτελούσε προϊόν αιμομιξίας, καθώς, εκτός της συγγένειας μεταξύ αδερφών, παρατηρείται μεγάλος αριθμός συγγενών εξ αίματος τρίτου ή τετάρτου βαθμού. Αυτό δηλαδή σημαίνει, ότι οι περισσότεροι ήδη είναι συνδεδεμένοι με κάποιο βαθμό συγγένειας εξ αίματος ή αγχιστείας. Στο γράφ. 6.1 απεικονίζεται η συγγενική δικτύωση των νοικοκυριών, βάσει των γάμων που καταγράφηκαν στο δημοτολόγιο του 1953. Η μόνη χρονική παραμετροποίηση είναι το έτος καταχώρισής τους στους κοινοτικούς καταλόγους, αποτυπώνοντας με αυτόν τον τρόπο τη μακροχρόνια εξέλιξη αυτών των δεσμών, που μπορεί να εκτείνονται από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως το έτος καταγραφής τους (1953). Πρόκειται για τους πρώτους γάμους που τέλεσαν άρρενες αρχηγοί νοικοκυριών της Λάρυμνας, ενώ τα επώνυμά τους είναι για ακόμη μία φορά κωδικοποιημένα. Οι κωδικοί αποκρίνονται όχι σε ένα, αλλά σε περισσότερα νοικοκυριά, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις αντιστοιχούν σε όσα δεν έχουν εμφανείς συγγενικούς δεσμούς μεταξύ τους βάσει των παραμέτρων του ονόματος και του πατρωνύμου. Απεικονίζονται οι ισχυρότερες οικογένειες στην κοινότητα, βάσει του πλήθους των νοικοκυριών τους και των συγγενικών δικτυώσεών τους.

---

²⁴ Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου, ό.π.

Γράφημα 6.1

Το σύνολο των ενδοκοινοτικών συγγενικών δικτύων στη Λάρυμνα μέχρι το 1953
 βάσει των συναφθέντων γάμων

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης έτους 1953. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Πρόκειται για δίκτυο μίας κατηγορίας: οι σχεσιακές οντότητες είναι του ίδιου τύπου. Αντιθέτως, ο συσχετισμός των εκλογικών καταλόγων και του δημοτολογίου για τα έτη 1874, 1892, 1953, σχηματίζει ένα δίκτυο υπαγωγής: από τη μία υπάρχουν οι σχεσιακές οντότητες, που στην προκειμένη περίπτωση είναι τα κωδικοποιημένα επώνυμα και από την άλλη ένα γεγονός, μία ημερομηνία που αντανακλά ένα πολιτικό, κοινωνικό ή οικονομικό συμβάν (οι εκλογές και αργότερα η νομική υποχρέωση από πλευράς κοινοτήτων για τη σύνθεση δημοτολογίων).²⁵ Τα βέλη με τα οποία ενώνονται μεταξύ τους οι

²⁵ Σε ό,τι αφορά στη σύνθεση Δημοτολογίου, βλ., Β.Δ./54, «Περί δημοτολογίων», ΦΕΚ Α/280/10.11.1954, σσ. 2363-2367.

κόμβοι (κωδικοποιημένα επώνυμα των οικογενειών), αποτελούν μη διατεταγμένες σειρές· δηλαδή η απόσταση μεταξύ των κόμβων είναι τυχαία, καθώς η συγγένεια είναι μη προσανατολισμένη σχέση: όσο συνδέεται με γάμο ένα νοικοκυριό ή μία οικογένεια με μία δεύτερη, άλλο τόσο συνδέεται και εκείνη με την πρώτη.²⁶ Επίσης, το βέλος με πορεία προς ένα κωδικοποιημένο επώνυμο από ένα άλλο, δείχνει ότι ένα τουλάχιστον νοικοκυριό αυτής της οικογένειας έχει παντρεύσει μία τουλάχιστον θυγατέρα με τον υιό ενός νοικοκυριού μιας διαφορετικής οικογένειας. Σε καμία από τις περιπτώσεις δεν παρατηρείται σύναψη γάμου μεταξύ δραστών που ανήκουν στον ίδιο κόμβο και κατ' επέκταση σε κάποιο μικρότερο οικογενειακό δίκτυο, που ορίζει η παράμετρος του κοινού επωνύμου.

Στο γράφ. 6.1, απεικονίζεται η πλειονότητα των κωδικοποιημένων επωνύμων του πίν. 6.1 (περισσότερα από 50 σε ένα σύνολο 65 αποτελεσμάτων). Μερικές από τις μακροβιότερες οικογένειες όπως οι Σ1, Τ3 και Σ3 έχουν συνάψει συγγενικούς δεσμούς μέσω γάμου με έναν μεγάλο αριθμό άλλων οικογενειών. Ωστόσο, οι οικογένειες με ολιγοπληθή νοικοκυριά μπορούν επίσης να έχουν μακρά παρουσία στον χώρο και να εμφανίζουν συγγενικούς δεσμούς με άλλες, ακόμη και 80 χρόνια μετά τη σύνταξη των εκλογικών καταλόγων του 1874 (περιπτώσεις Π1, Π2, Π3). Η ανάλυση γίνεται περισσότερο σύνθετη όσον αφορά σε οικογένειες, το κωδικοποιημένο όνομα των οποίων συνδέεται τόσο με νοικοκυριά που έχουν καταγωγή από τη Λάρυμνα όσο και από το Μαρτίνο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το Μ8, που έχει πολυάριθμους συγγενικούς δεσμούς με κάποια από τα παλαιότερα, αλλά και με ορισμένα από τα νεότερα, όχι μόνο νοικοκυριά, αλλά και οικογένειες που εντοπίζονται στον χώρο. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι οικογένειες που εμφανίζουν έναν τύπο σχέσης με κάποιο άλλο νοικοκυριό. Σε καθεμία από αυτές τις οικογένειες αντιστοιχεί ένα μόνο νοικοκυριό, που μεταξύ άλλων, είναι και νεοσύστατο. Τα περισσότερα εξ αυτών έχουν προέλθει από κάποια άλλη περιοχή και έχουν γίνει σχετικά προσφάτως αποδεκτά από την κοινοτική δομή. Αυτό αποτυπώνεται στην ημερομηνία γάμου. Επίσης, η πλειονότητά τους συνδέεται με άρρενες οι

---

²⁶ Αυτή η τεχνική λεπτομέρεια επισημαίνεται, προκειμένου να αποφευχθεί το ενδεχόμενο η απόσταση μεταξύ των κόμβων να συνδεθεί με τη μακρινότερη συγγένεια των συγκεκριμένων νοικοκυριών με τα υπόλοιπα.

οποίοι παντρεύτηκαν με μία τουλάχιστον θυγατέρα ενός παλαιότερου νοικοκυριού. Πολλοί από αυτούς τους άρρενες ασκούσαν το επάγγελμα του βιομηχανικού εργάτη. Προέκταση αυτής της κατηγορίας, θα πρέπει να θεωρηθεί ένας μικρότερος αριθμός οικογενειών με ένα νοικοκυριό για την καθεμία, ο οποίος δεν συμπεριλήφθηκε στο γράφ. 6.1, απουσία της ύπαρξης συγγενικών δεσμών με κάποιο από τα παραπάνω νοικοκυριά μέσω της σύναψης γάμου. Η επαγγελματική δραστηριότητά τους δεν σχετίζεται με τα αγροτικά επαγγέλματα ούτε με εκείνα που αντιστοιχούν στη βιομηχανία.

Από το έτος 1953 ήδη, καταγράφεται μια μικρή εισροή ανθρώπινου δυναμικού με σκοπό την εργασιακή ένταξή του σε ένα βιομηχανικό και όχι αγροτικό περιβάλλον. Το μέγεθος αυτού του πληθυσμιακού συνόλου είναι σχετικό, καθώς το δημοτολόγιο ως πηγή άντλησης πληροφοριών συνιστά μοναχά ένδειξη για τη δυναμική του. Κάτι ανάλογο αντανακλάται πια και στην ανάλυση των σχεσιακών δεδομένων που προηγήθηκε, εφόσον η ισχυρότερη μορφή επισημοποίησης της κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεταξύ δρώντων -η συγγένεια- συντελείται ολοένα περισσότερο με εξω-κοινοτικά (ή μέχρι προσφάτως εξω-κοινοτικά) υποκείμενα. Στη συνέχεια, θα ακολουθήσουμε την ίδια μεθοδολογική πορεία, με τις αναγκαίες τροποποιήσεις που επιτάσσει ο χαρακτήρας των νέων πηγών που αξιοποιήθηκαν. Πρόκειται για αντιστοιχίσεις ανάμεσα στα δημοτολόγια μεταγενέστερων χρόνων, των δυναμολογίων των εργαζομένων της Εταιρίας, καθώς και των επιμέρους χαρακτηριστικών που προέκυψαν από την ανάλυση των ατομικών τους φακέλων. Κύριο στόχο αποτελεί η αναζήτηση εκείνων των σχεσιακών/δομικών χαρακτηριστικών, που αποτυπώνουν την οικονομική και εν συνεχεία την κοινωνική μεταβολή που προέκυψε για τους δράστες της κοινοτικής δομής. Η άρθρωση κοινωνικών σχέσεων δεν εξετάζεται μόνο από πλευράς συγγενικής δικτύωσης ή κοινοτικής οργάνωσης (στο πλαίσιο συγκρότησης για παράδειγμα ενός αγροτικού συνεταιρισμού που εξυπηρετεί τις ανάγκες των αγροτικών δραστηριοτήτων), αλλά και από γεγονότα που συνιστούν τεκμήρια ενσωμάτωσης του νέου οικονομικού δεδομένου στις δομικές λειτουργίες.

6.3 Δίκτυα συγγένειας και οικονομικής συνεργασίας κατά το στάδιο εγκατάστασης του εργοστασίου στο αγροτικό πεδίο

Η μετατροπή των δημογραφικών σε σχεσιακές/δομικές μεταβλητές, υιοθετείται ως τεχνική ανάλυσης και για την περίοδο εγκατάστασης των πρώτων μονάδων της βιομηχανίας στον χώρο. Για το έτος 1953 παρατηρήθηκε μια συμπαγής εικόνα ως προς την τυποποίηση των δικτυώσεων στην κοινότητα, καθώς η προσέγγιση του δημοτολογίου σε συνάρτηση με τους δύο παλαιότερους εκλογικούς καταλόγους, προσανατόλισε την έρευνά μας στον παραδοσιακό χαρακτήρα της κοινωνικής δομής της Λάρυμνας. Τα κυριότερα κοινωνικά μορφώματα αυτού του είδους (δεσμοί), εντοπίζονται πρώτα στη «στενή» οικογένεια, επεκτείνονται βαθμηδόν σε ευρύτερες συγγενικές συνδέσεις που ξεπερνούν σε πολλές περιπτώσεις και την ίδια την κοινότητα σε έκταση, καθώς μέσω της σύναψης γάμων, διασπείρονται σε εξωκοινοτικά δίκτυα. Η συγγένεια εδώ διαδραματίζει ένα ιδιαίτερος συνεκτικό ρόλο, μια και διαπερνά - δευτερεύουσες εν συγκρίσει με τη συγγένεια, πρωτεύουσες για τη βιωσιμότητα της κοινότητας- λειτουργίες, όπως για παράδειγμα οι αγροτικές εργασίες, που μέχρι και πριν την εγκατάσταση του εργοστασίου στην περιοχή ασκούσαν από τα περισσότερα δυνατά χέρια που προσέφερε η οικογένεια.

Επίσης, ένα κωδικοποιημένο επώνυμο αντιπροσωπεύει τουλάχιστον ένα νοικοκυριό. Οι περιπτώσεις πολλών νοικοκυριών για ένα κωδικοποιημένο επώνυμο, αντιστοιχούν στις παλαιότερες οικογένειες (με την ευρεία έννοια του όρου «οικογένεια») ενώ παρουσιάζουν ένα εξω-κοινοτικό εύρος αναφοράς, μέσω της σύναψης γάμων με μέλη νοικοκυριών από τα γειτονικά χωριά. Σε σχέση με το τελευταίο, η εισροή ανθρώπινου δυναμικού στη Λάρυμνα που φέρει κοινό επώνυμο με οικογένειες μακροχρονίως εγκατεστημένες στον χώρο, μας προΐδεάζει για την ύπαρξη σφικτών ή χαλαρών δεσμών εγγύτερης ή μακρινής συγγένειας. Αντιθέτως, αν και συνιστούν ολιγάριθμες περιπτώσεις, οικογένειες που εντοπίστηκαν στους εκλογικούς καταλόγους των τελών του 19^{ου} αιώνα δεν υπάρχουν το 1953.²⁷ Σε ό,τι αφορά, τέλος, στα νεότερα νοικοκυριά που

---

²⁷ Αναφορικά με τον κύκλο ζωής ενός νοικοκυριού, τη «σχάση» του σε περισσότερα, τη διαχρονική εξέλιξη των πολυπυρηνικών νοικοκυριών στην Ελλάδα κ.α., βλ., Ρ.

απογράφησαν στο δημοτολόγιο το 1953, αυτά, είτε έχουν σχετικά πρόσφατους είτε δεν παρουσιάζουν εμφανείς συγγενικούς δεσμούς με κάποιο από τα υπόλοιπα (νέα ή παλαιά). Στην πρώτη περίπτωση, ο λόγος εγκατάστασης ενός αρχηγού όπως αποτυπώνεται στο δημοτολόγιο, σχετίζεται με τη σύναψη γάμου με τη θυγατέρα ενός άλλου αρχηγού που είναι κάτοικος Λάρυμνας ή με την εργασία, καθώς πολλοί εξ αυτών ασκούν επαγγέλματα που απαντώνται στα δυναμολόγια της Εταιρίας. Υπάρχουν ωστόσο και εκείνοι οι οποίοι δηλώνουν το ίδιο επάγγελμα με τον πεθερό τους, που κατά κύριο λόγο, είναι η γεωργία. Στη δεύτερη περίπτωση, η σύνθεση ή η εγκατάσταση νοικοκυριών που δεν εμφανίζουν συγγενικούς δεσμούς με τα υπόλοιπα που προϋπάρχουν στον χώρο, σχετίζεται πιθανότατα με την εργασία. Η μακροχρόνια απουσία των επωνύμων τους, ο τόπος προέλευσης των ιδίων και των συζύγων τους, το δηλωθέν επάγγελμά τους, τα κατατάσσει σε μια νεοεισαχθείσα κατηγορία ανθρώπινου δυναμικού στην κοινότητα, που αναδεικνύεται ενδεχομένως, σε φορέα ενός ετερογενούς κοινωνικού κεφαλαίου.

Οι πρώτες ενέργειες για την εγκατάσταση του εργοστασίου στον χώρο, εντάσσει τη μεταβλητή της «εργασίας» σε σημαντική παράμετρο της ανάλυσής μας. Άρρηκτα συνδεδεμένη με τις τοπικές εξελίξεις στον αγροτικό τομέα, όχι όμως και τόσο με τη διαδοχική μεταλλευτική εκμετάλλευση από τις ανώνυμες εταιρίες που είχαν λάβει τα δικαιώματα αξιοποίησης των μεταλλείων της περιοχής, η ολιγοπληθής κοινωνία της Λάρυμνας έδειχνε να είναι προσανατολισμένη κατά κύριο λόγο, μέχρι και τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της ΛΑΡΚΟ, σε έναν περισσότερο παραδοσιακό τρόπο οργάνωσης του οικονομικού της βίου. Τα περισσότερα από τα υπόλοιπα επαγγέλματα, τα οποία συναντήσαμε στο δημοτολόγιο της περιοχής, είτε σχετίζονταν έμμεσα με τον αγροτικό τομέα (π.χ. «μυλωνάς», «οδηγός τρακτέρ») είτε κάλυπταν έτερες ανάγκες της κοινότητας (π.χ. «παντοπώλης», «κουρεύς», «υποδηματοποιός», «εστιάτωρ», «ιερεύς», «διδάσκαλος», «έμπορος», «γραμματέας κοινότητας», «ράφτης», «περιπτεριούχος»). Αν και διακρίνουμε έναν υποτυπώδη καταμερισμό εργασίας στα είδη των επαγγελμάτων, η κατανομή του αριθμού

τους είναι τέτοια, ώστε να μην παραλλάσσει τον παγιωμένο αγροτικό χαρακτήρα της κοινότητας.

Δεν παρατηρείται το ίδιο και για τα επαγγέλματα που σχετίζονται με τη λειτουργία του εργοστασίου. Αν και σημειώνονται χαμηλές συγκεντρώσεις στον παραγωγικό -εργασιακά- πληθυσμό της κοινότητας από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, διακρίνεται μια σταθερά αυξανόμενη τάση, η οποία θα κορυφωθεί μέσα στις δεκαετίες που θα τη διαδεχθούν. Η εισροή και μόνιμη εγκατάσταση ανθρώπινου δυναμικού και ολόκληρων οικογενειακών μονάδων με στόχο τη μεταλλευτική εργασία, είναι πιθανό να έχει ξεκινήσει ισχνώς από την περίοδο που δραστηριοποιούνταν ακόμη στην περιοχή οι προπολεμικές μεταλλευτικές εταιρίες.²⁸ Ήδη από τη συγκεκριμένη δεκαετία φαίνεται ότι, μια μετάβαση από τα αγροτικά στα ελεύθερα επαγγέλματα ή τον τομέα των υπηρεσιών όπως συνέβη αντιστοίχως σε αστικές ή ημιαστικές περιοχές, δεν παρατηρείται στη συγκεκριμένη περίπτωση. Η έλλειψη ενός συμπαγούς σώματος εγγραφών ανάμεσα σε οικογένειες που θα μπορούσαν να ασκούν κάποια από τα «αστικά» ή μεταπρατικά-βιοτεχνικά επαγγέλματα υπερθεματίζει τη διαπίστωσή μας αυτή, παρά το γεγονός ότι διακρίνονται ελάχιστες εξαιρέσεις (π.χ. επιπλοποιός). Αντίθετα, μαζικότητα εμφάνισης νοικοκυριών, ανεξαρτήτως ηλικίας, ανάλογης με εκείνα που απασχολούνταν στη γεωργία, εντοπίζεται σε μικρότερη κλίμακα για καταχωρίσεις με την ιδιότητα «εργάτης». Συμπεραίνουμε ότι, σε κλειστές κοινωνίες όπως η προκείμενη, ο τρόπος με τον οποίο η οικογένεια (μεταξύ άλλων) διαχειρίζεται και την πληροφορία για την επιλογή της εργασίας, μπορεί

---

²⁸ Η παρουσία ενός (1) νοικοκυριού που εγκαταστάθηκε από τη Σέριφο στη Λάρυμνα, συνιστά χαρακτηριστική περίπτωση της παραπάνω υπόθεσης, αν και δεν αποτελεί εφελκυστικό μιας γενικότερης τάσης προς αυτήν την κατεύθυνση. Η επιλογή αναφοράς της συγκεκριμένης οικογένειας δεν είναι τυχαία, καθώς η σχέση του σε νεότερα νοικοκυριά θα επεκταθεί σε δύο τουλάχιστον γενεές, οι αρχηγοί των οποίων θα ασκήσουν αποκλειστικά κάποιο εκ των βιομηχανικών επαγγελμάτων. Πρόκειται για την περίπτωση ενός τουλάχιστον οικογενειακού σχηματισμού που προέρχεται από μια περιοχή με μεταλλευτική δραστηριότητα και κατευθύνεται προς μία άλλη. Ένα γεγονός, που στη γενίκευσή του, δημιουργεί την αίσθηση ότι ένα εξειδικευμένο, στη μεταλλευτική εξόρυξη και ενδεχομένως παραγωγή, εργατικό δυναμικό έχει αρχίσει να σχηματίζεται νωρίτερα: ένα εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό που είναι ελκυστικό για τους επιχειρηματίες των σχετικών εταιριών διακρίνεται από κινητικότητα, διαχειριζόμενο την πληροφορία για προσφορά εργασίας σε άλλο γεωγραφικό σημείο, η οποία διαχέεται πιθανώς με τη σειρά της από επαγγελματικά δίκτυα που χαρακτηρίζονται αναλόγως ισχυρά ή ανίσχυρα μέσα από τους σφικτούς ή τους χαλαρούς δεσμούς που έχουν αναπτυχθεί μεταξύ των μελών τους. Η έννοια της «εμπιστοσύνης» σε ένα τέτοιο πλαίσιο ανάλυσης είναι ιδιαίτερος κρίσιμη.

να έχει ευρύτερες προεκτάσεις. Δεδομένης της αμεσότητας βάσει της οποίας διέπονται οι καθημερινές σχέσεις, η αλληλεπίδραση ανάμεσα στις οικογένειες εξαιτίας των ισχυρότερων ή χαλαρότερων συγγενικών δεσμών με τους οποίους συνδέονται, διευρύνεται τόσο σε κοινοτικό όσο και σε εξω-κοινοτικό επίπεδο. Αν και στο σύνολο της δεκαετίας του 1950 η έδραση του οικονομικού δεδομένου (εργοστάσιο) στις κοινωνικές σχέσεις βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο, το πλήθος των εγγραφών «εργάτης», όχι μόνο σε νεοσυσταθέντες και νεοεισαχθέντες οικογενειακούς σχηματισμούς, αλλά και σε μέλη διαφόρων ηλικιών μερικών εκ των παλαιότερων οικογενειών στον χώρο, είναι αξιοσημείωτη.

Υπό αυτήν την έννοια, κρίνεται απαραίτητη η εκ νέου σύνθεση ενός κοινωνιοπίνακα, που θα αποτυπώνει τη συγγενική σχέση των νοικοκυριών που εμφανίζουν κοινό επώνυμο. Ο πίν. 6.2, αποδεικνύει αρχικά την ύπαρξη συγγένειας μεταξύ τους και, όταν αυτή υφίσταται, το είδος της. Κάτι τέτοιο προκύπτει από τη νέα παράμετρο που έχουμε λάβει υπόψη μας στο προκείμενο: την ύπαρξη συγγένειας με κάποιο από τα νοικοκυριά που απεγράφησαν στο δημοτολόγιο του 1953. Από τα εξήντα πέντε (65) κωδικοποιημένα επώνυμα του 1953, διακρίνονται μόλις τα δεκαοχτώ (18) για τα υπόλοιπα έτη της δεκαετίας του 1950. Δύο (2) ακόμη εμφανίζονται για πρώτη φορά μέσα σε αυτό το χρονικό φάσμα, τα οποία δεν έχουν συγγενικούς δεσμούς με κάποιο άλλο νοικοκυριό του 1953. Αντιστοίχως, δύο (2) δεν παρουσιάζουν συγγενικούς δεσμούς τόσο με κάποιο νοικοκυριό από το 1953 όσο και από την περίοδο 1954-1959.²⁹

---

²⁹ Παρόλα αυτά, η ύπαρξη του κοινού επωνύμου, καθώς και η προέλευση των συγκεκριμένων νοικοκυριών από γειτονική κοινότητα, αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο για μια μακρινή συγγένεια. Για αυτό γίνεται συχνά λόγος για νοικοκυριά «δίχως εμφανείς συγγενικούς δεσμούς».

Πίνακας 6.2

Ταξινόμηση συγγενικών δεσμών των νοικοκυριών βάσει του κοινού επωνύμου (1954-1959)

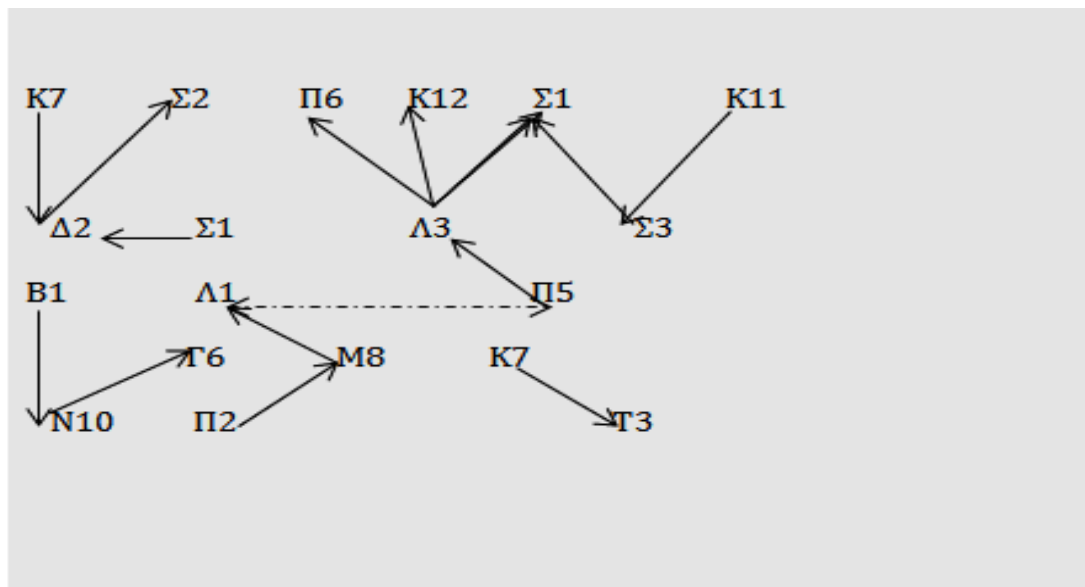
Κωδικός	Αποτελέσματα 1953	Αποτελέσματα 1954-1959	Υιός- Πατέρας	Αδέρφια	Υιός- Μητέρα	Θείος- Ανιψιός	Α' Εξαδέρφια	Νύφη- Πεθερός	Νύφη- Κουνιάδος	Χήρες Συνυφάδες	Αδήλωτες σχέσεις
B1	4	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0
Γ6	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Γ7	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Δ2	8	2	2	0	0	2	1	0	0	0	0
Δ3	14	3	2	2	0	1	0	0	1	0	1
Θ2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Κ12	8	1	1	1	0	2	0	0	0	0	0
Λ1	6	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0
Λ3	9	2	2	0	0	3	1	0	0	0	0
Μ8	11	2	2	1	0	1	0	0	0	0	0
Ν1	3	3	0	0	3	3	0	0	1	0	0
Π5	5	2	2	2	0	0	0	0	0	0	0
Π6	2	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0
Ρ3	4	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Σ1	17	3	3	0	0	4	0	0	0	0	0
Σ2	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Σ3	9	2	2	0	0	1	0	0	0	0	0
Τ3	10	1	1	0	0	1	1	0	0	0	0

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1954-1959. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Σε ό,τι αφορά στα υπόλοιπα, παρατηρούνται κατά κύριο λόγο 1) βαθμός συγγένειας πρώτου (πατέρας-υιός), δευτέρου (αδέρφια) και τρίτου (θείος-ανιψιός) βαθμού 2) η σύνθεση νοικοκυριών από νέους ηλικιακά αρχηγούς 3) η σχέση των μεγαλύτερων σε αριθμό νοικοκυριών ή/και οικογενειών. Ωστόσο, συγγενικοί δεσμοί που δύνανται να επιδείξουν ανθεκτικότητα στο πέρασμα των χρόνων, μπορούν να είναι και εκείνοι που συνδέονται μέσω του κοινού γένους. Στο γράφ. 6.2 που ακολουθεί, απεικονίζεται η σύνδεση των κωδικοποιημένων επωνύμων υπό τη μορφή δικτύου, βάσει των συναφθέντων γάμων της περιόδου 1954-1959.

Γράφημα 6.2

Ενδοκοινοτικά δίκτυα συγγένειας και οικονομικής συνεργασίας στη Λάρυμνα (1954-1959)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1954-1959. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία: Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Δυναμολόγιο εργαζομένων, Τ.1.

Στον παραπάνω γράφο απεικονίζεται το δίκτυο όχι πια μίας, αλλά δύο κατηγοριών, καθώς οι σχεσιακές οντότητες που έχουν παρατεθεί σε αυτόν, είναι δύο τύπων. Από τη μία πλευρά, αποτυπώνονται οι συγγενικοί δεσμοί που συνδέουν τον ένα κόμβο με τον άλλο (όπου κόμβοι, τα κωδικοποιημένα επώνυμα των οικογενειών) βάσει των καταγεγραμμένων γάμων στο

δημοτολόγιο, αποτελώντας μάλιστα και την πλειονότητα αυτών των συνδέσεων. Από την άλλη πλευρά, η επεξεργασία των στοιχείων του δυναμολογίου της Εταιρίας ανέδειξε μία καινούρια σχεσιακή οντότητα, η οποία δεν συνδέεται άμεσα με τη συγγένεια, αλλά με την εργασία στο εργοστάσιο. Πρόκειται για τη διακεκομμένη γραμμή που ενώνει μεταξύ τους, δύο από τα νοικοκυριά που έχουν ενταχθεί στο συγκεκριμένο δίκτυο σχέσεων της κοινότητας.³⁰ Απεικονίζονται δύο σχεσιακές οντότητες, που εν πρώτοις, δείχνουν να μην έχουν κανένα σημείο «συνάντησης». Παίρνοντας τα δεδομένα από την αρχή και περιγράφοντας τη συγγενική σύνδεση που παρατηρείται, ο αριθμός των γάμων μεταξύ των απογραφιστών οικογενειών στο δημοτολόγιο είναι σημαντικός, αλλά δεν ξεπερνά εκείνον που κατεγράφη μέχρι το έτος 1953. Κάποιοι εκ των πολυπληθέστερων και παλαιότερων στον χώρο οικογενειών, παρουσιάζουν εκ νέου σχάση σε περισσότερα νοικοκυριά. Σε αρκετές από αυτές τις περιπτώσεις, παρατηρείται μια αναλογία 1:1, ανάμεσα στις εισροές και τις εκροές που υφίσταται μια οικογένεια (με την ευρύτερη έννοια του όρου), όπου ο καθορισμός της συγγένειας βασίζεται στο κοινό επώνυμο (περιπτώσεις M8, Δ2, B1, Σ3). Αντιθέτως, αρκετά εξ όσων συγκεντρώνουν μία (1) και μόνο σύνδεση με κάποιο άλλο, αποτελούν νεοεισαχθείσες οικογένειες στην κοινότητα. Παρά το γεγονός ότι μόνο δύο (2) ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία, δεν αποτελούν και τα μοναδικά νεοεισαχθέντα νοικοκυριά της περιόδου στην περιοχή. Άλλωστε, δεν θα πρέπει να λησμονείται το γεγονός ότι στην προκειμένη περίπτωση, απεικονίζονται όσα έχουν καταγεγραμμένους στο δημοτολόγιο σχεσιακούς δεσμούς με κάποιο άλλο.

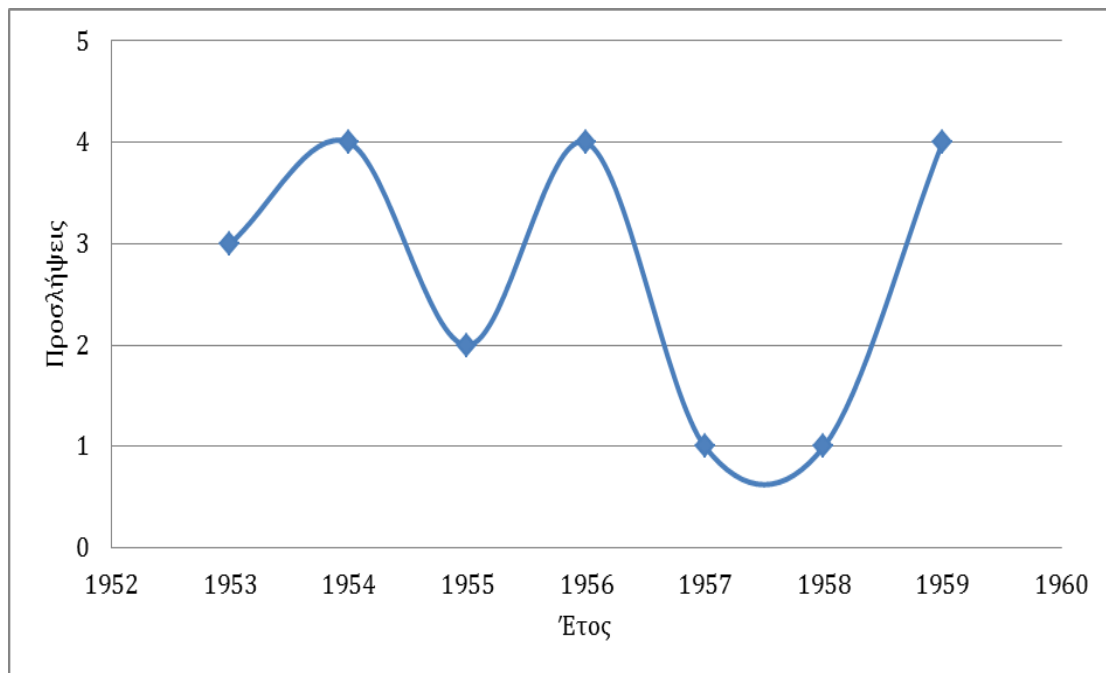
Προσεγγίζοντας τον δεύτερο τύπο σύνδεσης (εργασία στο εργοστάσιο), παρατηρούμε ότι αντιστοιχεί μόνο σε δύο (2) αρχηγούς νοικοκυριών, μεταξύ των οποίων δεν διακρίνονται συγγενικοί δεσμοί (Λ1, Π5). Ο γράφος που προηγήθηκε δεν προσφέρει ολοκληρωμένη εικόνα για τους αρχηγούς ή τα μέλη

---

³⁰ Επίσης, τα βέλη με τα οποία συνδέονται τα κωδικοποιημένα επώνυμα, συνιστούν μη διατεταγμένες σειρές. Η απόσταση που πολλές φορές τα διαχωρίζει, δεν χαρακτηρίζεται από ομοιογένεια. Επιπροσθέτως, τόσο η μία όσο και η άλλη κατηγορία, αντιστοιχούν σε μη κατευθυνόμενες σχέσεις, καθώς η συγγένεια και η εργασία χαρακτηρίζουν εξίσου τα ανήκοντα, σε μία σχετική δικτύωση, μέλη. Τέλος, όπως έχει απεικονιστεί παραπάνω, η αφετηρία μίας σύνδεσης όπου υπάρχει συγγένεια μέσω γάμου, συμβολίζει την εκροή τουλάχιστον ενός θηλυκού μέλους από ένα νοικοκυριό προς ένα άλλο· δηλαδή, στους κόμβους-απολήξεις των συγκεκριμένων βελών.

των νοικοκυριών που είχαν εκδηλώσει το ενδιαφέρον τους, για την ένταξή τους σε αυτήν την πρώιμη περίοδο λειτουργίας στο εργοστάσιο. Αυτό αποδεικνύει η μελέτη των δυναμολογίων και δευτερευόντως η σύνδεσή τους με τα στοιχεία του δημοτολογίου, προκειμένου να επιτευχθεί η απαραίτητη αντιστοίχισή τους με τα κωδικοποιημένα επώνυμα των οικογενειών. Για αυτόν τον λόγο, συνθέσαμε συμπληρωματικό πίνακα (πίν. 6.3), που αποδίδει αρχικά το μέγεθος του εργατικού δυναμικού της Εταιρίας στο σύνολο της δεκαετίας και περαιτέρω πληροφορίες για την κατανομή του εργατικού δυναμικού βάσει του είδους της απασχόλησής του στο εργοστάσιο. Ειδικότερα, στο διάγρ. 6.3 αποτυπώνεται η διαχρονική εξέλιξη των προσλήψεων από το 1953 έως το 1959:

Διάγραμμα 6.3
 Διαχρονική εξέλιξη των προσλήψεων στη ΛΑΡΚΟ
 για το σύνολο της δεκαετίας του 1950

Πηγή: Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Δυναμολόγιο εργαζομένων, Τ.1.

Όπως αποδεικνύεται, η δύναμη του εργοστασίου στα πειραματικά χρόνια λειτουργίας του υπήρξε ιδιαίτερος περιορισμένη, ενώ η διακύμανση στις προσλήψεις από έτος σε έτος μαρτυρά την αστάθεια και τα προβλήματα που προέκυψαν στην παραγωγική διαδικασία κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης

περιόδου. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι παρατηρείται μια ασυμφωνία ανάμεσα στις δύο πηγές σχετικά με το μέγεθος της απασχόλησης στο εργοστάσιο που καταγράφεται σε καθεμία από αυτές. Το δημοτολόγιο αποτυπώνει μια τάξη μεγέθους μεγαλύτερη την ίδια περίοδο για τη μετοχή των κατοίκων στο εργοστάσιο, συγκριτικά με το δυναμολόγιο που μελετήθηκε.³¹ Παρόλα αυτά, προκύπτει ένα αξιοπρόσεκτο προς μελέτη δείγμα, το οποίο είναι ικανό να μεταφέρει το κλίμα εκείνης της εποχής.

Πίνακας 6.3

Κατανομή εργατικού δυναμικού βάσει του κωδικοποιημένου επωνύμου και του τύπου απασχόλησης στο εργοστάσιο (δεκαετία 1950)

Κωδικοποιημένο Επώνυμο	Τμήμα Απασχόλησης	Ειδικότητα	Αριθμός Προσλήψεων
-	ΓΡ	Διοικητικός Υπάλληλος	1
-	ΑΠ	Διοικητικός Υπάλληλος	1
Π4	ΠΓ	Ταμίας	1
-	ΑΟ1	Φύλαξ	1
-	ΟΧ-ΟΕ	Χημικός	1
-	ΑΓ	Χημικός	1
-	ΠΣ	Εργοδηγός	1
-	Π2	Εργοδηγός	1
-	Α1	Εργοδηγός	1
-	ΣΟ	Εργοδηγός	1
-	Π2	Εργοδηγός	1
-	ΟΕ	Εργοδηγός	1
Λ1	ΠΣ	Εργοδηγός	1
-	ΣΑ	Εργοδηγός	1
Γ6	ΟΒ	Γερανιστής	1
-	ΣΑ	Εφαρμοστής	1
Δ3	ΠΚ	Ξυλουργός	1
Π5	Π1	Χειριστής Π/Κ	1
Μ4	ΑΟ2	Εργάτης	1

Πηγή: Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Δυναμολόγιο εργαζομένων, Τ.1.

³¹ Αυτό μπορεί να οφείλεται σε μια σειρά από παράγοντες. Πρώτα, στην ελλιπή διάσωση των στοιχείων που αφορούν στην απασχόληση των πρώτων χρόνων λειτουργίας του εργοστασίου από πλευράς Εταιρίας. Σε αυτό, μπορεί να συνέβαλε και ο έκτακτος χαρακτήρας της εργασίας στη δεκαετία του 1950, όπου η παραγωγή βρισκόταν στην πειραματική της φάση. Έτσι, το δυναμολόγιο είναι πιθανό να μην αποτυπώνει το συνολικό μέγεθος, σε αντίθεση με το δημοτολόγιο που δίνει ενδεχομένως μια εικόνα πιο κοντά στην πραγματική τουλάχιστον για τη στιγμή της απογραφής των νοικοκυριών.

Σχετικά με τον πίν. 6.3 παρατηρούμε τα εξής: Στην κατηγορία «κωδικοποιημένο επώνυμο», βρίσκουμε τα στοιχεία που αντιστοιχούν στο δημοτολόγιο για το σύνολο της δεκαετίας. Οι παύλες, αφορούν σε εργαζομένους, οι οποίοι δεν αποτελούσαν τυπικά «τμήμα» της κοινότητας, καθώς δεν ήταν εγγεγραμμένοι στο δημοτολόγιο. Η παραπάνω κατανομή πραγματοποιήθηκε κατόπιν μιας γενικευμένης ομαδοποίησης των ειδικοτήτων σε επαγγέλματα που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την παραγωγική διαδικασία. Στην πρώτη περίπτωση συγκεντρώνεται και ο μεγαλύτερος αριθμός εγγραφών, στις οποίες διακρίνεται αφενός ένας πρώτος διαχωρισμός των ειδικοτήτων (ξυλουργός, εφαρμοστής, χειριστής, γερανιστής, γενικός εργάτης) αφετέρου, μια υποτυπώδης διοικητική οργάνωση μέσω της εποπτείας της εργασίας. Έτσι, δημιουργούνται νέες σχεσιακές οντότητες οι οποίες συνδέουν τα μέλη με διατεταγμένες σειρές μεταξύ τους, καθώς, αν και τα τμήματα έχουν ως στόχο την εύρυθμη λειτουργία του εργοστασίου, το εύρος συνεργασίας μεταξύ τους δεν είναι το ίδιο. Σε αυτό συντελεί και η παρουσία διακριτής *ιεραρχίας* στη διοίκηση του εργοστασίου, η οποία παρατηρείται στη συντριπτική πλειονότητα των τμημάτων. Η ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού εργοδηγών, μαρτυρά την παρουσία κατευθυνόμενων σχέσεων μεταξύ των εργαζομένων. Αν και η *συνεργασία* σε ένα τμήμα ή στο σύνολο των τμημάτων, θα μπορούσε να αποτελέσει μια σχεσιακή οντότητα που μπορούμε να ορίσουμε γενικευμένα, δεν συμβαίνει το ίδιο όταν εξετάζεται ξεχωριστά η *ιεραρχία* ως είδος σχέσης. Για παράδειγμα, ένας εργάτης είναι υφιστάμενος στον προϊστάμενο-εργοδηγό και ταυτοχρόνως υπόλογος για την ποιότητα εργασίας που παράγει. Το αντίστροφο δεν ισχύει. Αντιστοίχως, κάθε εργοδηγός είναι υπόλογος στον τμηματάρχη του, εκείνος στον διευθυντή και με τη σειρά του ο τελευταίος στην ιδιοκτησία και κεντρική διοίκηση. Πρόκειται συνεπώς για τη γέννηση ενός σύνθετου δικτύου με αφετηρία τη *συνεργασία*, η οποία ως προϊόν κοινωνικής αλληλεπίδρασης, μπορεί να αναχθεί σε ένα γενικότερο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων. Παρατηρείται η δημιουργία μιας νέας δομής σε αυτό το στάδιο, που αποτελείται τόσο από διατεταγμένες όσο και από μη διατεταγμένες σχέσεις, από κατευθυνόμενες και από μη κατευθυνόμενες σχέσεις πλησίον της κοινοτικής δομής, οι κύριες λειτουργίες της οποίας μέχρι τότε, υπαγορεύονταν από δίκτυα συγγένειας αίματος και κοινωνικής ολοκλήρωσης.

Η έδραση στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν ολοκληρώνεται με την εγκατάσταση κάποιων εργοστασιακών μονάδων στον χώρο. Τα πρώτα αποτελέσματά της, όπως προκύπτουν από τη μελέτη των πηγών, εμφανίζονται στον τρόπο οργάνωσης του νέου οικονομικού δεδομένου και στην παράλληλη διάχυσή τους στους παραδοσιακούς μηχανισμούς της κοινότητας. Αν και οι τελευταίοι διέπονται κυρίως από τις σχεσιακές οντότητες της κοινής συγγένειας και προέλευσης-καταγωγής, τότε μένει να αποδειχτεί πώς παρεισφρέει η πληροφορία που θα το κάνει ελκυστικό για τα μέλη του ευρύτερου κοινοτικού δικτύου. Ο πίν. 6.3 δείχνει ότι κάτι τέτοιο δεν έχει ακόμη επιτευχθεί. Ωστόσο, η παράλληλη ανάγνωση των στοιχείων του δημοτολογίου, μεταφέρει το ζωνρό ενδιαφέρον των κατοίκων της περιόδου για την εργασία στο εργοστάσιο. Εντοπίζεται δε συχνά, όχι μόνο η εξειδικευμένη εργασία στον τομέα της παραγωγής, αλλά και η ανάληψη καθηκόντων ήσσονος εποπτείας.³² Ως εκ τούτου, οι δύο πηγές συμφωνούν, έχοντας εκατέρωθεν καταγράψει την τάση ορισμένων για διαφοροποίηση ως προς το πώς αντιλαμβάνονται τη συμμετοχή του εργοστασίου στην οικονομική μεταβολή που δρομολογείται για την περιοχή.

---

³² Μεμονωμένη, αλλά χαρακτηριστική, είναι η περίπτωση ενός εργοδηγού με κωδικοποιημένο επίθετο Λ1, γεγονός που μαρτυρά ότι το εργοστάσιο έχει αρχίσει να συνιστά πεδίο επαγγελματικής κινητικότητα για ορισμένους.

6.4 Δίκτυα συγγένειας και οικονομικής συνεργασίας τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του εργοστασίου

Η «συγγένεια» και η «προέλευση» όπως περιγράφηκε, αποτελούσαν τις κύριες σχεσιακές παραμέτρους βάσει των οποίων οργανωνόταν ένα ευρύτερο πλέγμα σχέσεων σε ένα κοινοτικό δίκτυο. Η ανίχνευση συχνά εξω-κοινοτικών δεσμών, δημιούργησε την ανάγκη να ερευνήσουμε τα αίτια και το μέγεθος μιας ανάλογης «εξωστρέφειας». Ο βαθμός εξάρτησης ή σύνδεσης ενός συνοικισμού με την κοινότητα, από την οποία έχει προέλθει η πλειονότητα του πληθυσμού του, επιβεβαιώνεται από σχεσιακά δεδομένα όπως της συγγένειας ή της καταγωγής, ενισχύοντας παράλληλα την αίσθηση ότι διατηρείται σχεδόν εθιμικά η αναγκαιότητα για το «συνανήκειν» σε κάτι κοινό. Σε αυτό υπερθεματίζει αρχικά η συχνότητα εμφάνισης των ίδιων επωνύμων, ονομάτων και πατρωνύμων. Επιπροσθέτως, το γειτονικό Μαρτίνο, ως δηλωθέντας τόπος προέλευσης πολλών εκ των γεννητόρων, ενισχύει την εκτίμηση ότι οι εν λόγω εξω-κοινοτικές σχέσεις της Λάρυμνας υπήρξαν ιδιαιτέρως ισχυρές πριν ακόμη και από την ίδρυσή της ως συνοικισμού.

Επίσης, το γεγονός ότι ανάλογη τάξη μεγέθους σε αυτόν τον τύπο σύνδεσης δεν παρατηρείται με άλλα γειτονικά χωριά, ενισχύει την παραπάνω διαπίστωσή μας. Διαχρονικά πια, οι σχεσιακές μεταβλητές της συγγένειας και της προέλευσης φάνηκε ότι δεν έπαψαν να επισφραγίζουν τον κοινωνικό βίο των δύο κοινοτήτων, καθώς μέχρι και τη δεκαετία του 1950, το δεύτερο μεγαλύτερο ποσοστό όσων απογράφησαν στο δημοτολόγιο ανήκε σε εκείνους με δηλωθέντα τόπο γέννησης το Μαρτίνο. Το σχεσιακό γεγονός το οποίο, αφενός επιβεβαιώνει αφετέρου νομιμοποιεί την ένταξη σε ένα συγγενικό δίκτυο, δεν είναι άλλο από τον γάμο. Όταν σε κοινοτικό επίπεδο πια παρατηρείται τέτοιος βαθμός συγγενικής συνδεσιμότητας -μέσω του αυξημένου αριθμού σύναψης γάμων με κατοίκους της εγγύτερης κοινότητας- μας οδηγεί στην εκτίμηση ότι, τις μεταβολές στις οποίες θα υποβαλλόταν η μία θα καλούταν σύντομα να διαχειριστεί και η άλλη. Εξωκοινοτικά δίκτυα βασισμένα στη συγγένεια εντοπίστηκαν και σε άλλες περιοχές, ωστόσο η έκτασή τους σε σύγκριση με το προαναφερθέν, κρίθηκαν ελάσσονος σημασίας. Παρόλα αυτά, θα αποτελούσε παράλειψη εάν δεν αναφερθούμε στο κοινό χαρακτηριστικό που

εντοπίστηκε σε αρκετές περιπτώσεις: η *προσβασιμότητα* στον χώρο. Το γεγονός ότι η Λάρυμνα αποτελούσε φυσικό όρμο, της έδωσε τη δυνατότητα να αλληλεπιδρά με συγκεκριμένες περιοχές της Εύβοιας μέσω θαλάσσης, κάτι που οδήγησε σταδιακά σε εισροή ανθρώπινου δυναμικού. Μάλιστα, είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι αθροιστικά οι κάτοικοι της Λάρυμνας που δήλωσαν ως τόπο γέννησης την Εύβοια στο δημοτολόγιο για τη δεκαετία του 1950, ξεπερνούσαν συχνά εκείνους των πολύ κοντινών χωριών της, άλλοτε, επαρχίας Λοκρίδος.

Κατ' επέκταση, αναζητούμε το κύριο κριτήριο, που να συνδέεται με κάποιο ευδιάκριτα ιδιάζον στοιχείο της περιοχής, με το οποίο αποφασίζει ένα τόσο ετερόκλητο, ως προς τη σύστασή του, εισρέον δυναμικό να εγκατασταθεί, να συνθέσει το νοικοκυριό του και να δραστηριοποιηθεί οικονομικά σε αυτή. Χαρακτηριστικά δηλαδή, που ομονοούν στην επιδίωξη μιας επικείμενης μονιμότητάς του στον χώρο. Εάν απομονώσουμε παραμέτρους που εμπίπτουν σε αμιγώς προσωπικούς λόγους, διακρίνουμε τη αξία που λαμβάνει ένας άλλος παράγοντας: η *πληροφορία*. Εάν συνδεθεί με τις συνθήκες οικονομικής μεταβολής που διαμορφώνονται πια στον τόπο υποδοχής, τότε μπορεί να διαπιστωθεί ότι η πληθυσμιακή κινητικότητα δύναται να αποτελέσει απότοκο της δράσης δικτύων, η ενεργοποίηση των οποίων βασίζεται σημαντικά στη διασπορά της πληροφορίας. Εν προκειμένω, της ίδρυσης του εργοστασίου προηγήθηκε μία σχεδόν δεκαετής περίοδος προετοιμασιών, που ήταν αρκετή για να αποτελέσει πόλο έλξης κατοίκων άλλων περιοχών, ώστε να διεκδικήσουν θέσεις εργασίας σε αυτό. Η αύξηση του πληθυσμού μέσα σε μία δεκαετία (1951-1961), δεν οφείλεται μόνο στη θετική φυσική κίνηση όπως είδαμε παραπάνω, αλλά στη συγκράτηση ενός σημαντικού τμήματος του ενεργού εργασιακά ντόπιου πληθυσμού και στην έλευση -επί το πλείστον- ανδρών νεαρής ηλικίας. Αν και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 η πορεία του εργοστασίου δεν προκαλεί εκτεταμένες πληθυσμιακές εκροές, ακόμη και εκείνες που παρατηρούνταν σε νεοεισαχθέντα κυρίως νοικοκυριά, σταδιακά αμβλύνονται μετά το 1966 όπου η παραγωγή σταθεροποιείται.

Μολονότι το δημοτολόγιο δεν αποτυπώνει το συνολικό μέγεθος της εισροής όσων αναζητούσαν εργασία στην περιοχή, σχηματοποιεί τη

φυσιογνωμία ενός ετερογενούς νεοεισερχομένου δυναμικού, που με την εγκατάστασή του στον χώρο, θα οδηγηθεί αναπόφευκτα στην περαιτέρω αλληλεπίδρασή του με την προϋπάρχουσα κοινοτική δομή. Αναμφίβολα, ένα τέτοιο γεγονός μετατρέπει τον αφιχθέντα πληθυσμό σε κοινωνικό δρώντα, που άλλοτε ως δέκτης και άλλοτε ως φορέας κοινωνικού κεφαλαίου, εντάσσεται σε έναν καθημερινό βίο που εμπερικλείει εν δυνάμει συγκρουσιακά χαρακτηριστικά μεταξύ του «παλαιού» και του «νέου». Το τελευταίο μας απασχολεί πια στην αναζήτηση σχεσιακών δεδομένων σε ένα δίκτυο που αρθρώνεται παράλληλα με εκείνο της κοινότητας, στηρίζεται στους κανόνες και τους στόχους που καθορίζει ένα περιβάλλον κοινής εργασίας, είναι απόλυτα συνυφασμένο με ένα ιεραρχικό σύστημα λήψης αποφάσεων και λειτουργίας, γεγονός που τροφοδοτεί και τροφοδοτείται από την ολοένα αυξανόμενη ανάγκη των μελών του για κινητικότητα και αναρρίχηση σε θέσεις ευθύνης (συνεπώς και κύρους) προκειμένου να επιτευχθεί η βιωσιμότητά του. Τα παραπάνω εξετάζονται, συνυπολογίζοντας το μέγεθος επίδρασης των σχεσιακών οντοτήτων που διέπουν σημαντικά τους μηχανισμούς του κοινοτικού δικτύου (συγγένεια, καταγωγή) με εκείνο που σταδιακά αναδύεται στον χώρο του εργοστασίου. Αυτός ο συλλογισμός παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον στην αντίστροφη διαδρομή του: εάν δηλαδή οι άτυπες σχέσεις υπό τις οποίες καθορίζονται οι λειτουργίες ενός μεγάλου κοινωνικού δικτύου, με τις επιμέρους διακλαδώσεις του εντός του εργοστασίου, και έχουν ως αφετηρία την κοινή εργασία, αποδεικνύεται ότι επεκτείνονται βαθμηδόν σε εκφάνσεις του κοινοτικού γίνεσθαι, οι οποίες με τη σειρά τους βασιζόνταν μέχρι πρότινος σε σχεσιακά χαρακτηριστικά μιας παραδοσιακής δομής, όπως η συγγένεια και η καταγωγή.

Α. Συγγενικά δίκτυα στην κοινότητα: Ο πίν. 6.4 επιχειρεί να ταξινομήσει τους συγγενικούς δεσμούς βάσει του κοινού επωνύμου, ανάμεσα στα καινούρια νοικοκυριά και σε όσα κατεγράφησαν στο δημοτολόγιο από το 1953 έως το 1959. Ο πίν. 6.5 αποτυπώνει τον ίδιο τύπο δεσμών ανάμεσα πια στα νεοσυσταθέντα και νεοεισελθέντα νοικοκυριά της περιόδου που εξετάζεται (1960-1969). Για ακόμη μία φορά τα επώνυμα που φέρουν οι αρχηγοί των οικογενειακών σχηματισμών είναι κωδικοποιημένα, ενώ ο αύξων αριθμός δίπλα

σε κάθε γράμμα υποδηλώνει συχνά τη διάρκεια της παρουσίας ενός επωνύμου στον χώρο. Οι κωδικοί αντιστοιχούν σε επώνυμα που φέρουν οι αρχηγοί των νοικοκυριών και δεν ανήκουν πάντοτε στην ίδια οικογένειά· θα αποτελούσε λοιπόν λανθάνουσα διαπίστωση εάν για έκαστο εκ των κωδικοποιημένων επωνύμων θεωρούσαμε αυτονόητη την ύπαρξη συγγένειας. Παρόλα αυτά, όπως γίνεται εμφανές και στους κοινωνιοπίνακες που ακολουθούν, ο εντοπισμός της συγγένειας βάσει του κοινού επωνύμου σταματά σε κοντινούς βαθμούς συγγένειας εξ αίματος ή εξ αγχιστείας, κάτι που δεν καλύπτει όλο το φάσμα των συγγενικών δεσμών που μπορούσαν να εκτείνονται πέρα από τη σχέση μεταξύ πρώτων εξαδέρφων· αυτός είναι και ο λόγος άλλωστε, όπου αρκετά από αυτά τα αποτελέσματα καταχωρίστηκαν στην κατηγορία «αδήλωτες σχέσεις». Τέλος, οι αριθμοί σε καθεμία από τις ομάδες ταξινόμησης δείχνουν την ύπαρξη ενός (1) τουλάχιστον αντίστοιχου συγγενικού δεσμού, σε ένα νοικοκυριό που φέρει το συγκεκριμένο επώνυμο. Συνεπώς, εάν προκύπτει η σχέση «ανιψιός- θείος» (από αδερφό) για έναν αρχηγό νοικοκυριού, τότε αυτή η σύνδεση περιλαμβάνει εν δυνάμει περισσότερους δεσμούς, καθώς οι αδερφοί του πατέρα που καταγράφηκαν παλαιότερα στο δημοτολόγιο ήταν συχνά παραπάνω από ένας.

Πίνακας 6.4

Ταξινόμηση συγγενικών δεσμών ανάμεσα στα νέα νοικοκυριά βάσει του κοινού επωνύμου (1960-1969)

Κωδικός	Αποτελέσματα δεκαετίας 1960	Υιός- Πατέρας	Αδέρφια	Υιός- Μητέρα	Παππούς- Εγγονός	Θείος- Ανιψιός	Α' Εξαδέρφια	Νύφη- Πεθερός	Νύφη- Κουνιάδος	Χήρες Συνοφάδες	Αδήλωτες σχέσεις
B4	2	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
Δ1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Δ2	4	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2
Δ3	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
Θ2	2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
K6	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
K11	2	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Λ3	4	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1
M1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
M2	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
M8	6	0	1	0	0	0	1	0	0	0	2
N2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Π4	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Π5	4	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2
Π7	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Σ1	5	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1
Σ3	5	0	0	0	0	1	0	0	0	0	3
Σ8	4	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Χ2	2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1960-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία: Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Δυναμολόγιο εργαζομένων, Τ.1.

Πίνακας 6.5

Ταξινόμηση συγγενικών δεσμών ανάμεσα στα νέα και τα παλαιότερα νοικοκυριά βάσει του κοινού επωνύμου (1953-1969)

Κωδικός	Αποτελέσματα δεκαετίας 1950	Αποτελέσματα δεκαετίας 1960	Υιός-Πατέρας	Αδέρφια	Υιός-Μητέρα	Παππούς-Εγγονός	Θείος-Ανιψιός	Α' Εξαδέρφια	Νύφη-Πεθερός	Νύφη-Κουνιάδος	Χήρες Συνυφάδες	Αδήλωτες σχέσεις
B1	5	1	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0
B4	1	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B5	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Γ3	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Γ8	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Γ9	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Δ1	6	2	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0
Δ2	10	4	3	2	0	1	2	0	0	0	0	0
Δ3	17	4	0	1	1	1	1	0	0	0	0	2
Δ4	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Δ7	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Δ8	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Θ1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Θ2	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Ι1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Κ1	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Κ2	4	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Κ3	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Κ6	6	2	2	0	0	0	2	0	0	0	0	0
Κ11	9	2	2	1	0	1	1	0	0	0	0	0

Κωδικός	Αποτελέσματα δεκαετίας 1950	Αποτελέσματα δεκαετίας 1960	Υιός-Πατέρας	Αδέρφια	Υιός-Μητέρα	Παπούς-Εγγονός	Θείος-Ανιψιός	Α' Εξαδέρφια	Νύφη-Πεθερός	Νύφη-Κουνιάδος	Χήρες Συνυφάδες	Αδήλωτες σχέσεις
K14	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
K15	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
K16	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
K17	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
K18	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
K19	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Λ3	11	4	4	0	0	0	4	2	0	0	0	0
Λ4	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
M1	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
M2	4	2	2	0	0	2	2	0	0	0	0	0
M3	6	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0
M8	13	6	6	3	0	2	3	2	0	0	0	0
M10	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
M11	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
N2	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Ε1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Π1	4	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Π2	3	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Π4	6	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1
Π5	7	4	3	2	1	0	2	0	0	0	0	0
Π7	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Π8	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
P1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
P3	6	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0

Κωδικός	Αποτελέσματα δεκαετίας 1950	Αποτελέσματα δεκαετίας 1960	Υιός- Πατέρας	Αδέρφια	Υιός- Μητέρα	Παππούς- Εγγονός	Θείος- Ανιψιός	Α' Εξαδέρφια	Νύφη- Πεθερός	Νύφη- Κουνιάδος	Χήρες Συνυφάδες	Αδήλωτες σχέσεις
Σ1	20	5	5	2	0	0	3	1	0	0	0	0
Σ3	11	5	3	2	0	1	2	0	0	0	0	2
Σ5	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Σ6	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Σ7	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Σ8	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
Σ9	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Χ2	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Χ3	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Χ4	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης έτους 1953-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Ξεκινώντας από τον πίν. 6.4, παρατηρούμε αρχικά ότι ανάμεσα στα κωδικοποιημένα επώνυμα που εμφανίζονται στην πρώτη στήλη, τις μεγαλύτερες αριθμητικές συγκεντρώσεις παρουσιάζουν και πάλι αρκετά εξ όσων συναντήσαμε στον αντίστοιχο πίνακα για το έτος 1953. Συνεπώς, παλαιότερα νοικοκυριά που φέρουν επώνυμα με κωδικούς Δ2, Δ3, Λ3, Μ8, Σ1, Σ3 γνωρίζουν σχάση και συνεχίζουν τη μακρά παρουσία τους στον χώρο με νέους οικογενειακούς σχηματισμούς. Στη συνέχεια, διακρίνονται οι συγγενικοί δεσμοί με τις περισσότερες εγγραφές, που δεν είναι άλλοι, από εκείνους ανάμεσα σε αδερφούς και πρώτα ξαδέρφια. Τα περισσότερα από αυτά, είτε ήταν μονομελή είτε πυρηνικά, αποτελούνταν από νεαρής ηλικίας αρχηγούς και μέλη. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται επίσης, σε ειδικότερες περιπτώσεις νοικοκυριών με κοινό επώνυμο όπου οι γονείς, μεταδημότευσαν ταυτοχρόνως με το έγγαμο τέκνο τους στη Λάρυμνα (Π7) ή εγκαταστάθηκαν ακολουθώντας το τέκνο τους στον τόπο που επέλεξε να δημιουργήσει το δικό του νοικοκυριό κάποια χρόνια νωρίτερα (Β4). Το κίνητρο της εργασίας δεν αποδεικνύεται, άμεσα τουλάχιστον, να αποτελεί πάντοτε την κύρια αιτία που οδηγεί κάποιες οικογένειες να εισέλθουν και να παραμείνουν στη Λάρυμνα.³³

Η επιλογή του τόπου μεταδημότευσης ενίοτε, μπορεί να συνδέεται με προσωπικές επιλογές, η ανάλυση των οποίων όμως θα οδηγούσε τη μελέτη σε παρεκβάσεις. Ως προέκταση, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι πρόκειται για ελλοχεύοντα κίνητρα, μια και η προοδευτικά αυξανόμενη ανάγκη του εργοστασίου για απορρόφηση σταθερού εργατικού δυναμικού, αργά ή γρήγορα, θα επιτάχυνε διαδικασίες επαγγελματικής κινητικότητας στους κατοίκους της κοινότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, ένας αλιέας ή γεωργός μπορούσε να θεωρεί εαυτόν, εν δυνάμει βιομηχανικό εργάτη³³ και πάλι, μια τέτοια προσέγγιση θα οδηγούσε αναγκαία στην ανάδειξη ατομικών ή οικογενειακών στρατηγικών, απομακρύνοντας την έρευνα από τους βασικούς της στόχους. Άλλωστε, η ερμηνεία των κινήτρων για τις αρχικές επιλογές των δρώντων δεν είναι πάντοτε ορατή μέσω του πρωτογενούς αρχειακού υλικού, αν και η δυνατότητα

³³ Για παράδειγμα, οι αρχηγοί των νοικοκυριών με κωδικοποιημένο επώνυμο Π7, έχουν δηλώσει ως κύριο επάγγελμά τους «αλιείς», ενώ η σύζυγος του νεότερου εκ των δύο έχει γεννηθεί στη Λάρυμνα.

παρακολούθησης της εξέλιξης ορισμένων σε κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, μπορεί να οδηγήσει σε συμπεράσματα αναφορικά με τη φυσιογνωμία τους· στον βαθμό όμως που αποδεικνύεται ότι, και οι ίδιοι, δύνανται και βούλονται να ενεργοποιήσουν τα κατάλληλα αντανεκλαστικά, προκειμένου να αξιοποιήσουν τις συγκυρίες που θα προκύψουν από τα δικτυακά περιβάλλοντα με τα οποία θα αλληλεπιδράσουν μελλοντικά.

Στον ίδιο πίνακα, διακρίνουμε μία ακόμη ξεχωριστή περίπτωση κωδικοποιημένου επωνύμου που τοποθετεί τη μέχρι τώρα ανάλυση σε διαφορετικό πλαίσιο. Ο κωδικός Σ8, αντιπροσωπεύει τέσσερα (4) νοικοκυριά που ανήκουν στην ίδια οικογένεια. Πρόκειται για συγγενικούς δεσμούς πατέρα-υιών, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν την ίδια περίοδο στον χώρο, ακολουθώντας τον έναν αδερφό, που παντρεύτηκε με γυναίκα από τη Λάρυμνα. Ο τελευταίος δηλώνει «εργάτης», όχι όμως και οι υπόλοιποι τρεις, οι οποίοι ασκούν το επάγγελμα του «κηπουρού». Ο ένας εκ των τριών αδερφών σχηματίζει ένα μονομελές νοικοκυριό, ενώ δεν διακρίνεται από την πηγή εάν συγκατοικεί με τον πατέρα ή με ένα από τα άλλα δύο έγγαμα αδέρφια του. Όπως προκύπτει από τον φάκελο του εργαζομένων της Εταιρίας, μέχρι το τέλος της δεκαετίας, ο ίδιος θα έχει εγκαταλείψει το επάγγελμα του κηπουρού και θα έχει ενταχθεί στο δυναμικό του εργοστασίου. Επομένως, αν και μία (1) περίπτωση δεν χαρακτηρίζει απαραίτητα τη γενικότερη τάση, παρατηρείται αυτό που σημειώθηκε παραπάνω αναφορικά με την αλλαγή των κινήτρων από πλευράς των δρώντων, όταν οι συγκυρίες διαμορφώνουν το κατάλληλο περιβάλλον για επαγγελματική κινητικότητα. Επίσης, εδώ εντοπίζουμε και την ισχύ που μπορεί να αποκτήσει η παράμετρος της *πληροφορίας* ανάμεσα στα μέλη των συγγενικών δικτύων, καθώς, όταν υιοθετείται η απόφαση για μετακίνηση και μετεγκατάσταση σε κάποιον νέο τόπο από το ένα, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις να ακολουθήσουν περισσότερα· ειδικότερα, όταν στην *πληροφορία* είναι εγγολπωμένα τα εχέγγυα για τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των δρώντων.

Από την άλλη πλευρά, ο πίν. 6.5 δείχνει εν πρώτοις το μέγεθος τηςσχάσης της δεδομένης περιόδου για καθένα από τα νοικοκυριά που συναντήσαμε στο σύνολο της δεκαετίας του 1950· σε ό,τι αφορά στα είδη των συγγενικών δεσμών

που συγκεντρώνουν τα περισσότερα αποτελέσματα, είναι εκείνα μεταξύ «πατέρα-υιού», «αδερφών», «θείων και ανιψιών από αδερφό», «παππού και εγγονού». Κάτι τέτοιο είναι αναμενόμενο, καθώς ο συγκεκριμένος πίνακας απεικονίζει τη διαχρονική εξέλιξη τουλάχιστον τριών γενεών, οι οποίες μπορούσαν να συμβιώνουν το ίδιο διάστημα στον χώρο. Μεγαλύτερη σχάση σημειώνουν τα πλέον πολυπληθή στη δεκαετία του 1950.³⁴ Αυτό το γεγονός αποδεικνύει το αυτονόητο· όσα αποκτήσουν τα περισσότερα άρρενα τέκνα, έχουν και τη μεγαλύτερη πιθανότητα να δουν το επώνυμό τους να κληροδοτείται στις επόμενες γενεές της οικογένειας, οι οποίες με τη σειρά τους είναι επιφορτισμένες με το ίδιο εθμικό χρέος, προκειμένου να συνεχίσουν την άτυπη αυτή διαδικασία διαδοχής στους κατοπινούς χρόνους. Άλλωστε, το «επώνυμο» για τις παραδοσιακές κοινωνίες παρειασφύρει σε ένα σύνολο διαπροσωπικών, οικονομικών και εν τέλει οργανωτικών λειτουργιών του καθημερινού βίου της κοινότητας· κυρίως διότι είναι συνυφασμένο με τα άυλα και υλικά κεκτημένα μιας οικογένειας στον χώρο, μιαν άτυπη ιστορική αναφορά στην έννοια της «ιδιοκτησίας», μέσα από κάθε δυνατή προέκτασή της στη σφαίρα του κοινωνικού γίγνεσθαι.

Αντιστρόφως, όσα επώνυμα εκπροσωπούνταν από ολιγοπληθή νοικοκυριά, διαπιστώνουμε είτε να παρουσιάζουν πολύ μικρής κλίμακας σχάση είτε να απουσιάζουν από τη νέα ταξινόμηση. Αναφορικά με τον γενικότερα περιορισμένο αριθμό νοικοκυριών που φαίνεται ότι καταγράφεται στην επόμενη περίοδο, οι λόγοι μπορεί να ποικίλουν. Εξετάζοντας τα στοιχεία του δημοτολογίου αποδεικνύεται ότι, αφενός οι γεννήσεις ανά νοικοκυριό τείνουν να ελαττώνονται ολοένα περισσότερο (και το προσδόκιμο ζωής δείχνει να αυξάνεται) αφετέρου, δεν αποτυπώνεται ο συζυγικός ρόλος των γυναικών που αποτελούσαν επίσης τέκνα των νοικοκυριών της προηγούμενης περιόδου. Επιπροσθέτως, αρκετά από τα μέλη των νοικοκυριών της δεκαετίας του 1950

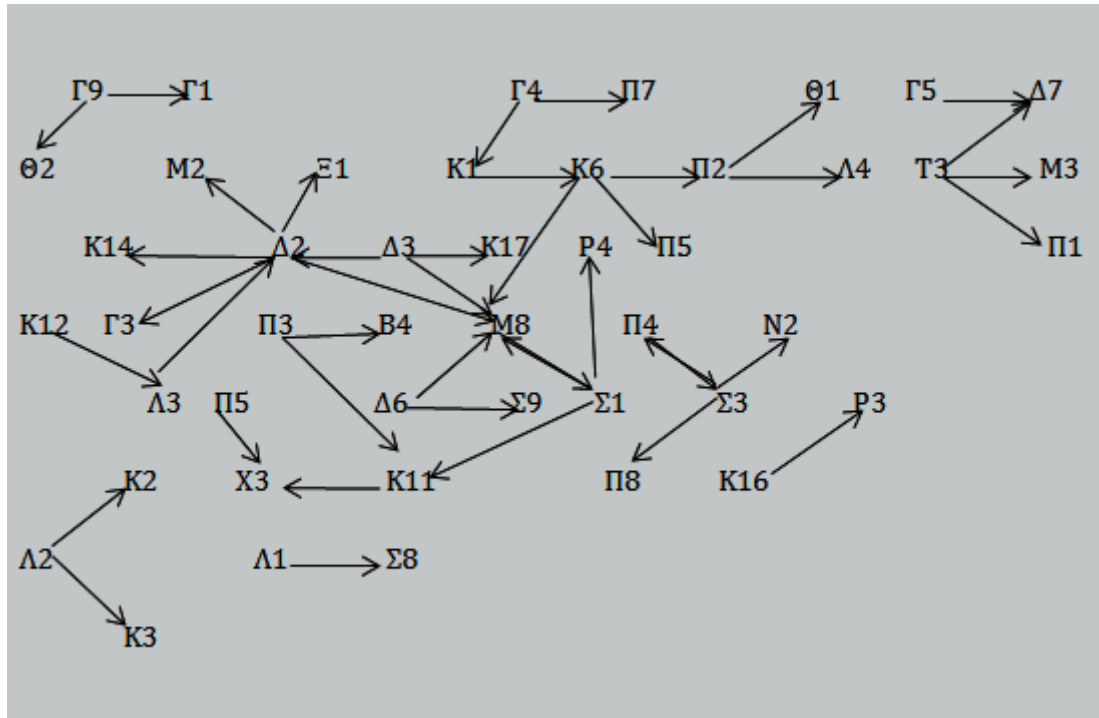
---

³⁴ Χαρακτηριστικές περιπτώσεις, τα κωδικοποιημένα επίθετα Δ2, Δ3, Λ3, Μ8, Σ1, Σ3, στα οποία αντιστοιχούν μερικές από τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις νοικοκυριών και συνδέονται εμφανώς με νοικοκυριά της προηγούμενης περιόδου.

δεν έχουν συστήσει ακόμη το δικό τους νοικοκυριό λόγω του νεαρού της ηλικίας τους, κάτι που θα πραγματοποιηθεί την επόμενη δεκαετία.³⁵

Γράφημα 6.3

Συγγενικά δίκτυα στην κοινότητα (1960-1969)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας; Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1960-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία: Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Δυναμολόγιο εργαζομένων, Τ.1. Επεξεργασμένα στοιχεία.

Τελευταία και ξεχωριστή κατηγορία είναι των νοικοκυριών που δεν έχουν εμφανείς συγγενικούς δεσμούς με άλλα βάσει του κοινού επωνύμου (αδήλωτες σχέσεις). Στο σύνολό τους αυτές οι εγγραφές ξεπερνούν τις σαράντα (40). Τα 2/3 εξ αυτών, κωδικοποιούνται για πρώτη φορά σε σχετική ταξινόμηση. Κάτι τέτοιο μαρτυρά και το μέγεθος της εισροής ανθρώπινου δυναμικού που συντελείται τη δεδομένη περίοδο. Παρόλα αυτά, συγγενικοί δεσμοί μεταξύ παλαιότερων και νεότερων οικογενειών μπορούν να προκύψουν και μέσα από

³⁵ Η γυναικεία συμμετοχή σε αυτήν την κατανομή έχει ισχνή παρουσία, η οποία μάλιστα απομονώνεται στις λιγοστές εγγραφές της κατηγορίας «μητέρα-υιός».

τη σύναψη γάμων μεταξύ θυγατέρων των πρώτων και αρχηγών των δεύτερων. Τη σχετική απεικόνιση επιχειρεί ο γράφος (γράφ. 6.3), όπου απεικονίζεται το σύνολο των ενδοκοινοτικών συγγενικών δικτύων των κατοίκων της Λάρυμνας, όπως προέκυψε από τη μελέτη των συναφθέντων γάμων της περιόδου. Τα κωδικοποιημένα επώνυμα συνιστούν κόμβους, πίσω από τους οποίους βρίσκεται τουλάχιστον ένα (1) νοικοκυριό. Πρόκειται για δίκτυο μίας (1) κατηγορίας, καθώς περιλαμβάνεται μόνο μία (1) σχεσιακή οντότητα, η οποία αφορά στη συγγένεια εξ αγχιστείας μεταξύ δύο νοικοκυριών μέσω της σύναψης γάμων των τέκνων τους. Συνιστά μη κατευθυνόμενη σχέση, ενώ οι ενώσεις των κόμβων αποτελούν μη διατεταγμένες σειρές. Οι κόμβοι που αποτελούν αφητηρία της σύνδεσης δείχνουν ότι ένα (1) τουλάχιστον νοικοκυριό με μία (1) τουλάχιστον θυγατέρα αποκτά συγγενικούς δεσμούς μέσω της σύναψης γάμων με ένα (1) άλλο, που έχει άρρεν ενήλικο τέκνο. Η διαδρομή που ακολουθούν τα βέλη σε κάποιες περιπτώσεις είναι αμφίδρομη, γεγονός που σηματοδοτεί ότι το ίδιο ή άλλο νοικοκυριό που απαντά στο αντίστοιχο κωδικοποιημένο επώνυμο δέχεται και ταυτοχρόνως στέλνει ένα (1) θήλυ τέκνο σε ένα (1) τουλάχιστον νοικοκυριό έτερου κωδικοποιημένου επωνύμου. Επίσης, δεν καταγράφηκε στο σύνολο της δεκαετίας καμία σύνδεση αυτής της μορφής, μεταξύ νοικοκυριών που ανήκουν στην ίδια κατηγορία κωδικοποιημένου επωνύμου.³⁶

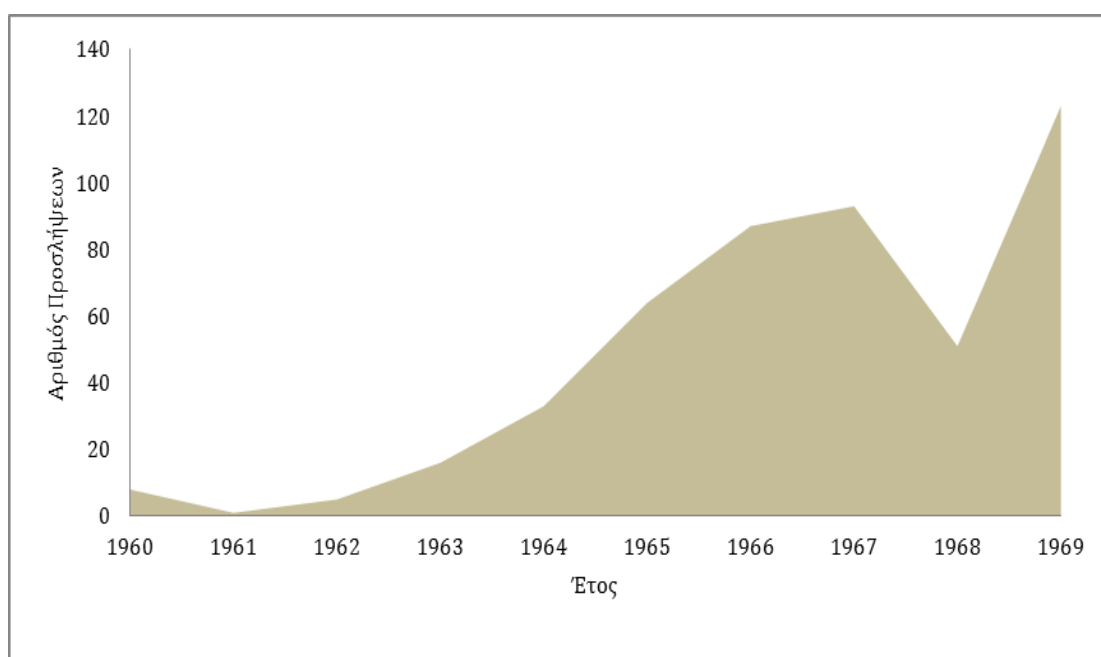
Υπό μία σύντομη θεώρηση, οικογένειες με τη μεγαλύτερη σχέση νοικοκυριών του πίν. 6.5, εμφανίζονται και στον παραπάνω γράφο. Τα Δ2, Μ8, Κ6 είναι μερικά από τα επώνυμα – οικογένειες στα οποία παρατηρείται ο μεγαλύτερος αριθμός γάμων είτε υιών είτε θυγατέρων στο σύνολο της δεκαετίας. Αντίθετα, διακρίνονται και επώνυμα που δεν υπάρχουν στον προηγούμενο πίνακα και αποτυπώνουν τη δυναμική παρουσία τους στον γράφο μέσω της σύναψης γάμων, κυρίως των θυγατέρων τους (Τ3). Τα νοικοκυριά, των οποίων τα επώνυμα εμφανίζονται για πρώτη φορά στις ταξινομήσεις των πίν. 6.4 και 6.5, αποτελούν στη μεγάλη τους πλειονότητα και εκείνα όπου ο

³⁶ Αυτό ενισχύει έτι περαιτέρω την υπόθεση, ότι σε ελληνικές παραδοσιακές κοινωνίες όπως της Λάρυμνας, με συγκεκριμένα δομικά χαρακτηριστικά, το αίσθημα της κοινής οικογενειακής αναφοράς εκτείνεται και σε λιγότερο κοντινούς βαθμούς συγγένειας. Αυτό μαρτυρά το γεγονός ότι, όχι μόνο στη δεδομένη περίοδο, αλλά και παλαιότερα, δεν εντοπίστηκε εγγραφή που να υποδηλώνει τη σύναψη γάμων ανάμεσα σε μακρινούς συγγενείς που φέρουν κοινό επώνυμο.

αρχηγός τους έχει παντρευτεί με τη θυγατέρα κάποιου νοικοκυριού, με μακρά συχνά παρουσία στον χώρο (ενδεικτικά η σύναψη γάμου θυγατέρων που φέρουν το κωδικοποιημένο επώνυμο Δ2 με τα Ξ1 και Κ14). Από τον παραπάνω γράφο, απουσιάζει ο αριθμός των συζύγων, οι οποίες έχουν προέλθει από άλλες περιοχές, κάτι που περιορίζει την ανάλυση αποκλειστικά στα ενδοκοινοτικά συγγενικά δίκτυα, βάσει των συναφθέντων νοικοκυριών που έχουν καταχωρισθεί στο δημοτολόγιο.

Διάγραμμα 6.4

Σύνολο προσλήψεων στο εργοστάσιο για τη δεκαετία του 1960

Πηγή: Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Δυναμολόγιο εργαζομένων, Τ.1.

Β. Δίκτυα συγγένειας και οικονομικής συνεργασίας: Περιλαμβάνουμε στην ανάλυσή μας μία ακόμη σχεσιακή οντότητα της σύνδεσης των δρώντων της κοινοτικής δομής μέσω της *εργασίας* τους στο εργοστάσιο. Πρόκειται για την απεικόνιση ενός δικτύου δύο (2) κατηγοριών, καθώς θα μελετηθεί και το σχεσιακό δεδομένο της *συγγένειας* είτε βάσει του κοινού επωνύμου (πατρογραμμική συγγένεια) είτε βάσει του γένους (μητρογραμμική συγγένεια) των μελών του. Η βαθμιαία αύξηση του εργατικού δυναμικού της Εταιρίας, για

τα χρόνια 1960-1969, καθιστά περισσότερο διακριτή την οικονομική μεταβολή στην κοινοτική δομή συγκριτικά με την απελθούσα περίοδο.

Το χρονικό φάσμα μέσα στο οποίο εκτείνονται οι προσλήψεις των εργαζομένων στην Εταιρία, μπορεί να χωριστεί συνοπτικά σε δύο (2) επιμέρους περιόδους. Πριν την ίδρυσή της το 1965 και στα χρόνια που ακολούθησαν αυτής. Μέχρι το 1962 οι τιμές κυμαίνονται σε επίπεδα ανάλογα με εκείνα της προηγούμενης δεκαετίας. Από το επόμενο κιόλας έτος παρατηρούνται ανοδικές τάσεις στον αριθμό των προσλήψεων εργατικού και επιστημονικού προσωπικού, οι οποίες σχεδόν διπλασιάζονται το 1965. Από εκεί και ύστερα είναι σταθερά αυξανόμενος μέχρι το 1968, όπου και σημειώνεται ξαφνική μείωση, σε τιμές όμως, που δεν φτάνουν ξανά στα επίπεδα των χρόνων που προηγήθηκαν του 1965. Αντίθετα, το 1969 διακρίνεται ραγδαία άνοδος, καταγράφοντας την πλέον υψηλή τιμή που έχει σημειωθεί σε ετήσιο αριθμό προσλήψεων εργαζομένων της Εταιρίας μέχρι τότε. Ο αριθμός των εργαζομένων διπλασιάζεται μέσα σε ένα χρόνο, κλείνοντας με θετικό πρόσημο τη δεκαετία. Εάν τα παραπάνω αποτελούν δείκτη βιωσιμότητας της Εταιρίας, τότε κρίνεται αναγκαία η σύνδεσή τους με τη μεγέθυνση της παραγωγής των μεταλλευτικών επιχειρήσεων και του τομέα της «βαριάς» βιομηχανίας εν συνόλω τη δεδομένη χρονική περίοδο. Σε αυτό ομονοεί και το γεγονός ότι το διάγρ. 6.4 απεικονίζει τις προσλήψεις αορίστου χρόνου, μετατρέποντας πολλούς από τους ήδη «επ' ευκαιρία έργω» ή «ορισμένου χρόνου» απασχολούμενους, σε μόνιμο εργατικό (κυρίως) δυναμικό.

Από τη μελέτη των δυναμολογιών της Εταιρίας, προβαίνουμε στον εντοπισμό επιμέρους χαρακτηριστικών του δυναμικού της. Εν πρώτοις, παρατηρείται ότι πρόκειται στην πλειονότητά του για γενικό και εξειδικευμένο εργατικό προσωπικό.³⁷ Ανάμεσα στους εργαζομένους, το 1/4 περίπου αντιστοιχεί σε άτομα που είχαν καταγραφεί στο δημοτολόγιο της Λάρυμνας μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1960, ως αρχηγοί ή μέλη των νοικοκυριών. Μια τέτοια πληροφορία μαρτυρά το ενδιαφέρον της τοπικής κοινότητας για την απασχόληση στο εργοστάσιο, κάτι που δεν ήταν ευδιάκριτο στα αποτελέσματα

³⁷ Πρόκειται κυρίως για τμήματα παραγωγής (Π1, Π2, Π3, Π0) και μηχανολογικής συντήρησης (Σ1, Σ2, Σ3, Σ4, Σ0).

της προηγούμενης δεκαετίας. Η ασταθής περίοδος που προηγήθηκε της εύρυθμης λειτουργίας της Εταιρίας το 1966, μπορεί να αιτιολογήσει μια ανάλογη εξέλιξη. Ως προέκταση, και η απασχόληση στο εργοστάσιο δεν μπορούσε να έχει τη μόνιμη μορφή που λαμβάνει σταδιακά στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Η απουσία ενός μεγάλου αριθμού ατόμων από τους επίσημους καταλόγους της Εταιρίας, δεν αποδίδει με ακρίβεια το πραγματικό μέγεθος της απασχόλησης τόσο του ντόπιου όσο και του νεοεισελθέντος ανθρώπινου δυναμικού που εργαζόταν εκεί, ακόμη και κατά την πειραματική περίοδο εγκατάστασης και λειτουργίας των πρώτων μονάδων. Το γεγονός αυτό, προσανατόλισε την έρευνα στην αναζήτηση επιπλέον υλικού πληροφόρησης μέσα από τους 10.000 περίπου φακέλους των εργαζομένων, την παραμετροποίηση και εν συνέχεια την τεκμηρίωση ενός τυχαίου δείγματός τους. Από αυτήν τη διαδικασία προέκυψε ότι υπήρξε ένας σημαντικός αριθμός εργατών, ο οποίος τις πρώτες κυρίως δεκαετίες, αποτελούσε προσωρινό προσωπικό της Εταιρίας. Ανάμεσά τους, βρέθηκαν και άτομα που είχαν καταγραφεί στο δημοτολόγιο, όχι όμως και στο δυναμολόγιο των εργαζομένων. Το ίδιο ισχύει και για ετεροδημότες, οι οποίοι αν και συναντώνται στους φακέλους των εργαζομένων δεν είναι εγγεγραμμένοι στο δυναμολόγιο. Η εκτίμηση ότι ο ντόπιος πληθυσμός δεν έδειχνε ενδιαφέρον για το εργοστάσιο στα πρώτα χρόνια λειτουργίας του, θα ήταν παρακινδυνευμένο να διατυπωθεί με απόλυτη σιγουριά. Παρά ταύτα, μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1960, η βραχύβια διάρκεια της απασχόλησης στο εργοστάσιο που καταγράφεται στους φακέλους, δηλώνει ότι αποτελούσε έναν τρόπο εξασφάλισης συμπληρωματικού εισοδήματος από την αξιοποίηση του νέου οικονομικού δεδομένου, το οποίο εδραιωνόταν ολοένα περισσότερο πλησίον της κοινότητας: του εργοστασίου.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, και ειδικότερα κατά το έτος 1969, η άνοδος του μεγέθους προσλήψεων σε ιστορικά υψηλά έχει διττή ερμηνεία: αφενός την ανάγκη της Εταιρίας για στελέχωση τμημάτων παραγωγής με μόνιμο προσωπικό αφετέρου, την εκδήλωση ενδιαφέροντος για την κάλυψη αυτών των θέσεων από μεριάς ενός διαθέσιμου εργατικού δυναμικού, το οποίο σχηματίζει αξιοπρόσεκτη ποικιλομορφία αναφορικά με την προέλευσή του. Εάν

την περίοδο που εξετάζουμε η αναλογία των μόνιμων εργαζομένων στο εργοστάσιο με καταγωγή από τη Λάρυμνα ήταν περίπου 1:4, τότε η κάλυψη των υπόλοιπων θέσεων εργασίας πραγματοποιούνταν από ένα νεοεισερχόμενο στην περιοχή ανθρώπινο δυναμικό, το οποίο δεν αποτυπώνεται στο δημοτολόγιο. Πρόκειται κυρίως για άρρενα πληθυσμό, ο οποίος ανάλογα με τον χώρο εργασίας του, εγκαθίστατο σε κάποιον από τους εργατικούς οικισμούς της Εταιρίας.³⁸ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, μέσα από την παράλληλη μελέτη των στοιχείων του δημοτολογίου για την ίδια περίοδο, διακρίνονται εν πολλοίς κοινοί τόποι προέλευσης για νεοεισελθέντα νοικοκυριά και εργαζόμενους στην Εταιρία, εκτός Λάρυμνας. Αναλόγως, παρατηρείται η αυξημένη παρουσία εργαζομένων από τις γειτονικές κοινότητες του ίδιου νομού (Φθιώτιδος), αλλά και του αμέσως πιο κοντινού της (Βοιωτίας). Μεγάλη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό έχουν πολλά χωριά της Εύβοιας, τα οποία είναι συχνά γειτονικά μεταξύ τους, και ορισμένα εντοπίζονται στο δημοτολόγιο ως τόπος προέλευσης των μεταδημοτών. Επιπροσθέτως, δυναμική παρουσία στον χώρο σημειώνεται και για χωριά της Θεσσαλίας (Καρδίτσας, Τρικάλων), όπου διαπιστώνεται συχνά και η ύπαρξη συγγενικών δεσμών εξ αίματος μεταξύ των εργαζομένων.

Η πλειονότητα του εν λόγω εργατικού δυναμικού προέρχεται από αγροτικές περιοχές όπου, σε κάποιες περιπτώσεις, το μέγεθος εκροής του ενεργού εργασιακά πληθυσμού της υποδηλώνει και την οικονομική ισχύτητα των νοικοκυριών από τα οποία προήλθαν. Παρατηρείται η δράση ενός ποικιλόμορφου μωσαϊκού συγγενικών και κοινοτικών δικτύωσης που έρχεται εμμέσως σε επαφή με την κοινωνική δομή της Λάρυμνας. Η παράμετρος της πληροφορίας έχει και σε αυτήν την περίπτωση ξεχωριστή σημασία, καθώς η διάχυσή της από μέλη που ανήκουν σε ένα δίκτυο με στενούς δεσμούς, μέσω της φερεγγυότητας εκείνου που είτε άμεσα είτε έμμεσα τη διαδίδει, αξιοποιώντας την, τη μετατρέπει σε ορθή επιλογή που μπορεί να υιοθετηθεί και από τους υπόλοιπους δράστες του δικτύου. Τόσο το γεγονός ότι, ο εν λόγω ετερογενής

---

³⁸ Από τα χρησιδάνεια κατοικίας που εντοπίστηκαν στους φακέλους των εργαζομένων, προέκυψε ότι η εγκατάσταση σε κάποιον από τους οικισμούς ήταν συναρτώμενη με τον χώρο εργασίας. Κατά συνέπεια, οι περισσότεροι που εργάζονταν στα μεταλλεία τοποθετούνταν από την Εταιρία σε κάποια από τα διαμερίσματα του οικισμού του Αγίου Ιωάννη (Νέο Κόκκινο Βοιωτίας). Αντίστοιχα, όσοι εργάζονταν σε τμήματα του εργοστασίου, διέμεναν κυρίως στον οικισμό πλησίον του εργοστασίου της Λάρυμνας.

πληθυσμός εγκαθίσταται στην πλειονότητά του σε οικισμούς της Εταιρίας όσο και η συγκρατημένη μέχρι στιγμής καταγραφή ενός τμήματος του μεγέθους του στο δημοτολόγιο, υποδηλώνει ότι το κύριο πεδίο σύγκλισης της κοινωνικής δράσης με τους προϋπάρχοντες συγγενικούς, κοινοτικούς και εξωκοινοτικούς δεσμούς που συνθέτουν την κοινωνική δομή της Λάρυμνας, αποτελεί ο χώρος της κοινής εργασίας.

Με δεδομένη, βάσει των πηγών, την ολοένα αυξανόμενη εκδήλωση ενδιαφέροντος για εργασία στο εργοστάσιο από πλευράς του ενεργού πληθυσμού της κοινότητας, επιχειρήθηκε η αναζήτηση σχεσιακών δεδομένων όπως της *συγγένειας* ή *προέλευσης* στον χώρο εργασίας. Έννοιες που λειτούργησαν επικουρικά στη συγκεκριμένη διαδικασία ήταν της *επαγγελματικής κινητικότητας* και του *ενδιάμεσου δράστη* (*tertius gaudens* ή *tertius iungens*), η παρουσία του οποίου είναι απαραίτητη για τη σύνδεση δύο ή περισσότερων άλλων δραστών του δικτύου. Ξεκινώντας από την προσέγγιση του πρώτου όρου, χρειάστηκε να μελετηθούν όσες εγγραφές του δυναμολογίου προσδιόριζαν την ειδικότητα των εργαζομένων που συναντήσαμε και στο δημοτολόγιο της Λάρυμνας. Η *ειδικότητα* ως παράμετρος, αποκαλύπτει ένα σύνολο από ποιοτικά στοιχεία για τον εργαζόμενο, τα οποία μπορούν να αναδείξουν το βιοτικό και μορφωτικό επίπεδό του, την οικονομική κατάσταση στην οποία βρισκόταν πριν την έναρξη της εργασίας του, αλλά και να οριοθετηθεί ως σημείο εκκίνησης μελλοντικών αξιώσεων για επαγγελματική ανέλιξη του ή για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Υπό αυτήν την έννοια, το σύνολο των 30 εγγραφών όσων είχαν καταχωρισθεί ως «εργάτες» ανάμεσα σε 112 του προαναφερθέντος δείγματος, συνδέεται άμεσα με τα στοιχεία που προέκυψαν από την ανάλυση του δημοτολογίου, το οποίο έδειχνε ότι οι περισσότεροι προέρχονταν από αγροτικά νοικοκυριά με περιορισμένους οικονομικούς πόρους.

Αντιστοίχως, το εξειδικευμένο εργατικό προσωπικό ήταν ισάριθμο με εκείνο των ανειδίκευτων εργατών. Το ενδιαφέρον όμως για τον εντοπισμό «ψηγμάτων» επαγγελματικής κινητικότητας, προσανατολίζεται σε εκείνους που είχαν ξεχωριστό ρόλο στην εργασιακή διαδικασία. Γίνεται λόγος για όσους είχαν καταγραφεί με την ειδικότητα «εργοδηγός» και «επιστάτης», οι οποίοι ήταν

επιφορτισμένοι με την ευθύνη της επίβλεψης με στόχο την εύρυθμη εκτέλεση των εργασιών. Ο αριθμός τους είναι αυξημένος σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο από έναν (1) σε πέντε (5) εργοδηγούς και από κανέναν σε πέντε (5) επιστάτες.³⁹ Σε αυτό το σημείο βρίσκει εφαρμογή και ο δεύτερος όρος, του *ενδιάμεσου*, καθώς σε ιεραρχικό περιβάλλον όπως αυτό, εργοδηγοί και επιστάτες αποτελούσαν επί της ουσίας δίαυλο επικοινωνίας ανάμεσα στο εργατικό προσωπικό και στα στελέχη των ανώτερων και ανώτατων κλιμακίων διοίκησης της Εταιρίας. Αν και κύριο καθήκον τους ήταν η επίβλεψη και οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, αυτό δεν έμοιαζε να αποτελεί πάντοτε ευκαταφρόνητο εγχείρημα. Σε τυχαίο δείγμα 1000 περίπου φακέλων για το σύνολο της τριακονταετίας που εξετάζεται, διακρίνουμε ότι ένας σημαντικός αριθμός του εργατικού προσωπικού ερχόταν σε σύγκρουση μαζί τους, με αποτέλεσμα την επιβολή μισθολογικών κυρώσεων ή ακόμη και την απόλυση ορισμένων εξ αυτών. Σε κάθε περίπτωση η άρνηση εκτέλεσης εντολής ή η αναφορά από ανώτερο ότι η εργασία είχε εκτελεσθεί πλημμελώς, αποτελούσαν συχνά αίτια προστριβών μεταξύ των προϊσταμένων και των εργατών. Σε τμήματα σκληροτράχηλης εργασίας όπως των μεταλλείων (ΜΕΙ), η συχνότητα των ποινών υπήρξε μεγαλύτερη. Εκεί, η πλειονότητα του προσωπικού αποτελείται κυρίως από άτομα εκτός της κοινότητας Λάρυμνας, τα οποία δεν είναι εγγεγραμμένα στο δυναμολόγιο του εργοστασίου που μελετήθηκε, καθώς στο τελευταίο έχουν περιληφθεί μόνο τα ανήκοντα στις εγκαταστάσεις του εργοστασίου της Λάρυμνας τμήματα στα οποία ήταν προσανατολισμένοι κατά κύριο λόγο οι κάτοικοί της για απασχόληση. Στα πρώτα όμως αυτά χρόνια λειτουργίας του εργοστασίου αρκετοί, άνδρες και γυναίκες, εργάστηκαν ως «επ’

---

³⁹ Δεν αναφερόμαστε σε θέσεις εργασίας που ήταν συνυφασμένες με τα υψηλά κλιμάκια διοίκησης της Εταιρίας, καθώς δεν καταγράφηκε κανένας εργαζόμενος με καταγωγή από τη Λάρυμνα να έχει λάβει τέτοια καθήκοντα. Η στελέχωση ανάλογων θέσεων γίνονταν από άτομα, που είχαν υψηλό επίπεδο μόρφωσης για τα δεδομένα της εποχής, προέρχονταν κυρίως από αστικές περιοχές και όσοι εξ αυτών κατοικούσαν μόνιμα στον χώρο είχαν εγκατασταθεί σε κάποιον από του οικισμούς της Εταιρίας. Ωστόσο, η παρουσία δύο (2) κατοίκων της κοινότητας, μεταξύ των οποίων μίας γυναίκας, σε θέσεις διοικητικού υπαλλήλου, υποδηλώνει μια μεταβολή στην αντίληψη ορισμένων κατοίκων σχετικά με τις δυνατότητες αξιοποίησης των επαγγελματικών ευκαιριών που προσέφερε το εργοστάσιο. Το γεγονός ότι αποτελούσαν τέκνα αγροτικών νοικοκυριών δείχνει ότι, σε μικρό βαθμό ακόμη, κάποια μέλη του κοινοτικού δικτύου αρχίζουν να αντιμετωπίζουν το εργοστάσιο όχι απλά ως μία δυνητικά καλύτερη εργασία σχετικά με τον αγροτικό τομέα, αλλά ως έναν φορέα κοινωνικής και οικονομικής κινητικότητας μέσω της επαγγελματικής αναρρίχησης τους σε ιεραρχικά υψηλότερες θέσεις, που με τη σειρά τους, όσο μεγεθύνονταν η επιχείρηση θα αυξάνονταν και αυτές.

ευκαιρία έργω» και στα μεταλλεία του Αγίου Ιωάννη. Οι αυξημένες απαιτήσεις της Εταιρίας σε συνδυασμό με την απειρία πολλών από τους εργάτες σε αντίστοιχες μορφές εργασίας επέφερε συχνά προβλήματα στη συνεργασία τους με άτομα που είχαν ιεραρχικά υψηλότερη θέση.

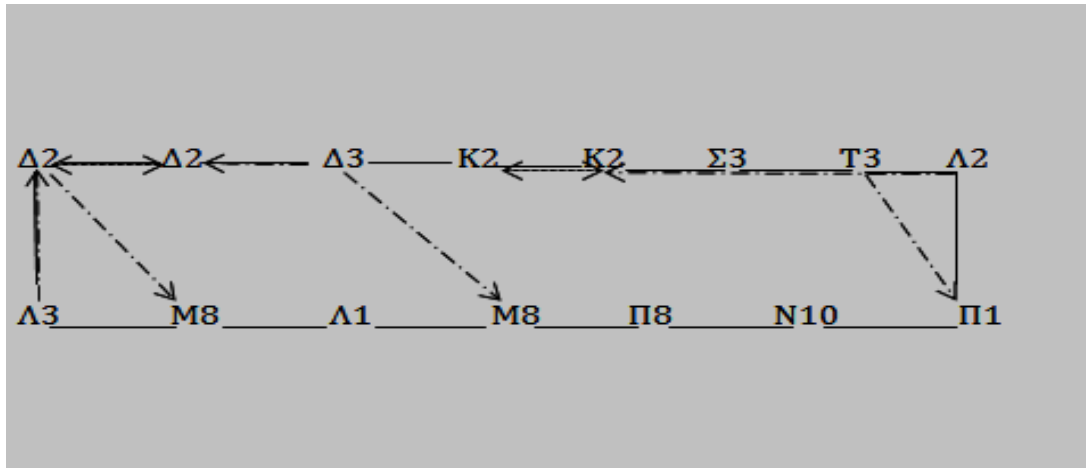
Το δίκτυο που αρθρώνεται προοδευτικά στον χώρο εργασίας, έχει ποικίλες διακλαδώσεις, οι οποίες διαμορφώνουν τις συνθήκες και για τη δημιουργία ενός πλέγματος άτυπων εργασιακών σχέσεων που δύνανται να επηρεάζουν ή να δρομολογούν μεταβολές στις ήδη θεσμοθετημένες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η πρώτη απεργία στα μέσα της δεκαετίας του 1960, όπου τα αιτήματα των απεργών εκτείνονταν από τις διεκδικήσεις για καλύτερες συνθήκες εργασίας έως τη λήψη μέτρων από πλευράς Εταιρίας για τα περιβαλλοντικά προβλήματα που προκαλούνταν από τη λειτουργία του εργοστασίου στην περιοχή. Πρόκειται για μία πρώιμη μορφή διεκδίκησης των αιτημάτων των εργαζομένων, σε μια κοινή εκπροσώπηση της πλειονότητας του εργατικού σώματος, ανεξαρτήτως της προέλευσής του. Υπό αυτήν την έννοια, εφόσον η απεργία αποτελεί συνέπεια μιας περισσότερο ή λιγότερο συνειδητοποιημένης «προλεταριοποίησης» των δρώντων που συμμετέχουν σε αυτήν, τότε υποδηλώνονται και τα πρώτα δείγματα κοινωνικής μεταβολής που έχουν επέλθει από την έδραση του οικονομικού δεδομένου στη δομή. Παρά το γεγονός ότι τα αιτήματα μιας απεργίας συνηθίζεται να αφορούν στο εργασιακό περιβάλλον, εδώ αγγίζουν τα ζητήματα βιωσιμότητας και της ίδιας της κοινότητας. Το νέο οικονομικό δεδομένο δείχνει να έχει ενσωματωθεί στην κοινοτική δομή. Η συνύπαρξη και αλληλεπίδραση με το εργοστάσιο είναι πολύσημη και διαπερνάει μία σειρά κοινοτικών λειτουργιών που οριοθετούν μια νέα κανονικότητα.

Τη μεταφορά των σχεσιακών δεδομένων της προέλευσης και της συγγένειας στο δίκτυο εργασίας ενός τμήματος για την περίοδο του 1960, αποτυπώνουν οι γράφοι που ακολουθούν:

Γράφημα 6.4

Δίκτυα συγγενικών δεσμών στον χώρο εργασίας τη δεκαετία του 1960

-Τμήμα 1 (Π1)

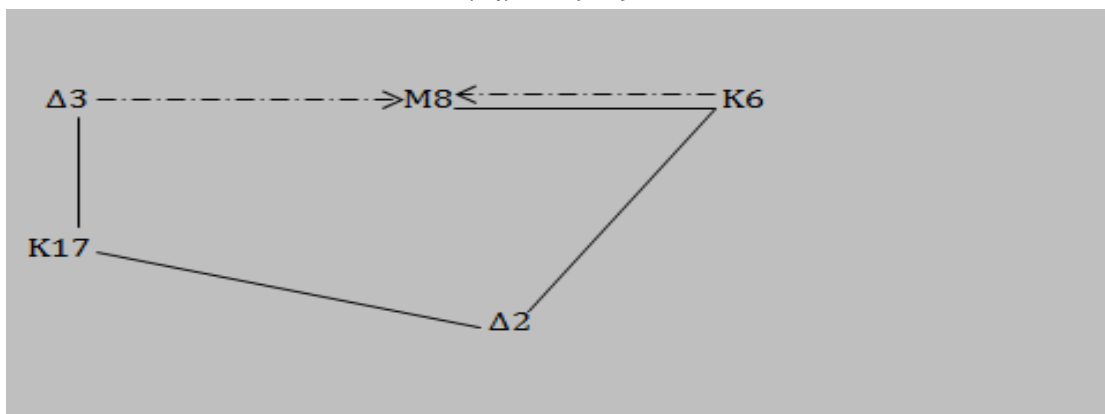

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1960-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία: Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Δυναμολόγιο εργαζομένων, Τ.1.

Γράφημα 6.5

Δίκτυα συγγενικών δεσμών στον χώρο εργασίας τη δεκαετία του 1960-

Τμήμα 2 (ΠΚ)

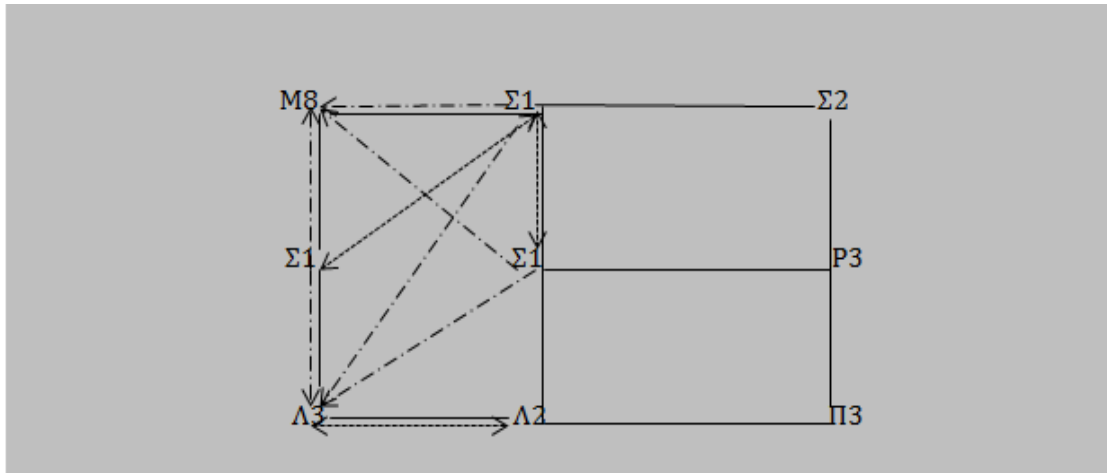

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1960-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία: Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Δυναμολόγιο εργαζομένων, Τ.1.

Γράφημα 6.6

Δίκτυα συγγενικών δεσμών στον χώρο εργασίας τη δεκαετία του 1960

-Τμήμα 3 (Π2)

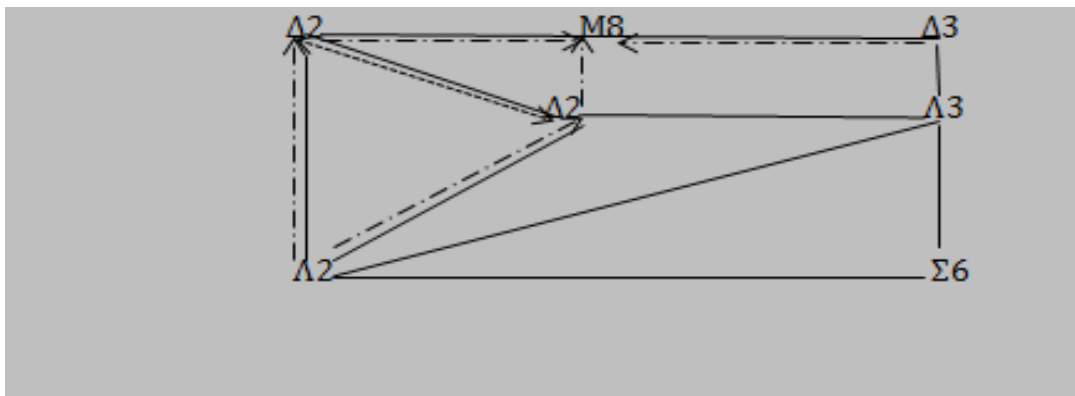

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1960-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Δυναμολόγιο εργαζομένων, Τ.1.

Γράφημα 6.7

Δίκτυα συγγενικών δεσμών στον χώρο εργασίας τη δεκαετία του 1960

-Τμήμα 4 (ΣΟ)

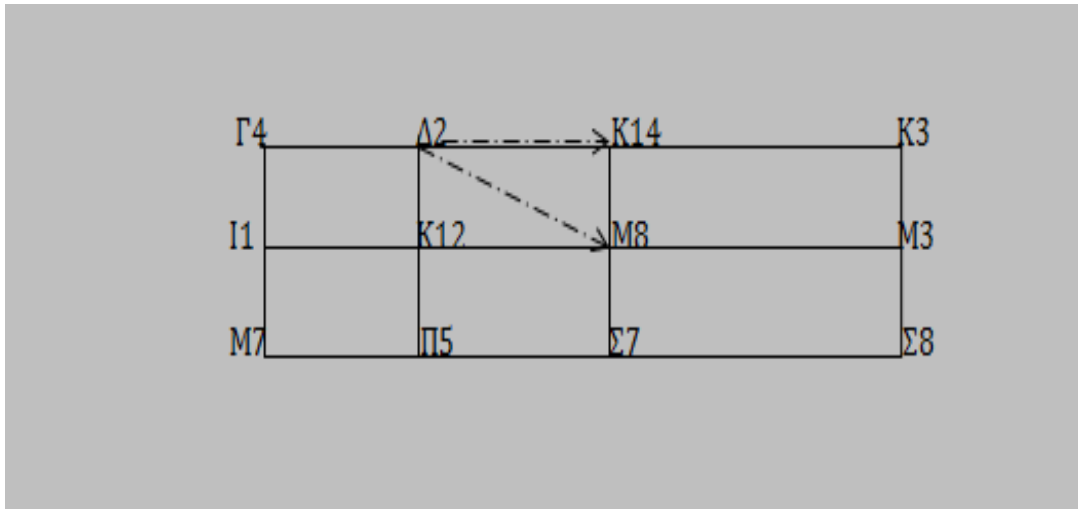

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1960-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Δυναμολόγιο εργαζομένων, Τ.1.

Γράφημα 6.8

Δίκτυα συγγενικών δεσμών στον χώρο εργασίας τη δεκαετία του 1960

-Τμήμα 5 (ΠΣ)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1960-1969. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία: Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Δυναμολόγιο εργαζομένων, Τ.1.

Στους γράφους, απεικονίζονται πέντε (5) δίκτυα σε κάποια από τα πλέον πολυπληθή τμήματα του εργοστασίου. Πρόκειται για δίκτυα τριών (3) κατηγοριών καθώς ορισμένα από τα μέλη τους είναι ταυτοχρόνως συνδεδεμένα μέσω τριών (3) σχεσιακών οντοτήτων: α) τον κοινό τόπο προέλευσης που αφορά σε όλα τα μέλη και αποδίδεται με τη συμπαγή μαύρη γραμμή β) τη συγγένεια βάσει του κοινού επωνύμου όπου αποδίδεται με τη λεπτή διακεκομμένη γραμμή και γ) τη συγγένεια μεταξύ των μελών βάσει της σύναψης γάμου ενός με ένα άλλο νοικοκυριό, όπου αποδίδεται με την πλατιά διακεκομμένη γραμμή. Οι ενώσεις πραγματοποιούνται με μη διατεταγμένες σειρές, ενώ οι σχέσεις που περιγράφονται είναι μη κατευθυνόμενες. Η πρώτη εντύπωση που δημιουργείται είναι η αθρόα παρουσία συγγενικών δικτυώσεων στα ευρύτερα εργασιακά δίκτυα των τμημάτων του εργοστασίου. Πράγματι, μερικές από τις πιο πολυπληθείς οικογένειες (Σ1, Δ2, Μ8) όχι μόνο εκπροσωπούνται από μέλη τους, αλλά τα τελευταία συνδέονται με στενούς ή

χαλαρούς δεσμούς (βάσει της κοντινής ή μακρινής συγγένειας εξ αίματος) με άλλα της ίδιας οικογένειας. Περισσότερο δυσδιάκριτη, αλλά υπαρκτή, είναι η εξ αγχιστείας συγγένεια με την οποία συνδέονται κάποια από τα μέλη του εργασιακού δικτύου. Και πάλι, αυτή η σύνδεση αφορά σε ορισμένα από τα ανήκοντα σε πολυπληθείς οικογένειες, μέλη.

Ωστόσο, τα πραγματικά μεγέθη αναφορικά με την αξία των σχεσιακών παραμέτρων της συγγένειας και της προέλευσης στον χώρο εργασίας, δεν μπορούν να αποδοθούν με τα παραπάνω γραφήματα. Αφενός, διότι σε αυτά δεν έχουν περιληφθεί τα υπόλοιπα μέλη του εργασιακού δικτύου, τα οποία δεν συνδέονται μέσω κάποιας σχεσιακής παραμέτρου με όσα άτομα έχουν καταγραφεί στο δημοτολόγιο («συγγένεια», «προέλευση») πέραν από την «κοινή εργασία» αφετέρου, διότι, σχεσιακά δεδομένα που αντιστοιχούν στα παραπάνω, διακρίνονται μόλις σε οκτώ (8) από είκοσι δύο (22) τμήματα του εργοστασίου. Και πάλι, σε αυτά, εκτός από την «κοινή καταγωγή», η σύνδεση των μελών μέσω της εξ αίματος ή εξ αγχιστείας συγγένειας, περιορίζεται σε συγκεκριμένο αριθμό ατόμων. Αν και η δυναμική των σχεσιακών μεταβλητών της συγγένειας δεν καθορίζεται πάντοτε από το πλήθος των προσώπων, αλλά κυρίως από το ποιόν και το εύρος της δράσης τους, δεν θα διαπίστωνε κανείς ότι η συγγένεια είναι η σχεσιακή παράμετρος που καθορίζει μέχρι τη δεδομένη χρονική συγκυρία τουλάχιστον, τους ρυθμούς και τη λειτουργία του ευρύτερου εργασιακού δικτύου. Άλλωστε, τα συγγενικά δίκτυα της Λάρυμνας, παρά το συγκριτικό πλεονέκτημα που τους δίνει η εγγύτητα του χώρου, θα έπρεπε να αναμετρηθούν με ένα σύνολο έτερων συγγενικών δικτυώσεων, όπου η πρόσφατη εγκατάσταση των μελών τους στον χώρο, προσανατολίζει το ενδιαφέρον τους στη βιομηχανική εργασία.

Αντίθετα, οι μεταβολές που θα καλούνταν να διαχειριστούν μακροπρόθεσμα οι κάτοικοι της Λάρυμνας, ανεξαρτήτως της απόφασής τους να στραφούν ή όχι εργασιακά στο εργοστάσιο, ήταν αναπόφευκτες και εκτείνονταν σε πολλά επίπεδα. Το γεγονός αυτό, αποτελεί από μόνο του σημαντικό κίνητρο, προκειμένου οι αξιώσεις για επαγγελματική ανέλιξη των φαινομενικά λιγότερων ισχυρών του ευρύτερου εργασιακού δικτύου, να έχουν συχνά θετική έκβαση. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι οι εργαζόμενοι από

γειτονικές κοινότητες, οι οποίοι χωρίς να χρειάζεται να μεταδημοτεύσουν ή να εγκατασταθούν απαραίτητα στην περιοχή γύρω από το εργοστάσιο, διατηρούν αμετάβλητες ή βελτιώνουν εν πολλοίς, τις συνθήκες οργάνωσης του καθημερινού τους βίου. Αναφορικά, τέλος, με τον εν συνόλω θετικό ή αρνητικό ρόλο (για το κοινοτικό δίκτυο) όσων καλούνταν να δράσουν ως «ενδιάμεσοι» εξαιτίας της θέσης ευθύνης που τους είχε δοθεί (επιστάτες, εργοδηγοί), ποσοτικά τουλάχιστον, το δυναμολόγιο και οι φάκελοι των εργαζομένων δεν αποτυπώνουν εκτεταμένης μορφής δικτύωση με τα υπόλοιπα μέλη του εργασιακού δικτύου που να έχει ως αφετηρία τη συγγένεια ή τον τόπο προέλευσης. Επίσης, η τοποθέτηση συγκεκριμένων ατόμων σε θέσεις υψηλής ιεραρχίας, αποτελεί αποκλειστική δικαιοδοσία της κεντρικής διοίκησης, καθώς στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της περιόδου που εξετάζουμε, ο συγκεντρωτισμός σε ζητήματα οργάνωσης και λειτουργίας της επιχειρηματικής δομής ευνοείται από τη ξεχωριστή παρουσία του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη και τον προσωποκεντρικό τρόπο με τον οποίο ασκεί τον έλεγχο του στις εταιρίες του ομίλου του (χαρακτηριστικά απλής μορφής οργάνωσης και διοίκησης των επιχειρήσεων). Αν και τα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων τη δεδομένη χρονική συγκυρία χαρακτηρίζονται από πυκνότητα, βρίσκονται ακόμη σε ένα στάδιο όπου η ταυτότητά τους ζυμώνεται, τα μέλη τους βρίσκονται υπό συνεχή διαδικασία αλληλεπίδρασης, ενώ καθορίζονται οι ρόλοι του κάθε δρώντος σε ένα σύστημα θεσμοθετημένων και άτυπων σχέσεων, που ολοένα περισσότερο έχει ως σημείο αναφοράς το εργοστάσιο. Το κύριο βάρος καθορισμού των εξελίξεων όμως περιορίζεται σε ένα ολιγομελές κέντρο λήψης αποφάσεων, όπου η οργάνωση και ο σχεδιασμός του, του προσδίδει ένα χρονικό πλεονέκτημα ως προς την επίτευξη των στόχων που έχει θέσει. Πρόκειται δηλαδή, για μια ιεραρχική πυραμίδα, που τείνει να πάρει ταξικά χαρακτηριστικά στα χρόνια που ακολουθούν, στη βάση της οποίας τοποθετούνται όσοι αναζητούν την εργασία στο εργοστάσιο και όχι αυτοί που την προσφέρουν. Η ωρίμανση της «βάσης» προϋποθέτει τη συνειδητοποίηση της ταυτότητας των δρώντων ως προς τη σχέση τους με το νέο οικονομικό δεδομένο και τη μετατόπιση των στόχων που έχουν θέσει σε συνάρτηση με αυτό. Όταν ο μικροϊδιοκτήτης αγρότης αποκτά πια τα τυπικά χαρακτηριστικά ενός βιομηχανικού εργάτη, με μόνιμη εργασία και αυξανόμενο ημερομίσθιο, αντιλαμβάνεται σταδιακά ότι μπορεί να είναι δρών

στις εξελίξεις και όχι παθητικός δέκτης. Η συνειδητοποίηση της νέας «ταυτότητας» από ένα μέρος των κατοίκων της κοινότητας, εκδηλώθηκε με την πρώτη απεργία στα μέσα της δεκαετίας του 1960. Η μαζικότητα όμως με την οποία θα εκφραστεί εκ νέου δέκα χρόνια αργότερα, θα αποδειχθεί ιστορικής σημασίας τόσο για το εργοστάσιο όσο και για την κοινότητα.

ΕΒΔΟΜΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Κοινωνικά δίκτυα στο εμπεδωμένο εργοστάσιο

7.1 Παλαιά και νέα συγγενικά δίκτυα στην κοινότητα, σσ. 366-374 ~ 7.2
Συγγενικά δίκτυα και δράστες της κοινοτικής δομής στο εργοστάσιο, σσ.
374-384

Η δεκαετία του 1970 διαπερνάει χρονικά την περίοδο μεγέθυνσης της επιχειρηματικής δομής. Σε αυτό το πλαίσιο, αναλύσαμε τα σχεσιακά δεδομένα της συγγένειας με τα οποία συνδέονται μεταξύ τους νεότερα και παλαιότερα νοικοκυριά. Για τον σκοπό αυτό, διαμορφώθηκαν σχετικοί πίνακες οι οποίοι παρουσιάζουν με ευσύνοπτο τρόπο τα σχετικά αποτελέσματα. Στη συνέχεια, λαμβάνοντας ως παραδοχή ότι τα νοικοκυριά αποτελούν δράστες ενός ευρύτερου δικτύου που με τη σειρά του συνιστά αναπόσπαστο κομμάτι της κοινοτικής δομής, αναζητούμε το μέγεθος της σύνδεσής τους με εξω-κοινοτικούς δράστες, δηλαδή νοικοκυριά άλλων κοινοτήτων ή πόλεων με τη μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης στο αρχείο που μελετήθηκε. Η σχεσιακή μεταβλητή της συγγένειας, μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την ένταξη νέων μελών στο πλήρες κοινοτικό δίκτυο και στα ανήκοντα σε αυτό συγγενικά υπο-δίκτυα. Η αξία του ρόλου των «νέων» δραστών που αλληλεπιδρούν με την παγιωμένη κοινοτική δομή δεν είναι αμελητέα. Πρόκειται για φορείς κοινωνικού κεφαλαίου που διαμορφώνουν νέες σχεσιακές οντότητες με άτομα και ομάδες ή θεσμοθετημένες και άτυπες υπο-δομές του πλήρους κοινοτικού δικτύου. Αντιστοίχως οι «παλαιοί» δράστες του κοινοτικού δικτύου μέσα στο οποίο εντάσσονται οι «νέοι», δέχονται ή απορρίπτονται, υιοθετούν ή απομονώνουν νέα στοιχεία που μεταφέρονται στην κοινοτική δομή μέσω του κοινωνικού

κεφαλαίου. Ο δεύτερος τύπος σχεσιακής μεταβλητής που μελετάται, είναι εκείνος της *εργασίας*. Αν και η εργασία δεν αποτελεί νέα σχεσιακή μεταβλητή στον χώρο, δείχνει να υπόκειται σε διαδικασία επαναπροσδιορισμού και ανασύνθεσης σε πολλά από τα συνεκτικά στοιχεία που για χρόνια καθόριζαν τη φυσιογνωμία της. Η *εργασία* ως σχεσιακή μεταβλητή ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη και εξαρτώμενη από την προηγούμενη: της *συγγένειας*. Οι αγροτικές εργασίες, με τις οποίες καταπιανόταν η συντριπτική πλειονότητα των κατοίκων της Λάρυμνας, απαιτούσε τη συνεργασία ατόμων που συνδέονταν μεταξύ τους με στενή ή ευρύτερη συγγένεια, αλλά και της «κοινότητας» ως δράστη με επιφορτισμένες αυτοδιοικητικές αρμοδιότητες.

Η σταδιακή αλλαγή στο είδος εργασίας μέσα στα είκοσι (20) χρόνια που μελετήθηκαν, προμηνύει παράλληλα την οικονομική και την κοινωνική μεταβολή, ως συνέπεια της λειτουργίας ενός εργοστασίου στο αγροτικό τοπίο. Με τη σειρά της, η μεταβολή προϋποθέτει την ενσωμάτωση του οικονομικού στοιχείου στην κοινοτική δομή. Η διαχρονική εξέλιξη αυτής της εγκαθίδρυσης, απαιτεί την προσέγγισή του σε ένα πλαίσιο ανάλυσης της μακρο-έδρασής του, με αναφορά στην προϋπάρχουσα μορφή της δομής (προ-έδραση), τα μεσαία στάδια της (μεσο-έδραση) και ενδεχομένως την οριστική παύση της επιρροής του στη λειτουργία της (από-έδραση).¹ Το εργοστάσιο συνιστά πεδίο άρθρωσης νέων δικτύων, τα οποία αναπροσδιορίζουν τη σχεσιακή οντότητα της εργασίας, της προσδίδουν νέα χαρακτηριστικά και δυναμική στον χώρο. Αν και θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι πρόκειται αμιγώς για δίκτυα οικονομικής συνεργασίας, οι κοινωνικές προεκτάσεις της λειτουργίας τους μέσα από τα στάδια της έδρασης του εργοστασίου στην κοινοτική δομή, γίνονται ολοένα πιο ορατά στη δεκαετία του 1970. Η νέα μορφή εργασίας, ως είδος σχεσιακής οντότητας, αποκτά βαθμιαία μεγάλη ταχύτητα μετάδοσης ανάμεσα σε δρώντες που ανήκουν σε διαφορετικά δίκτυα και δείχνει να διαπερνάει σταδιακά σημαντικές δομικές λειτουργίες της κοινότητας.

Η κινητικότητα ορισμένων δραστών (άτομα), ανηκόντων στο προϋπάρχον κοινοτικό δίκτυο, δείχνει να οφείλεται περισσότερο σε ένα πλέγμα

---

¹ Σ. Μ. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ, «Παλιά και Νέα Οικονομική Κοινωνιολογία: Σύντομη Εισαγωγή», στο Σ. Μ. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ (επιμ.), *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, ό.π., σ. 27.

συγκυριών, διακίνησης πληροφοριών και αξιοποίησής τους κατόπιν προσωπικής δράσης, παρά σε μία συντονισμένη ενεργοποίηση μηχανισμών διεκδίκησης από το πλήρες κοινοτικό δίκτυο. Η μικρή συμμετοχή των ντόπιων στα πρώτα χρόνια λειτουργίας του εργοστασίου και η σταδιακή τοποθέτησή τους σε θέσεις ανειδίκευτων ή ειδικευμένων εργατών μετά τη δεκαετία του 1970, αποδεικνύει ότι η έδραση του οικονομικού φαινομένου στην κοινοτική δομή, θα αποτελούσε μακρόσυρτη διαδικασία. Στοιχεία, που να αποτυπώνουν τη δυνατότητα αναρρίχησης σε υψηλότερες θέσεις εργασίας, έχουν ισχνή παρουσία μέχρι και τη δεκαετία του 1960. Οι σχεσιακές οντότητες βάσει των οποίων καθορίζεται κοινοτική δομή (συγγένεια, προέλευση) δείχνουν να έχουν μικρή δυναμική ακόμη, σε ζητήματα που διέπουν τη λειτουργία του πλήρους δικτύου της βιομηχανικής δομής. Παρόλα αυτά, η σχεσιακή οντότητα της προέλευσης συσπειρώνει μέχρι ένα σημείο τα μέλη του κοινοτικού δικτύου, τα οποία στηριζόμενα στην αλλοτρίωση του περιβάλλοντος από τη μεταλλευτική δραστηριότητα, αξιώνουν αντιστάθμισμα με την κάλυψη θέσεων εργασίας στο εργοστάσιο. Η εργασία δεν δημιουργεί απλώς περισσότερες παραμέτρους για τα επιμέρους χαρακτηριστικά μιας σχεσιακής οντότητας που έχει ως αναφορά της ένα νέο κοινωνικό δίκτυο· πολύ περισσότερο, διαμορφώνει μία νέα κοινωνική δομή η οποία αλληλοεπιδρά με την προϋπάρχουσα κοινοτική δομή της Λάρυμνας.

7.1 Παλαιά και νέα συγγενικά δίκτυα στην κοινότητα

Ξεκινώντας από τη σχεσιακή οντότητα της συγγένειας, προσεγγίζουμε τα σχεσιακά δεδομένα των πίν. 7.1 και 7.2. Στον πίν. 7.1 απεικονίζονται οι συγγενικοί δεσμοί μεταξύ αρχηγών των νοικοκυριών που ενεγράφησαν στο δημοτολόγιο τη δεκαετία του 1970 και στηρίζονται στο κοινό επώνυμο. Η κατανομή αφορά κυρίως σε στενούς συγγενικούς δεσμούς, οι οποίοι φθάνουν μέχρι και τον γ' ή τον δ' βαθμό. Συνεπώς, το κοινό επώνυμο μπορεί να αντιστοιχεί και σε πιο χαλαρούς δεσμούς ανάμεσα στους αρχηγούς, οι οποίοι - μεταξύ άλλων- κατατάσσονται στην κατηγορία «αδήλωτες σχέσεις». Σε αμφότερους τους πίνακες έχουν περιληφθεί κατηγορίες συγγένειας εξ αγχιστείας, κυρίως σε περιπτώσεις χηρείας των συζύγων. Σε προηγούμενες χρονικές περιόδους που εξετάσαμε, εντοπίστηκαν αρκετές τέτοιες περιπτώσεις, οι οποίες ανήκαν εν μέρει σε ένα ευρύτερο οικογενειακό δίκτυο των κοινωνιοπινάκων του έτους 1953, του υπολοίπου της δεκαετίας του 1950 (1954-1959) και της δεκαετίας του 1960. Στη δεκαετία του 1970, οι περιπτώσεις χηρείας που κατεγράφησαν ήταν λίγες και συγκαταλέγονται, μαζί με τις ανύπαντρες θυγατέρες, στο ολιγάριθμο σύνολο των οκτώ (8) μονομελών νοικοκυριών. Σε αυτό συμβάλλει και το γεγονός ότι, η πλειονότητα των οικογενειακών σχηματισμών που εγκαθίστανται ή δημιουργούνται στον χώρο είναι μέση πυρηνική, αποτελούμενη από νεαρής ηλικίας αρχηγούς και μέλη, η θνησιμότητα των οποίων δεν παρουσιάζει υψηλές τιμές.

Πίνακας 7.1

Ταξινόμηση συγγενικών δεσμών ανάμεσα στα νέα νοικοκυριά βάσει του κοινού επωνύμου (1970-1979)

Κωδικός	Αποτελέσματα	Υιός-Πατέρας	Αδέρφια	Γιός-Μητέρα	Παππούς-Εγγονός	Θείος-Ανηψιός	Α' Εξαδέρφια	Νύφη-Πεθερός	Νύφη-Κουνιάδος	Χήρες Συνοφάδες	Αδελφωτες σχέσεις
Γ4	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Δ1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Δ3	7	0	2	0	0	0	0	0	0	0	2
Θ2	2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Κ2	3	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
Κ6	3	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
Κ12	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Λ2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Μ5	2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Μ8	5	0	0	0	0	1	0	0	0	0	2
Π1	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Π6	2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Ρ3	3	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
Σ1	5	0	0	0	0	0	2	0	0	0	1
Σ3	3	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1
Σ10	2	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1970-1979. (αρ. βιβλίων 1).

Σύμφωνα με τον πίν. 7.1, τα νέα νοικοκυριά που συνδέονται μεταξύ τους με συγγένεια (δείκτης το κοινό επώνυμο) ανήκουν σε κωδικοποιημένα επώνυμα

που στην πλειονότητά τους αντιπροσωπεύουν οικογένειες με μακρά παραμονή στον χώρο. Επίσης, συναντώνται και μερικά στα οποία παρατηρείται διαχρονικά σχέση (Γ4, Δ3, Κ2, Κ6, Μ8, Π1, Π6, Σ1, Σ3). Αντιστοίχως, οικογένειες που εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στο δημοτολόγιο στο σύνολο των τελευταίων είκοσι (20) ετών, φαίνεται όχι μόνο να εκτείνουν την παρουσία τους με τη σχέση των προϋπαρχόντων νοικοκυριών στον χώρο, αλλά να προκύπτουν περισσότερα, μεταξύ των οποίων διακρίνονται στενοί συγγενικοί δεσμοί (Σ10). Αρκετά είναι τα αποτελέσματα στην κατηγορία «αδήλωτες σχέσεις», όπου έχουν κατανεμηθεί οι εγγραφές για αρχηγούς, για τους οποίους δεν προκύπτει στενή συγγενική σύνδεση με κάποιο άλλο που ενεγράφη στο δημοτολόγιο τη δεκαετία του 1970. Εάν λάβουμε υπόψη μας τον τόπο προέλευσης αυτών των αρχηγών (Μαρτίνο) και τη μακροχρόνια ύπαρξη εξω-κοινοτικών δεσμών μέσα από τη σύναψη γάμων, διακρίνουμε κάποιο είδος συγγενικού δεσμού, όχι όμως τόσο στενού που να επέτρεπε την περαιτέρω κατάταξή του στον σχετικό κοινωνιοπίνακα. Κάθε κωδικοποιημένο επώνυμο αντιστοιχεί σε όλα τα νοικοκυριά που το φέρουν και θεωρούμε ότι συνθέτουν το μωσαϊκό μιας «οικογένειας» με την ευρύτερη έννοια του όρου.

Η σχέση των νοικοκυριών στον χρόνο, κάνει δυσδιάκριτη συχνά την πρώτη εμφάνιση μιας οικογένειας στον χώρο, τον εντοπισμό του γεννήτορα και τη σύνθεση γενεαλογικών δένδρων που θα αποτυπώνουν δίχως σφάλματα ολόκληρη την πορεία τους μέχρι την περίοδο που σταματάει η έρευνά μας. Γεννήτορας, θεωρήθηκε σε τέτοιες περιπτώσεις η παλαιότερη χρονικά εγγραφή που αντιστοιχεί σε αρχηγό νοικοκυριού, και «οικογένεια», το σύνολο των νοικοκυριών που προκύπτουν από αυτόν στη συνέχεια. Αντιστοίχως, σε σύνδεση με τα προηγούμενα, σε ένα επώνυμο μπορούν να ενταχθούν περισσότερες από μία (1) τέτοιες «οικογένειες», χωρίς να σημαίνει απαραίτητα ότι δεν υπήρχε κάποια στιγμή μεταξύ τους στενή συγγένεια. Οι αριθμοί στους κοινωνιοπίνακες υποδηλώνουν τη συχνότητα εμφάνισης συγγένειας, όχι για έναν (1) αρχηγό, αλλά για το σύνολο των αρχηγών που ανήκουν σε μία (1)

«οικογένεια».² Ομοίως, πραγματοποιήθηκε και η σχετική ταξινόμηση των αποτελεσμάτων στον πίν. 7.2 που ακολουθεί. Σε αυτήν την περίπτωση όμως, απεικονίζεται η συγγένεια μεταξύ αρχηγών των νέων νοικοκυριών και εκείνων που εμφανίζουν κοινό επώνυμο στις προηγούμενες δύο δεκαετίες του δημοτολογίου.

Πίνακας 7.2

Ταξινόμηση συγγενικών δεσμών ανάμεσα στα νέα και τα παλαιότερα νοικοκυριά βάσει του κοινού επωνύμου (1950-1970)

Κωδικός	Αποτελέσματα δεκαετίας 1950	Αποτελέσματα δεκαετίας 1960	Αποτελέσματα δεκαετίας 1970	Υιός-Πατέρας	Αδέρφια	Γιός-Μητέρα	Παππούς-Εγγονός	Θείος-Ανιψιός	Α' Εξαδέρφια	Νύφη-Πεθερός	Νύφη-Κουνιάδος	Χήρες Συνοφάδες	Αδελφωτες σχέσεις
A3	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
A4	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
A5	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
A6	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
B6	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
B7	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Γ1	2	2	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Γ2	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Γ4	2	1	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Δ1	6	2	2	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0
Δ2	10	4	1	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0
Δ3	17	4	7	7	0	0	3	3	0	1	1	0	0
Δ9	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
E1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Θ1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

² Για παράδειγμα, εάν σε ένα κωδικοποιημένο επώνυμο αντιστοιχούν x εγγραφές και αποδεικνύεται ότι όλες συνδέονται με αδερφικούς δεσμούς συγγένειας, τότε το αποτέλεσμα που θα προκύψει θα είναι 1 στην κατηγορία «Αδέρφια».

Κωδικός	Αποτελέσματα δεκαετίας 1950	Αποτελέσματα δεκαετίας 1960	Αποτελέσματα δεκαετίας 1970	Υιός-Πατέρας	Αδέρφια	Γιός-Μητέρα	Παππούς-Εγγονός	Θείος-Ανιψιός	Α' Εξαδέρφια	Νύφη-Πεθερός	Νύφη-Κουνιάδος	Χήρες Συυμφάδες	Αδήλωτες σχέσεις
Θ2	1	2	2	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0
K1	3	1	1	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0
K2	4	1	3	3	3	0	0	0	0	0	0	0	0
K6	6	2	3	3	0	0	1	3	3	0	0	0	0
K8	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
K11	9	2	1	1	0	0	1	1	1	0	0	0	0
K12	9	1	2	2	0	0	0	1	1	0	0	0	0
K20	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
K21	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
K22	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
K23	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
K24	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
K25	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
K26	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
K27	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
K28	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
K29	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Λ2	0	0	2	1	0	0	0	0	0	1	0	0	2
Λ3	11	4	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0
Λ5	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Λ6	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
M1	2	2	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
M2	4	2	1	1	1	0	1	1	0	0	0	0	0
M4	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
M5	0	0	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
M7	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
M8	13	6	5	5	3	0	3	1	1	0	0	0	0
M12	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
M13	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
M14	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
N1	6	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
N3	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1

Κωδικός	Αποτελέσματα δεκαετίας 1950	Αποτελέσματα δεκαετίας 1960	Αποτελέσματα δεκαετίας 1970	Υιός-Πατέρας	Αδέρφια	Γιός-Μητέρα	Παππούς-Εγγονός	Θείος-Ανιψιός	Α' Εξαδέρφια	Νύφη-Πεθερός	Νύφη-Κουνιάδος	Χήρες Συυμφάδες	Αδήλωτες σχέσεις
Π1	4	1	2	2	1	0	0	2	2	0	0	0	0
Π3	3	0	1	1	0	0	1	1	0	0	0	0	1
Π5	7	4	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Π6	3	0	2	2	0	0	0	2	2	0	0	0	2
P1	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
P3	6	1	3	2	2	0	0	2	0	0	0	0	1
P4	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
P5	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Σ1	20	5	5	4	3	0	2	3	3	0	0	0	0
Σ2	1	1	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0
Σ3	11	5	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Σ6	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Σ10	0	1	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Σ11	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Σ12	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
T1	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
T2	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
T3	11	0	1	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0
T5	2	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
T6	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
T7	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
T8	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
T9	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
T10	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1953-1979. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία: Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Δυναμολόγιο εργαζομένων, Τ.1.

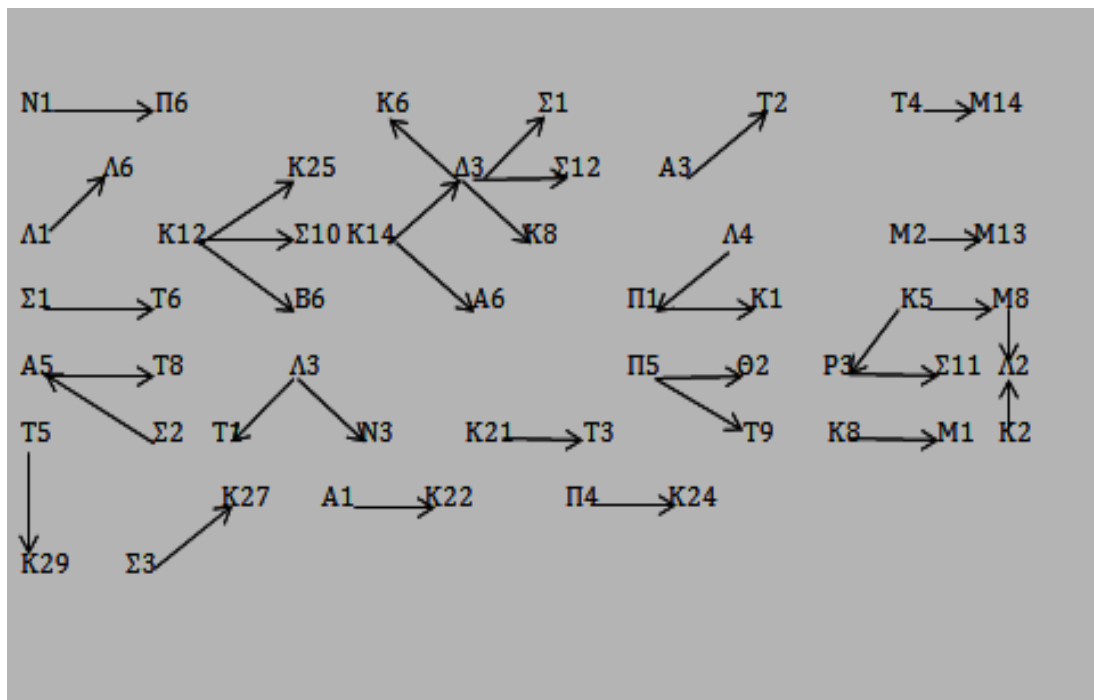
Οι κατηγοριοποιήσεις είναι κοινές, καθώς στόχο μας αποτέλεσε η ανάδειξη των δεσμών που δηλώνουν κοντινή συγγένεια εξ αίματος ή εξ αγχιστείας. Τα επώνυμα που αντιστοιχούν σε οικογένειες με την πλέον διαχρονική παραμονή στον χώρο, μέσω τηςσχάσης τους σε περισσότερα νοικοκυριά, έχουν εμφανή δυναμική παρουσία και στον πίν. 7.2 (Δ3, Μ8, Σ1). Το ίδιο, και σε μεγαλύτερη κλίμακα, ισχύει για τις οικογένειες που εμφανίστηκαν πιο πρόσφατα στον χώρο, όχι όμως μετά τη σύνθεση του δημοτολογίου (Θ2). Οι περισσότεροι δεσμοί αφορούν στη σχέση «πατέρα –υιού» (σύνολο εγγραφών 59), ακολουθούν εκείνοι μεταξύ «αδερφών» και «θείου –ανιψιού» (23 έκαστος) και στη συνέχεια οι δεσμοί «παππού –εγγονού» και «α' εξαδέρφων». Αναφορικά με τις πιο ολιγομελείς οικογένειες, παρατηρείται το μικρό μέγεθοςσχάσης τους, γεγονός που μαρτυρείται από την απουσία κάποιου νοικοκυριού στην ενδιάμεση δεκαετία του 1960 (Α3, Μ7, Τ1). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει η τελευταία ομάδα κατάταξης του πίν. 7.2 «αδήλωτες σχέσεις», που αποτελεί και τη δεύτερη με τα περισσότερα αποτελέσματα (42). Ανάμεσα σε αυτά, διακρίνεται ένας σημαντικός αριθμός (36) που εμφανίζεται για πρώτη φορά στο δημοτολόγιο, ξεπερνώντας τον αντίστοιχο για τη δεκαετία του 1960. Πρόκειται για νεοεισαχθέντα νοικοκυριά, όπου σε συνδυασμό με τα στοιχεία των γραφικών παραστάσεων για τον πληθυσμό και το δηλωθέν επάγγελμα, προκύπτει ότι προσανατολίζονται κυρίως στην εργασία που προσφέρει το εργοστάσιο. Η επέκταση της βιομηχανικής δομής στην προϋπάρχουσα κοινοτική δομή, αποτυπώνεται μέσα από σχεσιακές οντότητες, στις οποίες παραδοσιακά στηριζόταν το κανονιστικό πλαίσιο λειτουργία της.

Η συγγένεια που βασίζεται στο κοινό επώνυμο, αντανακλά ένα μόνο τμήμα αυτής της μεταβολής, καθώς μια τέτοια κατηγοριοποίηση, δεν περιλαμβάνει ως δράστες των επιμέρους συγγενικών δικτύων τις θήλεις. Ως προέκταση, η σχεσιακή οντότητα της συγγένειας αποκτά μεγαλύτερο εύρος και συνδέει μεταξύ τους περισσότερα μέλη δικτύων, τα οποία δεν φαίνεται να έχουν αναπτύξει κάποιο είδος ανάλογου δεσμού μέσα από την ανάλυση των προηγούμενων πινάκων. Αυτό επιχειρείται με το γράφ. 7.1 όπου, μέσα από τη χρήση κόμβων, περιγράφεται η συγγενική σύνδεση νοικοκυριών που ανήκουν σε διαφορετικές οικογένειες. Η σχεσιακή μεταβλητή βασίζεται σε μία

δημογραφική μεταβλητή: τον γάμο. Πρόκειται για ένα γράφο που αποτελείται από μη διατεταγμένες σειρές, ενώ η σχεσιακή οντότητα που συνδέει τους κόμβους είναι μη κατευθυνόμενη. Η κατεύθυνση ενός βέλους, όπου συνιστά ταυτοχρόνως και μία μη διατεταγμένη σειρά, υποδηλώνει ότι στον κόμβο από τον οποίο ξεκινάει η πορεία του, υπάρχει τουλάχιστον μία (1) θυγατέρα που εντάσσεται, μέσω της σύναψης γάμου, σε ένα τουλάχιστον νοικοκυριό του κόμβου στον οποίο αυτό καταλήγει. Οι κόμβοι αντιστοιχούν σε ένα (1) κωδικοποιημένο επώνυμο και, κατ' επέκταση, από αυτό εκπροσωπείται τουλάχιστον μία (1) οικογένεια με τα επιμέρους νοικοκυριά της. Ο παρακάτω γράφος απεικονίζει αποκλειστικά τις ενδοκοινοτικές συγγενικές δικτυώσεις, δηλαδή όσα επώνυμα κατέστη εφικτό να κωδικοποιηθούν μέσω της καταγραφής τους στο δημοτολόγιο:

Γράφημα 7.1

Το σύνολο των ενδοκοινοτικών δικτύων στη Λάρυμνα (1970-1979)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1970-1979 (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία.

Εν πρώτοις διακρίνεται η παρουσία μερικών εκ των παλαιότερων και πολυπληθέστερων οικογενειών στον χώρο όπως οι Δ3, Σ1, Σ3, Κ12, Μ8, αν και σε μικρότερη συχνότητα συγκριτικά με τα προηγούμενα χρόνια. Αντιθέτως, παρατηρείται η μεγαλύτερη εμφάνιση νέων κωδικοποιημένων επωνύμων που έχει αποτυπωθεί ποτέ. Το γεγονός αυτό, ταυτίζεται με τη μικρή συσπείρωση γύρω από συγκεκριμένους κόμβους, οι οποίοι παρουσίαζαν μεγάλες συγκεντρώσεις στη δεκαετία του 1960 και ακόμη περισσότερο στη δεκαετία του 1950. Τα κωδικοποιημένα επώνυμα που κάνουν για πρώτη φορά εμφανή την παρουσία τους σε έναν ανάλογο γράφο αντιστοιχούν σε νεοεισελθόντες οικογενειακούς σχηματισμούς -που ακολούθησαν τα τέκνα τους στον νέο τόπο διαμονής του λόγω της σύναψης γάμου με κάποιον κάτοικο της κοινότητας- είτε μεμονωμένα άτομα που συνήψαν γάμο με κάτοικο της κοινότητας και παρέμειναν στον χώρο. Εάν συνυπολογίσει κανείς, ότι η πλειονότητα αυτών είχε δηλώσει ως κύρια εργασία του κάποιο από τα επαγγέλματα του εργοστασίου, μπορεί να προβεί σε μία περαιτέρω σύνδεση της βιομηχανικής δραστηριότητας στην περιοχή με την επέκτασή της στον κοινωνικό βίο της κοινότητας. Το ενδεχόμενο η προοπτική εργασίας στο εργοστάσιο να αποτέλεσε κριτήριο επιλογής συζύγου με καταγωγή από τη Λάρυμνα για τους «επήλυδες», δεν προκύπτει από την ανάλυση των παραπάνω στοιχείων· διαπιστώνεται όμως, ότι η εργασία στο εργοστάσιο υπήρξε κριτήριο διαμονής στον χώρο.

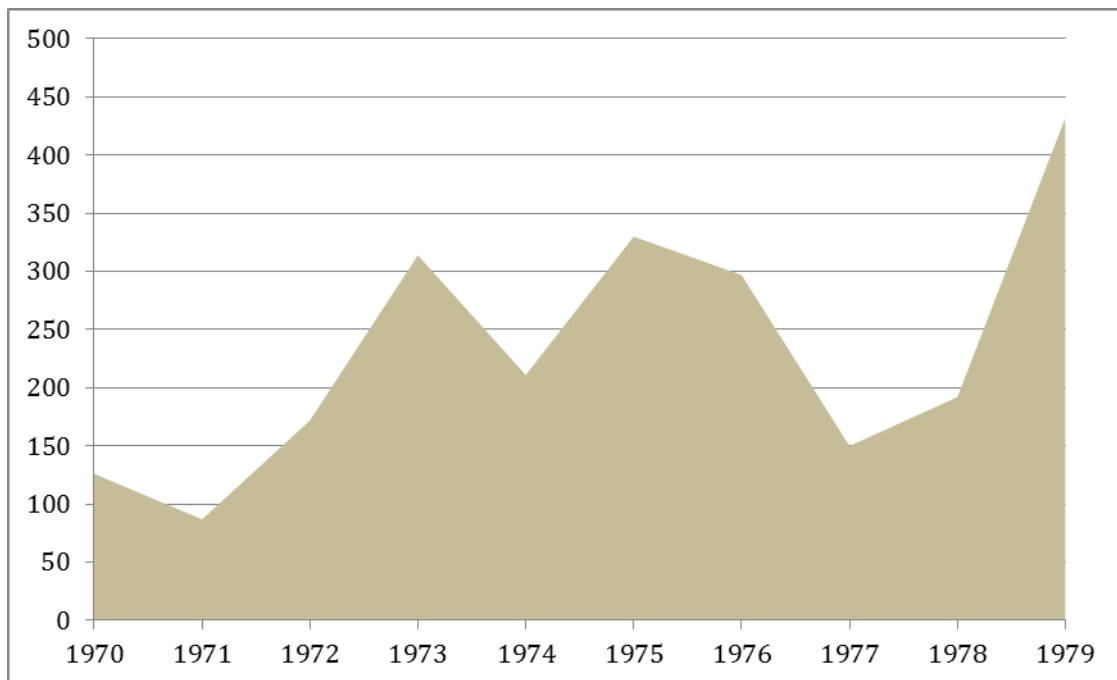
7.2 Συγγενικά δίκτυα και δράστες της κοινοτικής δομής στο εργοστάσιο

Προτού πραγματοποιηθεί η σύνδεση των σχεσιακών δεδομένων της «συγγένειας», της «προέλευσης» και της «εργασίας», θα προβούμε στην ανάλυση των στοιχείων που αποτυπώνουν το μέγεθος της τελευταίας, αμιγώς ως ποσοτικό δεδομένο, μέσα στη δεκαετία του 1970. Το διάγρ. 7.1, απεικονίζει τις τιμές για το σύνολο των προσλήψεων στο συγκρότημα Λάρυμνας, σε συνέχεια των αντίστοιχων γραφικών παραστάσεων που παρουσιάστηκαν για τις προηγούμενες δύο δεκαετίες. Στην πλειονότητά τους αφορούν προσλήψεις μισθωτών με συμβάσεις αορίστου χρόνου. Υπό μία γενική θεώρηση,

παρατηρούνται διακυμάνσεις στις τιμές, ενώ ανά δύο περίπου χρόνια, προκύπτει μία μεγάλη καμπή στον αριθμό τους. Κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας, οι προσλήψεις δείχνουν να είναι λίγες συγκριτικά με εκείνες που ακολουθούν του έτους 1971, ωστόσο, τοποθετούνται στα υψηλότερα επίπεδα της απελθούσης δεκαετίας, γεγονός που συμβαδίζει με την παραγωγική μεγέθυνση του εργοστασίου την ίδια περίοδο.

Διάγραμμα 7.1

Διαχρονική εξέλιξη των προσλήψεων για το σύνολο της δεκαετίας του 1970

Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Δυναμολόγιο εργαζομένων, Τ.1.

Πρόκειται για σταθεροποίηση του αριθμού του εργατικού δυναμικού, σε μεγέθη, που απαιτούν οι ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτό είναι εμφανέστερο μετά το 1972 και ακόμη περισσότερο το 1973, όπου σημειώνεται μία από τις μεγαλύτερες τιμές στον αριθμό των προσλήψεων έως τότε. Την αμέσως επόμενη χρονιά προκύπτει μείωση, για να επανέλθουν οι τιμές το 1975, και πάλι, στα δεδομένα του 1973. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας αυτές οι αυξομειώσεις είναι συχνές, με τις ελάχιστες προσλήψεις να καταγράφονται το 1977, και τις υψηλότερες το 1979. Η επέκταση του εργοστασίου με την εγκατάσταση νέων μονάδων παραγωγής, φαίνεται να ενεργοποιεί μια τάση

αύξησης του εργατικού κυρίως δυναμικού, παρά ελάττωσής του. Κατά συνέπεια, η διακύμανση της τιμής των προσλήψεων εν συνόλω, εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από μία σειρά εξωγενών και ενδογενών παραγόντων, οι οποίοι ανακόπτουν την τάση αυτή (όπως για παράδειγμα οι συνέπειες των πετρελαϊκών κρίσεων στις διεθνείς τιμές των μετάλλων μετά το 1973 ή η απεργία των εργαζομένων το 1977). Παρόλα αυτά, η σταθεροποίηση των προσλήψεων σε τιμές μεγαλύτερες από εκείνες της δεκαετίας του 1960, αποδεικνύει τη θετική μεταβολή που συντελέστηκε για την Εταιρία μέσα στη δεκαετία του 1970, παρά την ατυχή χρονική συγκυρία στην οποία ξεκίνησε η διαδικασία της μεγέθυνσής της.

Συμπληρωματικά σε όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, παρατίθενται τα αποτελέσματα για μία ακόμη μεταβλητή, η οποία συνδέεται (αρνητικά) με την εργασία: οι απολύσεις. Το διάγρ. 7.2, απεικονίζει τη διαχρονική εξέλιξή τους, για την πλειονότητα των ετών της δεκαετίας του 1970. Πριν το 1972 δεν εντοπίζονται απολύσεις στο δυναμολόγιο της Εταιρίας, σε αντίθεση με το 1973, όπου καταγράφονται 250. Για το ίδιο έτος προκύπτει και ένας αρκετά μεγάλος αριθμός προσλήψεων, γεγονός που υποδηλώνει ότι αρκετοί εξ αυτών επαναπροσλήφθηκαν με νέες συμβάσεις εργασίας. Στα ίδια μεγέθη συνεχίζονται οι τιμές και για τα υπόλοιπα δύο έτη, από όπου ξεκινάει μια τάση μείωσής τους έως και το 1978. Λίγο πριν τη νέα δεκαετία οι απολύσεις αυξάνονται εκ νέου. Αντιστοίχως, για το 1979 καταγράφεται ο μεγαλύτερος αριθμός προσλήψεων. Και πάλι εντοπίζεται στο δυναμολόγιο των εργαζομένων η επαναπρόσληψη πολλών εκ των απολυθέντων, με νέες συμβάσεις και συχνά πόστο εργασίας.

Το πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιούνταν οι απολύσεις, μπορούν να αποσαφηνίζουν οι αιτίες που τις προκάλεσαν. Στο διάγρ. 7.3, έχουν παρατεθεί για το σύνολο της περιόδου, μερικές από τις αιτίες που παρουσίασαν τη μεγαλύτερη συχνότητα εγγραφών. Τα ονόματα των ομάδων στις «αιτίες αποχώρησης» προέκυψε από τις ίδιες τις εγγραφές στη σχετική κατηγορία του δυναμολογίου «αιτία απολύσεως».³ Σε κάποιες από αυτές τις ομάδες παρατηρείται ταύτιση όπως «οικειοθελής αποχώρηση» και «παραίτηση»,

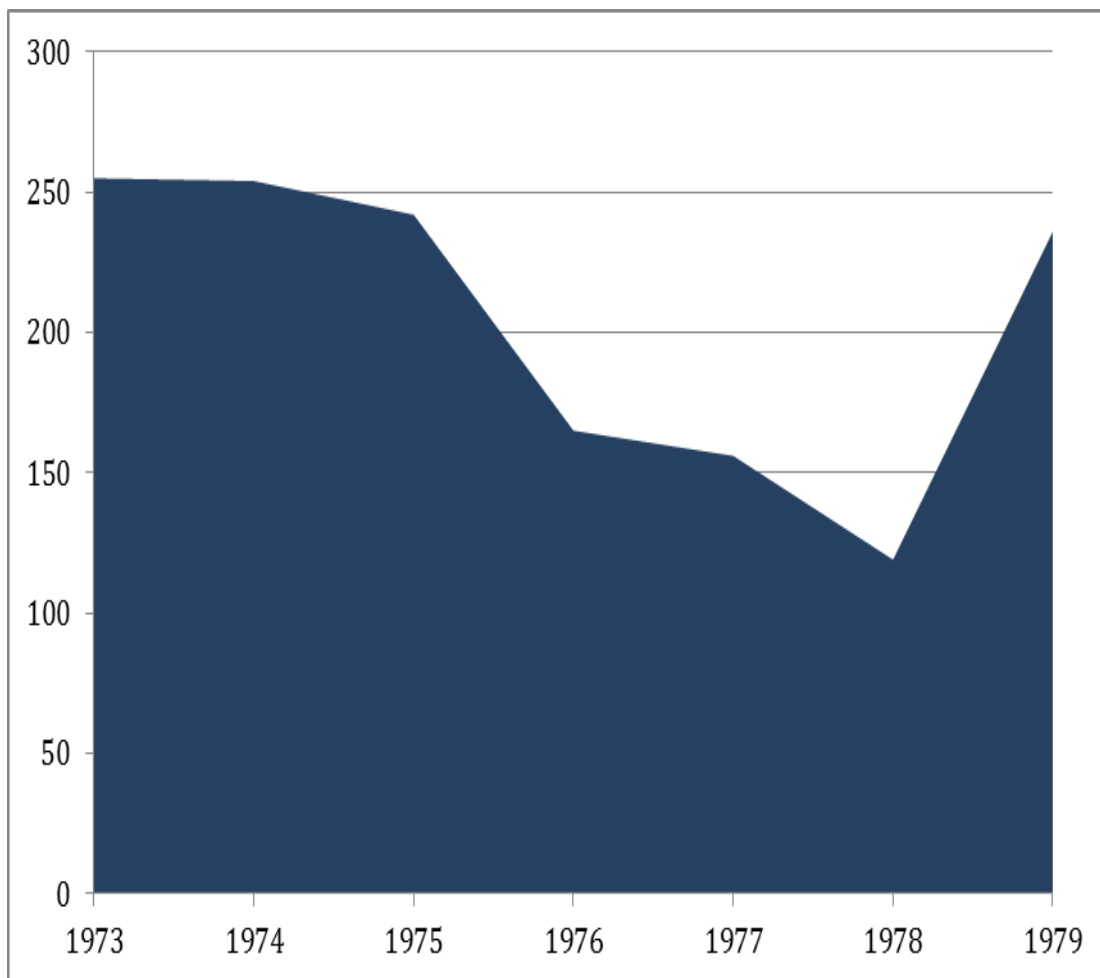
---

³ Ο όρος «αποχώρηση» από «απόλυση» θεωρήθηκε πιο γενικός και κατά συνέπεια πιο δόκιμος, για να συμπεριλάβει ένα ευρύτερο σύνολο αιτιών στο πλαίσιο του.

παρόλα αυτά επιλέχθηκε να μεταφερθούν αυτούσιες, προκειμένου να διατηρηθεί η συνάφεια ως προς την πρωτογενή πηγή άντλησης πληροφοριών. Εκεί, διακρίνονται και οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις τιμών για τη μεταβλητή της «αποχώρησης», η οποία σύμφωνα με τα δεδομένα του δυναμολογίου της Εταιρίας, συνιστά και διαχρονικά, αιτία αποχώρησης προσωπικού.

Διάγραμμα 7.2

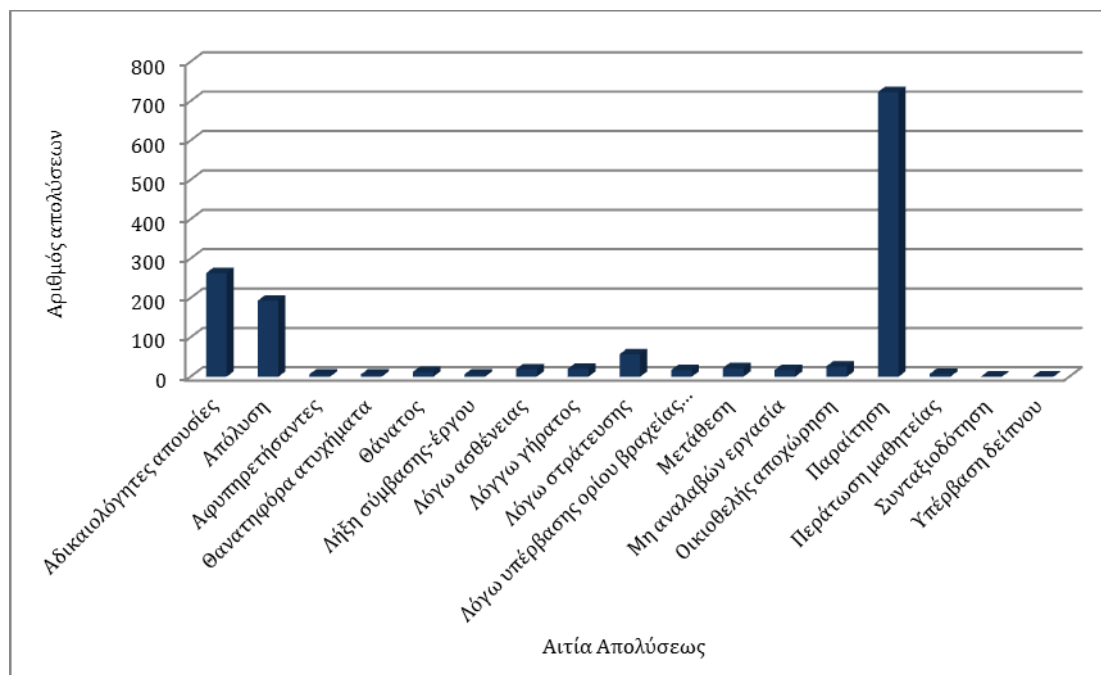
Διαχρονική εξέλιξη των απολύσεων για το σύνολο της δεκαετίας του 1970

Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Δυναμολόγιο εργαζομένων, Τ.1.

Διάγραμμα 7.3

Κυριότερες αιτίες αποχώρησης προσωπικού από τη ΛΑΡΚΟ για το σύνολο της δεκαετίας του 1970

Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Δυναμολόγιο εργαζομένων, Τ.1.

Η ερμηνεία μπορεί να είναι αμφίσημη. Ένας αριθμός όσων «αποχώρησαν οικιοθελώς» ή «παραιτήθηκαν» της εργασίας τους, δεν επέστρεψαν σε αυτή. Ωστόσο, ένα σημαντικό ποσοστό από όσους επαναπροσελήφθησαν, υποδηλώνει το ενδεχόμενο υιοθέτησης μιας τακτικής εθελούσιας εξόδου από την ίδια την Εταιρία σε δυσμενείς περιόδους για την πορεία της. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στα έτη με τις μεγαλύτερες αποχωρήσεις δυναμικού, σημειώνονταν και αυξημένες προσλήψεις. Σε ό,τι αφορά σε άλλες αιτίες αποχωρήσεως προσωπικού διακρίνονται κάποιες που συνδέονται με το νεαρό της ηλικίας ορισμένων εκ των εργαζομένων (στράτευση, περαίωση μαθητείας) ή αντιθέτως με την αδυναμία εργασίας λόγω της μεγάλης ηλικίας ή της επιβαρυσμένης υγείας («λόγω γήρατος», «συνταξιοδότηση», «λόγω ασθένειας»). Παρόλα αυτά, ένας σημαντικός αριθμός αιτιών συνδυάζεται μάλλον με κυρώσεις εξαιτίας πλημμελούς επαγγελματικής συμπεριφοράς από ένα μέρος του προσωπικού, το οποίο απολύεται για αδικαιολόγητες απουσίες, υπέρβαση χρόνου αδειας για βραχεία ασθένεια, για το γεγονός ότι δεν εκτέλεσε την εργασία ως όφειλε κ.α. Η

εμφάνιση αυτών των αποτελεσμάτων δεν απομονώνεται στα πρώτα χρόνια που καταγράφονται αποχωρήσεις από την Εταιρία, αλλά διασπείρεται στο σύνολο της δεκαετίας του 1970. Ένα πλέγμα παραγόντων μπορεί να εξηγήσει την αποτύπωση του προκείμενου⁴ από τη μία πλευρά, η έλλειψη εμπειρίας και εξειδίκευσης από ένα μέρος τους εργατικού κυρίως δυναμικού σε δυσχερείς συνθήκες εργασίας (όπως της μεταλλευτικής και μεταλλουργικής δραστηριότητας), η μακροχρόνια ενασχόλησή τους με άλλα επαγγέλματα (ιδίως του αγροτικού τομέα), η βραχυπρόθεσμη και πειραματική αρχικά ένταξή τους στο δυναμικό της Εταιρίας, και από την άλλη, το αυστηρό πλαίσιο μέσα στο οποίο οργάνωνε βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα τους στόχους της η τελευταία, μπορούν να αποδώσουν ενδεικτικώς το κλίμα μέσα στο οποίο προέκυπταν τέτοιες περιπτώσεις αποχώρησης από το εργοστάσιο.

Όπως αναφέρθηκε και στη δεκαετία του 1960, οι διαδοχικές μισθολογικές κυρώσεις που εξελίσσονταν σε αργίες και συχνά σε απολύσεις, είναι καταγεγραμμένες και στους ατομικούς φακέλους των εργαζομένων. Μολονότι πίσω από συμπλοκές μεταξύ εργαζομένων με συναδέλφους ή προϊσταμένους τους βρίσκονταν συμβάντα που δεν αποτυπώνονται στις καρτέλες, η ελλιπής τήρηση επαρκούς δεοντολογίας αναλογικά με τη φυσιογνωμία του χώρου εργασίας, ενδεχομένως μαρτυρά ένα πραγματικό γεγονός: τη μικρή επίγνωση του ρόλου που έχουν αναλάβει. Αυτό το γεγονός αρθρώνεται ως σημαντικό τμήμα του ευρύτερου δικτύου στον χώρο εργασίας ή καλύτερα, της κοινωνικής δομής που διαμορφώνεται σε αυτόν. Δεν συνδέεται μεμονωμένα με την εγγύτερη κοινοτική δομή της Λάρυμνας ή άλλων γειτονικών χωριών, αντιθέτως τις διαπερνά, αποτυπώνοντας με αυτόν τον τρόπο το μέγεθος της μεταβολής που έχει προκύψει για ένα ευρύτερο πλήθος δικτύων και δομών στις οποίες αυτά αποκρίνονταν. Όπως φαίνεται από τις πηγές, η ανάγκη για εργατικό δυναμικό οδηγεί συχνά στην επαναπρόσληψη εργατών, οι οποίοι απολύθηκαν για ανάρμοστη συμπεριφορά ή πλημμελή εργασία.⁴ Ωστόσο,

---

⁴ Η παρούσα διαπίστωση δεν θα πρέπει να συνδέεται με τις οργανωμένες απεργιακές κινητοποιήσεις των πρώτων χρόνων λειτουργίας του εργοστασίου. Το κύριο χαρακτηριστικό τους άλλωστε, συνιστά και την ειδοποιό διαφορά τους από το προκείμενο: η συλλογικότητα. Ακόμη και στην «άτυπη μορφή» τους, οι εργατικές συσσωματώσεις ως ένα δίκτυο που αναδεικνύεται από παρόμοιες διαδικασίες, μπορεί να ασκήσει τις απαραίτητες πιέσεις στο

μεγαλύτερη διάρκεια παραμονής στον εν λόγω εργασιακό χώρο προκύπτει για όσους δείχνουν παράλληλα μεγαλύτερη ευπείθεια στους κανονισμούς λειτουργίας και κινητικότητα στις άτυπες εργασιακές σχέσεις που αρθρώνονται στο εργοστάσιο. Σε αυτό το πλαίσιο διαμορφώνονται υπο-δικτυώσεις, που βοηθούν όσους δράστες δείχνουν προσαρμοστικότητα στις επιταγές της συγκυρίας και έχουν ως απώτερο συχνά στόχο την αναρρίχσή τους σε ευνοϊκότερες (ως προς τις απολαβές, τις συνθήκες και το κύρος) θέσεις εργασίας. Πόσω μάλλον, όταν κατορθώσουν να αναλάβουν ρόλο «*tertius gaudens*» ή «*tertius iungens*» σε *δομικές τρύπες* -ενδυναμώνοντας τη θέση τους απλά και μόνο με την ένταξή τους στο δίκτυο- δράστες δικτύων άλλων δομών, στα οποία έχουν ενδεχομένως σημαντικό ρόλο. Δυνητικά, αυτόν τον ρόλο στη συγκεκριμένη περίπτωση αναλαμβάνουν άτομα που βρίσκονται σε θέσεις εργασίας με υψηλή ιεραρχία, που επιβλέπουν ανειδίκευτους εργάτες ή εργατοτεχνίτες, αλλά δεν φθάνουν στα ανώτερα ή ανώτατα διοικητικά κλιμάκια της Εταιρίας. Πολλοί προέρχονται από τις κοινότητες των γύρω χωριών (συμπεριλαμβανομένης της Λάρυμνας), αλλά ο ρόλος τους στον εργασιακό χώρο τους φέρνει σε σύγκρουση συχνά με κάποιους εξ αυτών. Μπορεί να είναι μέλη κάποιου κοινοτικού και συγγενικού δικτύου στη δομή του εργοστασίου, όμως δεν είναι υπόλογοι σε όσους έχουν ισότιμη σχέση μαζί τους έξω από αυτή (μη κατευθυνόμενη), αλλά στα ανώτερα και ανώτατα στελέχη της Διοίκησης (κατευθυνόμενη σχέση). Αντιθέτως, τα υπόλοιπα μέλη των συγγενικών ή κοινοτικών δικτύων στη δομή του εργοστασίου είναι ιεραρχικά υπόλογα σε αυτούς (κατευθυνόμενη σχέση). Από τη μελέτη των αποτελεσμάτων για τη δεκαετία του 1960, προέκυψε ότι υπήρξαν κάποιοι (λίγοι) με προέλευση από τη Λάρυμνα που ανέλαβαν τέτοιες θέσεις. Παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε, εάν εξακολουθεί και στη δεδομένη χρονική περίοδο, να παρατηρείται το αντίστοιχο. Γίνεται λόγος για ελάσσονες θέσεις στην εποπτεία της βιομηχανικής παραγωγής, όπως του «επιστάτη» ή του «εργοδηγού».

«θεσμοθετημένο πλαίσιο λειτουργίας» της Επιχείρησης, αποφέροντας τα δέοντα για το ευρύτερο σύνολο αποτελέσματα.

Η προοπτική για μακροχρόνια εργασία στην Εταιρία, προκύπτει από την ατομική συνειδητοποίηση καθενός από τους εργαζομένους, ότι διαμορφώνει τις συνθήκες μεταβολής στο πρότερο βιοτικό του επίπεδο. Οι ολοένα αυξανόμενες απολαβές- που η ενασχόληση με τις αγροτικές εργασίες δεν θα μπορούσε με σιγουριά να εξασφαλίσει- οι καλύτερες συνθήκες ανατροφής και οι δυνατότητες μελλοντικής επαγγελματικής αποκατάστασης των τέκνων, η σταδιακή διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου από παραδοσιακό σε σύγχρονο πεδίο παροχής υπηρεσιών -συνιστούν μόνο κάποια από τα αποτελέσματα που καλούνταν να αποκωδικοποιήσει, ως *πληροφορία*, η ολιγομελής κοινοτική δομή της Λάρυμνας. Τα στοιχεία των δυναμολογιών της Εταιρίας δείχνουν το μέγεθος της εγκαθίδρυσης των νέων δεδομένων στον καθημερινό βίο των κατοίκων. Παραπάνω από ενενήντα (90) εγγραφές για άτομα που ανήκαν σε νοικοκυριά της δεκαετίας του 1950, εντοπίζονται για πρώτη φορά στους πίνακες πρόσληψης προσωπικού της Εταιρίας είκοσι χρόνια αργότερα. Λιγότερες εγγραφές για τη δεκαετία του 1960 (70) και του 1970 (67). Αν και αρκετές από αυτές αφορούν νεαρά κατά τη δεκαετία του 1950 μέλη νοικοκυριών, γεγονός που έχει ξεχωριστή σημασία καθόσον υποδηλώνεται η συγκράτηση του ενεργού πληθυσμού στον πυρήνα της κοινοτικής δομής λόγω της προσφερόμενης εργασίας στο εργοστάσιο, συγκαταλέγονται και ορισμένοι κάτοικοι μεγαλύτερων ηλικιών, οι οποίοι ενεγράφησαν στο δημοτολόγιο αρχικά με κύριο επάγγελμά τους τη γεωργία. Οι κάτοικοι της κοινότητας στρέφονται για εργασία στο εργοστάσιο, με τη μεγαλύτερη μαζικότητα που έχει καταγραφεί ποτέ μέχρι τότε.

Η επαγγελματική κινητικότητα κάνει πιο εμφανή την προαναφερθείσα μεταβολή. Ωστόσο, τα αποτελέσματα και πάλι ανατρέπουν το αναμενόμενο. Η συχνότητα εμφανίσεως εγγραφών στην κατηγορία «επιστάτης» ή «εργοδηγός» είναι μικρή και αρκετά μικρότερη από την προηγούμενη δεκαετία- μόλις ένας (1) επιστάτης και τρεις (3) εργοδηγοί. Σε αυτές τις θέσεις αντίθετα, εντοπίζονται άτομα από τα γύρω χωριά ή από άλλες περιοχές της Ελλάδος, τα οποία δεν έχουν εμφανείς στενούς δεσμούς με το κοινοτικό δίκτυο ή τα συγγενικά δίκτυα της Λάρυμνας· ακόμη και εάν μια τέτοια εξέλιξη είναι συγκυριακή και δεν αποτέλεσε άτυπη στρατηγική της Εταιρίας προκειμένου να αποκλιμακωθεί η

προοπτική ένταξης ενός προϋπάρχοντος και ενδεχομένως συμπαγούς δικτύου με σφικτούς δεσμούς στις οργανωσιακές λειτουργίες της, η επιδιωκόμενη απόσταση ανάμεσα σε υφιστάμενο και προϊστάμενο δείχνει πιο ευκαταφρόνητη με αυτόν τον τρόπο. Παρόλα αυτά, δεν θα πρέπει να υποτιμώνται άλλες σχεσιακές οντότητες με τις οποίες μπορεί να συνδέονται μεταξύ τους οι δράστες ενός δικτύου εργασίας όπως η «συμπάθεια», η «φιλία», η «εμπιστοσύνη», η «εκτίμηση», αλλά και το «κοινό συμφέρον» με προσανατολισμό την εκπλήρωση βραχυπρόθεσμων στόχων.

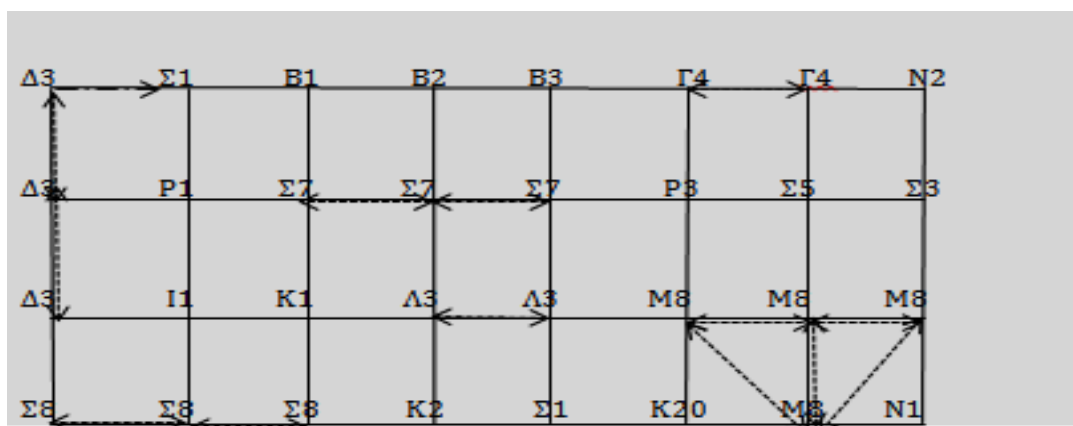
Επιστρέφοντας στο ζήτημα της κινητικότητας, δεν προκύπτει από τα στοιχεία του δυναμολογίου μια ραγδαία λήψη θέσεων επιστάτη ή εργοδηγού από κατοίκους της Λάρυμνας. Αντιθέτως, αυτό που παρατηρείται είναι η αύξηση της συχνότητας εμφάνισης εγγραφών για τις διοικητικές θέσεις, κατά κύριο λόγο για γραμματειακή υποστήριξη ανώτερων στελεχών ή για την τοποθέτησή τους σε τμήματα και θέσεις που δεν είχαν άμεση σχέση με τη μεταλλευτική παραγωγή. Τα χαρακτηριστικά αυτών των ατόμων αντιστοιχούν σε νεαρότερης ηλικίας μέλη νοικοκυριών, που καταγράφηκαν στο δημοτολόγιο τη δεκαετία του 1950. Προκαλεί εντύπωση δε το γεγονός, ότι πρόκειται στην πλειονότητά τους για γυναίκες, συζύγους ή θυγατέρες αρχηγών, με μακροχρόνια παρουσία στον χώρο. Σε αυτήν την περίπτωση, η δυναμική της μεταβολής αποδεικνύεται έμμεσα, δημιουργώντας τις συνθήκες οικονομικής και ενδεχόμενης κοινωνικής μεταβολής, τουλάχιστον για ένα μέρος δραστών του κοινοτικού δικτύου που αξιοποιούν τη συγκυρία σχετικώς εμπρόθεσμα για επαγγελματική και κοινωνική ανέλιξη. Αν και εμφανής στόχος μέρους του ενεργού πληθυσμού είναι πια η ένταξη στο διοικητικό δυναμικό της Εταιρίας, τα πρώτα ψήγματα στελέχωσης διοικητικών θέσεων από ένα τμήμα του, μας προϊδεάζει για τις ατομικές ή οικογενειακές στρατηγικές που ενδεχομένως ακολουθήσουν τα επόμενα χρόνια· ειδικότερα την περίοδο όπου το καθεστώς διοίκησης θα έχει αλλάξει ριζικά και θα ομοιάζει εν πολλοίς με αυτό του δημόσιου τομέα.

Σε κάθε περίπτωση, ακόμη κι εάν όλοι οι δράστες των δικτύων της κοινοτικής δομής ή της νεοσυσταθείσας δομής του εργοστασίου δεν υπήρξαν δρώντα υποκείμενα σε όλα τα παραπάνω στάδια, άμεσα ή έμμεσα έρχονταν σε επαφή με ένα σύνολο εμφανών αποτελεσμάτων στους μηχανισμούς οργάνωσης

του καθημερινού τους βίου. Η βελτίωση και η κατοχύρωση του εισοδήματος δημιουργεί νέες καταναλωτικές συμπεριφορές, οι οποίες δεν υπήρχαν πρωτύτερα. Ως εκ τούτου, από το εργοστάσιο, και υπό την επίβλεψη του ορισμένες φορές, αναπτύσσεται ένα πλήθος νέων επαγγελματών που καλύπτουν αρκετές από αυτές τις ανάγκες. Η επαφή με το νεοεισελθέν στοιχείο είναι επίσης αναπόφευκτη και ειδικότερα για τις νέες γενεές, οι οποίες μοιραζόμενες κοινούς χώρους από μικρή ηλικία (σχολείο, χώρους αναψυχής κ.α.) γίνονται φορείς και αποδέκτες νέων πληροφοριών, τμημάτων διαφορετικού πολιτισμικού κεφαλαίου, που οδηγεί στη σταδιακή σύνθεση ενός νέου, πολύπτυχου κοινωνικού κεφαλαίου. Αυτή η διαδικασία ωστόσο, φαίνεται ότι βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο στην περίοδο που εξετάζουμε για να αποδείξει τη δυναμική της, καθώς η κοινοτική δομή τηρεί σε πολλά σημεία ανέπαφη τη συνεκτικότητά της και αμετάβλητους τους δεσμούς από τους οποίους προκύπτουν τα δίκτυά της. Η εμφανέστερη μεταβολή που δείχνει να έχει ολοκληρωθεί μέχρι τη δεκαετία του 1970, είναι η εκούσια διαμόρφωση σχεσιακής οντότητας με το νέο οικονομικό στοιχείο (εργοστάσιο), μέσω της εργασίας. Το μέγεθός της, αποδεικνύεται ενδεικτικά με το παρακάτω γράφημα:

Γράφημα 7.2

Δίκτυα συγγενικών και κοινοτικών δεσμών στον χώρο εργασίας τη δεκαετία του 1970-Τμήμα 1 (ΟΕ)

Πηγή: Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης ετών 1970-1979. (αρ. βιβλίων 1). Επεξεργασμένα στοιχεία Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Δυναμολόγιο εργαζομένων, Τ.1.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Οικονομική έναντι Κοινωνικής Μεταβολής

Τα αποτελέσματα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε μια μεταλλουργική-μεταλλευτική επιχείρηση και το αγροτικό τοπίο στο οποίο εδραιώνει σταδιακά την παρουσία της, διαπερνούν ως κύρια υπόθεση εργασίας το σύνολο των κεφαλαίων που προηγήθηκαν. Η ανάλυση των οικονομικών, δημογραφικών και σχεσιακών μεταβλητών που πραγματοποιήθηκε, απέδειξε ότι το *κοινωνικό κεφάλαιο* μεταξύ *επιχείρησης* και *κοινότητας* συγκροτείται, τη στιγμή που το εργοστάσιο αναγνωρίζεται από τους δράστες του πλήρους κοινοτικού δικτύου ως ένας παράγοντας που διέπει σημαντικές του λειτουργίες.

Μέσα από τις συνδέσεις που αναπτύσσει με άτομα, ομάδες, θεσμούς και νόρμες της κοινοτικής δομής (*κοινωνικό κεφάλαιο*), η επιχείρηση μετατρέπεται σε φορέα περισσότερων μορφών κεφαλαίου: οικονομικού, τεχνολογικού, γνωστικού, ανθρώπινου και πολιτισμικού. Οι εισροές αυτές που επιτυγχάνει η επιχειρηματική στην κοινοτική δομή μεταβάλλουν το παγιωμένο κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας της, κάτι που εντατικοποιείται όσο ολοκληρώνεται η *κοινωνική έδρασή* της στον χώρο σε τρία ξεχωριστά στάδια (εγκατάσταση, πρώτα χρόνια λειτουργίας, μεγέθυνση του εργοστασίου). Η κοινωνική μεταβολή συμβαδίζει και προκύπτει πολλές φορές άμεσα από την οικονομική μεταβολή, με τη σταδιακή αλλαγή στο κύριο είδος επαγγέλματος που ασκείται από το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων της κοινότητας. Πρόκειται όμως για διαδικασία που εμπίπτει σε ενδοκοινοτικούς μηχανισμούς, θεσμούς, νοοτροπίες και συλλογικές ή ατομικές συμπεριφορές των δρώντων, γεγονός που αιτιολογεί την ετεροχρονισμένη ενσωμάτωση των νέων στοιχείων από τους δράστες του κοινοτικού ή των επιμέρους συγγενικών δικτύων του. Σε αυτό το πλαίσιο, η

επιχείρηση διατηρεί τον δικό της ξεχωριστό ρόλο· μέσα από την προσφορά εργασίας, εντάσσει ολοένα περισσότερους δράστες του κοινοτικού στο δικό της βιομηχανικό δίκτυο, γνωρίζει τη φυσιογνωμία της κοινοτικής δομής, αναπτύσσει μαζί της διαλεκτική σχέση και εδραιώνει την παρουσία της στον χώρο μέσα από τομείς που ξεπερνούν το επίπεδο της οικονομικής συνεργασίας (*εταιρική ευθύνη*). Παρατηρείται δε, ότι, εάν η οικονομική μετατρέπεται σε κοινωνική μεταβολή, τότε είναι στο στάδιο μεγέθυνσης του εργοστασίου· όταν δηλαδή καταγράφεται ο μεγαλύτερος βαθμός αλληλεπίδρασης μεταξύ τριών δρώντων: *επιχείρησης, κοινότητας, δικτύων*.

Επιχείρηση: Η «ΛΑΡΚΟ» συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά οργάνωσης, στρατηγικής και δράσης του ιδρυτή της, Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη. Οι οργανωσιακές λειτουργίες της εμφανίζουν πολλές ομοιότητες με αυτές των επιχειρηματικών δομών απλής μορφής, παρά το γεγονός ότι η ίδια η επιχείρηση διαιρείται σε εργοτάξια που είναι εγκατεστημένα σε διαφορετικές περιοχές και αποτελεί θυγατρική εταιρία της «Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων» στα πρώτα χρόνια λειτουργίας της. Ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης επιβλέπει την επιχειρηματική διαδικασία σε κάθε μορφή της, διατηρώντας τον κεντρικό ρόλο στη λήψη αποφάσεων και στην υιοθέτηση των στρατηγικών σε όλες τις εταιρίες που ανήκουν στο συγκρότημα των επιχειρήσεών του. Συνιστά ταυτοχρόνως ιδιοκτήτη και γενικό διευθυντή της «ΛΑΡΚΟ», πλαισιωμένος από τον μικρό αριθμό υποδιευθυντών που επιλέγει ο ίδιος και χαίρουν της απόλυτης εμπιστοσύνης του. Ένας είναι και ο διευθυντής για καθένα από τα εργοτάξια της Λάρυμνας, του Αγίου Ιωάννη και της Εύβοιας, ο οποίος προΐσταται της επιχειρηματικής διαδικασίας, ενώ επιλέγεται και ελέγχεται από τον γενικό διευθυντή της Εταιρίας· τον ίδιο τον Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη. Η ευελιξία στη διαχείριση της πληροφορίας και στη χάραξη στρατηγικών που συνοδεύει την επιχειρηματική δράση του, επεκτείνεται και στον τρόπο με τον οποίο λαμβάνει την *εταιρική ευθύνη* του, κάτι που είναι ιδιαίτερος εμφανές στον εργατικό συναισθηματικό που βρίσκεται πλησίον της εργοστασιακής μονάδας και γύρω από το αγροτικό τοπίο της Λάρυμνας. Ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης προετοιμάζει τις συνθήκες για τη

δημιουργία μιας βιομηχανικής κοινωνίας, στοιχείο που υπερθεματίζει τον καινοτόμο χαρακτήρα που επικρατεί στον πυρήνα της επιχειρηματικής συμπεριφοράς του. Μία από τις προεκτάσεις αυτής της διαδικασίας, είναι η δημιουργία νέων κοινωνικών δικτύων στον χώρο, ο θρυμματισμός ή η ανασύνθεση παλαιότερων, γεγονός που ενισχύει σταδιακά την παρουσία της ΛΑΡΚΟ στην κοινοτική δομή της Λάρυμνας.

Κοινότητα: Η Λάρυμνα αποτελεί μια περίπτωση ελληνικής αγροτικής κοινότητας των αρχών της δεκαετίας του 1950. Κυρίαρχο σχεσιακό είδος που συνδέει τα μέλη της μεταξύ τους είναι *συγγένεια*. Η δημογραφική και σχεσιακή ανάλυση που πραγματοποιήθηκε στα νοικοκυριά της κοινότητας, απέδειξε ότι η κοινή *προέλευση* των κατοίκων, σηματοδοτούσε σχεδόν πάντοτε ανάμεσά τους την ύπαρξη στενής ή μακρινής *συγγένειας*. Οι δεσμοί της *συγγένειας* υποδηλώνουν και τον βαθμό εξωστρέφειας της Λάρυμνας προς τις γειτονικές κοινότητες ή την ευρύτερη περιοχή μέσα στην οποία εντάσσεται γεωγραφικά. Παρατηρήθηκε δε, ότι οι εξωκοινοτικοί δεσμοί διαμορφώνονταν κάτω από τις συνθήκες που καθόριζαν κυρίως δύο παράγοντες: η εγγύτητα της γεωγραφικής θέσης και η συνάφεια του επαγγέλματος. Μέχρι την εμφάνιση του εργοστασίου, ο παραγωγικός πληθυσμός της Λάρυμνας στην πλειονότητά του ήταν στραμμένος στις ιδιόκτητες αγροτικές εκμεταλλεύσεις που βρίσκονταν είτε γύρω από την κοινότητα είτε στο κωπαϊδικό πεδίο που πρόσφατα είχε απαλλοτριωθεί και διανεμηθεί στους κατοίκους των παραλίμνιων περιοχών. Αυτό το γεγονός αιτιολογεί τη συχνότερη παρουσία στο δημοτολόγιο συζύγων κυρίως, που είχαν ως τόπο καταγωγής τους κάποιο από τα κοντινά χωριά της Βοιωτίας, και όχι του νομού Φθιώτιδος στον οποίο ανήκει η Λάρυμνα. Επίσης, το γεγονός ότι αποτελεί φυσικό όρμο, δικαιολογεί την παρουσία ενός μικρού αριθμού νοικοκυριών στο δημοτολόγιο του 1953, με προέλευση κάποιο από τα ευβοϊκά χωριά. Η πλειονότητα όμως των εξωκοινοτικών συγγενικών δεσμών της Λάρυμνας εντοπίζονται στο γειτονικό Μαρτίνο, μια σύνδεση που αποδεικνύει ότι η έννοια της *κοινότητας* δοκιμάζεται συνεχώς στον χώρο και τον χρόνο.

Η παρουσία της βιομηχανικής δομής έθεσε υπό δοκιμή σχεσιακές οντότητες με παγιωμένη μορφή, όπως της συγγένειας, καθώς μετέβαλε μια βασική παράμετρο που μακροπρόθεσμα τείνει να καθορίζει: την *εργασία*. Παρατηρείται αρχικά, ότι το εργοστάσιο αποτέλεσε περισσότερο παράγοντα έλξης παρά άπωσης πληθυσμού, με τις εισροές σε ανθρώπινο δυναμικό από διαφορετικές περιοχές του ελλαδικού χώρου να αυξάνονται όσο επεκτείνονται οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις και δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας. Αντιστρόφως, τα νέα νοικοκυριά που καταγράφονται στο δημοτολόγιο και δεν έχουν συγγενικούς δεσμούς με εκείνα που προϋπάρχουν στην κοινότητα, εμφανίζονται εξ αρχής προσανατολισμένα στη βιομηχανική εργασία, με ένα ή περισσότερα μέλη τους να απασχολούνται στο εργοστάσιο. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970, ολοένα περισσότερα από αυτά τα νοικοκυριά δημιουργούν συγγενικούς δεσμούς με οικογένειες που έχουν μακροχρόνια παρουσία στη Λάρυμνα. Οι αλλαγές που καταγράφονται στη σύνθεση των συγγενικών δικτύων για το σύνολο των τριών δεκαετιών που εξετάσαμε, συνιστούν μια αποτύπωση των διαρκών ζυμώσεων που πραγματοποιούνται στην κοινοτική δομή της Λάρυμνας και των ορίων που η ίδια θέτει στον εαυτό της με την αποδοχή ή απόρριψη νέων δραστών (ατόμων ή ομάδων), θεσμών, νορμών, συμπεριφορών και νοοτροπιών.

Η μεταβολή στο κυρίαρχο είδος εργασίας από *αγροτικό* σε *βιομηχανικό*, επιβεβαιώνει έως ένα βαθμό και την κοινωνική μεταβολή που τη συνοδεύει. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970, η πλειονότητα του παραγωγικού πληθυσμού της Λάρυμνας θα εργάζεται στο εργοστάσιο, αρκετοί θα αποτελούν εξειδικευμένο εργατοτεχνικό δυναμικό και λιγότεροι θα έχουν αναλάβει κάποια θέση εποπτείας στην παραγωγική διαδικασία. Επίσης, καινούρια επαγγέλματα θα εμφανιστούν και εκτός του εργοστασίου, καλύπτοντας τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας (κοινότητα και εργατικός συννοικισμός) για περισσότερα αγαθά και υπηρεσίες. Οι δράστες της κοινοτικής δομής συμμετέχουν, διεκδικούν και αποκτούν ρόλους και θέσεις στα νέα κοινωνικά δίκτυα που η επιχειρηματική δομή του Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη κινητοποιεί στο βιομηχανικό, πια, τοπίο της Λάρυμνας.

Τα δίκτυα: Οι συνδέσεις που ανέπτυξαν μέσα στις τρεις δεκαετίες μεταξύ τους οι δύο δομές, *βιομηχανική* και *κοινοτική*, συνέθεσαν το απαραίτητο κοινωνικό κεφάλαιο που επιτρέπει σε μια επιχείρηση να συνυπάρχει, να αλληλεπιδρά και συχνά να συνεργάζεται με τις τοπικές κοινωνίες στις οποίες επεκτείνονται, με άμεσο και έμμεσο τρόπο, τα αποτελέσματα της λειτουργίας της. Πρόκειται για διαδικασία, η οποία συνεχώς βρίσκεται σε εξέλιξη και πραγματώνεται συχνά μέσα από συγκρούσεις που δρομολογούν τα διαφορετικά συμφέροντα των δραστών τους (άτομα και ομάδες). Οι πυκνότεροι δεσμοί παρατηρούνται στο στάδιο επέκτασης του εργοστασίου (δεκαετία του 1970), όταν περισσότεροι κάτοικοι της κοινότητας στρέφονται για εργασία στη βιομηχανία. Αρκετοί από αυτούς, διαφοροποιούνται σχετικά νωρίς από το επάγγελμα που παραδοσιακά ασκούσε το νοικοκυριό από το οποίο προέρχονταν, καθώς σε νεαρή ηλικία και προτού αναλάβουν κάποια θέση εργασίας, εκπαιδεύονται από την Εταιρία ως εξειδικευμένο εργατοτεχνικό προσωπικό. Ο ρόλος των αγροτικών οικογενειών σε μια τέτοια εξέλιξη ενδέχεται να ήταν προτρεπτικός, μια και η συντριπτική πλειονότητα των νέων ανδρών που κατοικούσαν στη Λάρυμνα την ίδια περίοδο, είχε στραφεί σε κάποιο από τα βιομηχανικά επαγγέλματα. Συνεπώς, κύριο πεδίο άμεσης αλληλεπίδρασης μεταξύ της κοινότητας και της επιχείρησης ήταν το ίδιο το *εργοστάσιο*, καθώς ένας δράστης της κοινοτικής αποτελούσε την ίδια στιγμή και δράστη της βιομηχανικής δομής. Σε αυτό το πλαίσιο τα *κοινωνικά δίκτυα* διαδραμάτισαν το πλέον καταλυτικό ρόλο: έδωσαν σε άτομα και ομάδες τη δυνατότητα πρόσβασης σε νέους πόρους, πληροφορίες και γνώσεις, που βελτίωσαν τη θέση και τον ρόλο τους σε ένα ή περισσότερα δίκτυα και των δύο δομών, ενδυνάμωσαν κατ' επέκταση το κοινωνικό κεφάλαιο μεταξύ του πλήρους βιομηχανικού με το κοινοτικό δίκτυο και ενίσχυσαν τους μηχανισμούς που επιτάχυναν τη μετατροπή της οικονομικής σε κοινωνική μεταβολή.

Σε μια γενική κατηγοριοποίησή τους, στην επιχειρηματική δομή της «ΛΑΡΚΟ» εντοπίστηκαν δίκτυα: *οικονομικής συνεργασίας, κοινωνικής ολοκλήρωσης και συγγένειας.*

Σε δίκτυα *οικονομικής συνεργασίας* συμμετέχουν όλοι οι δράστες της επιχειρηματικής δομής. Διαφοροποιούνται μόνο οι θέσεις και οι ρόλοι που κατέχουν σε αυτά. Η παρουσία των κατοίκων της κοινότητας στη βιομηχανική

διαδικασία ενδυναμώνεται συνεχώς μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970. Επίσης, η επέκταση του εργοστασίου την ίδια περίοδο, συνοδεύεται από τη μετατροπή των «απλών εργατών» τις δεκαετίες του 1950 και κυρίως του 1960, σε εξειδικευμένους εργατοτεχνίτες στα διάφορα τμήματά του. Αντιστοίχως, αυξάνονται οι θέσεις εποπτείας για δράστες της κοινοτικής δομής μέσα στη βιομηχανική δομή, αν και ο αριθμός τους εξακολουθεί να είναι σχετικά μικρός συγκριτικά με το σύνολο αυτών των θέσεων και ο χαρακτήρας τους περιορίζεται στην επίβλεψη της βιομηχανικής παραγωγής (επιστάτες, εργοδηγοί). Δεν εντοπίστηκε κανένας δράστης της κοινοτικής δομής να έχει αναλάβει θέση υψηλής ιεραρχίας στη διοικητική οργάνωση του εργοστασίου, και μόλις στη δεκαετία του 1970 καταγράφονται κάτοικοι της κοινότητας να κατέχουν κάποια θέση γραμματειακής υποστήριξης διοικητικού έργου. Ο αριθμός αυτών των θέσεων είναι περιορισμένος και καλύπτεται από γυναίκες, συζύγους ή θυγατέρες οικογενειών με παλαιότερη ή πιο πρόσφατη εγκατάσταση στη Λάρυμνα και από άρρενα τέκνα νεαρής ηλικίας οικογενειών με μακροχρόνια παρουσία στον χώρο.

Από τα οικονομικά δίκτυα προκύπτουν συχνά *δίκτυα κοινωνικής ολοκλήρωσης*. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι εργατικές συσσωματώσεις που εκδηλώνουν τη δυναμική παρουσία τους στη βιομηχανική δομή με απεργιακές κινητοποιήσεις μεγάλης διάρκειας (1965 και 1977). Αντιστοίχως, σχεσιακά είδη όπως της συμπάθειας, της εκτίμησης, της φιλίας κ.α. καθορίζονται από ατομικά ή συλλογικά χαρακτηριστικά των δρώντων, τα οποία εντοπίζονται σε οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνάφειες που είτε προϋπάρχουν ανάμεσα σε άτομα και ομάδες είτε καλλιεργούνται κατά διάρκεια της καθημερινής αλληλεπίδρασης τους στον χώρο εργασίας. Πρόκειται στην πλειονότητά τους για *δίκτυα νόρμας*, τα οποία συγκρούονται ή συνεργάζονται με το *θεσμικό πλαίσιο* λειτουργίας της Εταιρίας, προκαλώντας συχνά τη μερική τροποποίησή του. Τα αποτελέσματα της πολύμηνης απεργίας του 1977 αποτελούν εν πολλοίς μια τέτοια περίπτωση. Η ανάλυση που πραγματοποιήθηκε επιβεβαιώνει τη συμμετοχή δραστών της κοινοτικής δομής σε δίκτυα κοινωνικής ολοκλήρωσης, δεν αποτυπώνει όμως και το μέγεθος αυτής της συμμετοχής. Ο χαρακτήρας του δείγματος που μελετήθηκε (αρχειακές πηγές) και η χρονική απόσταση από τα γεγονότα και τις συνθήκες

που εξετάστηκαν, δεν επέτρεψε την υιοθέτηση διαφορετικών τεχνικών συλλογής πληροφοριών (π.χ. ερωτηματολόγια) για την παραμετροποίηση και την περαιτέρω ανάλυση της αλληλεπίδρασης των δικτύων κοινωνικής ολοκλήρωσης μεταξύ τους ή/και με τους οργανωτικούς μηχανισμούς που διέπουν τη λειτουργία της βιομηχανικής δομής.

Τα δίκτυα στενής ή μακρινής συγγένειας μπορούν επίσης να λογιστούν ως δίκτυα νόρμας. Το κύριο ερώτημα που συνόδευσε την προσέγγιση των συγγενικών δικτύων της κοινοτικής δομής, αφορά στο μέγεθος μεταφοράς τους ως παγιωμένα σύνολα στις λειτουργίες της βιομηχανικής δομής. Η παρουσία τους στο εργοστάσιο αντανακλά το ενδιαφέρον ή τη δυνατότητα των κατοίκων της Λάρυμνας να εργαστούν στη βιομηχανία. Όπως παρατηρήθηκε, η μαζική ένταξη των κοινοτικών δραστών στο πλήρες δίκτυο του εργοστασίου συνέπεσε χρονικά με την περίοδο μεγέθυνσής του. Ως προέκταση, δεν διαπιστώθηκε η δυναμική συμμετοχή συγγενικών δικτύων της κοινότητας στη βιομηχανική δομή, ώστε να μελετηθούν ξεχωριστά τα ενδεχόμενα κοινά κίνητρα, στρατηγικές και συμπεριφορές των μελών τους, παρά μόνο στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Οι περισσότεροι από τους εργαζομένους με τόπο καταγωγής τη Λάρυμνα που συνδέονταν με δεσμούς στενής ή μακρινής συγγένειας, συνεργάζονταν μεταξύ τους κατέχοντας θέσεις ανειδίκευτων ή εξειδικευμένων εργατών στο σύνολο των τμημάτων παραγωγής του εργοστασίου. Δεν καταγράφηκαν στοιχεία που να επιβεβαιώνουν την επαγγελματική κινητικότητά τους σε θέσεις εργασίας διαφορετικές της βιομηχανικής παραγωγής (υποστήριξης διοικητικού έργου) και υψηλής διοικητικής ιεραρχίας (διεύθυνση), παρά μόνο λίγες περιπτώσεις εργατών που ανέλαβαν στην πορεία κάποια θέση εποπτείας χαμηλής κλίμακας (επιστάτες, εργοδηγοί). Μέσα στη δεκαετία του 1970, δράστες της κοινοτικής δομής εργάζονται σε γραφεία διοικητικών υπηρεσιών της Εταιρίας, δίχως όμως να έχει προηγηθεί η απασχόλησή τους σε κάποιο τμήμα παραγωγής. Παρατηρήθηκε δε, ότι οι έμμεσοι δεσμοί ορισμένων ατόμων με το εργοστάσιο είναι πυκνότεροι σε σχέση με άλλα, καθώς προέρχονταν από οικογένειες που είχαν μακρά παραμονή στην κοινότητα της Λάρυμνας, με ένα τουλάχιστον μέλος τους να ανήκει στο εργατικό δυναμικό στα στάδια της εγκατάστασης και των πρώτων χρόνων λειτουργίας του. Το γεγονός αυτό, αποδεικνύει ότι η

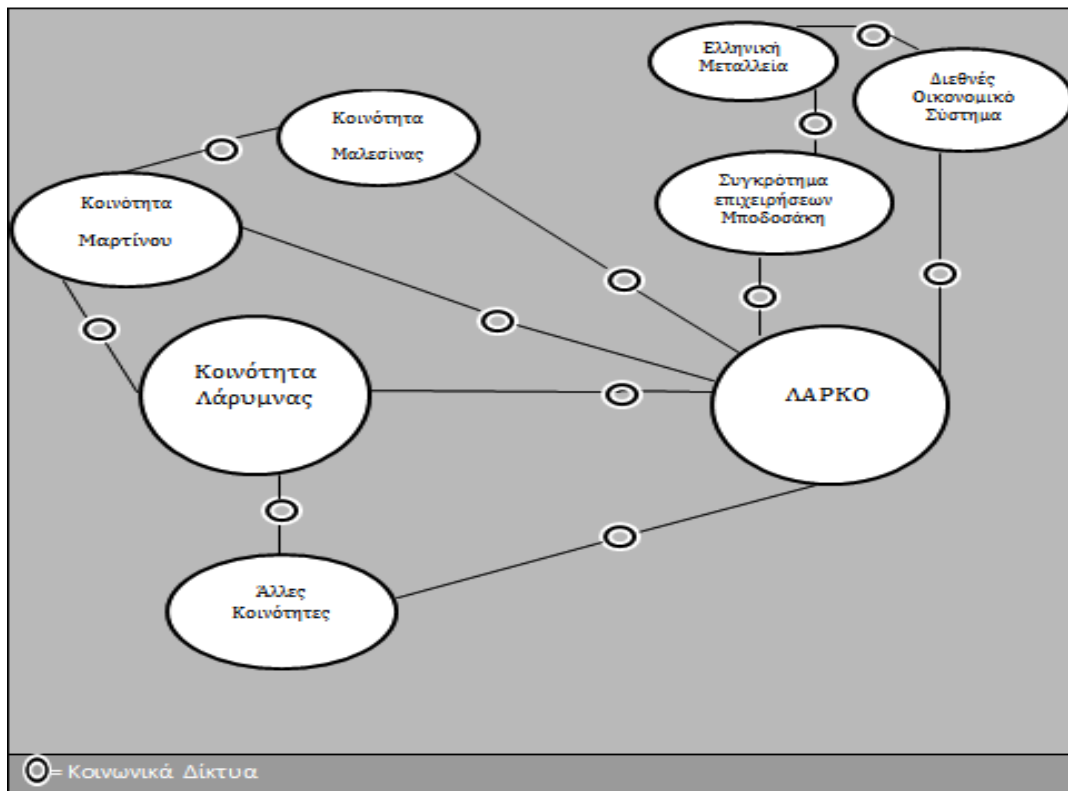

κοινωνική ενσωμάτωση του εργοστασίου στο κοινοτικό και τα επιμέρους συγγενικά δίκτυα ή μεμονωμένους δράστες (άτομα και ομάδες) δεν πραγματοποιήθηκε με τον ίδιο τρόπο και ταυτοχρόνως. Οι γράφοι των προσωποκεντρικών δικτύων (ego-network), μπορούν να απεικονίσουν το σύνολο αυτών των συνδέσεων για ένα άτομο στο οποίο εστιάζουμε.

Από τα παραπάνω προκύπτει, ότι η *επιχείρηση* και η *κοινότητα* αποκτούν μεταξύ τους περισσότερα πεδία αλληλεπίδρασης, όσο ενδυναμώνεται το *κοινωνικό κεφάλαιο* με το οποίο συνδέονται. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, η δημιουργία νέων ή ο αναπροσδιορισμός παλαιότερων σχεσιακών οντοτήτων, βάσει των οποίων τα άτομα διαμορφώνουν σφικτούς ή χαλαρούς δεσμούς μεταξύ τους. Καταλυτικός ο ρόλος των *κοινωνικών δικτύων*, τα οποία αποτελούν σε μια σχηματική θεώρησή τους ενδιάμεσο κόμβο επικοινωνίας για την κοινοτική και βιομηχανική δομή:

Σχήμα Ε1

Τα δίκτυα ως ενδιάμεσος κόμβος σύνδεσης βιομηχανίας και κοινότητας

Μέσω των δικτύων, οι δράστες της κοινότητας συνθέτουν άμεσες ή έμμεσες συνδέσεις με το εργοστάσιο, αποκτούν ρόλους όταν κατέχουν κάποια θέση εργασίας, δέχονται και μεταφέρουν πληροφορίες και γνώση, αλληλεπιδρούν με το θεσμικό πλαίσιο που υπαγορεύει τους μηχανισμούς λειτουργίας του. Η έρευνα απέδειξε, ότι στη δεκαετία του 1970 είχαν δημιουργηθεί οι πιο πολλές και διαφορετικές δικτυώσεις μεταξύ κοινοτικής και βιομηχανικής δομής, γεγονός που ενισχύεται από τη μαζική στροφή των κατοίκων της Λάρυμνας προς το εργοστάσιο για εργασία. Πρόκειται όμως για μια διαδικασία, που βρίσκεται σε ένα στάδιο δυναμικής αποτύπωσής της και όχι ολοκλήρωσής της. Συνεπώς, η εξέλιξη και η δράση των δικτύων που δημιουργήθηκαν με την εδραίωση της «ΛΑΡΚΟ» στο αγροτικό τοπίο της Λάρυμνας μετά τη δεκαετία του 1970- στην κρίσιμη περίοδο της δεκαετίας του 1980 και στο νέο ιδιοκτησιακό καθεστώς των επόμενων χρόνων- οι στρατηγικές κοινωνικής ενσωμάτωσης που υιοθετεί η Εταιρία προς το εξωτερικό περιβάλλον της, ο εντοπισμός περισσότερων σχεσιακών οντοτήτων ανάμεσα στις δύο δομές και η εμφάνιση νέων δικτύων, το ενδεχόμενο από-έδρασης της επιχείρησης σήμερα, αποτελούν μια σειρά από ζητήματα που θα μπορούσαν να μελετηθούν μελλοντικά, ως προέκταση των όσων εξετάστηκαν ήδη. Επίσης, ο βαθμός εξοικείωσης της κοινότητας με τη μεταλλεία μέσα από τη δράση εταιριών που προηγήθηκαν της «ΛΑΡΚΟ», ο ρόλος τους στην άπωση ή έλξη πληθυσμού και τα δίκτυα που εντοπίζονται για πρώτη φορά στο αγροτικό πεδίο της Λάρυμνας, μας προβληματίζουν σε ξεχωριστό κείμενο που πραγματεύεται την αδυναμία της «Λοκρίς» και άλλων επιχειρήσεων να δρομολογήσουν αυτό που κατάφερε ο Π. Μποδοσάκης Αθανασιάδης για τη Λάρυμνα και γειτονικές της κοινότητες: *οικονομική και κοινωνική μεταβολή*. Τέλος, η οικονομική, δημογραφική και σχεσιακή ανάλυση που πραγματοποιήθηκε στην παρούσα έρευνα επιχειρείται να μεταφερθεί σε περισσότερες περιπτώσεις όπου παρατηρείται η διαχρονική αλληλεπίδραση μεταξύ μιας μεταλλευτικής-μεταλλουργικής επιχείρησης με το εγγύς κοινωνικό περιβάλλον στα στάδια εγκατάστασης, πρώτης περιόδου λειτουργίας και επέκτασης των βιομηχανικών μονάδων της. Κύριος στόχος, η συγκέντρωση και η συγκριτική ανάλυση των αποτελεσμάτων που θα προκύψουν από ένα σύνολο

ειδικών μελετών (case studies) για μεταλλευτικές επιχειρήσεις, κοινότητες ή εργατικούς συνδικισμούς, στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

ΠΙΝΑΚΕΣ, ΣΧΗΜΑΤΑ, ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ, ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ, ΧΑΡΤΕΣ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Πίνακας 3.1 Κατανομή δυναμικού των γενικών μεταλλευτικών επιχειρήσεων (1960-1969)	173
Πίνακας 3.2 Πληθυσμιακή κατανομή του δήμου Λαρυμνής κατά φύλο και χωριό (1879, 1889, 1896 & 1907)	188
Πίνακας 3.3 Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός (1920,1928,1940,1951)	192
Πίνακας 5.1 Κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των νοικοκυριών βάσει της απογραφής του 1961	272
Πίνακας 6.1 Ταξινόμηση συγγενικών δεσμών των νοικοκυριών βάσει του κοινού επωνύμου (1953)	308
Πίνακας 6.2 Ταξινόμηση συγγενικών δεσμών των νοικοκυριών βάσει του κοινού επωνύμου (1954-1959)	330
Πίνακας 6.3 Κατανομή εργατικού δυναμικού βάσει του κωδικοποιημένου επωνύμου και του τύπου απασχόλησης στο εργοστάσιο (δεκαετία 1950)	334
Πίνακας 6.4 Ταξινόμηση συγγενικών δεσμών ανάμεσα στα νέα νοικοκυριά βάσει του κοινού επωνύμου (1960-1969)	341
Πίνακας 6.5 Ταξινόμηση συγγενικών δεσμών ανάμεσα στα νέα και τα παλαιότερα νοικοκυριά βάσει του κοινού επωνύμου (1953-1969)	342
Πίνακας 7.1 Ταξινόμηση συγγενικών δεσμών ανάμεσα στα νέα νοικοκυριά βάσει του κοινού επωνύμου (1970-1979)	367
Πίνακας 7.2 Ταξινόμηση συγγενικών δεσμών ανάμεσα στα νέα και τα παλαιότερα νοικοκυριά βάσει του κοινού επωνύμου (1950-1970)	369
Σχήμα 1 Είδη οικονομικών συνδέσμων στη βεμπεριανή θεωρία	31
Σχήμα 2 Κοινωνικοί ιδεότυποι και οι μορφές ολοκλήρωσής τους	32
Σχήμα 3 Μορφές ενοποίησης της Οικονομίας	37
Σχήμα 4 Ανάλυση πλήρους δικτύου	50
Σχήμα 5 Ανάλυση ατομικού δικτύου	51

Σχήμα 6 Η «απαγορευμένη τριάδα» του Granovetter	52
Σχήμα 7 Δίκτυο με υψηλό βαθμό κεντρικότητας	61
Σχήμα 8 Δίκτυο με μηδενικό βαθμό κεντρικότητας	61
Σχήμα 9 Κοινωνική Δομή και επιμέρους έννοιες της	64
Σχήμα 1.1 Προϋποθέσεις για την έναρξη της επιχειρηματικής διαδικασίας	76
Σχήμα 1.2 Προσωπική μορφή επιχείρησης	91
Σχήμα 1.3 Πολυτμηματική μορφή επιχείρησης	92
Σχήμα 1.4 Ανθρώπινο κεφάλαιο και οργανωτικές παράμετροι της επιχειρηματικής δομής	103
Σχήμα 1.5 Δομικές τρύπες και δράστες δικτύου με υψηλή κεντρικότητα	108
Σχήμα 1.6 Δικτυακά πλέγματα και θέσεις δραστών στο πλήρες δίκτυο	112
Σχήμα 2.1 Αλληλεπίδραση Επιχειρηματικής Δομής και Εξωτερικού Κοινωνικού Περιβάλλοντος	121
Σχήμα 2.2 Αποτελέσματα της νέας επιχειρηματικής δράσης στην κοινοτική δομή	126
Σχήμα 2.3 Πληθυσμιακές εισροές από την αγροτική περιφέρεια προς το εγγύς αστικό κέντρο	141
Σχήμα 2.4 Πληθυσμιακές εκροές από το εγγύς αστικό κέντρο προς την περιφέρεια	141
Σχήμα 2.5 Τριαδικός δεσμός κράτους-επιχείρησης-κοινότητας	154
Σχήμα 3.1 Το τραπεζικό σύστημα ως tertius	167
Σχήμα 4.1 Βασικές εγκαταστάσεις του μεταλλουργικού εργοστασίου μέχρι το έτος 1972	200
Σχήμα 4.2 Η οργανωτική σύνθεση της ΛΑΡΚΟ το έτος 1972	202
Σχήμα 4.3 Αλληλεπίδραση Π. Μποδοσάκη Αθανασιάδη με το εξωτερικό περιβάλλον	212
Σχήμα 4.4 Αλληλεπίδραση των δικτύων επιχειρηματικής και κοινοτικής δομής μέσω της εργασίας	215
Σχήμα Ε1 Τα δίκτυα ως ενδιάμεσος κόμβος σύνδεσης βιομηχανίας και κοινότητας	392

Διάγραμμα 3.1 Ακαθάριστη αξία παραγωγής των γενικών μεταλλευτικών εταιριών (1960-1969)	170
Διάγραμμα 3.2 Πλήθος μισθωτών και ημερομίσθιων απασχολούμενων στις γενικές μεταλλευτικές επιχειρήσεις (1960-1969)	172
Διάγραμμα 3.3 Πραγματικός πληθυσμός αρρένων και θηλέων Λάρυμνας (1879-1907)	189
Διάγραμμα 4.1 Συμμετοχή του κλάδου των ορυχείων στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (1970-1987)	197
Διάγραμμα 4.2 Συμμετοχή των μεταλλευτικών επιχειρήσεων στο σύνολο των ελληνικών εξαγωγών (1969-1989)	199
Διάγραμμα 4.3 Ετήσια παραγωγή νικελίου σε τόνους (1966-2006)	216
Διάγραμμα 4.4 Ετήσια παραγωγή σιδηρονικελίου σε τόνους (1971-1977)	216
Διάγραμμα 4.5 Διεθνής τιμή νικελίου ανά έτος (1970-2007)	217
Διάγραμμα 4.6 Ώρες απεργιακών κινητοποιήσεων ανά έτος (1980-2006)	223
Διάγραμμα 5.1 Ανδρικός και γυναικείος πληθυσμός της Λάρυμνας ανά 5ετή ηλικιακή ομάδα το 1953 (%)	231
Διάγραμμα 5.2 Διαφορά μεταξύ ανδρικού και γυναικείου πληθυσμού της Λάρυμνας ανά 5ετή ηλικιακή ομάδα το 1953 (%)	233
Διάγραμμα 5.3 Τόπος καταγωγής γυναικών ανά 10ετή ηλικιακή ομάδα το 1953	234
Διάγραμμα 5.4 Τόπος καταγωγής ανδρών ανά 10ετή ηλικιακή ομάδα το 1953	236
Διάγραμμα 5.5 Σύνολο δηλωθέντων επαγγελματιών αρρένων το 1953	239
Διάγραμμα 5.6 Κατανομή παραγωγικού ανδρικού πληθυσμού ανά 5ετή ηλικιακή κατηγορία και επάγγελμα το 1953	241
Διάγραμμα 5.7 Αγροτικά επαγγέλματα ανά δηλωθέντα τόπο καταγωγής των εγγεγραμμένων αρρένων αρχηγών στο Δημοτολόγιο το 1953	243
Διάγραμμα 5.8 Κατανομή των (εν δυνάμει) ανηκόντων στον βιομηχανικό τομέα επαγγελματιών, ανά τόπο καταγωγής των αρρένων το 1953	245
Διάγραμμα 5.9 Πληθυσμιακή κατανομή των νοικοκυριών ανά φύλο (1954-1959)	248
Διάγραμμα 5.10 Πληθυσμιακή κατανομή των νοικοκυριών ανά φύλο και έτος γέννησης των απογραφομένων (1954-1959)	248

Διάγραμμα 5.11 Δεκαετείς ηλικιακές ομάδες ανδρικού πληθυσμού βάσει του τόπου προέλευσης (1954-1959)	250
Διάγραμμα 5.12 Δεκαετείς ηλικιακές ομάδες γυναικείου πληθυσμού βάσει του τόπου προέλευσης (1954-1959)	252
Διάγραμμα 5.13 Ομάδες επαγγελματών ανδρικού πληθυσμού ανά τόπο προέλευσης (1954-1959)	254
Διάγραμμα 5.14 Διαχρονική εξέλιξη των γεννήσεων ανά φύλο για το σύνολο της δεκαετίας του 1950	256
Διάγραμμα 5.15 Διαγραφέντα μέλη νοικοκυριών ανά φύλο για το σύνολο της δεκαετίας του 1950	257
Διάγραμμα 5.16 Αιτία διαγραφής από το δημοτολόγιο ανά έτος για τη δεκαετία του 1950 (σύνολο πληθυσμού)	258
Διάγραμμα 5.17 Νεοεισαχθέν πληθυσμιακό στοιχείο βάσει του φύλου και της ημερομηνίας γέννησης των απογραφομένων (1960-1969)	261
Διάγραμμα 5.18 Κατανομή αρρένων αρχηγών βάσει της ημερομηνίας γέννησης και του τόπου καταγωγής (1960-1969)	262
Διάγραμμα 5.19 Κατανομή συζύγων των αρρένων αρχηγών βάσει της ημερομηνίας γέννησης και του τόπου καταγωγής(1960-1969)	264
Διάγραμμα 5.20 Κατανομή συζύγων των αρρένων αρχηγών βάσει της προέλευσης στο σύνολο της δεκαετίας του 1960	265
Διάγραμμα 5.21 Κατανομή αρρένων αρχηγών των νοικοκυριών βάσει της ηλικίας και του επαγγέλματος (1960-1969)	267
Διάγραμμα 5.22 Κατανομή αρρένων αρχηγών των νοικοκυριών βάσει της προέλευσης και του επαγγέλματος (1960-1969)	269
Διάγραμμα 5.23 Κατανομή αρρένων αρχηγών των νοικοκυριών βάσει της γενικής ομάδας επαγγέλματος (1960-1969)	270
Διάγραμμα 5.24 Διαχρονική εξέλιξη των γεννήσεων ανά φύλο για το σύνολο της δεκαετίας του 1960	274
Διάγραμμα 5.25 Διαγραφέντα μέλη νοικοκυριών ανά φύλο για το σύνολο της δεκαετίας του 1960	275
Διάγραμμα 5.26 Αιτία διαγραφής από το δημοτολόγιο ανά έτος για τη δεκαετία του 1960 (σύνολο πληθυσμού)	276
Διάγραμμα 5.27 Διαχρονική εξέλιξη του νόμιμου πληθυσμού της κοινότητας κατά την περίοδο των ετών 1951,1961 & 1971	278

Διάγραμμα 5.28 Δεκαετείς κατηγορίες αμφοτέρων των φύλων των νέων νοικοκυριών βάσει της ημερομηνίας γέννησής τους (1970-1979)	279
Διάγραμμα 5.29 Κατανομή αρρένων βάσει της ημερομηνίας γέννησης και του τόπου καταγωγής (νέα νοικοκυριά, 1970-1979)	282
Διάγραμμα 5.30 Κατανομή συζύγων αρρένων αρχηγών βάσει της ημερομηνίας γέννησης και του τόπου καταγωγής (νέα νοικοκυριά, 1970-1979)	284
Διάγραμμα 5.31 Κατανομή αρρένων αρχηγών των νοικοκυριών βάσει του δηλωθέντος επαγγέλματος (νέα νοικοκυριά, 1970-1979)	286
Διάγραμμα 5.32 Κατανομή αρρένων αρχηγών των νέων νοικοκυριών βάσει του τόπου προέλευσης και της ημερομηνίας γέννησης (1970-1979)	288
Διάγραμμα 5.33 Κατανομή αρρένων αρχηγών των νέων νοικοκυριών βάσει του τόπου προέλευσης και του επαγγέλματος(1970-1979)	289
Διάγραμμα 5.34 Διαχρονική απεικόνιση των γεννήσεων ανά φύλο για το σύνολο της δεκαετίας του 1970	291
Διάγραμμα 5.35 Διαγραφέντα μέλη νοικοκυριών ανά φύλο για το σύνολο της δεκαετίας του 1970	293
Διάγραμμα 5.36 Αιτία διαγραφής από το δημοτολόγιο ανά έτος για τη δεκαετία του 1970 (σύνολο πληθυσμού)	294
Διάγραμμα 6.1 Ποσοστιαία κατανομή (%) αρχηγών των νοικοκυριών βάσει των δηλωθέντων επαγγελμάτων (1953)	306
Διάγραμμα 6.2 Τόπος καταγωγής των συζύγων των νοικοκυριών βάσει του δημοτολογίου του 1953 (%)	320
Διάγραμμα 6.3 Διαχρονική εξέλιξη των προσλήψεων στη ΛΑΡΚΟ για το σύνολο της δεκαετίας του 1950	333
Διάγραμμα 6.2 Σύνολο προσλήψεων στο εργοστάσιο για τη δεκαετία του 1960	350
Διάγραμμα 7.1 Διαχρονική εξέλιξη των προσλήψεων για το σύνολο της δεκαετίας του 1970	375
Διάγραμμα 7.2 Διαχρονική εξέλιξη των απολύσεων για το σύνολο της δεκαετίας του 1970	377
Διάγραμμα 7.3 Κυριότερες αιτίες αποχώρησης προσωπικού από τη ΛΑΡΚΟ για το σύνολο της δεκαετίας του 1970	378

Γράφημα 6.1 <i>Το σύνολο των ενδοκοινοτικών συγγενικών δικτύων στη Λάρυμνα μέχρι το 1953 βάσει των συναφθέντων γάμων</i>	323
Γράφημα 6.2 <i>Ενδοκοινοτικά δίκτυα συγγένειας και οικονομικής συνεργασίας στη Λάρυμνα (1954-1959)</i>	331
Γράφημα 6.3 <i>Συγγενικά δίκτυα στην κοινότητα (1960-1969)</i>	348
Γράφημα 6.4 <i>Δίκτυα συγγενικών δεσμών στον χώρο εργασίας τη δεκαετία του 1960-Τμήμα 1 (Π1)</i>	357
Γράφημα 6.5 <i>Δίκτυα συγγενικών δεσμών στον χώρο εργασίας τη δεκαετία του 1960-Τμήμα 2 (ΠΚ)</i>	357
Γράφημα 6.6 <i>Δίκτυα συγγενικών δεσμών στον χώρο εργασίας τη δεκαετία του 1960-Τμήμα 3 (Π2)</i>	358
Γράφημα 6.7 <i>Δίκτυα συγγενικών δεσμών στον χώρο εργασίας τη δεκαετία του 1960-Τμήμα 4 (ΣΟ)</i>	358
Γράφημα 6.8 <i>Δίκτυα συγγενικών δεσμών στον χώρο εργασίας τη δεκαετία του 1960-Τμήμα 5 (ΠΣ)</i>	359
Γράφημα 7.1 <i>Το σύνολο των ενδοκοινοτικών δικτύων στη Λάρυμνα (1970-1979)</i>	373
Γράφημα 7.2 <i>Δίκτυα συγγενικών και κοινοτικών δεσμών στον χώρο εργασίας τη δεκαετία του 1970-Τμήμα 1 (ΟΕ)</i>	383
Εικόνα 3.1 <i>Ρεύματα εσωτερικής μετανάστευσης (1962)</i>	178
Εικόνα 3.2 <i>Βιομηχανικές επενδύσεις μέχρι το έτος 1964</i>	179
Χάρτης 5.1 <i>Εισροές ανθρώπινου δυναμικού το 1953 (Άρρενες αρχηγοί νοικοκυριών)</i>	238
Χάρτης 5.2 <i>Εισροές ανθρώπινου δυναμικού 1954-1959 (Άρρενες αρχηγοί νοικοκυριών)</i>	251
Χάρτης 5.3 <i>Εισροές ανθρώπινου δυναμικού 1954-1959 (Σύζυγοι αρχηγών νοικοκυριών)</i>	253
Χάρτης 5.4 <i>Εισροές ανθρώπινου δυναμικού 1960-1969 (Άρρενες αρχηγοί νοικοκυριών)</i>	263

Χάρτης 5.5 Εισροές ανθρώπινου δυναμικού 1960-1969 (Σύζυγοι αρχηγών νοικοκυριών)	266
Χάρτης 5.6 Εισροές ανθρώπινου δυναμικού 1970-1979 (Άρρενες αρχηγοί νοικοκυριών)	283
Χάρτης 5.7 Εισροές ανθρώπινου δυναμικού 1970-1979 (Σύζυγοι αρχηγών νοικοκυριών)	285

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές:

A. Δημοτολογία

- Γραφείο Δημοτολογίου Δήμου Λοκρών-Τοπική Κοινότητα Μαρτίνου. Μητρώα Δημοτών Τοπικής Κοινότητας: Λάρυμνας. Περίοδος ανάλυσης έτους 1953. (αρ. βιβλίων 1).

B. Δυναμολογία και Φάκελοι εργαζομένων

- Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Ατομικοί φάκελοι εργαζομένων.
- Γραφείο Προσωπικού Γ.Μ.Μ.Ε. ΛΑΡΚΟ. Δυναμολόγιο εργαζομένων, Τ.1.

Γ. Στατιστικές

I. Πληθυσμού

- ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920-Στατιστικά αποτελέσματα δια την Στερεάν Ελλάδα και Εύβοιαν*, Τ.1, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1927.

- ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός κατά την απογραφήν της 7^{ης} Απριλίου 1951 - Νόμιμος πληθυσμός, κυρωθείς διά του υπ' αριθ. 4173 61 Νόμου*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1961.
- ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928-Νόμιμος πληθυσμός κυρωθείς δια του από 10 Δεκεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1929.
- ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928-Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς δια του από 23 Νοεμβρίου 1928 διατάγματος*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 21935.
- ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940 - Πραγματικός, νόμιμος και μόνιμος πληθυσμός κυρωθείς δια του από 28 Ιανουαρίου 1946 Διατάγματος*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1946.
- ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940-Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας, πόλεις και χωρία*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1950.
- ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή του πληθυσμού της 7^{ης} Απριλίου 1951-Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας, πόλεις και χωρία*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1955.
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού-κατοικιών της 16^{ης} Μαρτίου 1961, πληθυσμός κατά γεωγραφικά και υποδιοικητικά υποδιαιρέσεις, Τ.1*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1964.
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού - Κατοικιών της 19 Μαρτίου 1961, Δημογραφικά κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού*,

συνθήκαι στεγάσεως των νοικοκυριών- Λοιπή Στερεάς και Εύβοια, Τ II, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1964.

- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Νόμιμος πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 14ης Μαρτίου 1971-Κατά νομούς, επαρχίας, δήμους και κοινότητας*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1975.
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, *Στατιστική της Ελλάδος-Πληθυσμός 1870*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1872.
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, *Στατιστική της Ελλάδος-Πληθυσμός 1879*, Τυπογραφείον Σ. Κ. Βλαστού, 1881.
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, *Στατιστική της Ελλάδος-Πληθυσμός 1879*, Τυπογραφείον Σ. Κ. Βλαστού, 1881.
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ, *Στατιστική της Ελλάδος-Πληθυσμός. Απογραφή της 15-16 Απριλίου 1889*, Τ.Β', Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον και Λιθογραφείον, 1890.
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ, *Στατιστική της Ελλάδος-Πληθυσμός. Απογραφή της 5-6 Οκτωβρίου 1896*, Τ. Β', Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον και Λιθογραφείον, 1897.
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ, *Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, Τ. Β', Αθήνα, Τυπογραφείον Μιχαήλ Νικολαΐδου, 1909.

II. Βιομηχανίας

- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Αποτελέσματα Ετήσιας Βιομηχανικής Ερεύνης έτους 1960 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1960)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1962.
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Αποτελέσματα ετήσιων στατιστικών ερευνών μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, ετών*

- 1959 και 1960 (στοιχεία ημερολογιακών ετών 1959 και 1960), Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1963.
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Δείκται παραγωγής ορυχείων και ηλεκτρισμού –φωταερίου*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1963.
  - ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια Βιομηχανική Έρευνα έτους 1961 και Έρευνα ακαθάριστων επενδύσεων ετών 1958-1961*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1963.
  - ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια βιομηχανική έρευνα έτους 1961*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1962.
  - ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1965 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1965)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1967.
  - ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1962 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1962)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1965.
  - ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1963 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1963)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1966.
  - ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1964 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1964)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1966.
  - ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1966 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1966)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1968.
  - ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1967 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1967)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1969.
  - ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, έτους 1968 (στοιχεία ημερολογιακού έτους 1968)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1971.

- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Ετήσια στατιστική έρευνα μεταλλείων-ορυχείων-λατομείων και αλυκών, ετών 1969-1970 (στοιχεία ημερολογιακών ετών 1969-1970)*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1973.
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Κυριότερα επαγγέλματα των τελευταίων απογραφών πληθυσμού και ερευνών απασχολήσεως εν Ελλάδι*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1967.
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Προσωρινός δείκτης βιομηχανικής παραγωγής*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1960.
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας έτους 1968*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1970.
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας έτους 1969*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1972.
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας έτους 1963, Βιομηχανία 1963, Ηλεκτρισμός- Φωταέριον 1962-1963*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1967.
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας έτους 1964*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1967.
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας έτους 1965*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1969.
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας έτους 1966*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1969.
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας έτους 1967*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1970.

Δ. Εκλογικοί κατάλογοι

- Γ.Α.Κ, «Εκλογικοί κατάλογοι Επαρχίας Λοκρίδος-Δήμος Λαρύμνης», *Εκλογικά Συλλογής Γιάννη Βλαχογιάννη (1864-1925)*, Σ.1, Φ.28,3.
- Γ.Α.Κ., «Εξέλεγχις Εκλογών-Επαρχία Λοκρίδος», *Εκλογικά Αρχείου Βουλής των Ελλήνων (1844-1893, 1915)*, Σ1,1,Φ.30b,8.

Ε. Νόμοι

- Β.Δ./54 (ΦΕΚ Α/280/10.11.1954), «Περί δημοτολογίων».
- Ν. 1386/1983 (ΦΕΚ 107/Α/1983), «Οργανισμός Οικονομικής Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων» (βλ., <http://www.publicrevenue.gr/elib/view?d=/gr/act/1983/1386/>, 5/2/2016).
- Ν. 2207/1952 (ΦΕΚ 262/1952), «Περί κυρώσεως της από 16 Ιουλίου 1952 Συμβάσεως μεταξύ του Δημοσίου και της Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων δια την μίσθωσιν των σιδηρονικελιούχων μεταλλείων της περιφέρειας Λαρύμνης».
- Ν. 3089/02, Άρθρα 1461-1462, (ΦΕΚ 327 Α/2002), «Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή» (βλ., <http://www.cazlaris.gr/Files/3089.2002.pdf>, 4/2/2017).
- Ν. Δ. 4097 (ΦΕΚ 133 Α/1960), «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσης της νομοθεσίας περί των γαιών του Κωπαϊδικού Πεδίου και του Οργανισμού Κωπαΐδος ως και των άλλων τινών διατάξεων».

ΣΤ. Καταστατικά

- Ι.Α.Ε.Τ.Ε., *Εταιρεία Μεταλλευτική «Η Λοκρίς»*, Δικαστικό (1897-1935), Κωδ. Α1Σ40V53, Φ.79.
- ΣΩΜΑΤΕΙΟ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΛΑΡΚΟ, *Καταστατικό του σωματείου, Σωματείο Εργαζομένων ΛΑΡΚΟ*, 1984.

Ζ. Εκθέσεις

- ΛΑΡΚΟ ΓΜΜΑΕ, *Απολογισμός χρήσεων 1977*, Αθήνα, 1978.
- ΛΑΡΚΟ ΓΜΜΑΕ, *Ενημερωτικό φυλλάδιο*, 1972.
- ΛΑΡΚΟ, *Έκθεση χρήσης 1982*, Αθήνα, 1983.

- ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, Έκθεσις του Διοικητού της Τραπέζης της Ελλάδος Καθηγητού κ. Ξεν. Ζολώτα εξ ονόματος του Γενικού Συμβουλίου επί του Ισολογισμού έτους 1964 της τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα, 1934.
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΥ, «Πενταετές Πρόγραμμα οικονομικής αναπτύξεως της χώρας» στο Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Δ. Καλιτσουνάκη, 40/2, (1960) (βλ.http://www.pyxida.aueb.gr/index.php?op=view_object&object_id=1578, βλ., 26/1/2017).

Η. Άτλαντες

- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, Βιομηχανικός Άτλας της Ελλάδος-Απογραφή 1963, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1966.
- ΕΚΚΕ-ÈCOLE FRANCAISE D' ATHÈNES, Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας. Οι πόλεις, Τ.1, Αθήνα-Βόλος, ΕΚΚΕ, 2000.

Θ. Τύπος

- ΓΡΑΦΕΙΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΣΤΕΡΕΑΣ-ΕΥΒΟΙΑΣ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΕΛΛΑΔΑΣ, ΛΑΡΚΟ '77, Αθήνα, 1977.
- ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ Ν., «Αποστολή στη Λάρυμνα. Το χρονικό τριών προπωληθέντων θανάτων», Έψιλον, 25 Οκτ. 2009 (βλ., <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=94983>, 14/2/2017).
- ΚΑΡΑΒΙΑ Μ., «Η ζωή του μεγάλου έλληνα βιομηχάνου και επιχειρηματία. Η ιστορία του Πρόδρομου», Το Βήμα, 20 Μαρ. 2005, (βλ., <http://www.tovima.gr/books-ideas/article/?aid=165017>, 2/1/2017)
- ΚΟΡΦΙΑΤΗΣ Χ., «Η ιστορία και οι αμαρτίες της εταιρείας», Το Βήμα, 2 Ιουν.2007(βλ.,<http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=202663>,14/2/2017).
- ΜΠΟΥΤΑΤΟΣ Χ., «Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης. Ο μπέης της ελληνικής βιομηχανίας», Reporter, 11 Φεβ. 2013

- (<http://www.reporter.gr/Apypseis/Istories/217791-Prodromos-Mpodosakhs-Athnasiadhs-%C2%ABO-mpehs-ths-ellhnikhs-biomhchanias%C2%BB>, 23/1/2017).
- ΝΑΥΤΕΜΠΟΡΙΚΗ, «Οριστικό κλείσιμο του Οργανισμού Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων», 22 Αυγ. 2002, (βλ., <http://www.naftemporiki.gr/finance/story/34021/oristiko-kleisimo-tou-organismou-anasugkrotisis-epixeiriseon>, 16/2/2017)
  - Ο ΔΕΛΤΑ, «Από τον μεταλλευτικό πλούτον της Ελλάδος-τι βλέπει κανείς και τι μανθάνει ταξιδεύων», Η Εικονογραφημένη, τ. 9, Ιούλ. 1905.
  - ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ, «Εργαζόμενοι και λαϊκή συμμαχία. Η μεγάλη απεργία στη ΛΑΡΚΟ το 1977, α' μέρος», 25 Ιουν. 2015 (βλ., <http://www.rizospastis.gr/page.do?publDate=25/6/2015&id=15870&pageNo=16>, 14/2/2017).
  - ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗΣ Α. Γ., «Η χαμένη τιμή της ιστορικής βιομηχανίας ΛΑΡΚΟ», Το Βήμα, 14 Ιουν. 2008 (βλ., <http://www.tovima.gr/finance/finance-news/article/?aid=239849>, 16/2/2017).

I. Ηλεκτρονικές διευθύνσεις

- <http://arxeiomnimon.gak.gr/>
- <http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/>
- <http://www.et.gr/index.php/2013-01-28-14-06-23/2013-01-29-08-13-13>
- http://www.larco.gr/our_history.php
- <http://www.orykta.gr/istoria/paragogi-statistika>
- <https://www.google.com/maps>

Βιβλιογραφία:

Α. Ελληνική Βιβλιογραφία

ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Μ., *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας. Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, Αθήνα, Σαββάλας, 2008.

ΒΟΥΣΒΟΥΝΗΣ Α. Α., *ΕΤΕΒΑ: Εθνική Τράπεζα Επενδύσεων Βιομηχανικής Αναπτύξεως, 1963-2002*, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος-Πρόγραμμα Ερευνών Ιστορικού Αρχείου, 2010.

ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ Δ. Ι., *Βιομηχανική Κοινωνιολογία και βιομηχανικές σχέσεις*, Αθήνα, Σάκκουλας, 2000.

ΔΡΑΚΑΤΟΣ Κ. Γ., *Ο μεγάλος κύκλος της Ελληνικής Οικονομίας (1945-1995)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.

ΔΡΙΤΣΑ Μ., *Εμπορική Bank, 1907-2007, Εναλλαγές Ταυτότητας και Μετασχηματισμοί*, Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 2007.

ΔΡΙΤΣΑ Μ., *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990.

ΙΑΕΤΕ, *Εθνική τράπεζα της Ελλάδος 1841-2006, Ιστορικό Χρονολόγιο*, Αθήνα, 2006.

ΚΑΡΑΤΖΟΓΙΑΝΝΗΣ Ε., *Σχέση ανάμεσα στη συνδικαλιστική δράση και τις άτυπες εργασιακές σχέσεις: το παράδειγμα της ΛΑΡΚΟ*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1999.

ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ Ρ., «Η Ιστορία της οικογένειας στην Ελλάδα: μερικά προβλήματα μεθόδου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών-The Greek review of social research*, 69/(1988).

ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ Ρ., *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου Συρράκο, 1898-1930*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1997.

- ΚΟΒΑΝΗ, Κ. Ε. Θ., *Οι εμπειρικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1986.
- ΚΩΣΤΗΣ Κ., *Κράτος και Επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Η Ιστορία του «Αλουμινίου της Ελλάδος»*, Αθήνα, Πόλις, 2013.
- ΚΩΣΤΗΣ Κ., *Ο μύθος του ξένου ή η Pechiney στην Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993.
- ΛΑΓΟΣ Γ. Δ., *Θεωρίες Περιφερειακής Οικονομικής Ανάπτυξης*, Αθήνα, Κριτική, 2007.
- ΛΥΤΡΑΣ Α. Ν., *Αναλύσεις περί κοινωνικής δομής. Κοινωνική οργάνωση και πολιτική στον εικοστό πρώτο αιώνα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2007.
- ΛΥΤΡΑΣ Α. Ν., *Δοκιμές στην ταξική ανάλυση. Προσεγγίσεις στην κλασική θεωρία των κοινωνικών τάξεων*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2004.
- ΛΥΤΡΑΣ Α. Ν., *Κοινωνία και εργασία. Ο ρόλος των κοινωνικών τάξεων*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000.
- ΛΥΤΡΑΣ Α. Ν., *Προλεγόμενα στη Θεωρία της Ελληνικής Κοινωνικής Δομής*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνη, 1993.
- ΛΥΤΡΑΣ Α., ΠΡΟΝΤΖΑΣ Δ., *Η αγροτική εκμετάλλευση στην Ελλάδα. Κοινωνία, παραγωγή και ιδιοκτησία το 1951*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2006.
- ΜΠΑΤΣΗΣ Δ., *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κέδρος, 1977.
- ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ Β. Γ., *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1990.
- ΠΑΤΣΟΥΡΑΤΗΣ Β., *Εμπόδια στη Βελτίωση της Ανταγωνιστικότητας της Ελληνικής Βιομηχανίας*, Αθήνα, ΙΟΒΕ, 1995.
- ΠΡΟΝΤΖΑΣ Ε. Δ., *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992.
- ΠΡΟΝΤΖΑΣ Ε. Δ., *Οικονομική Ιστορία. Ζητήματα μεθόδου και περιεχομένου*, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος Α. Ε., 1997.
- ΠΡΟΝΤΖΑΣ Ε. Δ., *Οικονομικός εθνικισμός. Δοκίμιο στη νεοελληνική ιστορία*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1999.

- ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ Π., *Άμεσοι διεθνείς επενδύσεις και Εθνική Οικονομία: Η περίπτωση της Ελλάδος*, Αθήνα, Κέντρον Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, 1977.
- ΣΜΕ, *90 χρόνια ΣΜΕ 1924-2014, Ιστορικό Αφιέρωμα*, Αθήνα, 2014.
- ΣΤΑΘΑΚΗΣ Γ., *Το δόγμα Τρούμαν & το Σχέδιο Μάρσαλ- Η Ιστορία της Αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004.
- ΤΟΜΑΡΑ-ΣΙΔΕΡΗ Μ., *Ευεργετισμός και Προσωπικότητα-Ευεργέτες Έλληνες του Καΐρου*, Τ. Ι, ΙΙ, Αθήνα, Παπαζήσης, 2002.
- ΤΟΜΑΡΑ-ΣΙΔΕΡΗ Μ., *Η ελληνική τοπική αυτοδιοίκηση (κοινότητα βίου-κράτος-πολιτική)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1999.
- ΤΟΜΑΡΑ-ΣΙΔΕΡΗ Μ., *Ιστορική Δημογραφία. Από τις συλλογικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1998.
- ΤΣΟΤΣΟΡΟΣ ΣΤ. Ν., *Η Συγκρότηση του Βιομηχανικού Κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939). Οι ανώνυμες εταιρείες*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1994.
- ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ Χ., *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.
- ΧΥΤΗΡΗΣ Λ. Σ., *Οργανωσιακή συμπεριφορά. Η ανθρώπινη συμπεριφορά σε οργανισμούς και επιχειρήσεις*, Αθήνα, Interbooks, 1994.\
- ΦΟΥΡΝΑΡΗ Β. Α., *Φόρος και Πολίτης στο Ελληνικό κράτος (19^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2016.
- ΨΥΧΟΓΙΟΣ Δ. Κ., *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 21995.

Β. Μεταφράσεις στην ελληνική γλώσσα

- BOURDIEU P., *Για την Επιστήμη και τις κοινωνικές χρήσεις της*, Αθήνα, Πολύτροπον, 2005.

- BOYCE G., VILLE S., *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2005.
- COLLINS R., «Η τελευταία Θεωρία του Βέμπερ για τον Καπιταλισμό. Μια Συστηματοποίηση», στο ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ Σ. Μ. (επιμ.), *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Gutenberg, 2006.
- GALBRAITH J. K., *Το Νέον Βιομηχανικόν Κράτος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1969.
- GRANOVETTER M., «Οικονομική Δράση και Κοινωνική Δομή», στο ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ Σ. Μ. (επιμ.), *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Gutenberg, 2006.
- GUDEMAN ST., *Η Ανθρωπολογία της Οικονομίας-Κοινότητα, αγορά και πολιτισμός*, Αθήνα, Πολύτροπον, 2009.
- LASLETT P., «Οικογένεια και νοικοκυριό. Ιστορικές προσεγγίσεις», στο ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ Ρ. (επιμ.), *Οικογένειες του παρελθόντος-Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1996.
- POLANYI K., «Η οικονομία ως θεσμοθετημένη διαδικασία», στο ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ Σ. Μ. (επιμ.), *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Gutenberg, 2006.
- POLANYI K., *Η απαρχαιωμένη αγοράία νοοτροπία μας. Ο πολιτισμός πρέπει να βρει ένα νέο μοτίβο σκέψης*, Αθήνα, Στάσει εκπίπτοντες, 2014.
- POLANYI K., *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Αθήνα, Νησίδες, 2007.
- TRIGILIA C., *Οικονομική Κοινωνιολογία. Κράτος, Αγορά και Κοινωνία στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2004.
- WEBER M., «Κοινωνία και Οικονομία», στο WEBER M., *Κοινωνιολογία της Οικονομίας*, Αθήνα, Κένταυρος, 2000.
- WERNER S., *Ο αστός. Πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του δυτικού καπιταλισμού*, Αθήνα, Νεφέλη, 1998.

Γ. Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- CHANDLER A. D. JR., *Strategy and Structure: chapters in the history of the industrial enterprise*, Μασαχουσέτη, The MIT Press, 21963.
- CHANDLER A. D. JR., *The Visible Hand- The managerial revolution in American Business*, Μασαχουσέτη, The Belknap press of Harvard University Press, 151977.
- CHEW S. C., KNOTTNERUS D. J., *Structure, Culture and History-Recent Issues in Social Theory*, Οξφόρδη, Roman & Littlefield Publishers Inc., 2002.
- DURKHEIM E., «Book 1.The function of the division of labor», στο DURKHEIM E., *The division of labor of society*, Νέα Υόρκη, Free Press, 2014.
- GIDDENS A., *Central Problems in Social Theory-Action, structure, and contradiction in social analysis*, Μπέρκλεϋ-Λος Άντζελες, University of California Press, 1979.
- HAREVEN T. K., *The relationship between the Family and Work in a New England Industrial Community*, Νέα Υόρκη, University Press of America, 1982.
- HARRIS H., *Ferdinand Tönnies. Community and Civil Society*, Νέα Υόρκη, Cambridge University press, 2001.
- HUGHES M., KROEHLER C. J., *Sociology-The Core*, Νέα Υόρκη, McCraw-Hill, 2011.
- HUMAN RIGHTS CLINIC, *The cost of gold. Communities affected by mining in the Tarkwa region of Ghana*, The University of Texas School of Law, 2010.
- KILDUFF M., TSAI W., *Social Networks and organizations*, Λονδίνο, SAGE Publications Ltd, 2003.
- KILLDUFF M., TSAI W., *Social networks and organizations*, Λονδίνο, Sage Publications, 2003.
- LAZONICK W., *Business Organization and the myth of the market economy*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1993.
- LIU P. T., *The Weaver's Knot. The contradictions of class struggle and family solidarity in Western France, 1750-1914*, Νέα Υόρκη, Cornell University press, 1994.

PAKOS T., *Industrialisation, Structural Change and Policy: The case of Greece*, Ph.D. Thesis, University of Manchester, 1982.

PARSONS T., *The Social System*, Λονδίνο, Routledge, 1991.

PARSONS T., *The Structure of Social Action- A study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*, Ιλινόις, The Free Press, 1949.

SCHUMPETER J. A., *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, Νέα Υόρκη, McGraw-Hill BookSMELSER N. J., *Κοινωνιολογία του Οικονομικού Βίου*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1974.

SCHUMPETER J. A., *Capitalism, Socialism and Democracy*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2003.

TODEVA E., *Business Networks Strategy and Structure*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2006.

WASSERMAN S., FAUST K., *Social Network Analysis-Methods and applications*, Νέα Υόρκη, Cambridge University press, 1994.

WEBER M., *An outline of interpretive Sociology*, Λονδίνο, University of California press, 1978.

WOLF H. K., *The sociology of Georg Simmel*, Ιλινόις, The Free Press, 1950.

WORLD BANK AND INTERNATIONAL FINANCE CORPORATION, *Mining and development. Large mines and local communities: forging partnerships, building sustainability*, Ουάσιγκτον, International Finance Corporation, 2002.

YOUNG H. P., *Individual strategy and social structure. An evolutionary theory of institutions*, Νιου Τζέρσεϊ, Princeton University press, 1998.

Αρθρογραφία:

Α. Ελληνική Αρθρογραφία

- ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ Α., «Η επιταγή μιας βιομηχανικής πολιτικής», στο ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ Α. (επιμ.), *Βιομηχανική και τεχνολογική πολιτική στην Ελλάδα*, 1993, Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΙΟΡΔΑΝΟΓΛΟΥ Ι. Χ., «Η Οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο ΤΑ ΝΕΑ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, Τ.9, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- ΚΙΝΤΗΣ Α., «Η εκβιομηχάνιση της Ελλάδος μετά την ένταξη στην ΕΟΚ», *Σπουδαί*, 30/1, (1980).
- ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ Σ. Μ., «Κοινωνικό Κεφάλαιο: μεταξύ θεωρητικής σαφήνειας και σύγχυσης», *Επιστήμη και Κοινωνία, Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής θεωρίας*, 16/(2006) (βλ., http://www2.media.uoa.gr/sas/issues/16_issue/koniordos.html).
- ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ Σ. Μ., «Παλιά και Νέα Οικονομική Κοινωνιολογία: Σύντομη Εισαγωγή» στο ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ Σ. Μ. (επιμ.), *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Gutenberg, 2006.
- ΛΙΝΑΡΔΗΣ Α., ΚΟΥΣΟΥΛΗ Μ., ΣΤΑΘΟΓΙΑΝΝΑΚΟΥ Μ., «Μία bottom - up διερεύνηση των διαστάσεων του κοινωνικού κεφαλαίου», *ΕΚΚΕ - Κείμενα Εργασίας*, 25/(2012).
- ΠΑΠΑΧΡΟΝΗ Μ., «Κοινωνικό κεφάλαιο και σύμπλεγμα επιχειρήσεων (clusters ή industrial districts)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 123/Β, (2007).
- ΠΕΤΜΕΖΑΣ Σ. Δ., «Ιεράρχηση του χώρου και δυναμική της αγροτικής παραγωγής. Η περίπτωση της Ζαγοράς του Πηλίου, 1800-1860», *Ίστωρ*, 5/(1994).
- ΠΡΟΝΤΖΑΣ Ε., «Το μέγεθος του Δημοσίου Τομέα: οι δημόσιες επιχειρήσεις, το πρόβλημα του 20^{ου} αιώνα», στο ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ Θ., ΠΡΟΝΤΖΑΣ Ε. (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, Τ.ΙΙ, Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2011.

ΤΕΑΖΗ-ΑΝΤΩΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Η., «Η μελέτη της οικογένειας από κοινωνικοϊστορικής και ανθρωπολογικής σκοπιάς», στο ΓΡΙΖΕΛΗΣ ΓΡ. (επιμ.), *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας*, Τ.1, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1987.

ΤΟΜΑΡΑ-ΣΙΔΕΡΗ Μ., «Οικονομική δυναμική και δημογραφική μετάβαση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1991, (βλ., <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7218/6935>, 12/1/2017).

ΤΣΟΜΠΑΝΟΓΛΟΥ Γ., «Κοινωνικό Κεφάλαιο και βιώσιμες κοινότητες», στο ΤΣΟΜΠΑΝΟΓΛΟΥ Γ. (επιμ.), *Κοινωνική ανάπτυξη και κοινωνική συνοχή. Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2007.

ΧΑΤΧΗΪΩΑΝΝΟΥ Χ. Μ., «Η Ιστορία των Επιχειρήσεων. Γενικευτικές αναγωγές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες», *ΜΝΗΜΩΝ*, 28/ (2007).

Γ. Ξενόγλωσση Αρθρογραφία

ALDRICH H., ZIMMER K., «Entrepreneurship through social networks», στο SEXTON L. D., SMILOR W. R. (επιμ.), *The art and science of entrepreneurship*, Κέιμπριτζ, Ballinger Publishing Company, 1986.

BAVELAS A., «A mathematical model for group structures. Human organization» *Applied Anthropology*, 7/3, (1948) (βλ., <http://www.sfaajournals.net/doi/pdf/10.17730/humo.7.3.f4033344851gl053>, 4/1/2016).

BEBBINGTON A. et al, «Mining and Social Movements: Struggles Over Livelihood and Rural Territorial Development in the Andes», *World Development*, 36/2, (2008) (βλ., <https://pdfs.semanticscholar.org/2c21/e3dd31c5482d55ae7fc730da2106754d29f9.pdf>, 6/4/2016).

- BECKER S. G., «Investment in Human Capital: A theoretical analysis», *The Journal of Political Economy*, 70/5, (2002), (βλ., [https://www-vip.sonoma.edu/users/c/cuellar/econ421/humancapital.pdf](https://www.vip.sonoma.edu/users/c/cuellar/econ421/humancapital.pdf), 2/11/2016).
- BECKERT J., «How Do Fields Change? The Interrelations of Institutions, Networks, and Cognition in the Dynamics of Markets», *Organization Studies*, 31/5, (2010) (βλ., http://www.mpifg.de/pu/mpifg_ja/OrgS_31_2010_Beckert.pdf, 9/11/2016).
- BELLAH R. N., «Introduction», στο BELLAH R. N. (επιμ.), *Emile Durkheim: On morality and society- Selected writings*, The University of Chicago press, 1973.
- BELLANDI M., «Local development and embedded large firms», *Entrepreneurship and local development*, 13/3, (2001) (βλ., <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08985620110051103>, 5/3/2016).
- BELLIDO H., MARCÉN M., «Fertility and the Business Cycle: The European Case», *Munich Personal RePEc Archive*, 69368/2016.
- BORGATTI S. P., «Centrality and network flow», *Social Networks*, 27/(2005).
- BOURDIEU P., «Principles of Economic Anthropology», στο SMELSER N. J., SWEDBERG R. (επιμ.), *The Handbook of Economic Sociology*, Νιου Τζέρσεϊ, Princeton University press, 2005.
- BOUZDINE T., BOURAKOVA-LORGNIER M., «The Role of Social Capital within Business Networks: Analysis of Structural and Relational Arguments», *The Fifth European Conference on Organisational Knowledge, Learning and Capabilities*, Ίνσμπρουκ, 5-6 Απριλίου 2004.
- BROWN E. T., DAVIDSSON P., WIKLUND J., «An Operationalization of Stevenson's Conceptualization of Entrepreneurship as Opportunity-based Firm Behavior», *Strategic Management Journal*, 22/10, (2001).

- BURGELMAN R. A., «A Model of the Interaction of Strategic Behavior, Corporate Context, and the Concept of Strategy», *The Academy of Management Review*, 8/1, (1983).
- BURGER T., «Talcott Parsons, the Problem of Order in Society, and the Program of an Analytical Sociology», *The American Journal of Sociology*, 83/2, (1977).
- BURT R. S., «Capital of Structural Holes», στο COLLINS R. et al (επιμ.), *New directions in Economic Sociology*, Νέα Υόρκη, Russel Sage Foundation, 2001.
- BURT R. S., «The Social Capital of Structural Holes», στο GUILLEN M. F. et al (επιμ.), *New Directions in Economic Sociology*, Νέα Υόρκη, Russell Sage Foundation, 2001.
- CASSIS Y., «Big Business», στο JONES G., ZEITLIN J. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Business History*, Νέα Υόρκη, Oxford University press, 2007.
- CAVES R. E., «Industrial Organization, Corporate Strategy and Structure», *Journal of Economic Literature*, 18/1, (1980) (βλ., <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.456.9531&rep=rep1&type=pdf>, 5/8/2016).
- CHANDLER A. D. JR., «The beginnings of Big Business in American Industry», *The Business History Review*, 33/ 1, (1959).
- CHARITE J., WONG B., «The Differential Effects of the Business Cycle on Fertility Rates Across Races» (βλ., <http://www.econ.ucsb.edu/aeastp/aresearch/2010/The%20Differential%20Effects%20of%20the%20Business%20Cycle%20on%20Fertility.pdf>, 5/6/2016).
- COOK K. S., EMERSON R., M. GILLMORE M. R., «The distribution of Power in Exchange Networks: Theory and Experimental Results» *The American Journal of Sociology*, 89/2, (1983) (βλ., <https://core.ac.uk/download/pdf/6519060.pdf>, 4/2/2016).

- COOK K. S., RISE E., «Social Exchange Theory», στο DELAMATER J. (επιμ.), *Handbook of Social Psychology*, Νέα Υόρκη, Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2003.
- COOK K. S., WHITMEYER J. M., «Abstract», *Two Approaches to Social Structure: Exchange Theory and Network Analysis*, 18/(1992).
- COOKE P. et al, «Social capital, firm embeddedness and regional development», *Regional Studies*, 2005, 39/8, (2005) (βλ.,https://www.researchgate.net/profile/Nick-Clifton/publication/24087914_Social_capital_firm_embeddedness_and_regional_development/links/02e7e52b2ce81c5005000000/Social-capital-firm-embeddedness-and-regional-development.pdf, 6/3/2016).
- COOLEY T. F., PRESCOTT E. C., «Economic Growth and Business Cycles», στο COOLEY T. F. (επιμ.), *Frontiers of Business Cycle Research*, Princeton University press, 1995.
- DORE E., «Environment and Society: Long-Term Trends in Latin American Mining, Environment & Society Portal», *Environment and History*, 6/ 1, (2000),(βλ.,http://www.environmentandsociety.org/sites/default/files/key_docs/dore-6-1.pdf, 5/12/2015).
- DURKHEIM E., «Division of labor in society: consequences», στο BELLAH R. N. (επιμ.), *Emile Durkheim: On morality and society- Selected writings*, στο BELLAH R. N. (επιμ.), *Emile Durkheim: On morality and society- Selected writings*, The University of Chicago press, 1973.
- DURKHEIM E., «Organic solidarity and contractual solidarity», στο BELLAH R. N. (επιμ.), *Emile Durkheim: On morality and society- Selected writings*, στο BELLAH R. N. (επιμ.), *Emile Durkheim: On morality and society- Selected writings*, The University of Chicago press, 1973.
- ELSAID N. M. et al, «Defining and Solving the Organizational Structure Problems to Improve the Performance of Ministry of State for Environmental Affairs – Egypt», *International Journal of Scientific and Research Publications*, 3/10, (2013) (βλ.,<http://www.ijsrp.org/research-paper-1013/ijsrp-p2244.pdf>, 17/7/2016).

- EUROPEAN COMMISSION, *Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A Renewed EU strategy 2011-14 for Corporate Social Responsibility* (βλ., <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52011DC0681&from=EN>, 25/11/2016).
- EVERETT M., BORGATTI S. P., «Ego network betweenness», *Social Networks*, 27/(2005), (βλ., http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/30912109/egobet.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1489537022&Signature=yvg4yhcaoH0lzwZMdQETb2A5j28%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DEgo_network_betweenness.pdf, 15/1/2016).
- FARELL H., KNIGHT J., «Trust, Institutions, and Institutional Change: Industrial Districts and the Social Capital Hypothesis», *Politics & Society*, 31/4, (2003) (βλ., <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0032329203256954>, 2/2/2016).
- FISCHER W., «Rural Industrialization and Population Change-Abstract», *Comparative Studies in Society and History*, 15/2 (1973) (βλ., <https://www.cambridge.org/core/journals/comparative-studies-in-society-and-history/article/div-classtitlerural-industrialization-and-population-changediv/5B844C2F6129ED5426A4BBE14221DAF7>, 19/7/2016).
- FLØYSAND A., SJØHOLT P., «Rural Development and Embeddedness: The Importance of Human Relations for Industrial Restructuring in Rural Areas», *Sociologia Ruralis*, 47/3, (2007) (βλ., https://www.researchgate.net/publication/229939392_Rural_Development_and_Embeddedness_The_Importance_of_Human_Relations_for_Industrial_Restructuring_in_Rural_Areas, 2/1/2016).
- FOMBRUN C. J., «Strategies for Network Research in Organizations», *Academy of Management Review*, 7/2, (1982) (βλ.,

http://www.forost.lmu.de/fthope/ft_library/F03_Papier_1.pdf, 6/10/2016)

FRANCOIS P., ZABOJNIC J., «Trust, social capital, and economic development», *Journal of the European Economic Development*, 3/1, (2005) (βλ., https://campus.fsu.edu/bbcswebdav/orgs/econ_office_org/Institutions_Reading_List/15_Culture_Social_Capital_and_Economic_Performance/Francois_P_and_J_Zabojnik-Trust_Social_Capital_and_Economic_Development, 2/11/2016).

FREDRICKSON W. J., «The Strategic Decision Process and Organizational Structure», *Academy of Management Review*, 11/2, 1986 (βλ., <https://brainmass.com/file/349964/week+4+question+1.pdf>, 5/7/2016).

FREEMAN L. C., «Centrality in Social Networks. Conceptual Clarification», *Social Networks*, 1/(1978/79) (βλ., <http://leonidzhukov.ru/hse/2013/socialnetworks/papers/freeman79-centrality.pdf>, 5/2/2016).

GALAMBOS L., «Identity and the Boundaries of Business History: En essay on consensus and creativity», στο AMATORI F., JONES G. (επιμ.), *Business History around the world*, Κέιμπριτζ, Cambridge University press, 2003.

GALBRAITH V. L., THOMAS D. S., «Birth Rates and the Interwar Business Cycles», *Journal of the American Statistical Association*, 36/216, (1941) (βλ., https://www.jstor.org/stable/2278953?seq=1#page_scan_tab_contents, 2/5/2016).

GARVIN T. et al, «Community–company relations in gold mining in Ghana», *Journal of Environmental Management*, 90/1, (2009) (βλ., http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/46449678/j.jenvman.2007.12.01420160613-22688-1cpe832.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1488817983&Signature=D6wHX3jVR2NrPfiVih5im07FQbs%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DCommunity-company_relations_in_gold_mini.pdf, 2/9/2016).

- GHOSHAL S., NOHRIA N., «Horses for Courses: Organizational forms for multinational corporations», *Sloan Management Review*, 34/2, (1993), (βλ., <https://www.business.illinois.edu/aguilera/Teaching/Ghoshal%20Noria%20Horses%20for%20Courses.pdf>, 5/7/2016).
- GILL R., «Change management – or change leadership?», *Journal of Change Management*, 3/4, (2003) βλ., http://pateglinton.weebly.com/uploads/2/3/2/5/23251384/change_management_or_leadership.pdf, 6/8/2016).
- GILSING V. et al, «Network embeddedness and the exploration of novel technologies: Technological distance, betweenness centrality and density», *Research Policy*, 37/10, (2008) (βλ., <https://doclib.uhasselt.be/dspace/bitstream/1942/9124/1/Network%20embeddedness.pdf>, 7/4/2016).
- GLEN H., ELDER GR., «History and the Family: The Discovery of Complexity», *Journal of Marriage and the Family*, 43/3, (1981) (βλ., <https://www.jstor.org/stable/351752>, 4/7/2016).
- GRANOVETTER M. S., «The strength of weak ties: A network theory revisited», *Sociological Theory*, 1/ (1983) (βλ., <https://www.cs.kent.ac.uk/people/staff/saf/share/great-missenden/reference-papers/Weak%20Ties.pdf>, 8/3/2016).
- GRANOVETTER M. S., «The strength of Weak Ties», *The American Journal of Sociology*, 78/6, (1973) (βλ., <http://www.cs.cmu.edu/~jure/pub/papers/granovetter73ties.pdf>, 9/3/2016).
- GREVE A, SALAFF J. W., «Social Networks and Entrepreneurship», *Entrepreneurship, Theory & Practice*, 28/1, (2003) (βλ., [http://homes.chass.utoronto.ca/~agreve/Greve-Salaff ET%26P.pdf](http://homes.chass.utoronto.ca/~agreve/Greve-Salaff_ET%26P.pdf), 19/7/2016).
- HAJINAL J., «Two kinds of pre-industrial household formation system», στο WALL R. (επιμ.), *Family forms in historic Europe*, Κέμπριτζ, Cambridge University press, 1983.

- HAREVEN T. K., «The History of the Family and the Complexity of Social Change», *The American Historical Review*, 96/1, (1991).
- HAREVEN T. K., «The impact of Family History and the Life Course on Social History», στο WALL R., HAREVEN T. K., EHMER J. (επιμ.), *Family History Revisited-Comparative Perspectives*, Λονδίνο, Associated University press, 2001.
- HENDERSON J., «Building the Rural Economy With High-Growth Entrepreneurs», *Economic Review. Third Quarter*, (2002) (βλ., <http://www.theworksafe.com/wpcontent/uploads/2010/08/3Q02hend.pdf>, 2/4/2016).
- HILSON G., POTTER C., «Structural Adjustment and Subsistence Industry: Artisanal Gold Mining in Ghana», Institute of Social Studies, *Development and Change*, 36/1, (2005) (βλ., <https://law.utexas.edu/wp-content/uploads/sites/11/2015/04/2010-HRC-Ghana-CostofGold-Report.pdf>, 5/12/2015).
- HOUSTON R., SNELL M.K. D., «Proto-Industrialization? Cottage Industry, Social Change, and Industrial Revolution», *The Historical Journal*, 27/2, (1984) (βλ., <https://ira.le.ac.uk/bitstream/2381/8289/3/2639188%5B1%5D.pdf>, 2/5/2016).
- JACK S., ANDERSON A., *The Effects of Embeddedness on the Entrepreneurial Process-Working paper*, τ.3, Department of Management Studies University of Aberdeen, 2000 (βλ., https://www.researchgate.net/publication/222402880_The_Effects_of_Embeddedness_on_the_Entrepreneurial_Process, 11/6/2016).
- JARILLO J. C., «On strategic networks», *Strategic Management Journal*, 9/(1988).
- JENKINS H., OBARA L., «Corporate Social Responsibility (CSR) in the mining industry - the risk of community dependency», (βλ., http://www.crrconference.org/Previous_conferences/downloads/2006jenskinsobara.pdf, 2/4/2017).
- JENSSEN J. I., «Social networks, resources and entrepreneurship», *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation*, 1/2, (2001).

- KEEFER P., KNACK S., «Social Capital, Social Norms and the new Institutional Economics», *Handbook of New Institutional Economics*, 27/(2003) (βλ., https://mpra.ub.uni-muenchen.de/25025/1/MPRA_paper_25025.pdf, 3/3/2017).
- KERTZER D. I., «Household and Sociological Theory», *Annual Review of Sociology*, 17/ (1991).
- KIRK D., NORTMAN D. L., «Business and babies: The influence of business cycles on marriage and birth rates», στο ROBERTS G. B. (επιμ.), *Demographic and Economic Change in Developed Countries*, Νέα Υόρκη, Columbia University press, 1960 (βλ., <http://www.nber.org/chapters/c2388.pdf>, 15/3/2016).
- KITCHING G., «Proto-Industrialization and Demographic Change: A Thesis and some Possible African Implications-Abstract», *The Journal of African History*, 24/2, (1983) (βλ., <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-african-history/article/div-classtitleproto-industrialization-and-demographic-change-a-thesis-and-some-possible-african-implicationsdiv/6E2DA21090E1EB5FC1AF4904AB65CF5Chttps://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-african-history/article/div-classtitleproto-industrialization-and-demographic-change-a-thesis-and-some-possible-african-implicationsdiv/6E2DA21090E1EB5FC1AF4904AB65CF5C>, 18/7/2016).
- KITULA N. A. G., «The environmental and socio-economic impacts of mining on local livelihoods in Tanzania: A case study of Geita District», *Journal of Cleaner Production*, 14/(2005) (βλ., <https://pdfs.semanticscholar.org/aefc/e89999bd25e752f47bac9116fb260de2568a.pdf>, 5/12/2015).
- KRACHKARDT D., «The strength of strong ties: The importance of Philos in Organizations», στο NOHRIA N., ECCLES R. C. (επιμ.), *Networks and organizations: Structure, form, and action*, Βοστώνη, Harvard Business School Press, 1992.

KRACKHARDT D., KILDUFF M., «Structure, culture and Simmelian ties in entrepreneurial firms», *Social Networks*, 24/(2002) (βλ., <https://pdfs.semanticscholar.org/3269/b6ccf3ed63bb7c1fa744c20377474ff23760.pdf>, 8/11/2016).

KUPRENAS J. A., «Implementation and performance of a matrix organization structure» *International Journal of Project Management*, 21/(2003) (βλ., http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/30655158/mohd_zamani_2013_engineering_management_Matrix_Structure_Implementation.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1488746976&Signature=DFthg%2BB8%2Fx%2FbiSEH591bq92ARlg%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DEngineering_Management_Matrix_Structur.pdf, 6/8/2016).

LAMOREUX S. et al, «Economic Theory and Business History», στο JONES G., ZEITLIN J. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Business History*, Νέα Υόρκη, Oxford University press, 2007.

LIGHT I., DANA P. L., «Boundaries of Social Capital in Entrepreneurship», *Entrepreneurship Theory and Practice*, 37/3, (2013) (βλ., http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/32379159/Boundaries.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1489521230&Signature=eaSGa8F7ux97evC1K0RAZdZ5RwQ%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DBoundaries_of_Social_Capital_in_Entrepre.pdf, 5/2/2016).

LIN N., «Building a Network theory of Social Capital», *Connections*, 22/ 1, (1999) (βλ., http://www.insna.org/PDF/Connections/v22/1999_I-1-4.pdf, 6/3/2016).

LUNENBURG F. C., «Organizational Structure: Mintzberg's Framework», *International Journal of Scholarly, Academic, Intellectual Diversity*, 14/1, (2012) (βλ., <https://platform.europeanmoocs.eu/users/8/Lunenbourg-Fred->

[C.-Organizational-Structure-Mintzberg-Framework-IJSAID-V14-N1-2012.pdf](#), 6/8/2016).

MAGER W., «Proto-industrialization and proto-industry: the uses and drawbacks of two concepts», *Continuity and Change*, 8/2, (1993) (βλ., <https://www.cambridge.org/core/journals/continuity-and-change/article/div-classtitleproto-industrialization-and-proto-industry-the-uses-and-drawbacks-of-two-conceptsdiv/2CF970DD2AD1CE90E95B299E553F7DFA>, 7/6/2016).

MARIN A., WELLMAN B. «Social Networks Analysis: An introduction», στο CARRINGTON P., SCOTT J. (επιμ.), *Handbook of Social Network Analysis*, SAGE Publications Ltd, 2010.

MARINI M. B., MOONEY P. H., «Rural Economies», στο CLOKE P. et al (επιμ.), *The Handbook of Rural Studies*, Λονδίνο, Sage Publications Ltd, 2006.

MARSDEN V. P., «The Reliability of Network Density and Composition Measures», *GSS Methodological Report*, 72/ 1992 (βλ., <http://gss.norc.org/Documents/reports/methodological-reports/MR072.pdf>, 4/3/2016).

MEHRA A. et al, «The Social Network Ties of Group Leaders: Implications for Group Performance and Leader Reputation», *Organization Science*, 17/1, (2006) (βλ., <https://pdfs.semanticscholar.org/0e04/92703a7012e78815a87f715f4d13a2ede93d.pdf>, 3/4/2016).

METAXAS T., TSAVDARIDOU M., «Corporate Social Responsibility (CSR) on Metallurgy Sector in Greece», *Munich Personal RePEc Archive*, 42789/2012 (βλ., https://mpra.ub.uni-muenchen.de/42789/1/MPRA_paper_42789.pdf, 5/2/2017).

METAXAS T., TSAVDARIDOU M., «Corporate Social Responsibility in Europe: Denmark, Hungary and Greece», *Journal of Contemporary European Studies*, 18/1, (2010) (βλ., <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14782801003638679>, 5/2/2017).

- METAXAS T., TSAVDARIDOU M., «Corporate social responsibility in Greece: A comparative analysis of the three major Energy Companies», *Management*, 17/2, (2012) (βλ., <http://hrcak.srce.hr/93962?lang=en>, 5/2/2017).
- MIGUEL E., GERTLER P., LEVINE D. I., «Does Social Capital promote Industrialization? Evidence from a rapid industrializer», *The Review of Economics and Statistics*, 87/4, (2005) (βλ., http://emiguel.econ.berkeley.edu/assets/miguel_research/43/Paper_Does_Social_Capital_Promote_Industrialization.pdf, 12/2/2017).
- MIGUEL E., GERTLER P., LEVINE D. I., *Did Industrialization destroy Social Capital in Indonesia?*, Μπέρκλεϋ, University of California, Center for International and Development Economics Research, 2003 (βλ., <http://econwpa.repec.org/eps/dev/papers/0407/0407006.pdf>, 3/2/2017).
- MILLER D., «Configurations of Strategy and Structure: Towards a Synthesis», *Strategic Management Journal*, 7/3, (1986) (βλ., http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/smj.4250070305/epdf?r3_referer=wol&tracking_action=preview_click&show_checkout=1&purchase_referrer=www.google.gr&purchase_site_license=LICENSE_DENIED_NO_CUSTOMER, 15/7/2016).
- MILLER D., «The Correlates of Entrepreneurship in Three Types of Firms- Abstract», *Management Science*, 29/7, (1983).
- MILLER M. K., LULOFF A. E., «Who Is Rural? A Typological Approach to the Examination of Rurality», στο ARKANSAS AGRICULTURAL EXPERIMENT STATION, *Fayetteville, Revision of a paper presented at the Annual Meetings of the Rural Sociological Society*, Νέα Υόρκη, 1980, (βλ., <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED197868.pdf>, 2/6/2016).
- MINTZBERG H., «Structure in 5's: A synthesis of the research on organization design», *Management Science*, 26/3, (1980) (βλ., <http://www.ics.uci.edu/~corps/phaseii/Mintzberg-StructureIn5s-MgmtSci.pdf>, 8/7/2016).

- MOCAN N. H., «Business cycles and fertility dynamics in the United States- A vector autoregressive model-Abstract», *Journal of Population Economics*, 3/(1990) (βλ., <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12283296>, 2/5/2016).
- MORAN P., «Structural vs. Relational Embeddedness: Social Capital and Management performance», *Strategic Management Journal*, 26/(2005) (βλ., https://www.researchgate.net/profile/Peter_Moran2/publication/227652003_Structural_vs_Relational_Embeddedness_Social_Capital_and_Manage_ral_Performance/links/0c96051cc7c1d4bec0000000.pdf, 2/12/2016).
- MORRIS S., «Births, marriages, and business cycles in the United States», *Journal of Political Economy*, 73/3, (1965) (βλ., <http://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/259013>, 7/2/2016).
- MULLERAT R., «Corporate Social Responsibility: A European Perspective», *Miami-Florida European Union Center of Excellence*, 13/6, 2013 (βλ., http://aei.pitt.edu/43368/1/Mullerat_CSR_Europa.pdf, 27/11/2016).
- NAHAPIET J. et al, «Knowledge and relationships: when cooperation is the norm», *European Management Review*, 2/(2005) (βλ., https://www.researchgate.net/profile/Hector_Rocha3/publication/225319379_A_Model_of_Collaborative_Entrepreneurship_for_a_More_Humanistic_Management/links/56fc464308ae1b40b80645ce.pdf?origin=publication_list, 27/11/2016).
- NEE V., «New Institutionalism, economic and sociological», στο SMELSER N., SWEDBERG R. (επιμ.), *Handbook for Economic Sociology*, Πρίνστον, Princeton University press, 2003.
- NEE V., «Norms and networks in economic and organizational performance», *The American Economic Review*, 88/2, (1998) (βλ., <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.401.637&rep=rep1&type=pdf>, 2/9/2016).
- NIJKAMP P., «Entrepreneurship in a modern network economy», *Regional Studies*, 37/4, (2003) (βλ.,

- <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0034340032000074424>, 11/6/2016).
- OBSTFELD D., «Social Networks, the Tertius iugens. Orientation, and Involvement in Innovation», *Administrative Science Quarterly*, 50/1, (2009) (βλ., http://www1.economia.unifg.it/Docenti/r_sisto/download/Agrofood%20economics/Obstfeld.pdf, 12/11/2016).
- OGILVIE S. C., «Protoindustrialization in Europe», *Continuity and Change*, 8/2, (1993), (βλ., <http://www.econ.cam.ac.uk/people/faculty/sco2/full-texts/Ogilvie-1993-Proto-industrialization.pdf>, 7/5/2016).
- OGILVIE S. C., GERMAN M., «The theories of proto-industrialization», στο OGILVIE S. C., GERMAN M. (επιμ.), *European Proto-Industrialization*, Κέιμπριτζ, Cambridge University press, 1996.
- OTTATI G. D., «Social Concertation and Local Development: The case of Industrial Districts», *European Planning Studies*, 10/4, (2002) (βλ., <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09654310220130176>, 5/3/2016).
- PADGETT F., ANSELL J. C. K., «Robust action and the rise of the Medici, 1400-1434» *American Journal of Sociology*, 98/6, (1993) (βλ., <http://home.uchicago.edu/~jpadgett/papers/published/robust.pdf>, 6/3/2016).
- PETMEZAS S. D., «Patterns of protoindustrialization in the Ottoman Empire. The case of Eastern Thessaly, CA.1750-1860», *The Journal of European Economic History*, 19/3, (1990).
- POLANYI K., «Aristotle Discovers the Economy», στο POLANYI K., ARENSBERG C. M., PEARSON H. W. (επιμ.), *Trade and Market in the Early Empires-Economies in History and Theory*, Ιλινόις, The Free Press Glencoe, 1957.
- PUTNAM R., «Social Capital: Measurement and Consequences», *Canadian Journal of Policy Research*, (2001) (βλ., <https://search.oecd.org/edu/innovation-education/1825848.pdf>, 3/2/2016).

- QIANHONG F., «Trust, Social Capital, and Organizational Effectiveness», 2004 (βλ., <http://www.ipg.vt.edu/papers/qhfumajorpaper.pdf>, 7/2/2016).
- RAJAPAKSHE W., «Strategy and structure re-examined», *VIDYODAYA Journal of Management Science*, 1/ 1 & 2, (2002) (βλ., <http://dr.lib.sjp.ac.lk/handle/123456789/915>, 15/7/2016).
- RODAN S., GALUNIC C., «More than network structure: how knowledge heterogeneity influences managerial performance and innovativeness», *Strategic Management Journal*, 25/(2004), (βλ., <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.577.8042&rep=rep1&type=pdf>, 19/6/2016).
- RUEF M., ALDRICH H. E., CARTER N. M., «The Structure of Founding Teams: Homophily, Strong Ties, and Isolation among U.S. Entrepreneurs», *American Sociological Review*, 68/2, (2003) (βλ., https://www.researchgate.net/profile/Howard_Aldrich/publication/228264239_The_Structure_of_Founding_Teams_Homophily_Strong_Ties_and_Isolation_among_US_Entrepreneurs/links/09e41511a9f2910ff0000000.pdf, 15/5/2016).
- SACHS I., «From Poverty Trap to Inclusive Development in LDCs», *Economic and Political Weekly*, 39/18, (2004) (βλ., http://www.ipc-undp.org/paper-seminar/Ignacy%20Sachs_EPWmay2004.pdf, 19/12/2015).
- SALITET F., «The role of Institutions in entrepreneurship: Implications for development policy», *Mercatus Policy Series*, 1/(2005) (βλ., <https://ppe.mercatus.org/system/files/Institutions.pdf>, 7/10/2016).
- SCHEYVENS R., «Ecotourism and the empowerment of local communities», *Tourism Management*, 20/(1999) (βλ., <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.465.2062&rep=rep1&type=pdf>, 3/5/2016).
- SEELOS C. et al, *The embeddedness of social entrepreneurship: understanding variation across local communities-Working Paper 858*, Βαρκελώνη, IESE Business School - University of Navarra, 2010 (βλ., <http://www.iese.edu/research/pdfs/DI-0858-E.pdf>, 7/2/2016).

- SHANE S., LOCKE E. A., COLLINS C. J., «Entrepreneurial Motivation», *Human Resource Management Review*, 13/2, (2012), (βλ., <http://digitalcommons.ilr.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1840&context=articles>, 3/6/2016).
- SMALLBONE D., LYON F., «A Note on Trust, Networks, Social Capital and Entrepreneurial Behaviour», στο HÖHMANN H. H., WELTER F. (επιμ.), *Trust And Entrepreneurship: A West-East Perspective*, Μασαχουσέτη, Edward Elgar Publishing Limited, 2005.
- SMELSER N. J., SWEDBERG R., «Introduction», στο SMELSER N. J., SWEDBERG R. (επιμ.), *The Handbook of Economic Sociology*, Νιου Τζέρσεϊ, Princeton University press, 2005.
- SOBOTKA T. et al, «Economic recession and fertility in the developed world. A literature review», *Economic Recession and Fertility in the Developed World*, 37/2, (2011) (βλ., <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1728-4457.2011.00411.x/full>, 5/4/2016).
- SPARROWE R. T. et al, «Social Networks and the Performance of Individuals and Groups», *The Academy of Management Journal*, 44/2, (2001) (βλ., [http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/30607408/sparrowe.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1489538562&Signature=iUzkTn411xEad80iyy3Fw3%2FEFcA%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DSocial Networks and the Performance of I.pdf](http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/30607408/sparrowe.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1489538562&Signature=iUzkTn411xEad80iyy3Fw3%2FEFcA%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DSocial+Networks+and+the+Performance+of+I.pdf), 7/3/2016).
- STEPHAN U., UHLANER L. M., «Performance-based vs. Socially supportive Culture: A Cross-national Study of Descriptive Norms and Entrepreneurship», *Journal of International Business Studies*, 41/8, (2010) (βλ., [https://www.researchgate.net/publication/43770344_Performance-Based vs Socially Supportive Culture A Cross-National Study of Descriptive Norms and Entrepreneurship](https://www.researchgate.net/publication/43770344_Performance-Based_vs_Socially_Supportive_Culture_A_Cross-National_Study_of_Descriptive_Norms_and_Entrepreneurship), 3/8/2016).
- STUART T. E., SORENSON O., «Social networks and entrepreneurship», στο ALVAREZ SH. A., AGARWA R., SORENSON O. (επιμ.), *Handbook of*

Entrepreneurship Research, International Handbook Series on Entrepreneurship, 2005.

SWART J. et al, «Strategic Human Resource Management and Performance Management in professional service firms», στο EMPSON L. et al (επιμ.), *The Oxford Handbook of Professional Service Firms*, Οξφόρδη, Oxford University press, 2015.

TICHY N. M. et al, «Social Networks Analysis for Organizations», *The Academy of Management Review*, 4/4, (1979) (βλ., <https://www.sfu.ca/cmns/courses/marontate/2009/801/ClassFolders/jmckinnon/Alternatives/Social%20Network%20Analysis%20for%20Organizations.pdf>, 19/6/2016).

TRIGILIA C., «Social Capital and local development», *European Journal of Social Theory*, 4/4, (2001) (βλ., https://www.researchgate.net/profile/Carlo-Trigilia/publication/241441020_Social_Capital_and_Local_Development/links/00b7d53bcdd9a0a72900000.pdf, 7/3/2016).

VILLE S., FLEMING G., «From kinship to relations economic? The development of pastoral networks in Australasia», στο NUÑEZ E. C., *Entrepreneurial Networks and Business Culture*, Σεβίλλη, Fundati6n Fomento de la Historia Econ6mica, 1998.

WAI H., YEUNG C., «The Firm as Social Networks: An Organisational Perspective», *Growth and Change*, 36/3, (2005) (βλ., https://www.researchgate.net/profile/Henry-Yeung2/publication/4910315_The_Firm_as_Social_Networks_An_Organisational_Perspective/links/55a702ad08aeb4e8e646cbee.pdf, 7/3/2016).

WARD L. F., «Static and Dynamic Sociology», *Political Science Quarterly*, 10/2, (1895) (βλ., http://www.jstor.org/stable/2139729?seq=1#page_scan_tab_content, 5/7/2016).

- WELLMAN B., «Structural analysis: from metaphor to substance», στο WELLMAN B., BERKOWITZ S. D. (επιμ), *Social networks-A Network Approach*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 1988.
- WHITE C. H., BOORMAN A. S., BREIGER I. R., «Social structure from multiple networks. Blockmodels of roles and position» *The American Journal of Sociology*, 81/4, (1976) (βλ., <https://www.bebr.ufl.edu/sites/default/files/White%20et%20al.%20%201976%20%20Social%20Structure%20from%20Multiple%20Networks.%20I.%20Blockm.pdf>, 6/3/2016).
- WHITE H. C., BOORMAN S. A., BREIGER R. I., «Social structure from multiple networks. Blockmodels of roles and position», *The American Journal of Sociology*, 81/4, (1976) (βλ., <http://www.uvm.edu/pdodds/files/papers/others/1976/white1976.pdf>, 4/1/2016).
- WILLIAMSON O. E., «The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead», *Journal of Economic Literature*, 38/3, (2000) (βλ., https://www.researchgate.net/profile/Oliver-Williamson3/publication/4981429_The_New_Institutional_Economics_Take_Stock_Looking_Ahead/links/5655fd9308ae1ef92979be22.pdf, 5/2/2016).
- YAMADA J., «A multi-dimensional view of entrepreneurship. Towards a research agenda on organisation emergence», *Journal of Management Development*, 23/4, (2004) (βλ., <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.455.2390&rep=rep1&type=pdf>, 15/9/2016).
- YANAGISAKO S., «Family and household: the analysis of domestic groups», *Annual Review of Anthropology*, 8/ (1979).
- YELPAALA K., ALI H. S., «Multiple scales of diamond mining in Akwatia, Ghana: addressing environmental and human development impact», *Resources Policy*, 30/(2005) (βλ., https://www.uvm.edu/giee/pubpdfs/Yelpaala_2005_Resources_Policy.pdf, 5/12/2015).

ZAHEER A., GOZUBUYUK R., MILANOV H., «It's the connections: The network perspective in interorganizational research», *Academy of Management Perspectives*, 24/1, (2010) (βλ., <http://amp.aom.org/content/24/1/62.abstract>, 5/6/2016).

ZHENG W. et al, «Linking organizational culture, structure, strategy, and organizational effectiveness: Mediating role of knowledge management», *Journal of Business Research*, 63/ (2013) (βλ., <http://www.filekadeh.ir/wp-content/uploads/edd/2014/05/mediating-role-of-knowledge-management.pdf>, 20/6/2016).